

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Јелена Љ. Рафаиловић

**ИНДУСТРИЈСКИ РАЗВОЈ НА БАЛКАНУ
1919-1929. ГОДИНЕ – КОМПАРАТИВНА
АНАЛИЗА ТЕКСТИЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ
БУГАРСКЕ И КРАЉЕВИНЕ СРБА,
ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА**

докторска дисертација

Београд, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelena Lj. Rafailović

**INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN THE
BALKANS FROM 1919 TO 1929 - A
COMPARATIVE ANALYSIS OF TEXTILE
INDUSTRY OF BULGARIA AND THE
KINGDOM OF SERBS, CROATS AND
SLOVENES**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

МЕНТОР

Др Милан Ристовић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Др Миле Бјелајац, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд

Др Дубравка Стојановић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Весна Алексић, ванредни професор, Институт економских наука, Београд

Датум одбране.....

Индустијски развој на Балкану 1919-1929. Бодине – компаративна
анализа текстилне индустрије Бугарске и Краљевине Срба, Хрвата И
Словенаца
(резиме)

У раду је представљен индустријски развој на Балкану у периоду од 1919. до 1929. године, са фокусом на текстилну индустрију Бугарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Основни циљ истраживања био је анализирање и представљање индустријског развоја текстилне индустрије, а тиме и оквира и карактеристика економских институција. Развој смо приказали кроз економске феномене и појаве, који уједно представљају и поглавља, организациону структуру, технолошки развој, однос државе и текстилне индустрије, обим и врсту капитала у текстилној индустрији, тржиште текстилне индустрије, радну снагу и привредне елите. Циљ рада је био да се утврди да ли индустријски развој, који је *de facto* постојао, карактерисао напредак и у којој мери? Анализи је приступљено на два нивоа, квантитативном и квалитативном. Методолошки оквир истраживања био је условљен предметом и циљевима истраживања. Поред класичног историографског приступа, истраживању је приступљено и уз коришћење компаративних и квантитативних метода. Дисертација је написана на основу необјављене архивске грађе, статистичких публикација, извештаја, алманаха, периодике, штампе и литературе. Поређење је вршено на два нивоа из перспективе супротстављеног контекста, где је указивано на сличности и разлике у индустријском развоју; и из перспективе компаративне теоријске демонстрација, где је поређење вршено са постојећим економским теоријама.

На крају закључено је да је развој текстилне индустрије постојао али је био ограничен. Ограничен услед балканске реалности, потпуног недостатка развијених економских, социјалних, друштвених и политичких институција и

норми, али и наслеђених традиција из 19. века. Текстилна индустрија је по свим статистичким критеријумам имала раст, али тај раст није био довољно квалитетан да буде одржив и да утиче дубље на поједине структуре друштва. Одговарајући на постављена питања која су постављана током истраживања текстилна индустрије је била аутохтона у Бугарској и на простору Краљевине Србије и изведена на простору Хрватске и Славоније; концентрисана на количину производње, а не на квалитет добара; у доба инфлаторне конјунктуре имала је развој док је при стабилној конјунктури карактерисао слабији развој; уз чисто квантитативне промене без јасних назнака за структуралним променама; развијала се у оквиру слабе пољопривреде што није омогућило стварање јаке сировинске базе; и била је мотивисана примарно економским циљевима. И на крају важно питање јесте континуитета развоја индустрије. На први поглед у Краљевини је постојао дисконтинуитет услед стварања нове државе, али у обе државе је у суштини постојао континуитет у развоју. Капитал није променио власника у новим државама, наслеђене традиције из 19. века су се показале јаче од нових привредних околности.

Кључне речи: Краљевина Срба, Хрвата и Словеница, Бугарска, међуратни период, индустријски развој, текстилна индустрија, компаративистика, економска историја, Балкан

НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: ОПШТА САВРЕМЕНА ИСТОРИЈА

УДК:.....

**Industrial development in the Balkans from 1919 to 1929 - A
comparative analysis of textile industry of Bulgaria and the Kingdom of
Serbs, Croats and Slovenes**

(Summary)

The aim of this work is to study industrial development in the Balkans during the period from 1919 to 1929, focusing on the textile industry of Bulgaria and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, with a comparative approach.

The main objective of the research was to analyze and to present industrial development, and at the same time, frames and characteristics of the economic institutions. For the analysis we chose the following industrial indicators, which are ours chapters, : organizational structure, technological development, relationship of the state and textile industry, the capital in the textile industry, internal and external markets, labor and economic elite. Our aim was to determine whether industrial development, which de facto was in existence, was characterized by progress and to what extent? We had two approaches to the analysis, the first level was a quantitative one, while the second level is based on the analysis of qualitative structures. The methodological framework of the research was conditioned by the object and purpose of research. In addition to the classical historiographical approaches, research is accessed with the use of comparative and quantitative methods. The dissertation was written based on unpublished archival materials, statistical publications, reports, almanacs, periodicals, newspapers and literature. The comparison is done on two levels from the perspective of opposing contexts, where it was pointed out the similarities and differences in industrial development; and from the perspective of comparative theoretical demonstration, where the comparison was done with the existing economic theories.

Finally, when we summarise the development of textile industry, it seems that there indeed was a development, but a limited one. It was constrained by the realities of

the Balkans and a complete lack of developed institutions (economic, social and political), which originated in the 19th century. As an answer to the questions raised in the foreword, textile industry was autochthonous in Bulgaria and in the Kingdom of Serbia, while in Croatia and Slavonia it was derived from abroad; its focus was the quantity of the goods, not their quality; in the conditions of an inflator conjuncture it progressed, while during a stable conjuncture its progress was slower; purely quantitative changes without clear indications of structural changes; it developed in a framework with weak agriculture, which sabotaged the creation of a strong base of raw materials; it was motivated mostly by economic agendas. Ultimately, there is the important question regarding the continuity of industrial development. One would think that there was a discontinuity in the Kingdom due to the creation of a new state, but basically a continuous development did exist in both countries. Owners of the capital did not change in the new states, and the traditions inherited from the 19th century appear have been more influential than the actual economic circumstances.

Key words: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Bulgaria, interwar period, industrial development, textile industry, comparative studies, economic history, the Balkans

SCIENTIFIC FIELD: HISTORY

NARROW SCIENTIFIC FIELD: CONTEMPORARY HISTORY

UDC.....

Садржај

Предговор.....	I
Увод	1
1. Текстилна индустрије до Првог светског рата	1
2. Привредне прилике у Краљевини СХС и Бугарској 1919-1929	14
3. Односи Краљевине СХС и Бугарске.....	26
1. Текстилна индустрија – обим и структура.....	29
1.1. Текстилна индустрија као индустријска грана.....	29
1.1. Текстилне фабрике	31
1.2. Обим текстилних индустрија у Краљевини СХС и Бугарској.....	35
1.4. Етапе развоја текстилне индустрије.....	43
1.5. Локација текстилне индустрије	48
1.6. Организације текстилних индустријалаца.....	57
2. Текстилне фабрике– оснивање и развој	59
2.1. Памучна индустрија	59
2.2. Индустрија прераде вуне и производње вунених тканина	71
2.3. Индустрија конопље, лана, јуте и ужарије.....	84
2.4. Свиларство	89
2.5. Индустрија ћилима	94
2.6. Индустрија шешира, трикотеже, конфекције и позамантерије	96
3. Текстилне сировине	101
3.1. Памук.....	103
3.2. Конопља	107
3.3. Лан	110
3.4. Вуна.....	112
3.4. Свила.....	115
4. Технолошки ниво текстилне индустрије у Краљевини СХС и Бугарској	119
4.1. Производни процес у текстилној индустрији	120
4.2. Погонска снага.....	138
5. Капитал у текстилној индустрији	145
5.1. Обим и структура капитала у текстилној индустрији.....	145
5.2. Кредитирање текстилне индустрије	153
5.3. Учешће страног капитал у текстилној индустрији.....	163
5.4. Монополи и картели	172

6.	Држава и текстилна индустрија.....	174
6.1.	Протекционизам кроз законодавну делатност.....	175
6.2.	Порески систем и текстилна индустрија.....	181
6.2.1.	Непосредни порези	181
6.2.2.	Посредни порези	191
6.3.	Државне набавке.....	204
7.	Текстилно тржиште.....	207
7.1.	Унутрашња трговина.....	208
7.1.1.	Производња и потражња за текстилним производима	213
7.1.2.	Цене текстилних производа	218
7.2.	Спољна трговина.....	220
7.2.1.	општи трендови спољне трговине	221
7.2.2.	Трговина текстилним производима	232
8.	Привредна елита и радна снага у текстилној индустрији.....	249
8.1.	Привредна елита текстилне индустрије.....	249
8.1.1.	Иван Х. Беров	250
8.1.2.	Влада Илић	254
8.2.	Радна снага у текстилној индустрији.....	258
8.2.1.	Структура и обим запослених у текстилној индустрији	258
8.2.2.	Наднице	268
8.2.3.	Стручно образовање текстилних радника	275
8.2.4.	Радничко законодавство и социјални положај радника	280
8.2.5.	Раднички покрети	295
	Закључак.....	304
	Abstract.....	310
	Извори.....	316

Предговор

Развој индустрије током „дугог“ 19. века имао је за последицу поделу Европе у првој половини 20. века на развијене (индустријске) и неразвијене (аграрне) државе. Балканске државе су припадале категорији неразвијених аграрних држава због чега су у историографији окарактерисане као „периферија“, простор са „закасленим развојем“ или као „еволуција без развоја“. Ипак у међуратном периоду је дошло до одређеног индустријског развоја и на балканском простору, који је заостајао у технолошко-структуралним захтевима прве половине 20. века. На Балкану главна препрека за економски развој била је огромна превласт пољопривреде, а како у пољопривреди није дошло до знатније модернизације и развоја, индустрија је била сектор који је допринео привредном расту у региону.

Само проучавање индустрије и индустријског развоја на Балкану није претерано заступљено у српској и балканској историографији. То потврђује и чињеница да су најзначајнија дела која се баве овом проблематиком проистекла из пера страних истраживача.¹ Недовољна истраженост поља економске историје, привредног развоја и процеса, а у оквиру њих посебно индустрије је омогућило да се теми приступи из широког угла и да се анализирају и економски и социјални фактори.

Период од 1919. до 1929. године у привредном смислу представља јасно омеђену целину за проучавање – почиње престанком стања ратне економије, а завршава се Великом депресијом. Предмет ове дисертације јесте истраживање индустријског развоја на Балкану у периоду од 1919. до 1929. године – на примеру текстилне индустрије Бугарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевине СХС), уз компаративни приступ.

¹ Gerschrenkron, Alexander, *Economic backwardness in Historical Perspective*, published by Frederick A. Praeger 1968; Мајкл, Паларе *Балканске привреде, 1800-1914, Еволуција без развоја*, Београд 1914; *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, I-II, ed. M. C. Kaser, E. A. Radice, Oxford, 1985; Lampe R. John, Jacscon R. Marvin, *Balkan Economic History 1550-1950*, Bloomington 1982.

За економске историчаре нарочито је интересантан период 1890–1939. године. Крајем 19. века Европа и светске економије и даље су под доминацијом богатих индустријских центара на Северозападу Европе. Друга индустријска револуција је пореметила равнотежу међу светским силама, али и проширала индустријски развој на „периферне“ нације. Први светски рат је упркос свом деструктивном карактеру убрзао овај развој.²

На почетку истраживачког периода обе државе биле су суочене са великим материјалним губицима у свим секторима привреде чије је обнављање уследило наредних година, уз рецесију и инфлацију. Предратни образац економског развоја, који се ослањао на повећање пољопривредне производње и извоза, наставио се и после рата све до економске депресије. До средине деценије обнове Бугарске и Краљевине СХС су биле завршене, али се структурне промене нису догодиле, о чему најбоље сведоче квантитативни индустријски структурни показатељи. Радно становништво запослено у индустрији и занатству у Краљевини СХС 1921. године чинило је 4,35% (522.091) од укупног броја становника, а десет година касније 5,14% (717.002). У Бугарској је проценат становника 1920. године запослен у индустрији чинио 4,35% (211.000), а десет година касније 4,89% (279.000). Поред тога, услед стварања нових држава и редефинисања граница раздвојена су до тада јединствена тржишта Балкана, због чега је морало да дође до реструктуирања привредних чинилица. Првих десет година стабилизације привреде, пратили су и покушаји политичке стабилизације који су у Краљевини кулминирали 1929. увођењем 6. јануарске диктатуре краља Александра Карађорђевића, а у Бугарској доласком на власт милитаристичке групе Звено 1934. године.

Индустријски сектор је представљао релативно мали део привреде у обе земље. Учешће индустрије у бруто домаћој производњи у Бугарској 1929. је чинило свега 8,2% од укупне производње, а у Краљевини СХС 1926. године 8,36%. Основне карактеристике индустрије у обе државе су биле: недовољна и застарела механизација, недостатак привредног законодавства, недостатак капитала, неквалификована радна снага, заостала пољопривредна делатност,

² Frank B. Tipton, Robert Aldrich, *An economic and social history of Europe, 1890-1939*, Baltimore Johns Hopkins University Press 1987, стр. 5.

зависност од иностраних земаља у виду инвестиција, мала потражња и понуда индустријских производа, лоша инфраструктура.

Циљ нашег рада јесте да се на примеру текстилне индустрије прикаже развој индустрије балканских држава. Важност проучавања историје текстилне производње је јасна: текстилни производи представљају једну од основних људских потреба, они спадају међу најважнију робу за производњу, за трговину и као такви су имали кључну улогу у почетној индустријализацији. Постоје бројне регионалне и националне студије о кретањима у производњи и трговини текстилом. Текстилна индустрије је такође била у центру неколико кључних историјских расправа које су се тичале теорија о прото-индустријализацији, индустријској револуцији, технолошкој и пословној историји, историји моде, историји поделе рада... У свим овим питањима текстилна индустрија је била референтна тачка.³

Избор две земље за модел истраживања Балкана је делимично био условљен финансијским и временским околностима, али Краљевина СХС и Бугарска су довољно репрезентативне да би могле да покажу основна кретања, појаве, феномене, генезу и структуру у развоју индустрије. Разлог томе јесте да су обе државе у себи имале привредна, политичка, културна и друштвена наслеђа Отоманске и Аустро-угарске царевине, на чијим утицајима се заснивао осталих балканских држава.

Наш предмет истраживања на пољу теорије припада темама које спадају у ужем смислу у проблематику привредног развоја (economic growth)⁴, а у ширем

³ *The Ashgate Companion to the History of Textile Workers, 1650–2000*, ed by Lex Heerma van Voss, Els Niemstra-Kuperus and Elise van Nederveen Meerkerk, Ashgate 2010, p. 1.

⁴ Док дефиниција привредног развоја (economic development) – „динамизирање привреде по хоризонтали и вертикали, њено мењање, обнављање и унапређивање за све људе и сваког човека, односно процес економског раста + структурне промене + напредак дате привреде. Он се у некој земљи дешава када се економско благостање њених становника повећава током дугорочног раздобља. Развојни домети се изражавају различитим показатељима међу којима посебно место заузимају бруто национални производ по становнику, стање здрављ и очекивано трајање живота, образованост, потрошња енергије по становнику, стање животне средине“... „Privredni razvoj“, u: *Ekonomski rečnik*, Beograd 2006, str. 616

смислу у теме које се баве теоријом раста (development theory, development studies).

Теорија развоја се појавила педесетих година када је постојало потпуно уверење да кроз привредни раст и модернизацију, социјалне неједнакости и сиромаштво могу бити искорењене. Зато су се теорије раста прво јавиле у оквиру економских питања (development economists) која су доминирала док није дошло до мултидисциплинарних приступа. Теорија студија развоја има и сувише да бисмо овде представили све школе и сва мишљења.⁵ Од теорија модернизација (1950), економског дуализма (1960), теорије зависности (1970), теорија стабилизација и структурног прилагођавања (1980-1990), до теорија економских институција (2000) аутори и даље нису пронашли јединствени одговор или путању за решавање проблема развоја.⁶

Одређени модели развоја су значајни и за нашу тему и сходно томе покушали смо да пронађемо у оквиру понуђених модела одговор на питање где је место развоја балканске индустрија.

Први модели раста односили су се на проблем акумулирања капитала у основном сектору и на питање одрживог развоја (take-off into sustained growth).⁷ Заједничко свим овим концептима јесте изједначавање раста за развојем и концепт да мање развијене земље у суштини имају дисконтинуитет у развоју и зато захтевају велике инвестиције. Развој индустрије у овом моделу замишљен је као мотор који ће привући остале привредне секторе заједно са њим. Главно средство за подстицање индустријализације на почетку развоја било би кроз увозну супституцију, кроз потрошачка добра и конзумацију (увозна политика, царинске заштите...). То је једно од питања које ћемо обрадити у раду - да ли је

⁵ Andrew Sumner, „What Is Development Studies?“, *Development in Practice*, Vol. 16, No. 6 (Nov., 2006), pp. 644-650.

⁶ Erik Thorbecke, *The Evolution of the Development Doctrine, 1950-2005*, December 2006, Research Paper No. 2006/155, United Nations University, World Institute for Development Economics Research, str. 1-34

⁷ Једна од најпознатијих теорија јесте пет фаза раста – традиционално друштво, предуслови за полет (take-off), полет, зрелост и доба масовне потрошње. take-off се у суштини односи на чињеницу да би раст постојао мора да раст прихода буде већи од популације, и да инвестиције у БДП мора да буду веће од извозног капитала. (W.W. Rostow, *The stages of economic growth, a non-communist manifesto*, Cambridge 1961, str. 4-11)

акумулирање капитала, супституција увоза, и царинска заштита довела до развоја индустрије?

И на крају основни модел кроз који ћемо проучавати питање развоја текстилне индустрије јесте улога економских институција. Асемоглу и Робинсон у својој књизи *Зашто народи пропадају* износе теорију да је привредни раст повезан са инклузивним економским и политичким институцијама, док екстрактивне институције воде стагнацији и сиромаштву. Основна особеност екстрактивних економских институција јесте протекционизам и недостатак конкуренције, за разлику од слободног тржишта и неспутане конкуренције, као и слободног исказивања економских интереса које постоје у оквиру инклузивних економских институција. Изједначавање политичких и економских институција у одређеном развоју представља политички детерминизам, који има својих слабости, због чега је овај концепт критикован од стране стручних аутора.⁸ Зашто је овај концепт битан за наше истраживање? Полазећи од појма економских институција и његовог односа са политичким институцијама наш модел истраживања је усмерен и на проучавање односа економских и политичких институција у ширем смислу. Ту мислимо на питања која смо обрадили кроз индустријско и радничко законодавство, кроз порески систем, протекционизам, образовање, и организацију унутрашњег тржишта.

Д. Стојановић износи тезу да „у већини балканских земаља три сфере – сфере државе, сфере различитих облика цивилног друштва и сфера друштва развијало готово независно једне од других без стварних међусобних веза. Упркос томе што је балканска политичка историја била под доминантним утицајем западноевропских концепата и политичких модела, постоје битна одступања и специфичности које су одредили политичку историју на Балкану у 19. и 20. веку“.⁹ Ми се у нашем раду надовезујемо и укључујемо у овај концепт и привредну сферу која је такође деловала потпуно независно, развијајући се самостално без јасних државних оквира. Мада је присуство државе у привреди постојало оно је било недовољно, слабо, споро и неорганизовано.

⁸ Daren Asemoglu, James Robinson, *Zašto narodi propadaju*, Beograd 2014; Boris Begović, „Institucije iznad svega“, u: *Zašto narodi propadaju*, Beograd 2014, str. 533-534

⁹ Дубравка Стојановић, „Уље на води: Политика и друштво у модерној историји Србије“, *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог*, Београд 2004, стр. 118.

Шта доводи до развоја индустрије, или у ширем контексту посматране индустријализације у једној држави? Који су то фактори да једна неразвијена земља (backwardness)¹⁰ постане индустријализована, а друга не? На ово питање постоји обиље литературе¹¹, док јединствен одговор и даље не постоји; нити ће постојати, јер су услови у којима се одиграва напредак одређених држава или региона друштвено и структурално различити.

Појам „развој индустрије“ и „индустријализација“ се разликују.¹² Индустријализација у „ужем смислу јесте процес трансформације свих грана производње на основама индустрије производње, машинизације и механизације производње, услуга и саобраћаја, стандардизација радних и производних поступака и серијска производња.“ У ширем смислу то је „просец радикалних измена друштвене структуре, односно претварања аграрног сектора у индустријско друштво и подразумева две врсте промена 1. промене у институционалној структури друштва 2. промене људског фактора“.¹³ Индустријализација се разликује од развоја индустрије утолико што представља шири појам и она је дубоко социјални процес, који се рефлектује на све структуре друштва. Развој индустрије представља сходно дефиницији привредног раста „повећање реалног обима укупне производње на неком простору (у некој земљи или њеном ужем територијалном сегменту, односно у међународним регионалним интеграцијама) у одређеном временском периоду“. Али је јако битно разликовати

¹⁰ У мноштву дефиниција неразвијених земаља издвојили бисмо следећу – неразвијене економије, односно земље, јесу оне које нису задовољне са њиховим тренутним економским стањем и желе промену (Joan Robinson, „Notes on the theory of Economic Development“, у: *Collected economic papers*, vol 2, Oxford 1964, str.96) Према Кузњецу неразвијена земља јесте земља која није у могућности да искористи могућности које пружају модерни материјали и технологија, и нису спеле да обезбеде минималну егзистенцију својим становницима - Simon Kuznets, *Economic growth and Structure*, London 1965, str. 2-3.

¹¹ Према С. Куколичи то су: ниво развитка производних снага са кога се полази; природни услови производње; демографски фактори са прираштајем становништва; продукциони односи који условљавају интезитет акумулација средстава за проширену производњу (Stevan Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat*, Beograd 1956, str. 5)

¹² О индустријализацији видети: R. B. Sutcliffe, *Industry and underdevelopment*, London 1971; Iván T. Berend, György Ránki, *The European periphery and industrialization 1780-1914*; Clark Kerr, John T. Dunlop, Frederick H. Harbison, and Charles A. Myers; *Industrialism and industrial man*, Penguin Books 1973; *Industrialization and development*, edited by Tom Hewitt, Hazel Johnson, and David Wield, Oxford University Press 1995; *Industrialisation: critical perspectives on the world economy*, edited by Patric O'Brien London; New York 1998; Smiljana Đurović, „Industrijalizacija Srbije – legitimitet za moderni svet XX veka“, у: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, str 133, 139, 140; Herbert Blumer, *Industrialization as an Agent of Social Change*, New York, 1990, str. 35-52; Simon Kuznets, *Economic growth and Structure*, London 1965, стр. 194-212.

¹³ „Индустријализација“, у: *Социолошки речник*, Београд 2007, стр.

„раст као физичко увећавање производње (који по правилу не одражава у пуној мери економско напредовање) од привредног раста који се остварује уз сталну конфонтацију трошкова и резултата“¹⁴

Наше основно питање јесте какав је био развој индустрије, да ли је индустријски развој, који је *de facto* постојао, карактерисао напредак и у којој мери? Начин да то истражимо био је утврђивање фактора и чиниоца преко којих смо били у могућности да у најбољој мери сагледамо развој индустрије. У обиљу литературе о критеријумима који одређују шта утиче на развој индустрије и чиме се њен развој мери у раду ће се на те проблеме одговорити кроз следећа питања која је дефинисао А. Гершекрон: Да ли је развој индустрије, а у ширем смислу и индустријализације – аутохтон или изведен; насилан или аутономан; концентрисан на производњу или концентрисан на добра; одиграва се у оквиру инфлаторне или стабилне монетарне политике; укључије чисто квантитативне промене или дубоко структурне трансформације; дешава се са континуететом или дисконтинуететом; дешава се у оквиру прогреса пољопривреде или стагнације; мотивисана примарно економским или политичким циљевима.¹⁵

На постављена питања одговорено је преко анализе економских индикатора – обима и величине текстилне структуре, технолошког развоја, доступности текстилних сировина, односа државе према текстилној индустрији, величине капитала у текстилној индустрији, текстилног тржишта, радне снаге и привредне елите текстилне индустрије. Анализом ових привредних феномена представљен је процес индустријски развоја.

Још један концепт без кога би теорија о развоју индустрије била непотпуна јесте теорија модернизација која је уско везана са питањима развоја уопште. Мада у литератури и даље не постоји сагласност око концепта модернизације и индустријализације и њиховог међусобног, компатабилног или узрочног односа, то је питање које је и данас често актуелно и у домаћој и у иностраној

¹⁴ „Privredni rast“, u: *Ekonomski rečnik*, Beograd 2006, str. 616; Видети: Ivan Vujačić, *Nerazvijenost i strukturalna zavisnost u teoriji privrednog razvoja : teorijsko istraživanje i empirijski test*, докторска дисертација, Београд 1988.

¹⁵ Gerschrenkron, Alexander, *Continuity in History and other essays*, Cambridge 1968, стр. 80.

историографији.¹⁶ Вишеструка значења модерног, модерности, модернизације њихова тумачења, перцепције и наративни оквири нису били у основи наше анализе при проучавању индустрије. И зато када будемо говорили о модернизацији мислимо на најшири могући приступ – а то је утицај развијених тековина Запада Европе на неразвијене балканске земље, односно утицаји модерних друштвених институција на традиционалне друштвене поретке.¹⁷

Развој индустрије у литератури - индустријско развиће Бугарске обележено је знатним успехом и има темпо који спада у једном од најдинамичнијих развоја балканских држава¹⁸

Методолошки оквир истраживања условљен је предметом и циљевима истраживања. Истраживање је поред класичног историографског приступа приступа обухватило и компаративни, квантитативни приступ уз студију случаја.

Упоредни приступ проучавању тема из области друштвених наука¹⁹ ван граница једне државе омогућена је захваљујући све већој интернационализацији историјских истраживања, свестранијем познавању језика, бројним програмима и међународној сарадњи, али и лакшим системима комуникације и дигитализацијом архивске и библиотечке грађе. Упоредна истраживања подстичу на другачија

¹⁶ Peđa J. Marković, *Beograd i Evropa, 1918-1941, evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992; Предраг Марковић, „Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље“, у: *Годишњак за друштвену историју*, година 1, свеска 1, 1994, стр. 17-21; Smiljana Đurović, „Један аспект покушаја модернизације државе и укључивања Кралевине SHS у индустријску цивилизацију Западне Европе“, у: *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-4, 1989, str. 43-49; Marija Obradović, „Теорија модернизације и модели развоја“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, str. 407-411; Vladimir Cvetković, „Usud moderniteta“, у: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, str. 63; Milan Subotić, „Будућност совјетске прошлости: Напомене уз избор текстова“, *Treći program*, Br. 141/142, 2009, str. 9-29; Johann P. Arnason, „Communism and Modernity“, *Daedalus*, Vol. 129, No. 1, Winter, 2000, стр. 62-66; Mark Elvin, „A Working Definition of Modernity“, *Past & Present*, No. 113, 1986, стр. 212-213; Smiljana Đurović, „Индустријализација Србије – легитимитет за модерни свет XX века“, у: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, str 133, 139, 140.

¹⁷ Андреј Митровић, „Европеизација и/или модернизација“, *Годишњак за друштвену историју*, година 1, свеска 2, 1994, стр. 145; Antoni Gidens, *Posledice modernosti*, Beograd 1998, стр. 17.

¹⁸ Виђење развоја индустрије: Румен Аврамов, *Стопанският XX век на България*, София 2001, 298.

¹⁹ Према Марку Блоху компарација у историјској науци је када се у више различитих друштвених средина одаберу два или више феномена за које нам се на први поглед чини да међу собом показују становите аналогije, опиште кривуље њиховог развоја, утврде сличности и разлике и, колико је могуће објасне и једне и друге. Marc Bloch, „За компаративну историју европских друштava“, у: *Uvod u komparativnu historiju*, (ur.) Drago Roksandić, Zagreb 2004, str. 40.

размишљања, на другачија виђења проблема, на уочавање повезаности ван националних граница. Како Кока наглашава упоредне студије имају многе функције: „да идентификују, објективизију, објасне, критикују“.²⁰

Историјска компаративистика, као и историјска наука, јесте селективна, (ре)конструктивна и зависна од туђих гледишта.²¹ Да бисмо избегли ове замке које пред нас поставља компаративистика мораћемо боље да објаснимо са теоријског становишта улогу упоредног метода у историјском истраживању, односно без „концептуалног објашњења историјско поређење није могуће“.²² Компаративним приступом теми²³ омогућава да поређењем две државе увидимо јасније *разлике* међу посматраним јединицама-државама, чиме смо у могућности да боље истакнемо особености случајева које поредимо (супростављање контекста); и да поређењем утврдимо *сличности* чиме смо у могућности да поспешује генерализација у контексту већ познатих сазнања (упоредна демонстрација теорије).²⁴ У зависности од тога који ћемо тип компаративне историје да користимо у истраживању можемо да поставимо два питања: да ли ћемо да потврђујемо опште тезе о „заосталом“ и „закаслелом“ Балкану са „успореном индустријализацијом“, тражећи током истраживања и анализе податке који потврђују ту теорију? Или ћемо да предочимо разлике међу конкретним индустријским односима на Балкану, и тако покажемо особености држава и њихов специфичну историју индустрије.

²⁰ Јирген Кока, „Упоредна историјска истраживања: немачки примери“, *Годишњак за друштвену историју*, год 1, св. 2, 1994, стр. 151, 152, 157 (у даљем тексту: Јирген Кока, „Упоредна историјска...“); Jurgen Kocka, „Comparasion and Beyond“, *History and Theory*, 42, 2003, 39-40.

²¹ Heinz-Gerhard Haupt, Jurgen Kocka, „Historijska poredba: metode, zadaci i problemi. Uvod“, u: *Uvod u komparativnu historiju*, (ur.) Drago Roksanđić, Zagreb 2004, str. 163 (у даљем тексту: Heinz-Gerhard Haupt, Jurgen Kocka, „Historijska poredba...“); Giovanni Sartori, „Compare Why and How Comparing, Miscomparing and the Comparative Method“, *Comparing Nations, Concepts, strategies, Substance*, ed Mattei Dogan, Ali Kazancigil, Blackwell 1994, стр. 16-17. (у даљем тексту: Giovanni Sartori, „Compare Why...“)

²² Јирген Кока, „Упоредна историјска...“, стр. 149.

²³ У литератури која се бави компаративистиком можемо наићи на разне поделе основних типова компаративне историје. Поред два наведена типа (супростављање контекста и упоредна демонстрација теорије) постоји и трећи тип – макро-узрочна анализа, која користи мултиваријантно испитивање хипотеза. (Theda Skocpol, Margaret Somers, „Uporabe komparativne historije u makrosocijalnom ispitavanju“, u: *Uvod u komparativnu historiju*, (ur.) Drago Roksanđić, Zagreb 2004, str. 122.)

²⁴ Heinz-Gerhard Haupt, Jurgen Kocka, „Historijska poredba...“, str. 150.

Ентитети за поређење или аналитичке јединице²⁵ јесу Бугарска и Краљевина СХС, у истом временском оквиру од 1919. године до 1929. године. Основно питање јесте да ли су упоредиви и на који начин их поредимо? Упоредиви су због сличности у историјском наслеђу 19. века и привредног степена развијености. Када кажемо историјско наслеђе мислимо на правно, културно, политичко и економско наслеђе и утицаје које су имали Аустро-угарска и Отоманска царевина. Сличан привредни степен развијености се односи на чињенице да су то биле аграрне државе, са око 76% пољопривредног становништва и где је прерађивачка индустрија чинила око 10% националног дохотка. Наше поређивање се заснива на студији случаји - на анализи текстилне индустрије. Бирањем само једног случаја у упоредној анализи избегли смо претерано ширење поља компарације и удаљавање од основног контекста тезе.²⁶

Упоређивање је урађено преко анализе економских параметара, али тако да поређење буде усмерено на економске институције у широком схватању које су деловале на развоја текстилне индустрија. Из методолошког угла економски индикатори представљају параметре који нису варијабилни - капитал, тржиште, технолошки ступањ, радна снага и улога државе у развоју текстилне индустрије зарад циља да се објасни деловање друштвено привредног система у обе државе. Оперативна варијабла која варира и кроз коју упоређујемо јесте текстилна индустрија.²⁷

У српској историографији методологија економске историје није присутна као посебна теоријско-методолошка научна дисциплина. Врло је мали број аутора који се уопште упустио у озбиљна истраживања овог поља историје, у односу на број оних који се баве политичком и културном историјом.²⁸ Стога истраживање на пољу економије за историчара а уз коришћење квантитативне анализе јесте није у већој мери присутно.

²⁵ При сваком поређењу постоје две аналитичке јединице – јединица посматрања и експликативна јединица. Јединице посматрања јесу јединице које се прикупљају и анализирају, док се експликативне јединице користе ради објашњења (Charles Ragin, „Osobitost poredbene društvene znanosti”, u: *Uvod u komparativnu historiju*, (ur.) Drago Roksanđić, Zagreb 2004, str. 88.)

²⁶ Јирген Кока, „Упоредна историјска...“, стр. 151, 152, 157.

²⁷ Giovanni Sartori, „Compare Why...”, стр.21-23.

²⁸ Видети детаљније: Весна Алексић, *Андреј Митровић о важности изучавања економске историје*, Годишњак за друштвену историју, 2013, 2, стр. 69-76.

Једна од методолошких новина која је настала у оквиру покрета Анала, у време Фернана Бродела, јесте била нова врста историје – квантитативна историја. Квантитативна историја, или револуција како су је називали, почела је да доживљава успех у педесетим годинама прошлог века и најпре је била приметна у проучавању економске историје, посебно историје цена.²⁹ Од сфере економије „квантитативност“ се проширила на сва поља друштвене историје (демографска, породична историја, урбана историја, парламентарна историја...), а потом и на историју религије, менталитета, социологију, психологију, политикологију, демографију. Постоје два разлога за све већу примену и развој квантитативне историје, један јесте технолошки, лични рачунар, који омогућава историчару коришћење статистичких метода без неког стручнијег познавања математике и други, методолошки, померање нагласка са појединца на масу током 20. века.³⁰

При истраживању привредне историје користимо изворе који су остатак неке економске делатности, а сама економија је квантитативна дисциплина чији главни чиниоци се прецизно мере – цене, приходи, производња, наднице... Тако су историчари упућени на коришћење квантитативних метода, у оквиру којих постоје три основна модела примене. Први и најједноставнији модел јесте, можемо рећи позитивистички, приповедање неког догађаја је илустровано статистичким подацима, како би се детаљније показале неке промене у одређеном периоду.³¹ Други модел, који је настао у Сједињеним Америчким Државама, познат је под именом „економетрична историја“, „клиометрија“ или „нова економска историја“ и подразумева примену економских теорија при постављању формалних модела са јасно дефинисаним варијаблама.³² Трећи

²⁹ Лисјен Февр, *Истраживања о општем кретању цена, 1922-1923*; Ернест Лабрус, *Кратак преглед о кретању цена у Француској у осамнаестом веку*; Лабрусова дела су имала нагласак на дугорочним трендовима и краћим циклусима, цикличним кризама и међуциклусима (Berk, Piter, *Francuska istorijska revolucija. Škola Anala 1929-1989*, Novi Sad 2011, str. 85)

³⁰ Berk, Piter, *Francuska istorijska revolucija. Škola Anala 1929-1989*, Novi Sad 2011, str. 83-84, Џон Тош, *У трагању за историјом*, Београд 2008, стр. 294; Piter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002, str. 41. О квантитативној историји видети детаљније: Питер Берк, *Француска историјска револуција. Школа Анала 1929-1989*, Нови Сад 2011; Роберт Вилијам Фогел, Џ.Р. Елтон, *Којим путем до прошлости*, Нови Сад 2002.

³¹ Jean Marczewski, „The Quantitative history“, u: *Journal of Contemporary History*, Vol. 3, No. 2, Reappraisals (Apr., 1968), p. 180. (у даљем тексту: Jean Marczewski, „The Quantitative history“, стр.)

³² Клиометрија – је „рођена из брака склопљеног између историјских проблема и напредне статистичке анализе са економском теоријом као младом девојком и компјутером као најбољим човеком. Клиометрија се ослања на економетрију, статистичку методу економиста за предвиђање развоја посматраних појава, али проблем при њеном коришћењу јесте што није могуће стварање

могући концепт примене квантитативних метода у економској историји је познат као квантитативна историја, који ћемо и ми користити. Квантитативна историја се базира на коришћењу статистичких података и њиховој анализи уз контекст историјских чињеница. Постоје два приступа квантитативној историји – један од стране економиста, где се закључци доносе генерализовањем без одређивања времена и простора; и други од стране историчара, потпуно супротан, где свака чињеница има своје јасно дефинисано место у времену и простору и у потпуности је особена, са нагласком на историјску специфичност појаве. Квантитативна историја је, у суштини, једна врста синтезе ова два приступа – тако да при проучавање и тумачењу економских појава и феномена треба јасно да разликујемо од чега зависе посматране варијабле, да ли од историјских или економских фактора (који су у сваком случају последице историјских дешавања).³³

Због међузависности у привредним системима не постоје економски феномени или појаве које могу бити објашњене без повезивања са другим економским и не-економским факторима. Квантитативни приступ омогућава свеобухватност, јасност, логичност, функционалност и универзалност, али није у стању да објасни изоловане историјске факторе и историју појединца, јер се бави масама. Односно, квантитативни приступ открива и показује дисконтинуитете узроковане квалитативном историјом, али не може сам да их објасни. Стога, квантитативна и квалитативна историја не представљају опозицију већ два комплементарна приступа у истраживању.³⁴

модела који ће узети у обзир све варијабле. Квантификација чињеница у клиометричким истраживањима је временом довела до квантификације економских теорије и историјску оријентацију која се заснивала на дескрипцији претворила у чисту формалност. На овај начин у овој дисциплини је дошло до претеране математизације, моделирања и преокупљености мерењем што је било виђено као антиисторијско и стерилно, чиме су особине историје попут литерарног приступа и суптилних квалитета, биле потпуно одстрање. Суштинска разлика између традиционалне историје и клиометрике јесте да су традиционални историчи своје проучавање усмеравали на установе, идеје, непоновљиве догађаје, појединце, док су клиометричари усмеравали на групе појединаца, на свакодневне догађаје, на категорије установа. Robert Vilijam Fogel, Dž.R. Elton, *Kojim putem do prošlosti*, Novi Sad 2002, str 7, 23-24, 33; Џон Тош, *У трагању...*, стр. 302–303, 311, 313; Jean Marczewski, „The Quantitative history“, стр. 180; Knut Čelstali, *Prošlost nije više što je nekada bila*, Beograd 2004, str. 93; Radosav Aničić, „Metod nauke i obeležja metoda ekonomske analize“, у: Методе економске анализе, Београд 2001, стр. 19-36;

³³ Jean Marczewski, „The Quantitative history“..., pp. 181–182

³⁴ Jean Marczewski, „The Quantitative history“..., pp. 184–191.

Једна од основних критика на рачун квантитативног приступа у историјском истраживању односи се на коришћење статистике као извора и апстраховања историје. Коришћење бројчаних вредности као извора може да има и недостатке, па их треба споменути и разјаснити. Два основна проблема при коришћењу сумарних бројчаних података односе се на питања хомогености и репрезентативности доступне статистике, односно да ли статистике које су публиковане представљају реално стање.³⁵ У нашем случају видећемо биће случајева када су анализирани економски показатељи нису хомогони, и случајева када, услед недостатка статистике, нећемо моћи са сигурношћу да утврдимо апсолутни или релативни обим одређеног проблема. Али како истраживање није сведено само на квантитативно структурални приказ економских појава, већ и квалитативни, верујемо да ћемо сагледати на тачном нивоу задате проблеме. Поред тога предност агрегатног статистичког оквира, као што су подаци државних економија, јесте општост и усмереност на читаву економију, чиме се омогућава континуирано и директно економско истраживање и анализа.³⁶

Економска историја тежи да разуме процес економског развика и да разуме на који начин друштва функционишу. То је историја производње и размене добара и услога, историја технологија и транспорта, историја новца, финансија, профита и тржишта, историја фабрика, радника, индустријалаца...

Рад представља студију случаја из економско-друштвене историје. Економски део се свакако односи на број фабрика, висину надница, број запослених радника, обим спољне трговине..., док су са друге стране представљени и разлози за оснивање фабрике, њихово деловање, живот радника.

Студији случаја смо приступили као детаљном истраживању једног историјског процеса са циљем да развијемо историјско објашњење које може да буде генерализовано, или бар да пружимо модел за даље размишљања на ту тему.³⁷

³⁵ Heinz-Gerhard Haupt, Jorgen Kocka, „Historijska poredba...”, str. 170–171.

³⁶ Simon Kuznets, *Quantitative Economic Research: Trends and Problems*, New York, 1972, str. 11–12.

³⁷ О методолошком концепту студија случаја и теорија развоја детаљније видети: Alexander George, Andrew Bennett, *Case studies and Theory Development in the Social Science*, London 2005, стр. 21, 4-33.

Интересовање за историјска истраживања привредног развоја Балкана у српској историографији последњих деценија је недовољно с обзиром на могућности које ово поље историје нуди,³⁸ док је историјска економска литература о Балкана у међуратном периоду је присутна од краја седамдесетих година двадесетог века.³⁹

Извори и литература

Изворну грађа коју смо користили с обзиром на предмет истражавања генерално можемо да поделимо на архивску и статистичку грађу.

Највећа и најбоља сачувана архивска грађе за проучавање текстилне индустрије Краљевине СХС се налази у Архиву Југославије, у фондовима Министарства трговине и индустрије и Централне индустријске корпорације. У мањој мери поред наведених фондова коришћени су и фондови – Централног прес бироа, Министарства индустрије ФНРЈ, Министарства иностраних послова и Министарства финансија. Поред Архива Југославије коришћена је и архивска грађа Народне банке Србије, Архива Србије и Архива Војводине. Морамо да нагласамо да један од већих хендикепа при истраживању била чињеница да фондови Индустријске коморе Београда и Министарства за социјалну политику нису сачувани.

Посебну тешкоћу приликом истраживања чинило је стање архивске грађа у Бугарској. Архивска грађа за период до 1935. године, која се односи на индустрију није сачувана, осим Одељења за рударство. У фонду Министарства трговине, индустрије и рада не постоји грађа која се односи на текстилну индустрију све до 1935. године.⁴⁰ Са друге стране архиви у Габрову и Сливену, где се налазе локалне архиве текстилних фабрика нам нису биле доступни. С обзиром на недостак архивске грађе у Бугарској у мањој мери смо користили грађу фондова Бугарске народне банке, Народне скупштине и лични фонд Ивана

³⁸ Иван Ристић, „Истраживања међуратне историје Балкана у савременој српској историографији: (последњих десет година): традиционални и нови приступ“, у: *Хуманизација универзитета: тематски зборник радова*, Ниш 2013, стр. 535–546.

³⁹ Lampe R. John, Jасskon R. Marvin, *Balkan Economic History 1550-1950*, Bloomington 1982 (у даљем тексту: J. Lampe, J. Marvin, *Balkan Economic History...*), стр. 7-9.

⁴⁰ *Пътеводител на централния държавен архив*, отг. Ред. Калинка Анчова и др, София 2005, 304-309.

Х. Берова. Користили смо и грађу из Архива града Софије фонд Белгијско АД фабрика Беров и Хоринек.

За економска истраживања прворазредни значај поред архивске грађа има и статистичка грађа, чије је истраживање и анализа представљало велики изазов, често недостижан. За Краљевину СХС у суштини не постоје званични подаци о индустрији све до 1941. године када је публикована *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*.⁴¹ Одсуство статистичке грађе је делимично резултат политичке подвојености земље до краја 1918. године, а делимично недостатак јасно дефинисане, правно уоквирене и организоване централне статистичке институције.⁴² Овакво стање је довело до

⁴¹ Статистички годишњак Краљевине СХС је први пут објављен 1929. године, међутим он није публиковао детаљне податке о индустрији. Сама атмосфера институционализовања статистике није постојала у Краљевини Југославији, јер све до 1932. године и доношења Закона о радњама, привредници, осим Акционарских друштава нису били дужни да воде било какву статистику, а поред тога честе територијалне и управне промене су утицале на непостојање континуираних статистичких серија. Одељења за индустрију и занатство, део Министарства за трговину и индустрију, је 1936. године почело да прикупља статистику индустрије на основу пописа индустрије које је пар година раније припремила Инспекција земаљске одбране. Тако је први попис индустријских предузећа извршен тек 1934. од стране војних власти, да би пред почетак Другог светског рата била издата најзначајнији индустријска статистичка публикација Статистике индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа. Коришћење Статистике индустрије носи са собом неколико проблема. Први јесте да су подаци сакупљени у периоду од 1934. до 1938. и да предузећа која су постојале током двадесетих година, али су престале са радом до периода пописа (1934) уопште нису узета у статистику. Други проблем јесте да су подаци прикупљени на основу максималног капацитета, што значи да није приказиван реалан број запослених, капитала, погонске снаге, већ максималан, односно колико би радника највише могло да ради, или колика је највећа производња у случају пуног искоришћења капацитета фабрике. Но, морамо да напоменемо да је ово једина свеобухватна и целовита статистика индустрије издата у Краљевини Југославији, и као таква често ће нам представљати једини извор података. (*Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, издање Министарства трговине и индустрије, Београд 1941, стр 5-8. (у даљем тексту: *Статистика индустрије...*))

⁴² Територије на основу којих је настала Краљевина су се заснивале на другачијим унутрашњим организацијама, што је отежало унифицирање и организовање статистичке службе. У Краљевини је у међуратном периоду постојала статистичка служба, али није се водила општа државна статистика на једном месту, већ је била подељена између више министарстава: Министарства трговине и индустрије, Министарства пољопривреде, шума и рудника, Министарства снабдевања и исхране. Недостатак јасно дефинисаних статистичких институција, надлежности и несталност јурисдикције огледао се и у честим променама имена статистичке службе. У оквиру Министарства социјалне политике основан је 1919. године самостални орган Дирекција државне статистике, којој је одмах приступила Управа државне статистике Краљевине Србије. Црна Гора и јужна Србија нису имали уопште до 1919. године статистичке службе. Словеније, Хрватска и Босна и Херцеговина, као наследници статистика Аустро-угарске су се прикључили Дирекцији државне статистике тек 1924. године. Током 1929. године Дирекција државне статистике је пренета у састав Министарског савета и промењен јој је назив у Општа државна статистика, а 1931. је постала део Министарства унутрашњих послова. Међутим, тек пет година касније, Уредбом од 18. августа 1936. одређен је делокруг и устројство овог одељења у оквиру Министарства. Већ 1919. је основана *Дирекција државне статистике* у оквиру Министарства социјалне политике као

тога да статистичку грађу о привреди државе прикупљају и објављују разна Министарства, привредне институције, Коморе и Савези индустријалаца, надлештва, приватна лица... На основу ових сакупљених података, по најразличитијим критеријумима, публиковани су несистематизовани и често непотпуни статистички прегледи.

Други проблем када је су у питању статистички подаци јесте уништавање архивске грађе током Другог светског рата, и у првим годинама након рата. У нацистичком бомбардовању Београда, априла 1941, погођене су све зграде у којима се налазила Општа државна статистика чиме је уништена и статистичка грађа. Што због недостатка података, што због немарности државних служби истраживање конјунктуре југословенске привреде између два рата представља велики проблем. Чињеница да је у Краљевини питање званичне државне статистике покренуто тек после Међународне Конференције о привредним статистикама одржане 1928. пошто је делегација Краљевине СХС потписала Уговор и споредне акта и обавезала се да ће објављивати државну статистику, најбоље показује колико је питање статистике било занемарено.⁴³

Тако у недостатку званичне државне статистике били смо приморани да користимо разне статистичке прегледе - *Compass, Finanzielles Jahrbuch, Zagreb 1923-1941*; *Статистика спољне трговине 1920-1930*; издања Југословенског Лојда – *Југословенска привреда, 1932, Привредни алманах југословенског Лојда, 1929*⁴⁴; Душан Мишић, *Наша народна привреда; Анализа Биланса акционарских друштава у издању Народног благостања; Средишњи уреда за осигурање радника.*

самостални орган. Дирекција је одмах приступила Управа државне статистике Краљевине Србије, али су јој тек током 1924. године приступили до тада самостални статистички одсеци из других покрајина. Дирекција државне статистике је 1929. пренета у састав Министарског савета и промењен јој је назив у *Општа државна статистика*, а 1931. је постала део Министарства унутрашњих послова. Уредбом од 18. августа 1936. одређен је и делокруг и устројство овог одељења у оквиру Министарства. (Чалић, Мари Жанин, *Социјална историја Србије, 1815–1941*, Београд 2004, 25; Miroslav Paskojević, „Statistička služba u Jugoslaviji“, *Socijalni arhiv*, III, 8, 1937, str. 159; Kukoleća, Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941, str. 1; Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010, стр. 9–10; *Статистика индустрије...*, стр 5-8.).

⁴³ Између осталог је уништена и грађа фабрика Владе Илића, (Љубодраг Димић, „Неки подаци о уништавању архивске грађе“, *Годишњак за друштвену историју*, год 1, св 3, Београд 1994, 301-305.) *Трговински гласник*, 11.1.1929, стр. 8

⁴⁴ Привредни алманах југословенског Лојда је нарочито значајан јер је представио историјате свих фабрика, што с обзиром на (не)сачуваност архивске грађе представља прворазредни извор. Ранија

Статистика индустрије Бугарске је боље сачувана. У Бугарској је у целом периоду излазио *Статистички годишњак бугарског царства (Статистически годишник на Българското царство 1922-1941)*, али је поред тога сачувана и *Анкета велике и потпомогнуте индустрије током 1921 године (Анкета на едрата и покровителствуваната индустрија в Царство България през 1921)*.⁴⁵ Детаљне Анкете о индустрији су урађене само 1921. и 1932. године, али је Главна дирекција статистике пратила рад фаворизованих предузећа који су били предмет нашег истраживања, чиме смо у могућности да сагледамо реално стање текстилне индустрије за године 1921, 1926, 1929.

Једина свеобухватна и прецизна статистика која је сачувана у обе државе јесте статистика спољне трговине. За податке о извозној и увозној делатности Краљевине СХС користили смо *Статистику спољне трговине за период 1918-1930*, док смо статистичке податке о Бугарској спољној трговини преузели из *Статистически Годишник на Българското Царство*⁴⁶ 1913-1930.

Преглед литературе о индустрији најбоље осликава један цитат Велимира Бајкаћа, чувеног међуратног економисте, „Наша економска литература и сувише је сиромашна према богатству наших економских проблема.“⁴⁷

Стање литературе о индустрији у Краљевини СХС је мало боље него са грађом.⁴⁸ Дело Стевана Куколече *Индустрија Југославије 1918-1941* и Смиљане Ђуровић *Državna intervencija u industriji Jugoslavije, 1918-1941*, су незаобилазни при сваком проучавању индустријског развитка и дају основну базу знања за одређена истраживачка питања. Конкретно о текстилној индустрији није написана

дела Лакатоша на којима се заснивао Привредни алманах јесу: Joso Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 1924; Joso Lakatoš, *Industrija Slovenije*, Zagreb 1922; Joso Lakatoš, *Industrija Dalmacije*, Zagreb 1923.

⁴⁵ Анкета је рачунала у индустријска предузећа сва она предузећа која раде са моторном снагом већом од 5 коњских снага, запошљавају бар 20 радника и имају алат чија је вредност процењена на најмање 20.000 лева (Архив Југославије, фонд Министарство иностраних послова Конзуларно привредно одељење 334, фасцикла 419, јединица описа 1365 (у даљем тексту: АЈ 65-419-1365) 334-419-1365, Извештај о бугарској привреди, 1925)

⁴⁶ у даљем тексту: СГБЦ

⁴⁷ „Рудолоф Бичанић о проблему великог привредног простора“, у: *Народно благостање*, број 33, год 9, 19.8.1939, стр. 515.

⁴⁸ Smiljana Đurović, „Industrija Srbije na početku privrednog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, у: *Istorija XX veka*, 10, 1969, str 169-172; Zdenka Šimončić-Bobetko, „Karakteristike ekonomskog razvoja u Hrvatskoj u međuradnom razdoblju (1918-1941)“, *Acta hist. Oecon iugoslav*, vol VII, 1980, str. 21-43.

свеобухватна и детаљна монографија за Краљевину СХС или Југославију.⁴⁹ Детаљније о текстилној индустрији Краљевине бавили су се Франце Кресал *Tekstilna industrija v Sloveniji, 1918-1941*, Ljubljana 1976 и Zdenka Šimončić Bobetko *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata, 1918-1941*, Zagreb 1979. У овим делима обрађена је текстилна индустрија Словеније и Хрватске у међуратном периоду, без значајнијег улажења у питања која се тичу ширих економских проблема. Остала дела која за предмет истраживања имају текстилну индустрију су расправе или поглавља у зборницима и књигама која се баве историјом текстилних фабрика.

У бугарској историографији питање индустрије у међуратном периоду је обрађено у делу *Развитие на индустријата в Българија 1834-1947-1989*, Отг. ред. Любен Беров, Димитър Й. Димитров, Софија 1990.⁵⁰ О текстилној индустрији Бугарске у међуратном периоду не постоји монографија, осим неколико дела где је текстилна индустрија овог периода представљена на десетак страница - *Развитие на текстилната промишленост в Българија*, Георги Дамянов и др, Софија : НТС по текстил и облекло, 1978. Као и у случају Краљевине текстилна индустрија детаљније је обрађена у делима које се бави локалном историјом - *История на вълнено-текстилната промишленост в Габрово*, Г. Гатев, Хр. Венков, М. Минчев, Софија 1982; *Алманах на габровските индустријалци 1882-1947*, Ред. Божидар Стойков, Габрово 2007; Здравко Златанов, *150 години сливенска текстилна промишленост*, Софија 1984.

Питање текстилне индустрије није обрађено ни у српској ни у бугарској историографији, осим на регионалном, градском или у случају одређених фабрика. Са једне стране то је предност јер нам је остављала широку могућност за истраживање, а са друге стране с обзиром на компаративни приступ где је циљ упоређивање макроподатака неистраженост овог питања је била велики недостатак.

Када је у питању остала историјска грађа и литература с обзиром на циљеве истраживања и могућности морали смо да правимо одређене изборе.

⁴⁹ Под тим називом, односно са том тематиком постоји расправа: Живан Стојковић, „Текстилна индустрија Краљевине Југославије“, у: *Лесковачки зборник*, 39, 1999, стр. 387-393;

⁵⁰ Румен Аврамов, *Стопанският XX век на Българија*, Софија 2001.

Економска периодика Краљевине СХС је разноврсна али су у раду коришћени само најрепрезентативнија издања: *Народно благостање и Анализа биланса, Привредни преглед, Југословенски Лојд, Економист, Индекс, Банкарство, Гласник завода за унапређивање спољне трговине, Нова Европа, Социјални архив, Радничка заштита, Радничке новине*. Разлог за ограничење при коришћењу периодике јесте била чињеница да смо морали да избалансирамо податке које смо имали из истраживања Краљевине СХС насупрот подацима који су нам били доступни за текстилну индустрију Бугарске. Детаљне податке о текућим проблемима текстилне индустрије доступни су нам били у: *Архив за стопанска и социјална политика, Занаятчийска практика, Известия и стопански архив на Министерството на трговијата, промишлеността и труда, Икономическа борба, Индустијален преглед*.

Свесни смо постојања и литературе и питања која су могла да буду детаљније обрађена, али како нисмо имали податке у вези бугарске индустрије морали смо да се ограничимо само на најзначајније индикаторе, често без улажења у детаља. Из овог разлога проблематика односа војног сектора и текстилне индустрије, као и политичких елита и текстилне индустрије није обрађена зато што нам архивска грађа и литература о овима питањима није била доступна. Војни архив се налази у Великом Трнову, а само питање није обрађено у литератури; о политичким елитама и њиховим улогама у развоју индустрије такође није писано, а ми нисмо били у могућности да услед финансијског и временског ограничења у потпуности истражимо ово питање.

Неистраженост привредних и друштвених феномена Краљевине СХС и Бугарске је представљала велики проблем јер нисмо имали оквир нити базу за анализу појединих проблема које су обрађени у раду. Питање унутрашњег тржишта, технолошки ниво индустрије, интеракција сировина и индустрије и привредне елите индустрије нису детаљно истражене ни у српској нити у бугарској историографији. Однос државе и протекционистичке политике у периоду 1919–1929. је делимично обрађена код Смиљане Ђуровић, и код Љубена Берова⁵¹. Оквир и основни правци развоја и деловања капитала у индустрији су

⁵¹ *Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX век*, Отг. ред. Любен Беров, Софија 1989.

истражени у радовима Весне Алексић.⁵² Сходно карактеру бугарске и југословенске историографије највише је истражено радничко питање, али и то питање у контексту борбе пролетаријата.

Рад не претендује да обради сва питања која се тичу развоја индустрије, поједина питања су остала неистражена или недоречена. Циљ је представљање студије која отвара и поставља питања, и која може да служи као модел за даља истраживања. Односно, да пружи макрооквир у коме остале микро студије могу да буду постављене, да пружи теоретски концепт и методолошку позадину за даља истраживања економске проблематике Балкана. Мало је компаративних економских студија о Балкану написано, ако изуземо стране ауторе, не остаје нам много домаћих. Из тог разлога верујем да је допринос тезе проучавању историографију значајна за разумевање широког спектра историјских процеса.

Ипак, желим да нагласим да све грешке, недостаци, недоследности и непрецизности којих у тези свакако има су искључиво моја одговорност.

Рад који је пред читаоцима представља део пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20 веку*, (№ 47019) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије. Истраживање које је рађено у Софији зарад докторске дисертације је стипендирано у оквиру међународне размене Центра за савремену историју Балкана Филозофског факултета у Београду и Историческог факултета у Софији.

Овом приликом желим да се захвалим директорима Института за новију историју Србије др Момчилу Митровићу и др Милету Бјелајцу на указаном поверењу за учествовање у раду на пројекту. Ништа мању захвалност не дугујем ни сарадницима и пријатељима из Института на драгоценим саветима и помоћи током израде дисертације. Несебичну помоћ и стрпљење пружиле су и колеге из

⁵² Vesna Aleksić, Dragana Gnjatović, Uticaj stranih banaka na jugoslovenski industrijski razvoj u međuratnom period, Megatrend revija: međunarodni časopis za primenjenu ekonomiju, Vol. 8, br. 1 (2011), str. 245-266; *Banka i moć, Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog društva A.D, 1928 – 1945*, Beograd; Vesna Aleksić, „Foreign Financial Capital as the Catalyst of Serbian Economic Development before the Second World War”, u: *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective*, 2009,

Архива Југославије, Архива Србије, Народне банке Србије, Народне библиотека Србије и Универзитетске библиотеке. Само истраживање не би било могуће без подршке колега са Историјског факултета Софијског универзитета „Св. Климент Охридски“ Христа Берова и Димитра Григорова чије су препоруке и савети за истраживање у Бугарској били непроцењиви.

Тема докторске дисертације је формулисана и вођена под менторством проф. др Мирослава Јовановића коме дугујем неизмерну захвалност. Захвалност што сам имала ту привилегију да будем његов студент на докторским студијама; на његовом стрпљењу и одвојеном времену; за сву стручну помоћ при изради дисертације.

Подједнаку захвалност дугујем и проф др Милану Ристовићу под чијим менторством се приступа одбрани дисертације. Захвалност не дугујем само за прихватање менторства, већ и за кључне сугестије, пажљиво и критичко читање тезе који су допринели коначном облику рада.

Највећу подршку током писања рада добила сам од породице, супруга и ћерке, којима дугујем на првом месту извињење за време које нисам провела са њима последњих година.

Увод

1. Текстилна индустрије до Првог светског рата

У односу на индустријске земље Западне Европе индустрија на Балкану се јавља касно. Стога термин „закасне индустријализације“ није нетачан, уколико је индустријализација и била присутна, она није испуњавала критеријуме за одрживу индустријализацију – „ни по једној прихватљивој дефиницији... индустријска револуција се није одиграла ни у једној балканској земљи пре 1914. Механичка снага тек је почела да замењује ручну снагу.“⁵³ Земље Иберијског полуострва и Балкана биле су најсиромашније европске земље пред Први светски рат. Немогућност прилагођавања модерним технолошким и структурним захтевима 19. века, ограничени ресурси, недостатак капитала, наслеђене привредне традиције, слабо образовање радне снаге, променљиви ставови у политици валута, финансија...били су само неки од разлога за стагнацију.⁵⁴

Никола Вучо је мишљења да се индустријска револуција одвијала у Србији „постепено, кроз дуги низ година, да би од краја 19. века ушао у фазу убрзанијег тема“, сматрајући да је индустријска револуција у текстилној индустрији „настала и одвијала на сличан начин као у другим развијеним европским земљама.“ А то је значило да се у крајевима где је постојала развијена кућна индустрија, постепено развила и машинска, коришћењем воде, паре и на крају електрицитета. Интересантно је да Вучо када је у питању текстилна индустрија прескаче

⁵³ J. Lampe, J. Marvin, *Balkan Economic History...*, стр. 237; John R. Lampe, „Varieties of Unsuccessful Industrialization: The Balkan States Before 1914“, *The Journal of Economic History*, Vol. 35, No. 1, (Mar., 1975), pp. 56-85, стр. 59; Симеон Дамянов, „Проблеми на индустријалното развитие на балканските страни в края на XIX и началото на XXв“, у: *Исторически преглед*, 1980, 3, стр. 49; видети: P. N. Rosenstein-Rodan, „Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe“, *The Economic Journal*, Volume 53, Issue 210/211 (Jun.- Sep., 1943), 202-211;

⁵⁴ Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija u XX veku*, Beograd 2009, str. 46–47. (у даљем тексту: Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija...*) ; Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, стр. 163. (у даљем тексту: Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја...*)

оснивање текстилних предузећа која су имала државну помоћ, наводећи само лесковачке фабрике као пример.⁵⁵

Прве основе текстилне индустрије и у Бугарској и на територијама Краљевини СХС су се јавиле у кућној радиности предења и ткања по сељачким домаћинствима⁵⁶, а на основу прераде домаћих сировина (лан, кудеља, вуна и природна свила). Кућна радиност⁵⁷ је вековима покривала све потребе сељаштва, али је са почетном индустријализацијом у другој половини 19. века већ почела полако да се повлачи. Сеоска домаћинства су имала разбоје (ножне преслице или коврате израђени најчешће од дрвета⁵⁸) на којима су ткали за своје потребе платно, сукно, шајак, ћилиме, покровце..., док су врло мали део продавали (око 1%). Према званичним статистичким подацима у Краљевини Србији је 1898. године било 109.647 разбоја.⁵⁹ Стање на Балкану најбоље описује један бугарски аутор: „Свака балканска паланка или село представља ручну текстилну фабрику са безброј примитивних дарака, чаркова, чакрка, станова...“.⁶⁰

Економски простор Краљевине СХС и Бугарске се у 19. веку састојао од четири привредна региона – аустро-угарског, отоманског, српског (од 1878) и бугарског (од 1880). На наредним странама представимо развој текстилне индустрије у 19. веку, јер је начин на који се развијала текстилна индустрија био од суштинске важности за њено деловање после Првог светског рата.

Сама текстилна технологија и машине су се врло споро мењале у другој половини 19. века, па су балканске државе могле да користе стару опрему. Није

⁵⁵ Nikola Vučo, „Pogleda na industrijsku revoluciju u Srbiji u 19 veku“, u: *Acta historico-oeconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974, str. 85-88.

⁵⁶ Видети детаљније: Чедомир Јоксимовић, *Наша текстилна радиност. Књ. 1, Ручно брзо предење и ткање на селу*, Београд 1933 (Ч. Јоксимовић, *Наша текстилна радиност...*); Ратомир Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд 1990, стр.166. (Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских...*)

⁵⁷ Кућна радиност је врста занатске делатности коју обављају поједини чланови домаћинства у својим кућама а чији се производи продају. Лица која се баве домаћом радиношћу немају спремну, већ су кроз праксу стекли потребна знања. У ово занатство спада ткање, плетење, везење и други делатности... Кућна радиност се обављала упореду са пољопривредним пословима, као допунско занимање (Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских...*, стр. 18-19)

⁵⁸ Често предмет реликвија у породицима, које се преносила са колена на колена. (Slobodan Čelić, „Pređenje od praistorije do savremene tehnologije“, *Tekstilna industrija*, broj 9-10, septembar-oktobar 1987, str. 70.)

⁵⁹ Р.р Ђунисијевић, *Оснивање индустријских...*, стр. 20.

⁶⁰ Иван Балева-Котелъ, „Килимената промишленост“, *Занаятчийска практика*, год 1, кн 7, септ 1925, стр. 263.

био потребан велики капитал за улагање, није била потребна стручна радна снага, и увек је постојала потражња за текстилном робом.⁶¹ Краљевина Србија и Царевина Бугарска као независне државе имале су могућност да саме развијају текстилну производњу и индустрију, за разлику од осталих територија. О напретку текстилне индустрије у 19. веку и почетком 20. века постоје два гледишта. Мајкл Паларе у својој књизи *Балканске привреде око 1800-1914, Еволуција без развоја* сматра да су независност Србије, односно Бугарске и промена тржишног простора, сужавање унутрашњег тржишта, недостатак сировина и апресијација радне снаге негативно утицала на развој индустрије вуне и текстилне индустрије уопште, услед слома отоманских институција и промене привредне структуре земље,⁶² док балкански (бугарски најпре) историчари негирају ову тврдњу, између осталог и на примеру развитка Лесковца и Габрова.⁶³

У Бугарској је развој текстилне индустрије започео са фабричком производњом вуне – у Габрову, Сливену, Самокову, Трјавни Карлову и Казанлуку, тачније у протоиндустријским центрима вуне. Прва фабричка предузећа основана у Бугарској, имала су за циљ да уз јефтинију машинску производњу и бољи приступ пређи задрже позиције на домаћем тржишту и да извозе своје производе у Отоманско царство, где је бугарска груба вуна могла да се продаје. Само за четири године (1880–1884) основано је 23 индустријских предузећа.⁶⁴

⁶¹ Мајкл Паларе, *Балканске привреде око 1800-1914, Еволуција без развоја*, Београд 2010, стр. 289 (у даљем тексту: М. Паларе, *Балканске привреде...*); Развитие на текстилната промишленост в България, ред: Георги Дамянов и др, София 1978, стр. 1. (*Развитие на текстилната промишленост...*)

⁶² Мајкл Паларе, *Балканске привреде...*, стр. 290.

⁶³ Христо Беров, „Балканска индустријализација балканских ’Манчестера’: Лесковац и Габрово (1878–1912)“, у: *Годишњак за друштвену историју* (у даљем тексту: *ГДИ*), година XIX, свеска 3, 2012, стр. 8-40; Видети: М. Иванов, П. Митев, „Първата вълна на българската модернизация“, *Исторически преглед*, 3-4, 2010, година 66, стр. 90-135

⁶⁴ *История на вълнено-текстилната промишленост в Габрово*, отг ред: Г. Гатев, Хр. Венков, М. Минчев, София 1982, стр. 27. (у даљем тексту: *История на вълнено-текстилната...*); Мајкл Паларе, *Балканске привреде...*, стр. 291; видети још: *Две големи национални предприятия: Текстилна фабрика на Г. Стефанов - синове, каменовъглените мини Брусия и Качулка*, Сливен, Плевен, 1929.

Габрово је било центар текстилне индустрије у 19. веку, смештен у централној Бугарској, близу путева који воде у Турску.⁶⁵ Прва фабрика са којом је започео развој текстилне индустрије (вуне) била је фабрика Ивана Калпазанова⁶⁶ и његове браће Пенча и Цокева. Фабрика је основана 1881. године са почетним капиталом од 30.000 франака, 240 машинских вретена немачког порекла и два машинска разбоја.⁶⁷ Његовим путем је кренула још једна група гајтанџија, предвођена Христом Бобчевим⁶⁸, који су 1884. године основали фабрику *Александар* са 576 вретена и два машинска разбоја. У Габрову је отворена и фабрика *Фердинанд први (Успех)*, као акционарско друштво, са 632 вретена и два машинска разбоја.⁶⁹ Само Габрово је било специјализовано за производњу финих и скупих камгарних предива, али довољно квалитетних да су могли да конкуришу увозним предивима. У Габрову је у седам фабрика вуне⁷⁰ радило 213 људи, док је национални просек био 40 радника по једној фабрици.⁷¹

Са далеко мањим бројем вретена и разбоја у Сливену је основана компанија *Напредак* (1880), која је добила државне концесије, између осталог и право да једина производи униформе у провинцији што је гарантовало њен успех. Међутим фабрика није успела да се одржи, јер је временом постала нерентабилна. Била је заснована на примитивној технологији, осим предења све је било препуштено ручном раду, водени точкови уместо снаге паре, а чункови уместо машинских разбоја.⁷²

⁶⁵ Илијана Марчева, „Индустиријализацијата на Бугарија и Габрово“, у: *Сборник Модернизацијата на Бугарија и Габрово...*, стр. 16.

⁶⁶ Видети детаљније: Беров, Христо, „Иван Калпазанов – ’модернијат’ предприемач на Габрово“, у: *Минало*, 1, 2006, стр. 61–72; *Алманах на габровските индустријалци 1882-1947*, Ред. Божидар Стојков, Габрово 2007, стр. 10-18 (у даљем тексту: *Алманах на габровските индустријалци...*)

⁶⁷ *История на вълнено-текстилната...*, 32-34; Несторов, Ю. Н. (ред.), *Книга на габровската индустрија*, Габрово, 1934, стр. 37-38 (у даљем тексту: *Книга на габровската индустрија...*); *Алманах на габровските индустријалци...*, стр. 10-18; В. Николчов, „Вълнено-текстилната индустрија в Бугарија“, у 100 години, стр. 83

⁶⁸ *Алманах на габровските индустријалци...*, стр. 26-27.

⁶⁹ В. Николчов, *Вълнено-текстилната индустрија в Бугарија*, у 100 години, стр. 83; Мајкл Паларе, *Балканске привреде...*, стр. 291-292; Христо Беров, „Балканска индустријализација...“, стр. 15; *Книга на габровската индустрија...*, стр. 41-42.

⁷⁰ Поред поменутих у питању су још и Троица (1901), Иван Х. Беров (1906); Надежда (1904); Г. Т. Рашеев (1901); Хр. Раиков (1907); Бр. Р. Рашеви (1910); Хр.К. Конкилев (1912) (*Книга на габровската индустрија...*, стр. 59)

⁷¹ Илијана Марчева, „Индустиријализацијата на Бугарија и Габрово“, у: *Сборник Модернизацијата на Бугарија и Габрово...*, стр. 18.

⁷² Мајкл Паларе, *Балканске привреде...*, стр. 345.

Поменуте фабрике су основали локални индустријалци, са домаћим капиталом, а само две фабрике су започеле свој рад уз уложен страни капитал. У питању су бугарско-чешка фабрика *Беров и Хореник* у Софији (1906), која је израђивала фини штоф, и *Фабрика штофа* у Тустендилу, у коју је капитал уложио француски предузетник Камије Симон непосредно пред Први светски рат.⁷³

За разлику од индустрије прераде вуне, која је била аутохтона индустрија, индустрија памука у 19. веку у Бугарској изграђена је улагањем страних индустријалаца. Манчестерски индустријалци су основали 1897. године у Варни, као лучком месту погодном за транспорт памука, фабрику *Принц Борис - Национална компанија Бугарске за предење памука Д.О.О. (National Cotton Spinning Company of Bulgaria Ltd)*, са капиталом од 60.000 фунти и са 8.000 вретена.⁷⁴ У каснијим годинама је основано више малих памучних радионица-ткачница. Веће фабрике су основане само у околини Варне - у Јамболу (1903) и Девни (1903).⁷⁵ Памучна индустрија у Габрову је почела да се развија 1912. када је основана фабрика *Принц Кирил, памучно текстилно акционарско друштво*.⁷⁶

Стручна радна снага у фабрикама у Бугарској је постојала, али у врло малом обиму. Слаба интерна специјализација производње и преференције за јефтинује неквалификоване раднике су биле карактеристике текстилних фабрика. Страни обучени радници из Западне Европе су запошљавани у габровским фабрикама, Карлову, Самокову и Сливену, али се нису дуго задржавали, јер су власници фабрика покушавали да их се реше чим би од њих научили вештине. О обиму страних радника који су били запослени у поменутиим центрима најбоље говори чињеница да је у Габрову 1899. било 3 страна стручњака, а у Сливену 1892. године ниједан. Већина радника у фабрикама су биле самоуке занатлије и

⁷³ Мајкл Паларе, *Балканске привреде...*, стр. 299.

⁷⁴ Мајкл Паларе, *Балканске привреде...*, стр. 322;

⁷⁵ Енчо Николов, *Габровските памукотекстилни: Историја на памукотекстилната промишленост в Габрово*, Софија 1987, стр. 5. (у даљем тексту: Е. Николов, *Габровските памукотекстилни...*)

⁷⁶ Е. Николов, *Габровските памукотекстилни...*, стр. 8-9; Илијана Марчева, „Индустријализацијата на Бугарија и Габрово...“, стр. 18.

сељаци из околних места. Ово је резултирало поред недостатака хомогене специјализације и одсуство било какве стандардизације производа.⁷⁷

Раст текстилне индустрије, који је чинио 36,5% нето крупне индустријске производње у Бугарској се огледао и на квантитативном нивоу - број текстилних фабрика је порастао са 51 (1904) на 72 (1911). Број радника са 2.743, на 4.257; уложен капитал са 8.245 лева на 15.881; погонска снага са 1.705 КС на 5.069 КС; а вредност производње са 10.736 лева на 21.415.000.⁷⁸

Ипак и поред поменутог развитака у питању су биле фабрике које су више личиле на велике занатске радионице, и у већини је рад био заснован на физичком раду, а само пар је било опремљено механичким справама. У Габрову су били у употреби механички разбоји, за разлику од Сливена где се ткање и даље вршило ручно и на дрвеним разбојима. Овим је једноставно индустрија показивала само квантитивно повећање.⁷⁹

Краљевина Србија и Краљевина Црна Гора су једине имале могућности да самостално воде привредну политику у другој половини 19. века, са територија будуће Краљевине СХС, али нису успеле да капитализују ту предност. И даље су то биле привреде засноване на сточарству и ратарству. Централни географски положај Краљевине Србије на Балкану није био од већег значаја за развој привреде, јер су све државе у околини биле слабије од ње, тако да је њена трговина била упућена ка Аустро-угарској царевини, која је пак имала своје привредне интересе.⁸⁰

На територији Краљевине Србије није постојала већа самостална иницијатива ка крупној текстилној индустрији, због чега је дошло до продора странаца уз подстицај државе. Касније оснивање фабрика у Краљевини Србији у

⁷⁷ Румен Даскалов, *Българското общество 1878-1939*, Т. 1, София 2005, стр. 310-311 (у даљем тексту: Р. Даскалов, *Българското общество...*); М. Паларе, *Балканске привреде...*, стр. 335, 345.

⁷⁸ Петко Спирков, *Текстилната индустрија в България*, Свиштов 1947, стр. 20; М. Паларе, *Балканске привреде...*, стр. 349.

⁷⁹ Р. Даскалов, *Българското общество...*, стр. 309.

⁸⁰ Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, knjiga 1, analiza razdoblja između 1919 i 1968 godine*, Zagreb 1971, str. 7-8. (у даљем тексту: V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*)

односу на Бугарску довело је до боље механизације новоотверених фабрика, јер продуктивност произвођача који су радили ручно је била на ниском нивоу, а да би опстали и постали конкуренту морали су да уведу механизацију у производњи.⁸¹ Почетак текстилне индустрије у Србији представља оснивање *Правитељствене чохаре у Београду (Државна творница за израду војничке чоје)*⁸² 1852. године на Топчидеру из војних разлога, и то је била прва текстилна радионица с модернијим уређајима предилицима, преслицама, ваљцима. *Правитељствена чохара* је радила до 1867. године када ју је откупио ужички трговац и преселио њену машинерију у Ужице.⁸³

Већи и бржи развој текстилне индустрије започео је тек по доношењу *Закона о повлашћеној индустрији* (1873, 1898) чији ја сврха била развој индустрије у Србији оснивањем фабрика и радионица за прераду сировина. Ове прве „фабрике“ у Србији производиле су: „1. предива вуненог типа: разну пређу и гајтане 2. предива и ужарију од тврдог ликастог влакна: кудељно предиво, ланено предиво 3. вунене тканине: сукно, шајак, штофове, ћебад, чоху; тканине од тврдих ликастих влакана: кудељне и памучне тканине“.⁸⁴ Према Ратомиру Ђунисијевићу у Краљевини Србији је до 1908. године започело са радом 18 повлашћених текстилних предузећа.⁸⁵ Када говоримо о развоју текстилне индустрије у

⁸¹ М. Паларе, *Балканске привреде...*, стр. 306.

⁸² До оснивање Чохаре на Топчидеру чоха која се користила за израду војних одела у кућној радиности није била доброг квалитета, стога је Апсенички завод предложио подизање државне чохаре на Топчидеру. Доведен је мајстор из Чешке, пошто их у Србији није било – Јосиф Кундера, под чијим надзором је извршено монтирање радионице. Коришћена је водена погоснка снага из воденице на Топчидерској реци, а била је опремљена модерним машинама за српске прилике (7 машина за гребенање вуне, 1 машина предилица, 14 разбоја за ткање чохе, 45 преслица за предење вуне, 1 ваљарица за ваљање чохе, 3 направе за стрижење, 6 табли за пресовање чохе). Радионица је као државно предузеће започела са радом крајем 1852 и радила је до 1867 када су машине расклопљене и опреме ове радионице је купио ужички трговац Карапеша. (Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских...*, стр. 39-40, Триво Инђић, *Технологија и културни идентитет*, Београд 2009, стр. 31;

⁸³ Текстилна радионица је престала са радом 1881. године када је право на производњу ћебади прешло у текстилно предузеће Минха и Шумпетара у Параћину. Касније је у Ужицу основана и прва текстилна фабрика у форми Акционарског друштва – Акционарско друштво Прве ужичке ткачке радионице (1897), са почетним капиталом од 100.000 динара. (Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа...*, стр. 40-41, 68)

⁸⁴ Ра. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских...*, стр. 167

⁸⁵ Фабрика вунених израда Браће Минх, Параћин (1882); Фабрика вунених гајтана Поповић-Илић и Ком., Лесковац (1886); Фабрика за прераду кудеље и лана Косте Јовановића и другова, Крагујевац (1891); Фабрика за унапређење свиларства, Лапово (1892); Фабрика тканина, Београд (1895); Индустрија предузећа за прераду кудеље и лана Алексе Обрадовића (1897); Фабрика гајтана и пређе Михаила Јанковића, Грделица (1987); Фабрика Чохе Евгенија Михла и комп (1898); Прва акционарска ткачка радионица, Ужице (1901); Фабрика за прераду кудеље и лана

Краљевини Србије можемо да разликујемо два типа настанка фабрика – први уз помоћ иностраног капитала и државе, а други аутохтон на Југу Србије.

Најпознатији пример првог модела јесте оснивање *Фабрике вунених израда Бертолда Минха и Шумпетера*. Чешки индустријалци, Бертолд Минх и Карло Шумпетер⁸⁶ из Тријежа су 1879. године затражили повластице за оснивање предузећа на основу *Закона о повлашћеној индустрији* из 1873. године и повластице су добили 1880. године.⁸⁷ *Фабрика вунених израда Бертолда Минха и Шумпетера*⁸⁸ у Параћину је отворена 16. фебруара 1882. године и била је прво повлашћено индустријско предузеће основано у Србији.⁸⁹ Према балканским стандардима то је била велика фабрика са добром опремом и стручним кадром. Годину дана пре престанка рада фабрика (1904) је запошљавала 600 радника (250 мушких и 350 женских) и имала је погоне за предioniцу, чешљару, предioniцу, ткачницу, бојациницу, ваљаоницу и погоне за прање и сушење. Погонска снага је била 370kw, а производња током 1898. је износила 46.389 кг гајтана и разне пређе, односно 127.671 шајака, војне постеле, сукна и штофа, и 9.000 комада ћебади. Предузеће је престало са радом 1904. године због пожара који је захватио сва постројења, а на његовом месту касније је почела са радом фабрика стакла.⁹⁰

Други, аутохтони модел, настао је у оквиру наслеђа отоманске традиције текстилне индустрије 19. века, и био је оличен у „српском Манчестеру“.

Јована Јовановића, Врање (1903); Фабрика за прераду и експлоатацију куделе и лана Карла Волфа, Врањска бања (1903); Фабрика тканина Михаила Ђурића, Београд (1908); Фабрика гајтана и тканина Јовановића-Поповић и комп, Лесковац (1907); Ткачка радионица, Обреновац; Пиротска ћилимарска задруга, Пирот; Три радње за прераду вуне, Зајечар; Фабрика за чешљање вуне, Жагубица; Радионица за прераду вуне, Неготин. (Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских...*, стр. 168)

⁸⁶ Неповерење српске државе према странцима и страном капиталу огледало се и у чињеници да је од Бертолда Минха и Карла Шумпетера тражила да један од њих постане држављанин Србије. Стога је Бертолд Минх примио српско држављанство. (Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских...*, стр. 61, 64.)

⁸⁷ Архив Србије, Министарство народне привреде, ПФ41, бр 7, Досије фабрике Фабрика вунених израда Бертолда Минха и Шумпетера

⁸⁸ После смрти Шумпетера све повластице су прешле на браћу Минх – тако да се од 1887 предузеће назива Фабрика вунених израда Браће Минх (Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских...*, стр. 64.)

⁸⁹ У 1891. то је била једна од најбољих фабрика штофа у централној Европи, опремљена са 3400 вретена са папучицом и 96 машинских разбоја[...] Без обзира на све параћинска фабрика није била рентабилна и када ју је уништио пожар 1904, кружиле су гласине да је пожар подметнут да би се наплатило осигурање – Минхова породица је није поново обновила и преусмерила се на своја средства у рударство (М. Паларе, *Балканске привреде...*, стр. 307.)

⁹⁰ Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских...*, стр. 170-173.

Индустрија на југу Србије развила се почетком осамдесетих година 19. века као одговор на извозне царине на вуну из Бугарске и увозне царине исте робе у Србију. Гајтан, израђиван веома примитивно помоћу чаркова (калемови за упредање гајтана) од домаће вуне, био је најзначајнији артикал који су Лесковчани доносили из Бугарске у Србију. До 1878. нису постојале сметње ни проблеми при трговини гајтаном, јер нису постојале ни границе. Међутим, од 1878, а нарочито од 1885. године и српско-бугарског рата, односно појава царина дошло је до застоја у трговини, и поскупљивању гајтана. То је довело на идеју лесковачке трговце да се сами организују.⁹¹

Прва лесковачака фабрика била је *Фабрика вунених гајтана Антонија Поповића и ортака* (Глигорије Јовановић и Димитрије Мита Теокаревић) основана 1884. године у селу Стројковци⁹² близу Лесковца. Први проблем са којим су се суочили лесковачки трговци, у вези организовања, подизања и почетка рада фабрике, представљао је недостатак стручности – лесковачки трговци нису били довољно писмени, нису знали стране језике (осим турског), нису имали образовање било стручно било опште. Ипак, Антоније Тонча Поповић, Глигорије Горча Јовановић, Мита Теокаревић и Прока Митић, су успели да наговоре Бугарина Стефана Бојацијева да пренесе у Србију 12 примитивних чаркова и да постане ортак, као једини стручњак за гајтане. Чаркови су били прво постројени у једној воденици узетој под закуп у Стројковцу 1884, а потом су их 1889. године пренели у Вучје, где су купили своју воденицу, ради рационалнијег коришћења водене снаге Вучјанске реке.⁹³ Ускоро је Мита Теокаревић основао и

⁹¹ Драгољуб Трајковић, *Из нашег Манчестера*, Београд 1953, стр. 59-66. Христо Беров, Балканска индустријализација балканских „Манчестера“: Лесковац и Габрово (1878–1912), у: *ГДИ, година XIX, sveska 3*, Београд, 2012, стр. 14-15; Драгољуб Трајковић, „Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884–1918...“, у: *Сто година лесковачке текстилне индустрије: (1884-1984)*, прир: Трајковић Драгољуб, Стојковић Живан, Ракић Хранислав, Михајловић Ненад, Јовановић Слободан, Лесковац 1984, стр. 17 (у даљем тексту: Д. Трајковић, „Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884–1918...“). Видети детаљније: Сергије Димитријевић, *Почеци модернизације лесковачке привреде*, Лесковац 2003.

⁹² Предност Стројковца у односу на друга села у околини Лесковца јесте да је у близини имао реку Накриванске реке која је била некречена што је одговарало испирању вуне. (Раде Т. Дамњановић, *Појава и развој текстилне индустрије у Лесковцу*, Лесковац 1954, стр. 22)

⁹³ Д. Трајковић, „Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884–1918...“, стр. 18; Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских...*, стр. 91; М. Паларе, *Балканске привреде...*, стр. 312; Раде Т. Дамњановић, *Појава и развој текстилне индустрије у Лесковцу*, Лесковац 1954, стр. 21; Nikola Vučo, „Pogleda na industrijsku revoluciju u Srbiji u 19 veku“, у: *Acta historico-oconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974, str. 88.

Фабрику вуне у Вучју (1889). Трећа значајна фабрика на овом простору настала је пошто су Глигорије Петровић и Михаило Јанковић убедили Косту Илића Мумџију који је имао новца и воденицу на Козарачкој реци да уложи у оснивање текстилне фабрике.⁹⁴ Дозволу за отварање фабрике добили су 1890. године и *Коста Илић и компанија* је отворила текстилну фабрику са 72 чарка у Костиној воденици у селу Козара. Чаркови су, такође, набављени из Бугарске уз помоћ бугарског држављанина стручњака за израду гајтана Маноила Илијева. Уложено је у ово предузеће 72.000 динара, од чега је Коста Илић уложио половину.⁹⁵ Све фабрике гајтана на југу Србије су зависиле од помоћи бугарских радника и „алата из пропалих бугарских фабрика“.⁹⁶

Треба истаћи да је правилније ове две фабрике назвати мануфактуре, него их сврставаи у фабричка предузећа. Врло примитивне, са доста ручног рада, обе су биле на рекама и у обичним поточарама (воденицама).⁹⁷

У Лесковцу је 1896. године отворена и лесковачка штофара *Фабрика гајтана, позамантеријских и плетарских израда Поповић-Илић и Комп.* Историја њеног оснивања подсећа на епизоду из књига Боре Станковића и прави је пример менталитета лесковачких трговаца. Због постојања појачане потражње за гајтаном и Минхове фабрике, која се врло брзо показала као опасна конкуренција лесковачким гајтанима, лесковачки трговци одлучили су да оснују фабрику за израду сукна, шајака и чоје за војску. До договора око спајања фабрика Антонија Јовановића у Вучју и Косте Илића у Козари дошло је лако, али проблем је био што за нову фабрику нису имали потребно знање, ни опрему, а нису знали ни које машине треба да купе.⁹⁸ Стога су отишли у Бугарску под изговором куповине робе, а са намером да разгледају машине, и кришом су записали имена фирми које су производили машине. Затим је група лесковачких индустријалаца отишла са торбом вуне и једном особом која је знала Немачки (претпостављамо син Косте Илића - Милан) у Немачку, у град Хемниц, како би купили потребне машине.

⁹⁴ Д. Трајковић, „Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884–1918...“, стр. 19; М. Паларе, *Балканске привреде...*, стр. 313.

⁹⁵ Д. Трајковић, „Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884–1918...“, стр. 9, 20.

⁹⁶ М. Паларе, *Балканске привреде...*, стр. 314.

⁹⁷ Раде Т. Дамњановић, *Појава и развој текстилне индустрије у Лесковцу*, Лесковац 1954, стр. 26.

⁹⁸ Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских...*, стр. 91;

Пошто нису били најсигурнији коју машину треба да купе, вуну коју су донели показали су Немцима и тражили машине на којима могу да обрађују донету вуну. Од Немаца су купили три разбоја, један асортиман кремблова, селфактор за предење, ваљавицу и једну предионицу за вуну.⁹⁹ Скромне машине (парна машина од 50КС, парни котао за бојење, три разбоја, влачара, селфактор, ваљавица, перионица) су оцртавале домете домаће аутохтоне индустрије у Србији. Временом су ортаци иступали из ове штофаре и наставили да раде у својим фабрикама.¹⁰⁰

Укупан број текстилних предузећа 1908. године био је у Србији 25, од укупно 230 индустријских предузећа, укључујући и руднике.¹⁰¹

Са подручја аустроугарске царевине у Краљевину СХС ушле су Словенија, Хрватска, Славонија, Далмација, Војводина и Босна и Херцеговина. Од поменутих територија Словенија је једина била непосредно саставни део уже Аустрије и Беч је тежио ко потпуном уклапању словеначке привреде у аустријску, и то је најпре учињено изградњом железничке пруге Беч-Трст (1856). Пошто транспорт сировина пругом често није био исплатив изграђен је вертикалан ланац индустријске прераде сировина на том подручју, са финализацијом производа у Бечу. Тако се крајем 19. века у Словенији развила текстилна и металуршка индустрија.¹⁰² Прва предионица памука основана је у Ајдовшчини 1826. године, и 1875. године је запошљавала преко 800 људи. Поред ове предионице радила су и текстилна предузећа у Шентпавел при Преболду (1851), у Тржичу (1885), и предионица у Литији (1886).¹⁰³

⁹⁹ Д. Трајковић, „Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884–1918...“, стр. 26; Hranislav Rakić, „Nastanak i razvoj tekstilne industrije Leskovca i okoline do 1914. godine“, у: *Zbornik radova Tehnološki fakultet u Leskovcu*, 1-2/1983-1984, Leskovac 1985, str. 125.

¹⁰⁰ Глигорије Јовановић и Милан Антонија Поповића 1904 или 1905; Коста Илић и синови 1905. (Д. Трајковић, „Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884–1918...“, стр. 27.)

¹⁰¹ Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских...*, стр. 96.

¹⁰² V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, str. 5-6

¹⁰³ France Kresal, *Tekstilna industrija v Sloveniji*, 1918-1941, Borec, Ljubljana, стр. 25-51 (у даљем тексту: F. Kresal, *Tekstilna industrija...*); Andrej Koman, „Razvoj i stanje tekstilne industrije u Jugoslaviji“, 7-44, у: *Savez inženjera i tehničara tekstilaca Jugoslavije, Razvoj tekstilne industrije, Almanah priređen povodom održavanja II kongresa Saveza inženjera I tehničara tekstilaca Jugoslavije u Zagrebu* 29, 30, i 31 10. 1964, str. 7. (у даљем тексту: A. Koman, „Razvoj i stanje tekstilne industrije...“)

Хрватска је имала делимичну аутономију и ограничене ингеренције на привредном пољу, уз сталну подељеност интересних сфера Беча и Будимпеште на њеним територијама. Угарско-хрватском нагодбом из 1868. дефинисане су надлежности које су биле од првенствене важности за развој привреде, тако да је мађарски Сабор задржао потпуно право одређивања економске политике. Власти у Мађарској су у уз помоћ железничких тарифа и разних техничких прописа наметнуле Хрватској привредни развој на релацији Будимпешта-Ријека. Ипак, оређени степен аутономије је Хрватској ипак омогућио да развије индустрију потрошне робе.¹⁰⁴ Највећа текстилна фабрика у Хрватској била је *Предионица и ткачница у Дугој Реси* (1884), затим *Творница памучне робе Вилима Рајнара* у Загребу (1900), *Фидлерова творница* у Осијеку (1901) и *Прва хрватска творница рубља* у Загребу (1898).¹⁰⁵ Остала текстилна предузећа су била занатског карактера и израђивала су за потребе локалног становништва.¹⁰⁶ Ипак изгледа да је извешан развој текстилне делатности постојао у Хрватској, према исказу трговачког надзорника крајем рата је било 29 предузећа текстилног карактера у подручју северне Хрватске¹⁰⁷, мада питање је колико је међу њима било индустријских фабрика а колико мануфактурних радионица.

Војводина је била у потпуности под мађарском јурисдикцијом и своју привреду је базирала на аграрној производњи. Индустрија је била слаба (млинарска, цигларска) и концентрисана у два-три већа града, док су мале радионице и мануфактуре постојале у остатку региона.¹⁰⁸ На територији

¹⁰⁴ V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, str. 5-6; Igor Karaman, „Osnovna obilježja razvitka industrijske privrede u severnoj Hrvatskoj do Prvoga svjetskog rata“, *Acta historico-oconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974, str. 37-59. Видети детаљније: Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941*, Zagreb 1991.

¹⁰⁵ Zdenka Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata, 1918-1941*, magistarski rad u rukopisu Zagreb 1979, стр. 145. (у даљем тексту: Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*) Видети: *Povijesni prilozi, zbornik radova*, God. 1, br. 1 1982, str. 101-203.

¹⁰⁶ Mira Kolar Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918-1931*, Zagreb 1973, str. 221; Mira Kolar Dimitrijević, *Položaj tekstilnih radnika Slavonije poslije velike svjetske krize*, u: „Zbornik 10, Historijski institute Slavonije“, Slavonski brod, 1973, str. 81-82.

¹⁰⁷ u bjelovarsko-križevačkoj i delu sremske 22 preduzeća tekstilnog karaktera; u ličko-krbavskom nijedno; u modruško-riječkom 2; u zagrebačkom 5; u varaždinskom nijedno) Mira Kolar Dimitrijević, „Osnovna obilježja industrijskog razvitka...“, str. 188

¹⁰⁸ Kalman Čehak, „Neki aspekti i rezultati industrijalizacije Vojvodine do 1914. Godine“, str. 99- u: *Acta historico-oconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974, str. 88; V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, str. 7; Цветко Грегорић, „Наша индустрија“, *Јубиларни зборник живота и рада Срба*,

Војводине постојао је знатан број малих текстилних фабрика, или боље рећи радионица. Прерада и производња материјала од конопље је била најзаступљенија. Фабрике које су основане пре рата, а које су касније наставиле да раде успешно биле су: *Фабрика кудеље АД Бачка*, Нови Врбас (1905); *Фабрика канапа и ужарије ДД*, Озаци (1906); *Фабрика кудеље Леополд Ф. Брул*, Нови Сад (1905). Поред прераде конопље деловао је и мали број фабрика ткачница и конфекције, као на пример: *Јохан Анабринг, механичка плетионица*, Нови Врбас (1892); *Српска фабрика тепиха Лазар Дунђерски АД*, Велики Бечкерек (1879); *Армин Ротх фабрика шешира*, Суботица (1890); *Мијатовић и Радовановић, творница шешира*, у Вршцу (1885). На овом подручју је било развијено и свиларство, које се базирало само на одмотавању свилених чаура: *Државна фабрика свиле* у Панчеву (1899); *Државна фабрика свиле* у Новој Кањижи (1907), *Државна фабрика свиле* у Нови Сад (1900).¹⁰⁹

Босна и Херцеговина, као и Далмација биле су најнеразвијенији делови аустроугарске царевине и нису имали развијену текстилну индустрију у предратном периоду. „Босна и Херцеговина је живела у летаргији отоманског феудализма све до друге половине 19. века, и до њених идиличних касаба не допире нити ехо тих значајних догађаја (механизација у производњи прим. аут).“ Но треба споменути да је Босна поред јаке османске традиције имала проблем и са интеграцијом тржишта у Аустројском царству, јер сва железничка мрежа која је изгређена за време владавине Бењамина Калаја била је уског колосека 77cm и чиме је била изолована од техничког и тарифног контакта са српским и хрватским железницама које су имале пруге нормалног колосека 144cm.¹¹⁰

Текстилна индустрија је започела свој развој у 19. веку у балканским државама на темељу другачијих привредних и државних оквиру. Ипак у свим

Хрвата и Словенаца, 1918-1928, I део, издање Матице живих и мртвих СХС, Београд 1928, стр 157. (у даљем тексту: *Јубиларни зборник живота и рада...*)

¹⁰⁹ Aleks. Stanojlović, Milan Damjanović, *Industrija Vojvodine*, Zagreb 1924, стр. 64-82; А. Koman, „Razvoj i stanje tekstilne industrije...“, стр. 7-8.

¹¹⁰ Kemal Hrelja, „Razvoj ndustrije u Bosni i Hercegovini do Drugog svjetskog rata“, u: *Acta historico-oconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974, стр. 23, 29; V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, стр. 8

моделима развоја се виде јасни утицаји аустро-угарског и отоманског наслеђа. Бугарска текстилна индустрија се развијала у оквиру потоњег модела, у којем је био присутан аутохтон развој индустрије прераде вуне, са циљем извоза производа на турско тржиште. Индустрија памука се слабо развила, тек пред почетак рата, уз незнатно учешће страног капитала. Развој текстилне индустрије у Краљевини је почивао на оба модела, у Параћину и Београду је инострани капитал уз подршку политичких елита основао фабрике за прераду вуне и памука, док се српски „Манчестер“ развио као центар индустрије прераде вуне и ужарије уз домаћи капитал локалних трговаца. Текстилна индустрија на територијима бивше аустроугарске царевине се развијала према аустријским или мађарским интересима. Фабрике су оснивали аустријски, немачки или мађарски трговци и индустријалци са циљем да буду инкорпорирани у систем производње који је одговарао царевини.

2. Привредне прилике у Краљевини СХС и Бугарској 1919-1929

Средишни положај Балканског полуострва у Европи у великој мери је одређивао његову историју од најранијих времена. Планински масивни венци Карпати, Родопи, Динарске планине и Пинд су утицали на спречавање уједињавање и на јачање партикуларизма на Балкану. Док су речне долине попут моравско-вардарске, маричке, дунавске и посавске омогућавале отвореност овог простора и зближавање.¹¹¹ Ипак, средишни положај који је повезивао од најстаријих времена Европу и Блиски Исток, разноврсна и блага клима, уз погодности физичке географије нису биле довољне да балканске државе буду нешто више од периферије европског економског тржишта. И Краљевина СХС и Бугарска су биле континенталне затворене земље, што је умногоме одређивало њихов привредни положај.¹¹²

¹¹¹ Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453 godine*, Beograd 2005, str. 3–8; Roy E. H. Mellor, *Eastern Europe, a geography of the comecom countries*, Columbia University Press 1975, str. 15-23.

¹¹² J. Lampe, J. Marvin, *Balkan Economic History...*, стр. 7; Smiljana Đurović, „Problemi ekonomske integracije Jugoslavije 1918-1941“, u: *Istorija 20. Veka*, 1-2, 1993, str. 183.

Бугарска се налазила у североисточном делу балканског полуострва и у истраживаном периоду њене границе су биле одређене Нејским мировним уговором (27.11.1919).¹¹³ Бугарски аутори период од Ослобођења до Другог светског рата посматрају као један процес, и већина аутора истиче да су балкански ратови и Први светски рат били преломни у бугарском привредном развоју због територијалних промена насталих као последица рата. На први поглед, територијална промена изражена у километрима није била велика (са 96.345km² 1911. на 103.146km² 1919. године), али је била значајна по структури територије која је промењена. Добијене територије на југу (у рејону Благоевграда, долине река Струме и Месте) иако знатне по пространству (23.000 km²) нису могле да надокнаде губатак Добруце и западних територије. Добруца је нарочито значајна. Она је пред Први светски рат представљала житницу државе и производила четвртину пољопривредних производа целе државе. На територији Добруце је постојало око 3.8 милиона обрадиве земље и тај губитак није могао да се компензира добијеним територијама, јер су нове земље на југу биле територије планинског рељефа. Са друге стране, нове територије су имале позитиван утицај на производњу дувана, што је довело до тога да Бугарска постане једна од водећих држава у производњи дувана за европско тржиште. Поред територијалних промена ту су и демографске промене. Бугарска је изгубила у рату око 143.000 људи у директним војним сукобима. Ипак, упркос овом губитку, као и већој смртности цивила и војника у првим поратним годинама број становника се повећао. Попис из 1910. је бројао 4.337.513 људи, а попис из 1926. године 5.696.000. Повећање популације је условљено чињеницом да је на новим просторима живело више становништва него на изгубљеним територијама.¹¹⁴

¹¹³ Простирала се простирала се између 41 и 44 степена географске ширине и 22 и 28 степена географске дужине. у зони континенталне и медитеранске климе, где доминирају три региона. Први регион, велика равница уз Дунав има чисту континенталну климу и њена композиција земље одговара гајењу житарица. Други регион јесте на југоистоку земље где се сусрећу континентална и медитеранска клима. И, трећи на југу, уз долину реке Марице, има медитеранску климу, што омогућава гајење медитеранских култура. *État économique des pays balkaniques*, Београд 1938, стр. 4; Анастас Ђорданов Тотев, *Сравнително изучавање на бугарското и југославското народно стопанство*, Софија, 1940, стр. 5-6.

¹¹⁴ Кръстьо Геров Манчев, *История на балканските народи 1918-1945*, Софија 2008, стр. 16 (у даљем тексту: К. Геров Манчев, *История на балканските народи...*); *Развитие на индустријата в Бугарија 1834-1947-1989*, Отг. ред. Любен Беров, Димитър Ђ. Димитров, Софија 1990, стр. 115. (у даљем тексту: *Развитие на индустријата в Бугарија...*)

Увећање популације од 10% је значило даљи притисак на неразвијени пољопривредни сектор, аграрну пренасељеност и већи број незапослених.

Када говоримо о Краљевини СХС не можемо да говоримо о територијалним променама, већ једино о стварању нове територије. Југословенске границе¹¹⁵ су биле одређене према мировним договорима потписаним у Сен-Жермену, Тријанону, Севру и Неију (1919) према којима се простирала на 247.542km².¹¹⁶ Новонасталу Краљевину СХС чиниле су до Првог светског рата самосталне Краљевина Србија и Краљевина Црна Гора и шест територија под аустро-угарском влашћу (Војводина, Босна и Херцеговина, Словенија, Хрватска, Далмација и Славонија). То је за последицу имало стање константне државне нестабилности услед наслеђених различитих друштвених, привредних, националних, верских и политичких система. Тако да основни проблем Краљевине СХС није био губитак привредно важног подручја као у Бугарској, већ привредна интеграција.¹¹⁷ Из тог разлога основна карактеристика југословенске привреде у целом периоду постојања Југославије јесте била диференцијација и огромне разлике у ступњу развоја у сваком погледу.¹¹⁸ Уз обавезну

¹¹⁵ Краљевине се простирала од 41 до 47 географске шрине и 14 и 23 географске дужине У географском погледу Краљевина Југославија се делила у две зоне које су се пружале од северозапада ка југоистоку, а којима су доминирале велике низије, речне долине, котлине, крашка поља и планине. На југу дуж река Бојане, Зете, Неретве и Вардара присутна је средоземна клима која је омогућавала гајење медитеранских култура и бављење сточарством. Континентална клима која је имала утицаја у северном делу земље, где се налазила и Панонска низија, богата черноземом, са котлинама чије земљиште потиче од речних наноса и са довољно влаге, и која је омогућавала Југославији да гаји најразноврсније пољопривредне културе. (*Poljoprivredna enciklopedija 2*, Zagreb 1970, str. 555; Nikola Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1958, str. 18. Видети детаљније: Александар Стебут, *Наши пољопривредни региони*, Београд 1926; Анастас Ђорданов Тотев, *Сравнително изучавање на бугарското и југославското народно стопанство*, Софија, 1940, стр. 6)

¹¹⁶ Видети: *Balkanski ugovorni odnosi, 1876-1996, dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама*. Т. 2, приредио Momir Stojković.

¹¹⁷ Наши економски историчари су мишљења да је интеграциони процес на подручју Балканка у правцу стварања јединственог тржишта био природно-историјски процес, сличан онима у Италији и Немачкој. *Državna intervencija Smiljana Đurović, Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1986, стр. 19.

¹¹⁸ Smiljana Đurović, „Da li su postojale ekonomske granice unutar jugoslovenskog istorijskog prostora 1918-1941?“, u: *Istorija 20 veka*, 1992, 1-2, str. 111-123; Smiljana Đurović, Problemi ekonomske integracije Jugoslavije 1918-1941, u: *Istorija 20. Veka*, 1-2, 1993, str. 179-189; Smiljana Đurović, „O uzrocima zaostajanja Jugoslavije u ekonomskom razvoju početkom 20. veka“, u: *Istorija 20. veka*, 1-2, 1991, str. 170-179; Смиљана Ђуровић, „Економски фактори у стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словеница“, у: *Стварање југословенске државе 1918 године*, Београд 1989, стр. 167-172; Fred Singleton and Bernard Carter, *The Economy of Yugoslavia*, New York 1982, str. 75. Мирко Кус

историографску флоскулу да је постојала „Непрестана борба између хрватске буржоазије која располаже с привредном моћи и владајуће српске олигархије која има у својим рукама инструменте економског утицаја“.¹¹⁹

Демографске промене на територији Краљевине нису упоредиве, али у релативним терминима Краљевина Србија је имала највеће губитке не само у односу на балканске државе, већ на све учеснице рата. Србија је изгубила једну трећину предратног становништва. Према званичним подацима укупан број умрлих и погинулих са територије предратне Србије са Македонијом је био 1.247.435 лица тј 28% од укупног броја становништва. Овој цифри треба додати и 114.000 ратних инвалида и 150.000 становника са смањеном радном способношћу.¹²⁰

Привреда и политика у периоду од 1919. до 1929. биле су обележене последицама Првог светског рата. Економске и политичке нестабилности, како на унутрашњем нивоу држава, тако и у међународним односима, нису заобишле ни балканске земље.

Политички проблеми су се одигравали на неколико фронтова у Краљевини СХС.¹²¹ На првом месту јесу били национални односи одређени кроз питање политичке сарадње српске и хрватске елите, који су кулминирали приликом доношења Видовданског устава 1921. године. Политичком сценом доминирале су четири партије три народа Народна радикална странка, Демократска странка, Хрватска сељачка странка, Словенска људска странка. Националне нетрпељивости између српских и хрватских политичара превазилазиле су се до

Николајев, „О економским основама Југослвије“, *Банкарство*, 1930, број 5, стр. 196-197, број 6 стр. 248-249, број 8, 338-340.

¹¹⁹ Mira Kolar Dimitrijević, „Osnovna obilježja industrijskog razvitka na području sjeverne Hrvatske od 1918 do 1929 godine“, u: *Međunarodni kulturnopovijesni simpozij Mogersdorf 78*, ur Ivan Kampuš, Dušan Plečaš, Osijek 1982, str. 187 (у даљем тексту: „Osnovna obilježja industrijskog...“)

¹²⁰ Derek Aldcroft, *The European economy*, Routledge, London and New York 2001, str. 7; Bogart, Ernest L. *Direct and Indirect Costs of the Great World War*, Oxford University Press, New York. 1920, str. 299; Milica Milenković, *Ekonomске prilike u Srbiji i problemi besposlice u svetlu posledica prvog svetskog rata*, separat iz knjige *Drugi kongres KPJ, Slavonski Brod 1972* (у даљем тексту: M. Milenković, *Ekonomске prilike u Srbiji...*).

¹²¹ Поменућемо само најважније политичке синтезе о историји Краљевине СХС: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavija, knjiga 1*, Beograd 1988; Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20 веку*, Београд 2010; Branislav Gligorijević, *Parlament i političке странке u Jugoslaviji, 1919-1929*, Beograd 1979; Јовановић, Надежда, *Политички сукоби у Југославију 1925-1928*, Београд 1974. F. Čulinović, *Jugoslavija između dva svetska rata, I*, Zagreb 1961.

смрти Николе Пашића, вође радикалне странке, 1926. године. На политичку нестабилност имали су утицаја и атентати које су вршили комунисти, спољнополитички проблеми везани за одређивање, признавање и заштиту граница према свим суседима, осим Грчке. Константни политички и војни сукоби су постојали са Албанцима на Косову и Метохији, са качачким одредима на граници са Албанијом и са припадницима ВМРО на граници са Бугарском.¹²² Сви поменути сукоби и проблеми стварали су мање или више изражену, али стално присутну политичку напетост која је кулминирала убиством хрватских посланика у Народној скупштини у јуну 1928, а потом и увођењем личне диктатуре краља Александра 6. јанура 1929. године.¹²³

Политичком сценом Бугарске у првим послератним годинама доминирао је Александар Стамболиски, лидер Бугарског земљорадничког народног савеза.¹²⁴ Погрешна ратна политика владе, изгубљен рат и „национална катастрофа“ су утицали да старе политичке партије изгубе своје позиције у друштву, док су парламантерни избори одржани у августу 1919. и у марту 1920. потврдили надмоћ Земљорадничког савеза над осталим партијама.¹²⁵ Владавана Стамболиског је обележена покушајем стварања аграрне државе,¹²⁶ и према Манчеву то је био јединствен пример на Балкану да је једна аграрна партија дошла парламентарним путем на власт и покушала да изгради на основу свог програма „сеоску државу“. Током 1922–1923, аграрна „демократија“ је почела да добија обележје ауторитарне диктатуре, што је у атмосфери антагонизма према Стамболиском, огорчености опозиције довела до државног удар у ноћи 8-9 јуна 1923 године. Већ 9. јуна објављен је састав нове владе на челу са проф др Александром Цанковим, а наредног месеца је конституисан Демократски савез. Земљораднички савез је

¹²² Видети: АЈ, фонд Војислав Јовановић Марамбо 335, фасцикле 14, јединице 13 и 14.

¹²³ Мирослав Јовановић, „1804-2004, развој оптерећен дисконтинуитетима, седам теза“, у: *Србија 1804-2004*, стр. 155.

¹²⁴ Више о: Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, Beograd 2005, str. 615-630; Симеон Дамянов, *Југоизгочна Европа след мирните договори от 1919-1923 г*, стр. 9-44; *История на българите, От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989)*, том III, ред Георги Марков, София 2009 (у даљем тексту: *История на българите...*)

¹²⁵ (К. Манчев, *История на балканските народи...*, стр. 34-40; *История на българите...*, стр. 203-210; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, Beograd 2005, str. 619-620)

¹²⁶ идеологије фаворизовања сељака са малим приватним поседима аграрног - друштва се састоји од: сељаке, раднике, занатлија, индустријалаца, трговаца и тако даље. Како су најбројнији сељаци, они би требало и да врше политичку моћ (К. Манчев, *История на балканските народи...*, стр. 43)

покушао да се борбом одупре државном преврату али безуспешно, док је сам Стамболиски брутално убијен.¹²⁷

Први проблем са којим се суочио Цанков био је Септембарски устанак 1923. године који је подигла Бугарска комунистичка партија, а који је завршен доношењем Закона о заштити државе 1924. године. Врхунац сукоба је био покушај атентата на цара Бориса постављањем бомбе у цркви Св. Недеља у Софији априла 1925. године, након чега су уследила године терора и репресије.¹²⁸ Други проблем у овом периоду је била делатност ВМРО-а који је представљао „државу у држави“ у подручју бугарске Македоније.¹²⁹ Цанков је поднео оставку 4. јануара 1926. године, а на његово место је дошао Андреј Лапчев, који је био на челу Бугарске наредних пет година. Његова политика је ишла ка смиривању страсти и терора у држави и ка привредној стабилизацији земље.¹³⁰ Ипак хаотичност политичког система је била присутна и огледала се у постајању чак 19 политичких партија у парламенту током 1926. године. Сукоби на политичкој сцени (Народни блок, Националсоцијални покрет, Радничка партија, Демократски савез) су прекинути 1934. године када је на власт дошла милитаристичка група Звено, под вођством пуковника Кимона Георгијева.¹³¹

Бугарска је имала неколико предности у односу на Краљевину које су произашле из поратних мировних уговора и политичког система. Прво, није имала територије које је морала да асимилиује, и није имала проблема са етничком интеграцијом. Једина важнија мањина била је турска. И најважније, није имала проблема са централизацијом државне управе. Поред тога лидери Бугарске су били образовани економисти и било им је јасно колико је потребан економски напредак. Стамболиски је студирао агрономију у Немачкој, Цанков је такође био економиста, радио је као професор на Софијском универзитету; Лапчев је студирао економију и финансије на универзитетима у Цириху, Берлину и Паризу,

¹²⁷ *История на българите...*, стр. 211-217; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, Beograd 2005, str. 621; К. Геров Манчев, *История на балканските народи...*, стр. 43-47.

¹²⁸ око 13.000 ухапшених, половина од њих је убијена, *История на българите...*, стр. 217-220. К. Геров Манчев, *История на балканските народи...*, стр. 47-51.

¹²⁹ Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, Beograd 2005, str. 622

¹³⁰ *История на българите...*, стр. 220-225; К. Геров Манчев, *История на балканските народи...*, стр. 141-143.

¹³¹ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд 2004. стр. 354-364, 414-422; Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453...*, str. 3-8, 615-625.

био је оснивач задружног покрета у Бугарској, Министар пољопривреде и трговине 1908–1910 и Министар финансија 1915. године.¹³² Са друге стране, Краљевина СХС је имала проблема са интеграцијом и централизацијом, са националним мањинама, а међу водећим политичарима у Краљевини све до појаве Милана Стојадиновића у другој половини тридесетих није било економисте на челном политичком месту са знатнијим утицајем.

Списак привредних проблема са којима су се суочиле све балканске државе после Првог светског рата био је прилично велики. Поред постојећих хроничних недостатака из 19. века - недостатак капитала, аграрна структура, низак ниво технологије, необразованост, слаба саобраћајна инфраструктура јавили су се и нови проблеми. Разношење и оштећење основног капитала, фабрика, рудника и обрадиве земље; емиграције националних мањина; повратак избеглица, терет ратних дугова, неконтролисана инфлација, пад ионако слабе пољопривредне и индустријске производње, депресијација монета; проблем обнове читавог низа државних, јавних и приватних објеката, сабраћајне инфраструктуре, мелиорационих радова, исхране, снабдевања, становање у градовима...¹³³

Иако на први поглед слични проблеми они су се услед различитих структура другачије развијали. Најбољи пример за то јесу валутни проблеми настали након рата. Бугарска се после рата због инфлације суочила са падом

¹³² John Lampe, *Bulgarian economy in 20th century*, Palgrave Macmillan 1986, str 51 (у даљем тексту: J. Lampe, *Bulgarian econom...*); видети: Л. Ђ. Спасов, „Стопанска и социална политика на сговористиките правтелства 1923–1931“, *Проблеми на новата и нај-новата стопанска и културна историја на Бугарија*, науч. ред. Димитър Саздов, Софија 1992, стр. 198-214.

¹³³ Видети детаљније о привредној историји 1919-1929: *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire Volume 8: The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies*, ed Peter Mathias, Sidney Pollard, Cambridge University Press 1989; *Economic development for Eastern Europe*, ed. by M. C. Kaser, London 1968. I-III, ed David; J. Lampe, J. Marvin, *Balkan Economic History...*; J. Lampe, *Bulgarian economy...*; Натан Жак, *Стопанска историја на Бугарија*, С., 1967; Беров, Л., Д. И. Димитров, *Развитие на индустријата в Бугарија 1834-1878-1989*, Софија, 1990; *Икономика на Бугарија до социјалистическата револуција*, Беров, Л. (Ред), С., 1989; Весић, Иван, *Финансијска политика Кралјевине SHS 1918–1923*, Београд 2003; Ђуровић, Смиљана, *Државна интервенција у индустрији Југославије 1918–1941*, Београд 1986; Драгана Гнјатовић, *Стари државни дегови: прилог економској и политичкој историји Србије и Југославије: 1862-1941*, Београд 1991; Кршев Борис, *Финансијска политика Југославије 1918-1939*, 2007; Мирковић Мјо, *Економска структура Југославије 1918-1941*, Загреб 1950; Мирковић, Мјо, *Економска историја Југославије*, Загреб 1958; Николић, Горан, *Курс динара и девизна политика Кралјевине Југославије 1918-1941*, Београд 2003; Сергије Димитријевић, *Привредна историја народа FNRJ, предавања са економског факултета*, 1951/1952; Чалић, Мари Жанин, *Социјална историја Србије, 1815–1941*, Београд 2004; Nicolas Spulber, „Changes in the economic structures of the Balkans, 1860-1960”, u: *The Balkans in Transition*, ed Charles and Barbara Jelavich, Los Angeles 1963, str. 346-375; Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2011.

куповне моћи папирног лева, уведеног због распада система златног стандарда. Куповна моћ папирног лева опадала је све до 1923, када је његова вредност износила 28,46 лева за један швајцарски франак. У наредним годинама је започета његова стабилизација која је завршена 1925. године и тада је вредео 138 лева за један франак (што је износило 1/13 из предратног периода).¹³⁴

Са друге стране, Краљевина СХС се поред депресијације динара борила и са унификацијом валуте, што је био један од централних сукоба у првим годинама постојање Краљевине између српских и хрватских политичких и економских елита. Монетарни хаос, који се оличавао у четири врсте новца који су били у оптицају – динар (предратна Краљевина Србија), перпер (Краљевина Црне Горе); круна (аустро-угарске територије) и лев (Источна и Јужна Србија), званично је завршен 1. јануара 1923. године, од када су сва друштва и установе биле у обавези да плаћају и обрачунавају у динарима. Овоме је претходила унификација валуте која је извршена до краја 1921. године – по принципу 4:1 круна и динар; 1:1 перпер и динар до 5.000 динара, преко 2:1 перпер и динар; замену лева је вршила директно власт непосредном наплатом.¹³⁵ У доба поратне инфлације динар се кретао од 20,41 швајцарских франака за 100 динара у октобру 1920, да би најнижу просечну вредност достигао 1923. године када је износио и 3,69 швајцарских франака за 100 динара. Стабилизација динара је постигнута у августу 1925. године

¹³⁴ Беров, Л, *Икономика на Българија до социјалистическата револуција*, Софија 1989, стр. 422, 446; *Развитие на индустријата в Българија...*, стр. 116. Видети о стабилизацији лева: Nikolay Nenovsky, Kalina Dimitrova, Exchange Rate and Inflation: France and Bulgaria in the interwar period 57-93; у: *Monetary and fiscal policies in South-East Europe: Historical and comparative perspective*, Ed. by Roumen Avramov, Sevket Pamuk, http://www.bnb.bg/bnbweb/groups/public/documents/bnb_publication/pub_np_research_04_en.pdf

¹³⁵ Круна је по распаду Аустро-угарске монархије изгубила 60% своје вредности из времена Првог светског рата. После рата у оптицају на територији Краљевине било је око 5 милијарди круна, што је представљало велику инфлацију. Ради успостављања стабилног односа између круне и динара, Влада је у децембру 1918 забранила уношење круна и лева у државу у износима већим од 1.000 круна, односно лева; и издала наређење да се приступи жигосању и пописивању круна и лева, а касније и маркирању. Пад вредности круне није заустављен овим мерама, стога је Влада 15. јануара донела решење по коме је успостављен однос између вредности круне и динара на 4:1. (Детаљније о валутном питању видети: D. Gnjatović, *Stari državni dugovi...*, 129, 131, 132; Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires, str. 1963, str. 153-157, В.(елимир) Бајкић, „Наша спољна трговина, у Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца, 1918-1928“, II део, издање Матице живих и мртвих СХС, Београд 1929, стр. 565; Вошко Мијатовић, „Zamena austrijskih kruna za dinare 1920. Godine“, у: *Историја 20 века*, год 32, 1/2014, стр. 27-50.)

када је фиксиран однос динара у Цириху на 9,135 швајцарских франака за 100 динара и тај однос је одржаван пуних шест година.¹³⁶

Саме економске последице Првог светског рата¹³⁷ нису биле исте по све регионе јер је само територија Краљевине Србије била уништена током рата. Бугарска и територије бивше Аустро-угарске царевине нису имали проблема са опоравком порушених зграда, имања, однетим и уништеном механизацијом и сировинама. Србија је сразмено највише страдала и њена привреда је била девестирана током рата. Приватна предузећа у градовима су изгубила око 30% у непокретној имовини и 57% у постројењима и инсталацијама. Оштећена су и државана предузећа, трговине, банкарски систем, саобраћајна инфраструктура, од чега је нарочито проблем представљала оштећена пруга Београд-Ниш.¹³⁸

У оваквом поретку основни циљ балканских држава био је да се прилагоде новим условима, јер су њихови економски животи пре Првог светског рата били оријентисани ка Бечу, Будимпешти и Истамбулу.¹³⁹ Западне силе су прихватиле постојање држава наследница, али су их виделе као појас, санитарни кордон, против комунистичке реакције из Москве и против средњоевропских аспирација из Берлина, док је у економском смислу Балкан представљао једну јединицу у односу на економске интересе развијених земаља Западне Европе. Перцепција Југоисточне Европе као једне привредне целине није се променила ни током тридесетих од стране Немачке, као најважније привредне силе у Европи.¹⁴⁰

У обе земље пољопривреда је била доминантан привредни сектор што се најбоље види на макроекономском нивоу – преко учешћа пољопривредне производње у националној производњи и броја пољопривредног становништва који је у Краљевини СХС према попису из 1931. године чинио 76% (10,7 милиона

¹³⁶ Jozo Tomašević, *Novac i kredit*, Zagreb 1938, str. 162; Goran Pitić, „Karakteristike i organizacija spoljnotrgovinskog sistema Jugoslavije od 1918 do 1929 godine“, u: *Acta historico-oeconomica iugoslaviae*, vol 16, Zagreb 1989, str. 111. (у даљем тексту: G. Pitić, „Karakteristike i organizacija...“)

¹³⁷ Mitrany, David, *The effect of the war in southeastern Europe*, New Haven 1936; Smiljana Đurović, „Industrija Srbije na početku privrednog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, u: *Istorija XX veka*, 10 (1969), str 167-223, str 168; M. Milenković, *Ekonomске prilike u Srbiji...*

¹³⁸ Од 136 локомотива нормалног колосека и од 65 локомотива узаног колосека с којима је располагала предратна Србија крај рата је дочекало 60, односно 14 локомотива али су и оне биле дотрајале. (M. Milenković, *Ekonomске prilike u Srbiji...*, str. 282.)

¹³⁹ *The Cambridge Economic History...*, стр. 889

¹⁴⁰ Ivan T. Berend, *Ekonomска istorija...*, str. 68; *The Cambridge Economic History...*, стр. 914; Milan Ristiović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/1941-1944/1945*, Beograd 1994, str. 10-13.

од 13,8 становника), а у Бугарској на основу пописа из 1926. године 74% (4,2 милион од 5,6 милиона становника). Табела бр 1. сведочи о учешћу пољопривредне производње у укупној државној производњи.

Табела бр. 1: распоред бруто друштвеног производа и нето националног дохотка око 1926-1929 у %.

	Бугарска		Краљевина СХС	
	БДП	НД	БДП	НД
Земљорадња	63,60	47,60		37,20
Сточарство		26,90		26
Шумарство		4,40		7,90
Екстрактивна индустрија	1,70	0,90		1,80
Прерађивачка индустрија	34,70	8,20		11,60
Грађевина		0,80		1,10
Занатство		10,60		10,60

Извори: J. Lampe, J. Marvin, *Balkan Economic History...*, стр. 338-339; В. М. Ђуричић, М.Б. Тошић, А. Вегнер, П. Рудченко, М.Р. Ђорђевић, *Наша народна привреда и национални приход*, Сарајево 1927, стр. 265.

Пољопривреда је имала највећи удео у бруто домаћем производу и националном дохотку свих држава, а пољопривредно становништво је чинило преко 70% укупног становништва, без развијене индустрије која би их апсорбовала. Екстензивна производња, притисак на земљу, аграрна пренасељеност, малопоседништво, недостатак капитала и инвестиција, агротехничка заосталост – само су неке од карактеристика пољопривреда. Пољопривредни раст, заснован на порасту производње кукуруза и пшенице, није се заснивао на улагању у модернизацију производње већ на увећању обрадивог земљишта поменутих култура, повећању радне снаге на селу, повољним климатским карактеристикама.¹⁴¹

Услед овакве прерасподеле у привредним секторима проблем је био како капитализовати примарну аграрну базу и претворити је у тржиште које ће моћи да

¹⁴¹ Jelena Petaković, „Komparativna analiza poljoprivrede na Balkanu od 1925 do 1939 na osnovu statističkih izveštaja Društva naroda“, у: *Токови историје*, 2/2010, стр. 45.

производи вишкове у циљу напретка привреде и друштва у целини.¹⁴² Решење за овај проблем се налазио у индустријском сектору.

Индустријски сектор је представљао релативно мали део привреде у обе земље и није успео у целом међуратном периоду битно да утиче на структуру привреде. Прерађивачка индустрија је учествовала у националном дохотку са 8,20% у Бугарској, а у Краљевини са 11,6%. Број радника запослен у индустрији у другој половини двадесетих у Бугарској је био 8,7% (270.000), а у Краљевини 10% (204.000). Ова два параметра довољно сликовито представљају низак ступањ развијености индустрије у обе земље. Особености индустрије у обе државе су биле: недовољна и застарела механизација, недостатак привредног законодавства, недостатак капитала, неквалификована радна снага, заостала пољопривредна делатност, зависност од иностраних земаља у виду инвестиција, мала потражња и понуда индустријских производа, лоша инфраструктура. Ипак, и у једној и у другој држави је постојао раст индустрије.

У Краљевини СХС у периоду од 1923. до 1929. године просечан годишњи раст укупног реалног националног дохотка био је 3,48% (за цео период 1923–1939. био је 1,90%), у оквиру кога је био највећи раст индустрије и рударства – 6,91% годишње – од чега је прерађивачка индустрија имала раст од 6,57%.¹⁴³ Нешто већи раст је имала бугарска индустрија и он је износио 10% у периоду 1921–1929. године.¹⁴⁴

Мада су прорачуни националног дохотка за балканске земље врло нестабилни ипак омогућавају да се привреде тих земаља представе не светској економској сцени. Обими националне и индустријске производње у обе земље су биле далеко иза развијених земаља. Национални доходак према становнику 1929.

¹⁴² J. Lampe, *Bulgarian economy...*, str 8.

¹⁴³ Учешће индустрије и рударства у реалном националном дохотку било је 1923/1924 16,8% а 1928/1929 године 19,1%, док је у текућим ценама у периоду 1923–1929 био 13,3%. Није било могуће утврди никакве сигурне низове цена за текстилну индустрију. За израду физичког индекса производње текстилне индустрије коришћени су подаци о увозу свих текстилних сировина и полупрерађевина, као и увоз органских боја кори се употребљавају у текстлној индустрију, с тим што су за пондерацију биле примењене увозне цене из 1938. Stevan Stajić, *Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923-1939 u stalnim i tekućim cenama*, Beograd 1959, str 6,7,8, 19-20, 34-35.

¹⁴⁴ *Развитие на индустријата в България...*, стр. 134-136.

године (на основу цена из 1937)¹⁴⁵ био је у Краљевини Југославији 86 америчких долара, у Бугарској 60, у Мађарској 89, у Чехословачкој 181, у Немачкој 304, у Француској 312, Великој Британији 372.¹⁴⁶ Индустијска производња према становнику у другој половини двадесетих је износила у Бугарској 15 долара годишње, у САД 422, у Великој Британији 300, у Немачкој 254, у Француској 200, у Норвешкој 128, у Пољској 50. По овим показатељима Бугарска је била у равни са другим балканским земљама Краљевином СХС, Грчком, и Румунијом, док су иза њих једино биле Турска и Албанија.¹⁴⁷ То показује да резултате развоја индустрије не треба прецењивати.

За наше истраживање централно питање јесте место текстилне индустрије у привредама Краљевине СХС и Бугарске.¹⁴⁸

Текстилна индустрија је била једна од значајнијих грана прерађивачке индустрије у обе државе и њена особеност у овом периоду јесте да је то била грана са брзим индустријским растом.¹⁴⁹

У Бугарској је током 1929. годишња продукција текстилне индустрије била 2,3 милијарде лева, односно 18,4% од укупне индустријске производње. Већу производњу имале су само прехрамбена индустрија (25,3%) и дуванска индустрија (22,8%), док је учешће тешких индустрија било свега 17%.¹⁵⁰ Удео укупне производње текстилне индустрије у укупној индустријској производњи је 1921. године износио 13.40%, а 1930. године 23,8%. Када је у питању радна снага

¹⁴⁵ Према Чакалову национални доходак по глави становника у Југославији је био 1926 године 12,890 лева, а у Бугарској 7.547 лева. Национални доходак по глави становника (у сталном куповна цена лева) скоро удвостручио од 1924. до 1939. (56,7 до 100), када је достигао врхунац, а затим поново почео да пада у ратним годинама. У упоредном смислу, Бугарска (1926) налази се у Румунији, Грчкој, Југославији и иза око половине Мађарске, 3 пута по Немачкој и Француској, Енглеској 6 пута и 7 пута САД. Депресија смањује ниво балканских земаља у приходима по глави становника иу основи јединствене Бугарија, Југославија и Руманија (Чакалов, Асен Христов, *Националниот доход и разход на Бугарија: 1924-1945*, Софија, 1946, стр. 143-145.)

¹⁴⁶ *The cambridge economic history...*, str. 890. (Према: Е. Ehrlich, 'Infrastructure and an International Comparison of Relationships with Indicators of Development in Eastern Europe 1920-1950', *Papers in East European Economics*, no. 33 (August 1973).

¹⁴⁷ *Развитие на индустријата в Бугарија...*, стр.. 136.

¹⁴⁸ Румен Аврамов, *Стопанскиот XX век на Бугарија*, Софија 2001, 298.

¹⁴⁹ Миливој Савић, *Наша индустрија, занати и трговина*, VII, Сарајево 1930, стр. 397-399

¹⁵⁰ *Развитие на индустријата в Бугарија...*, стр. 134-136.

текстилна индустрија је запошљава највише радника и они су чинили 20% 1921. године, а 42% током 1929. године.¹⁵¹

У Краљевини СХС текстилна индустрија је у периоду 1919–1929. године имала запажен раст. У односу на укупну индустрију имала је 13% од укупног броја основаних фабрика, 24% од укупно уложеног капитала, запошљава је 36% радника и користила 12% погонске снаге. Више фабрика и већу погонску снагу од текстилних фабрика имале су фабрике основане у прехрамбеној и електричној индустрији. Али је текстилна индустрија имала највише уложеног капитала и највећи број запосленог радништва.¹⁵²

3. Односи Краљевине СХС и Бугарске

Политички и дипломатски односи Краљевине СХС и Бугарске започели су потписивањем Неијског уговора крајем 1919. године¹⁵³ године, који је представљао даљи камен спотицања у њиховим односима.¹⁵⁴ Званични политички односи започели су 1920. године отварањем посланства Краљевине СХС у Софији, док је у септембру исте године именован Коста Тодоров за опуномоћеног министра у Београду. Ипак, период од 1919. до 1929. године, с обзиром на конфликтни карактер српско-бугарских односа у претходним деценијама, јесте период *продуженог конфликта*.¹⁵⁵ Овај *продужени конфликт* је имао своје

¹⁵¹ J. Lampe, M. Jасkоn, *Balkan Economic...*, str. 408

¹⁵² *Статистика индустрије...*, стр. 60-61, 71.

¹⁵³ Бугарски представници су уговор потписали 27.11.1919 године, а представници Краљевине СХС 5.12. (Dragan Bogetić, Slobodanka Kovačević, *Hronologija jugoslovensko-bugarских odnosa (1878-2003)*, Beograd 2003, str. 81.(у даљем тексту: D. Bogetić, S. Kovačević, *Hronologija jugoslovensko-bugarских...*)

¹⁵⁴ Према финансијким одредбама Бугарска је била дужна да плати суму од 2 милијарде и 250 милиона златних франака за плаћање у заједнички фонд у наредних 37 година, што је чинило 22,5% њеног националног богатства. Бугарска је платила мали део тог износа, али је исплатила Грчкој и Југославији у натури предвиђене репарације. D. Bogetić, S. Kovačević, *Hronologija jugoslovensko-bugarских...*, str. 27-48; Leften Stavriјanos, *Balkan posle 1453*, Beograd 2005, str. 625. Детаљније о политичким односима Краљевине СХС и Бугарске видети: Иван Ристић, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, у: *Архив*, година 15, бр ½, 2014, стр. 79-95; Иван Ристић, „Између старих и нових изазова - Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. године“, *Токови историје*, 2013, бр. 2, стр. 75-96;

¹⁵⁵ Ivan Ristić, „Diplomatsko-konzularna predstavnішtva i predstavnіci Kraljevine SHS u Bugarskoј 1920-1929“, in: *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 1-2, str. 97; D. Bogetić, S. Kovačević, *Hronologija*

наличје и у привредним односима, о чему најбоље сведочи чињеница да је Трговински уговор (Уговор о трговини и пловидби) са Бугарском склопљен тек 24. маја 1934, а ратификован 27.12.1940, да би пуноважно ступио на снагу 11.1.1941.¹⁵⁶

Привредни односи две земље били су одређени политичким конфликтима¹⁵⁷ у истраживаном периоду.¹⁵⁸ И каснији разговори, средином тридесетих, пред закључивање Трговинског споразума само су се делимично водили цифрама и тржишном потражњом, пресудан је био политички моменат. Велика трговинска размена између Краљевине СХС и Бугарске није ни била могућа јер су обе биле аграрне земље за сличним производњама. Главни увозни артикли из Краљевине СХС у Бугарску били су кудеља и лан у врећама, затим емајлирано посуђе од лима и гвожђа, кокс, екстракти за штављење, хартије за паковање новина, разна минерална уља. Док је Бугарска извозила у Краљевинску СХС угаљ, уљану репицу, арпацик, руј, орахе, материјал за гориво, јагњећу кожу.¹⁵⁹ Средином двадесетих увоз Краљевине СХС у Бугарску је износио само 50% увоза Грчке, 34% увоза Турске, 1/10 увоза Мађарске, 9% увоза Аустрије, а

jugoslovensko-bugarskih..., str. 82. видети детаљније: *Международни одношения на Балканите 1918–1930*, Историограф. Отг. ред. Симеон Дамянов, Софија 1984.

¹⁵⁶ Правни уговори између Бугарске и Краљевине СХС, склопљени у овом периоду били су: Конвенција о судској помоћи, о издавању криваца, о правној помоћи у кривичним делима, о бесплатној лечничкој помоћи и болничкој нези сиромашних поданика, као и два закључена протокола; АЈ, 334-378-1195, Конвенције и уговори о којима Политичко одељење има податке да су ратификовани, септембар 1925; Вошко Ђорђевић, *Pregled ugovorne trgovinske politike, od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenica do rata 1941*, Zagreb 1960, str. 61; Кацаркова, В., *Икономическите одношения на Българија с балканските држави в периода между двете световни войни (1919-1941 г.)*, С., 1989, стр. 158; D. Vogetić, S. Kovačević, *Hronologija jugoslovensko-bugarskih...*, str. 98.

¹⁵⁷ Конзулат из Варне извештавао је следеће „Краљевски конзулат није имао потребе ни прилика да пласира у овдашњим листовима било какве чланке у циљу трговинске и привредне пропаганде...због специјалних политичких прилика није било могуће пласирати никакве извештаје у циљу ма какве пропаганде наше земље“ (АЈ 334-216-547, Извештај Конзулата Краљевине Југославије у Варни, 22.1.1930)

¹⁵⁸ Кацаркова, В., *Икономическите одношения на Българија с балканските држави в периода между двете световни войни (1919-1941 г.)*, С., 1989, стр. 154-155.

¹⁵⁹ АЈ 334-382-1202, Један поглед на економске односе између Краљевине СХС и Краљевине Бугарске пред закључењем трговинског уговора, са статистичким подацима од др Светислава Ћорића, секретара краљевског посланства у Софији, стр. 4, 1929; „Privreda u službi politike“, *Narodno blagostanje*, број 26, 23.6.1934, година 6, стр. 406; „Българо-Югославянскитѣ стопански одношения, Югославянската вѣншна трговия и българия“, *Стопански вести на софийската трговско-индустриална камра*, год 3, 1.2.1934, но 20-21, стр. 276-277.

што се тиче Бугарске њен извоз у Краљевини је чинио 16% Грчког, 11% Турског, 1% Аустријског...¹⁶⁰

¹⁶⁰ АЈ 334-382-1202, Један поглед на економске односе између Краљевине СХС и Краљевине Бугарске пред закључењем трговинског уговора, са статистичким подацима од др Светислава Ћорића, секретара краљевског посланства у Софији, стр. 6, 1929.

1. Текстилна индустрија – обим и структура

1.1. Текстилна индустрија као индустријска грана

Текстилна индустрија представља индустријску грана која обухвата производњу текстилних производа од вуне, памука, свиле, индустријских биљака и синтетичких сировина. Представља једну од првих грана која се развила на основу машинског рада потискујућу кућну и занатску делатност.¹⁶¹ У оквиру своје делатности обухвата следеће категорије фабрика: предioniце, ткачнице, трикотаже и конфекцију.¹⁶²

Текстилна индустрија је једна од првих индустрија која се јавља у почетним фазама индустријализације. Објашњење лежи у самој природи прераде и производње памучних и вунених влакана и текстилних материјала. Државе у којима се развијала текстилна индустрија нису морале да имају сировине потребне за прераду, као што је то случај са рударском индустријом, индустријом прераде дрва или металном индустријом. Било је битно да сировине буду доступне. То је омогућавала чињеница да су трошкови транспорта текстилних сировина били ниски, и да их је на светском тржишту било довољно у понуди, као и да су били релативно јефтине, за разлику од угља, метала, хемијских производа. Затим, подизање текстилне индустрије захтевало је релативно мало капитала, нарочито ако је постојала протекционистичка државна политике према индустријском сектору. И на крају, радна снага у текстилној индустрији није морала да буде стручна, само је било потребно да је има довољно. Из поменутих разлога ова индустрија је била погодна за земље које су биле на почетку развијања свог индустријског сектора. Једна од особености развоја текстилне индустрије јесте да је упоредо са њеним јачањем долазило и до развијања осталих сектора привреде и друштва (електрична индустрија, хемијска индустрија, урбанизација), међутим, сама текстилна индустрија је у одређеном тренутку почињала да

¹⁶¹ *Privredni leksikon*, Zagreb 1961, str. 678

¹⁶² Stevan Kukoleča, *Organizaciono-poslovni leksikon*, str. Beograd 1986, стр. 1517.

стагнира, преживљавајући једино уз протекционистичку политику.¹⁶³

Са правног аспекта и у Краљевини СХС и у Бугарској текстилна индустрија била је у надлежности привредних министарства - Министарства трговине и индустрије¹⁶⁴, односно Министарства за индустрију, трговину и рад.¹⁶⁵

У Краљевини СХС за текстилну индустрију било је надлежно Индустријско-занатско одељење, једно од централних одељења Министарства трговине и индустрије.¹⁶⁶ Текстилна индустрија била је једанаеста грана у Индустријско занатском одељењу и била је подељена на 16 врста: индустрија прераде сирових влакана (перионице вуне, свиларе филутуре, кудељаре и ланаре), предионице (памука, кудеље, лана, јуте, маниле, вуне, природне свиле), ткачнице (памука, кудеље, лана, јуте, маниле, вуне, природне и вештачке свиле), творнице вате, завојног материјала и фластера, творнице пуста (фалца), творнице канапа и ужарије, творнице цакова и цирада, творнице и радионице ћилимова, творнице рубља, творнице трикотаже и чарапа, творнице одела, творнице туљака, шешира и капа, творнице чипака, завеса, гајтана, трака, позамантерије, фитиља и сл,

¹⁶³ Lars Sandberg, „Cotton since 1914“, у: D. Jenkins, *The Cambridge History of Western Textiles*, Cambridge University Press, Cambridge, p. 976.

¹⁶⁴ Министарство трговине и индустрије (МТИ) основано је 1918 године, и било је надлежно за старање о о спољашној и унутрашњој трговини, индустрији и занатству, о кредиту за привредне циљеве, о осигурању живота и имања и др., о настави по свима гранама трговине, занатства и индустрије. Прва Уредба о деловању МТИ донета је 1919. године, када је подељено на седам одељења (кабинет министра, административно одељење, одељење за унутрашњу трговину и трговинску наставу, одељење за спољну трговину и трговинску политику, одељење за индустрију и занатство, одељење за кредитне установе и осигурање, одељење за накнаду штете ратом причињене). МТИ је реорганизовано 1929. и 1939 године. (АЈ, фонд Министарства трговине и индустрије 65, фасцикла 20, јединица 152 (у даљем тексту АЈ 65-20-152) Уредба о МТИ; *Istorijska beleška o arhivskom fondu Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije*, стр. 1-3, 9-10; S. Ђугович, *Državna intervencija...*, стр. 64-65.)

¹⁶⁵ Министарство трговине, индустрије и рада основано је 1911 године и имало је следећу структуру: Централно управљање; одељење за трговину, индустрију и рад; одељење рударство и минералну воду; државна штапарија и дирекција за статистику. (*Българските државни институции*, 1879-1986, Софија 1987, стр. 253)

¹⁶⁶ Надлежности и послови индустријско-занатског одељења су били да се стара о подизању, унапређењу и заштити домаће индустрије, кућевне индустрије и занатства; о производњи и увозу сировина за прераду у домаћим индустријским предузећима и занатским радњама; да израђује и оцењује повластице или олакшице, које би се у интересу подизања и унапређења појединих грана индустрије и заната имале дати индустријалцима, занталијама или друштвима, и да води надзор над извршењем обавеза и услова под којима су те повластице или олакшице дате; да потпомаже оснивање индустријских, занатских и кућевно-индустријских организација и води надзор и старање над њима и индустријским и занатским коморама; да прегледа и испитује подигнуте фабричке инсталације и израђује дефинитивна одобрења за отпочињање рада; да се стара о индустријској и занатској настави по државним и приватним школама; да извршује законе и прописе који се односе на индустрију и занатство. Само одељење се делило на следеће одсеке: индустријско-политички одсек, занатско-политички одсек, технички одсек, одсек за индустријску и занатску наставу, административно-правни одсек, одсек за патенте и заштиту трговачких и фабричких жигова, мустара и модела

творнице импергнисаног платна, мушема, линолеума итд, творнице за бељење, апретирање, бојење, штампање, хемијско чишћење, творнице осталих производа текстилне индустрије (јоргана, матраца, кравата, рукавица, кишобрана, сунцобрана, нараменица, подвезица, израда од стране...) ¹⁶⁷

У Бугарској у оквиру Министарства за трговину, индустрију и рад постојало је Одељење за трговину и индустрију у оквиру кога је деловао и Биро за индустрију. ¹⁶⁸ Према *Закону о потпомагању индустрије* текстилна индустрија спадала је у групу 16 и била подељена на 12 грана: индустрија предионица и ткачница вуне; индустрија предионица и ткачница памука; индустрија производње памучних трака и конаца; индустрија прераде и ткања свиле; трикотажна индустрија; ћилимарство; индустрија позамантерије и гајтана; индустрија бељења, апретирање и бојења; индустрија прераде и производње лана, конопље и јуте; ужарство; индустрија вате и завојног материјала; индустрија шешира. ¹⁶⁹

Према званичним поделама текстилна индустрија Краљевине СХС је познавала прераду и производњу више артикала, нарочито позамантеријских и трикотажних, па сходно томе су производи њене индустрије били разноврснији и развијенији него у Бугарској.

1.1. Текстилне фабрике

„индустријске радње у занатском обиму или занатске радње индустријског карактера“

Утврђивање тачног броја текстилних фабрика није било могуће из више разлога. Први проблем јесте недостатак статистичких података јер државне службе нису водиле прецизне и детаљне податке о индустрији, о чему је већ било речи, а други проблем јесте дефиниција шта је индустријско предузеће, односно

¹⁶⁷ *Istorijska beleška o arhivskom fondu Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije.*

¹⁶⁸ *Общъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 152.

¹⁶⁹ *Статистически годишник на Царство България* (у даљем тексту: СГБЦ), 1932, стр. 232; Весов, Димитър, *Текстилната индустрија в България: Анкета, извршена през 1927 г*, София, 1928, стр. 81-84; (у даљем тексту: Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*,) упоредити са: Димо Тодоров, „Насърчаваната индустрија и индустријалната политика во България“, *Стопанска мисъл*, година 3, книжка 1, 1932, стр. 34-47.

које услове треба да испуњава једно предузеће да би било фабрика у Краљевини СХС и Бугарској?

Када говоримо о одсуству јасне дефиниције индустрије или појма индустријског предузећа ту није само реч о степену развијености индустрије као целине, већ најпре о нивоу развијености економских институција у обе државе. Држава, као законодавац, није пратила развој привреде, тачније понашала са као независни организам, у односнy на привредне структуре. Затим, чињеница да јасна и прецизна дефиниција индустријског предузећа није постојала у Краљевини све до 1932, односно до 1936. године у Бугарској предочава низак ступањ свести о значају индустрије. Недостатак јасних правних оквира шта је предузеће резултирало је тешкоћом при коришћењу свих статистичких података који се односе на индустрију. Основни проблем јесте да ли се иза сумарних података о индустријским предузећима налази фабрика или занатска радионица.

У Краљевини Југославији су до 1932. године била на снази четири привредна закона – хрватско-угарски (1884) на територији Хрватске, Славоније, Војводине и Међумурја; аустријски Обртни закон (1859-1907) на територији Словеније и Далмације; Наредба о вршењу обрта (1908) у Босни и Херцеговини и Закон о радњама (1910) на територији предратне Краљевине Србије, проширен на јужну Србију, Македонију и Црну Гору (1919).¹⁷⁰ Ниједан од ових закона није имао јасне дефиниције индустријске радње. У новембру 1931. године донет је нови *Закон о радњама (обртни закон)* који је ступио на снагу 9. марта 1932. године. Ипак, ни нови *Закон* није јасно прецизирао дефиницију заната, кућне индустрије и индустријске радња. Чланови који се односе на разграничења занатских од индустријских облика рада наводе осамдесет осам различитих занатских делатности, али није била искључена могућност да се ти послови могу обављати и као индустријски. Границу између заната и индустрије¹⁷¹ било је тешко одредити јер су често постојали неприметни прелази, и такви случајеви су често називани – „индустријске радње у занатском обиму или занатске радње

¹⁷⁰ Miroslav Festetić, „Predgovor“, u: *Zakon o radnjama (obrtni zakon) od 5 novembra 1931, upotpunjen sa najnovijim uredbama i pravilima*, Zagreb 1933, стр. III-V.

¹⁷¹ Према закону о радњама чл 3, ст 2 – да би могла да се обавља занатска делатност тражио се положен мајсторски испит, а за обављање индустријске делатности било је потребно дозвола надлежне управне власти чл 32, ст 2.

индустријског карактера“. Према *Закону о радњама* за обављање занатске делатности био је потребан положен мајсторски испит, а за обављање индустријске делатности дозвола надлежне управне власти.¹⁷² Занат¹⁷³ је у суштини означавао примену ручног рада уз врло ограничену употребу машина. *Закон о радњама* је дефинисао индустријске фабричке радње „с обзиром на начин производње предузећа која израђају, прерађују, дорађују или обрађују производе у радионицама или на сталном месту применом поделе рада и у послују већи број радника, а рад редовно врше уз употребу моторне снаге и производе произвађају за стовариште или по поруџбини у већем обиму. У случају сумње да ли се у оваквим предузећима ради о фабричком начину рада одлучује по саслушању заинтересованих надлежних комора бан.“¹⁷⁴

Појам индустријског предузећа и даље је био нејасан, па је стога Статистичка служба Министарства трговине и индустрије прописала властиту дефиницију индустрије у *Упутству за прикупљање статистичких података о индустрији* од 29. августа 1938. године – која је тачније прецизирала критеријуме за фабрике – „под творницом се подразумева постројење способно да производи један или више технолошки сродних производа који према нашим економским приликама могу бити предмет самосталне индустријске производње“. Према њеним критеријумима творница је била ако располаже машинским погоном од 20КС¹⁷⁵ и упошљава 15 радника, а у случају кудељара – творнице које располажу машинама за прераду биљног влакна и које за то употребљавају погонску снагу од 10КС.¹⁷⁶

Један од примера ових фабричко-занатских радионица јесте *Фабрика шамија и марама Хранета Мумџије* из Ниша у којој се радило искључиво ручно

¹⁷² *Статистика индустрије...*, стр. 7; *Закон о радњама (обртни закон) од 5 новембра 1931, употпуњен са најновијим уредбама и правилима*, Zagreb 1933, члан 32, стр. 19; чл 32, ст 2.; чл 3, ст 2

¹⁷³ Према М. Мирковићу Занат је „изучен прерађивачки (или обрађивачки) привредни рад, који се врши као позив, у коме његов носилац, занатлија, учествује својим производним средствима и својом стручном техничком вештином, извршавајући сам или у сарадњи са помоћним особљем читав производни процес, спремајући истовремено у практичном раду ученике и помоћнике.“ (Мијо Мирковић, *Занатска политика*, Београд 1934. стр. 14-15)

¹⁷⁴ *Закон о радњама (обртни закон) од 5 новембра 1931, употпуњен са најновијим уредбама и правилима*, Zagreb 1933, Члан 32, Стр. 19

¹⁷⁵ Коњска снага јесте мерна јединица за снагу у техничком систему мера. Износи 75 килопонда – метара у секунду. Замењује се ватом (W), односно киловатом, тако што је 1КС=0,7355кW. Тако да је 10КС једнако 7,3 kW. (*Мала просветина енциклопедија*, том 2, Београд 1986, стр. 348).

¹⁷⁶ *Статистика индустрије...*, стр. 7.

уз употребу дрвених калупова. Међутим, назив фабрика је одговарао власницима из неколико разлога: означавао је сигурност и уливао поверење пословним партнерима; задовољавао малограђанско схватање, јер је боље имати фабрику него занатско радионицу; и антиципирао прерастење у фабрику једнога дана.¹⁷⁷

Недостатак континуиране статистике у Бугарској нас је упутио на коришћење података о фаворизованој индустрији. Према *Закону о потпомагању индустрије* (1909, 1928) квалификације које је требало да има једно предузеће да би могло да добије повластицу јесу: погонска снага од минимум 10КС, више од 10 радника; 20.000 лева уложеног капитала у машине.¹⁷⁸ Индустријско предузеће које није било потпомогнуто и које се сматрало великом индустријом (сва индустријска и већа занатске предузећа у земљи) према Генералној дирекцији статистике је морало да има погонску снагу од минимум 10КС, или погонску снагу мању од 10КС, али више од запослених 20 радника¹⁷⁹ Истраживање текстилне индустрије је засновано на анализи потпомогнуте индустрију, а у случају да су у питању неки други подаци јасно ће бити назначено. Заснивање истраживања и анализе на фаворизованој индустрији не представља ограничење нити недостатак при сагледавању текстилне индустрије у Бугарској. Разлог томе јесте да је потпомогнута индустрија заправо обухватала индустрију, у правом смислу те речу, без мањих фабрика полузанатског карактера (што су биле фабрике у оквиру велике индустрије). Остатак индустрије у Бугарској су биле модернизоване занатске радионице са једним или два запослена и са мање од 2КС механичке енергије. Од озбиљних индустријских предузећа само пар дуванских и рударских предузећа нису била потпомогнута, али како они нису били предмет нашег истраживања њихови подаци нису од значаја. У овој ситуацији, подаци о потпомогнутој индустрији, чији ћемо статистички развој пратити су у ствари подаци о реалној индустрији. Све остало су занати и домаћа радиност.¹⁸⁰ У

¹⁷⁷ Севделин Андрејевић, *Економска историја Ниша*, Ниш 1970, стр. 82. (у даљем тексту: С. Андрејевић, *Економска историја Ниша...*)

¹⁷⁸ Т. Къневъ, „Мѣстната индустрија и вносна тѣрговия“, у: *Архив за стопанска и социјална политика (АССП)*, 1930, год 1, книга 4, стр.162; Р. Даскалов, *Българското общество...*, стр. 317.

¹⁷⁹ Отчетъ за състоянието и движението на тѣрговията, индустријата и занаятитѣ въ района на бургаската тѣрговско-индустријална камара презъ 1925 година, у: *Известия и стопански архив на Министерството на тѣрговията, промишлеността и труда* (у даљем тексту: *Известия и стопански архив на МТПТ*), година 6, 1.7.1926, број 3, стр. 24.

¹⁸⁰ Р. Даскалов, *Българското общество...*, стр. 322, 327.

међуратној Бугарској цео повлашћени индустријски сектор је чинио само једну трећину од укупног броја предузећа, укључујући највеће фабрике, а запошљавао је половину од укупно запослених у индустрији, док је производња чинила 2/3 од укупне индустријске производње.¹⁸¹ У Бугарској је први *Закон о индустрији* донет тек 1936. године и то је био први закон који није био протекционистички већ регулаторни са циљем да дефинише права и надлежности, да регулише и организује ову привредну грану.¹⁸²

Упоредјујући услове који су били потребни да би их држава сматрала за индустријска предузећа видимо да су захтеви били слични, с тим што је нешто мало више било захтевано погонске снаге и радника за Краљевину СХС - 20КС и 15 радника у (и то 1939), а за Бугарску 10 радника и 10КС. Генерално гледано укупни захтеви за индустријску фабрику су били мали.¹⁸³

1.2. Обим текстилних индустрија у Краљевини СХС и Бугарској

Завршетак Првог светског рата је утицао на повећану потражњу за робама и услугама, а нарочито за робом широке потрошње, у оквиру које спадају и производи текстилне индустрије. То је створило притисак за повећаном производњом текстилних производа чиме је уследило проширење капацитета текстилне индустрије. Истовремено, привреде су се суочавале са уништеном индустријом и прекинутим саобраћајним везама Светска производња у памучној текстилној индустрији у прве две инфлаторне године доживела је прави бум, тако да је 1920. године производња била већа од предратне. Ипак, већ наредне године памучна индустрија у Западној Европи се суочила са дефлацијом, царинским заштитима, постепеним ступањем Јапана и САД на светско тржиште и све већом

¹⁸¹ *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire Volume 8: The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies*, ed Peter Mathias, Cambridge University Press 1989, стр. 910. (у даљем тексту: *The Cambridge Economic History...*,)

¹⁸² Ат. Д. Атанасовъ, „Българската индустрия...”, стр. 10.

¹⁸³ Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 317.

употребом вештачке свиле, чиме је у потпуности изгубила примат до Другог светског рата у корист ваневропских земаља.¹⁸⁴

У индустрији прераде вуне непосредни послератни бум је, као и у памучној индустрији, старим индустријским центрима вуне обезбедио велику добит, али се и ова грана текстилне индустрије убрзо суочила са проблемима. Временом потражња домаћег тржишта није могла да задовољи производњу, а све је више било конкурената. Индустрије вуне у Великој Британији, Немачкој и Француској никада нису успеле да достигну ниво из предратног доба. Једино је у Италији дошло до јаког ширења текстилне индустрије што јој обезбедило примат у овом сектору у читавом веку. Иновације су биле споре, без значајних нових технологија, иако је продуктивност машина повећана. Уложени капитал у индустрији прераде и производње вунених материјала је у просеку опадао за 0,4% годишње у периоду од 1914. до 1937. Поред промена на светском тржишту, на опадање производње у индустрији прераде вуне утицале су и промене које су се десиле у свету моде. Тражиле су се краће хаљине, мараме ешарпе, лаки капути, чипке, тил, плисиране сукње до испод колена, блузе у јарким, светлим и шареним бојама. Тражила се свила, вештачка или природна, и памук као лакше и примамљивије тканине. Нове потрошачке жеље су резултирале да се при изради хаљине користило 3 метара мање тканине него у предратном периоду, што је на годишњем нивоу значило да је требало изградити око 44 милиона метара платна мање.¹⁸⁵

Структурне промене које су се дешавале у европској текстилној индустрији делимично су имале утицаја и на балканске земље. Производња вунених тканина јесте опала, потрошачке навике су се мењале, додуше спорије, а што се тиче памучне индустрије она је пак забележила извештан раст.

¹⁸⁴ Lars Sandberg, „Cotton since 1914“, у: D. Jenkins, *The Cambridge History of Western Textiles*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, p. 979; V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, str. 89.

¹⁸⁵ David Jenkins, Wool textiles in the twentieth century, у: D. Jenkins, *The Cambridge History of Western Textiles*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, p. 995-1002; Бојана Поповић, *Мода у Београду 1918-1941*, стр. 26-52.

Преглед развоја текстилне индустрије Краљевине СХС смо представили у две табеле (Табела бр. 2 и Табела бр. 3). Прва табела је преузета од Франц Кресала, који је податке извео на основу *Привредног алманаха Југословенског Лојда*, али тако да је узео у обзир само предузећа која су запошљавала више од 15 радника, или су имали капацитет машина који је прелазило 15КС. Ми смо ревидирали број фабрика на подручју Србије за 1918/1919, пошто сматрамо да Кресал није дао најпрецизније податке.¹⁸⁶ Друга табела је урађена на основу *Статистике индустрије* и представљени су основни показатељи развоја новоснованих фабрика текстилне индустрије.

Табела бр. 2: Број фабрика, број радника и годишња стопа рата (CAGR) текстилне индустрије у Краљевини СХС 1919-1928¹⁸⁷

Покрајина ¹⁸⁸	Фабрике		CAGR	Радници		CAGR
	1918/1919	1928	%	1918	1928	%
Словенија	3	54	37,87	1350	9460	24,15
Хрватска и Славонија	6	70	31,39	2150	8430	16,39
Далмација	1	4	16,65	50	170	14,57
Војводина	2	60	45,92	100	4255	51,70
Србија	13	43	14,22	1600	8145	19,82
Босна и Херцеговина		9			455	
Укупно	25	240	28,57	5.250	30.915	21,77

Извор: F. Kresal, *Tekstilna industrija...*, стр. 52, 61; Joso Lakatoš, *Privredni almanah jugosloveskog Lloydа*, Zagreb 1929, V, str. 2.

¹⁸⁶ Ревидирали смо број текстилних предузећа у Србији 1918. године на основу списка индустријских предузећа у границима Краљевине Србије написаног од стране Индустријске коморе у Београду у јулу 1919. године, а које наводи Смиљана Ђуровић. Према том списку број текстилних предузећа на територији Краљевине Србије био је 19. Са друге стране Франце Кресал наводи 6 индустријских предузећа која су постојала у Србији. Ми верујемо да је тачан број предузећа у периоду 1918-1919 године био 13. До ове цифре смо дошли упоређујући списак Индустријске коморе Београда и списка предузећа који се налази у Алманahu Краљевине СХС из 1921. године (Smiljana Đurović, „Industrija Srbije na početku privrednog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, u: *Istorija XX veka*, 10 (1969), str. 221; *Almanah Kraljevine SHS*, svezak I, III-7.d, 1921, str. 126-143.)

¹⁸⁷ Број текстилних фабрика 1918/1919 године варира у литератури. Према Статистици индустрије број текстилних предузећа је био 115, док Франц Кресал износи да је било 19 фабрика. Сматрамо да је Кресал тачнији, али смо и његову цифру ревидирали. Разлика у овако великом броју фабрике јесте да је цифра од 115 фабрика представља манифактурне радионице. Ова цифра је добијена после 1934 године када је рађена Статистика индустрије, и да су у периоду од 1919 до 1934-1935 велики број мануфактурних радионица постале фабрике.

¹⁸⁸ Територијални распоред покрајина је преузет из Лакатоша, који је податке преузео из Централне индустријских корпорација.

Пар пута смо до сада истакли непрецизност доступних статистика. Навешћемо само неколико примера о хаотичној атмосфери која је постојала када је у питању тачан обим текстилне индустрије. Према Алманаху Краљевине СХС текстилних предузећа је било у 1921. години 205¹⁸⁹ међу којима је конфекције било 85, кудеље и лана 49, јоргана и ћилима 10, свиле 6, памука 28, вуне 17, и мешовитих предузећа 10.¹⁹⁰ Ови подаци су проблематични јер су се за текстилне фабрике сматрале и занатске радионице (у списку постоји 30 фабрика које су производиле шешире).

Лакатош је податке за *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd* (1929) преузео из анкете коју је спровела Централа индустријских корпорација уз сарадњу свих привредних комора, на основу чега је састављен преглед домаћих трговачких, занатских и индустријских предузећа Краљевине по стању крајем 1926. године. На основу сакупљених података укупан број индустријских предузећа је био 4.031, од којих су текстилна чинила 279 (Србија – 61, Хрватска и Славонија – 76, Словенија – 39, Војводина – 69, Босна и Херцеговина – 26, Далмација – 8). Како није постојало једнообразно начело да ли се предузеће сматра индустријским или занатским велики број предузећа је унет у списак иако се радило о занатским радионицама. На територији Србији сматрана су за индустријска предузећа она у којима је радило више од 15 радника, ако је употребљена моторна снага. На територији загребачке Коморе под индустријским предузећима сматрана су се обртна предузећа која су радила са машинама или имала велеобрт с најмање 20 радника. На простору љубљанке Коморе узета су као индустрија предузећа која су имала „творнички значај“.¹⁹¹

Сумирајући десетогодишњи развој текстилне индустрије Чедомиљ Јоксимовић, стручњак текстилне индустрије и професор у лесковачкој текстилној школи, изнео је следеће податке – радионица памука било је 9 са укупно 131.200

¹⁸⁹ Списак је састављен на темељу података које је уредништво добило из Министарства трговине и индустрије, а затим из индустријских комора и индустријских савеза појединих покрајина у Краљевини и коначно од самих индустријских предузећа (*Almanah Kraljevine SHS, svezak I, III-7.d, str 1.*)

¹⁹⁰ *Almanah Kraljevine SHS, svezak I, III-7.d, str 126-143.*

¹⁹¹ Цветко Грегорић, „Наша индустрија“, у: *Љубиларни зборник живота и рада...*, стр. 161-162; Упоредити са цифрама – „Бројно стање радња и предузећа у нашој земљи“, *Трговински гласник*, 1929, 2.2.1929 број 26, стр. 2; Joso Lakatoš, *Privredni almanah jugoslovenskog Lloyd*, Zagreb 1929, glava V, str. 2. (у даљем тексту: Joso Lakatoš, *Privredni almanah...*, стр.)

вретена, од којих су 11.083 за препредање конца и 5.400 за предиво; ткачница памука било је око 45 са 9.000 разбоја; предионица и ткачница вуне 30, од којих су 11 већа предузећа са одељењима за обраду, сва предузећа имају 56.740 вретена и 880 разбоја; фабрика за предење кудеље, лане и јуте било је 41; за израду канапа и ужарије било је 6 већих предузећа са око 4.000 вретена. Предењем јуте бавила се једна фабрика са 1.500 вретена, а ткањем јуте 3 фабрике. За предење лана није постојало ни једно предузеће, а за ткање ланених тканина било је 7 предузећа, које су уједно могле да се баве ткањем и неким врстама кудељних влакана. Ткачница вештачке свиле било је 13, од којих су неке израђивале и тканине од природне свиле; фабрике за одмотавање свиленог конца са кокона (филатурне) било је 3 са 350 комплетних гарнитура за предење сирове свиле од којих 180 са 8 и 170 са вретена за предење сирове свиле. Фабрика чарапа и трикотаже било је 91; фабрика позамантерије и гајтана 17; фабрика завеса и чипки 20; фабрика ћилима 11; фабрика вате и памучних остатака 12; фабрика клошева 5; фабрика шешира 39; фабрика одела и рубља 34. Дакле, **било је 370 предузећа** фабричког карактера¹⁹², од којих је десети део био у облику акционарских друштава. У њих је било уложено 231 милиона динара главнице, и 195 милиона динара резервног капитала и ова предузећа су представљала 75% од укупне фабричне текстилне индустрије. У фабрикама је било запослено преко 20.000 радника који су производили просечно годишње разну робу у вредности око 5 милијарди динара.¹⁹³ И овде као што видимо део набројаних фабрика (39 фабрика шешира, фабрика чарапа и трикотаже 91) је био претежно занатског карактера.

Табела бр 3. Преглед развоја новоснованих фабрика текстилне индустрије у периоду 1919-1929

	број фабрика	% од укупног	капитал	% од укупног	радна места	% од укупног	погон у КС	% од укупног
до 1918	115		586.179		24.211		14.522	
1919	14	13,73	26054	11,61	1565	13,95	449	5,14
1920	13	9,03	123138	32,06	4595	42,74	2070	12,31
1921	13	8,28	29480	4,50	1953	12,76	673	3,69

¹⁹² Број фабрика који наводи Ч. Јоксимовић се поклапа са бројем фабрика које се проналази *Народно Благостање* - до 1929 године текстилна индустрија имала је 370 предузећа, од којих је 58 било у Србији, 78 у Хрватској, 109 у Словенији, 84 у Војводини, а остала у Босни и Далмацији („Југочешка, југословенско-чешка текстилна индустрија ДД“, Крањ, *Анализа биланса, додаток Народног благостању*, година 2, 26.7.1930, број 30, стр. 133.)

¹⁹³ Ч. Јоксимовић, *Наша текстилна радиност...*, стр. 14.

1922	19	11,18	57129	16,09	4128	32,31	1690	12,62
1923	17	15,60	139231	36,87	4180	51,62	2025	3,48
1924	9	9,78	27774	16,74	1753	30,17	722	10,28
1925	12	10,08	10141	6,57	967	23,41	354	4,14
1926	23	18,25	94839	39,58	5027	50,78	3453	26,02
1927	23	16,79	39960	20,60	2614	31,27	1215	14,14
1928	23	21,70	84774	52,47	7008	71,07	2748	39,29
1929	22	17,19	66856	27,23	2243	37,49	1091	7,56
Укупно 1919- 1929	303		699376		36033		16490	

Извор: *Статистика индустрије...*, стр. 60-61.

Текстилна индустрија у Краљевини СХС на почетку анализираних периода имала је капацитет од 25 фабрика у којима је радило 5.250 радника. Фабрике су радиле на 109.300 вретена и 3.170 разбоја. Крајем 1926/1927. године број фабрика је порастао на 240, број радника на 30.125, број вретена на 214.980, а разбоја на 12.654, док је почетком тридесетих број фабрика износио до 370.¹⁹⁴ Према статистици индустрије број фабрика је 1918. износио 115 – сматрамо да овај број није тачан, из разлога што је обухватао предузећа која су после 1934. године била фабрике, а у периоду који ми посматрамо нису била више од занатске радионице. Уколико претпоставимо да је било 25 фабрика и да је основано укупно 188 фабрика 1929. године било је 213 фабрика. Што је број који одговара прорачунима Кресала, али је мањи од броја наведеног у *Привредном алманаху* (279), односно навода Ч. Јоксимовића (370). Тако да можемо да претпоставимо да је од 1918/1919. када је било 25 фабрика до краја 1929. године радило око 290 фабрика. Било који податак да узмемо за основу постојала је тенденција пораста – броја фабрика за девет пута, радника за шест, вретена за два пута, а разбоја за четири пута (*Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd*).

На основу *Анкета на едрата и покровителствуваната индустрија в Царство България през 1921*¹⁹⁵ о индустрији и праћењу потпомогнуте индустрије имамо потпуно тачне податке за 1921, 1926, и 1929 годину (Табела бр. 4). Док за 1923 и 1928 годину имамо делимично сачуване податке.

Табела бр. 4. Развој текстилне индустрије у Бугарској 1921-1929

¹⁹⁴ Joso Lakataš, *Privredni almanah jugoslovenskog Lloyd*, Zagreb 1929, glava V, str. 49- 63.

¹⁹⁵ У даљем тексту: *Анкета на едрата...*

	Број фабрике		Број радника		КС		Вредност производње зл лев 000 ⁹		Уложен капитал зл. Лев 000 ⁹	
1921	66	100	3.353	100	5798	100	12.928	100	22.636	100
1923	77	117	3.420	102	6830	118		0		0
1926	119	180	7.747	0	10356	179		0	(750.000)	0
1928	165	250	12.878	384	14165	244	68150	527	38.906	172
1929	198	300	16.368	488	17884	308	87.590	677	48.478	214

Извор: СГБЦ, 1931, стр. 242; стр.356-357; Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, 9-14, Ив. Симеоновъ, *Насърдчаваната индустрија в България*, част 1, стопанска анкета, София 1926, стр. 3-13.

Развој текстилне индустрије се у квантитативном погледу огледао у следећим подацима - током 1921. године било је 66 потпомогнутих предузећа са капиталом од 22 милиона златних лева, 5.798 КС и 3.353 радника, током 1929. било је 198 фабрика са уложеним капиталом од 48 милиона златних лева (око 1.295.339.595 лева)¹⁹⁶ и погоном од 17.884КС и са 16.368 радника. Капацитет текстилне индустрије је 1921. године чинио 14% фабрика, 19% радника, 3,3% погонске снаге, 13% вредности производње и 9,3% уложеног капитала од укупног обима фаворизоване индустрије. У току 1929. године њен проценат учешћа у индустрији је повећан на 17% фабрика, 42% радника, 11% КС, 30% вредности производње, и 18% уложеног капитала.

Табела бр. 5: Структура броја фабрика према индустријских гранама и број запослених

	Бугарска						
	Број фабрика				Број радника		
	1921	1923	1926	1929	1921	1926	1929
Предионице и ткачнице вуне	38	36	37	40	2545	2821	4977
Предионице и ткачнице памука	5	6	24	37	297	2882	4692
Фабрике свиле		1	8	13		256	1615
Лан, конопља и јута	2	3	5	7	123	289	506
Ћилимарство	6	2	7	10	48	1008	1082
Трикотажа и позамантерија	20	14	23	59	597		
Ужарство	17	6	8	9		491	3496
Остало		7		23			
укупно	66	77	112	198		7747	16368

¹⁹⁶ Упоредити податке за 1921 са Васил Василев, „Текстилната индустрија у нас в прввите години на стопанската криза от 1929-1934 и стачното движение на текстилните работници през 1931 године“, *Исторически преглед*, 5, година 14, 1958, стр. 28

Извор: Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, стр. 8; СГБЦ, 1931, стр. 232; Ив. Симеоновъ, *Насърдчаваната индустрија в България*, част 1, стопанска анкета, София 1926, стр. 5.

Број запослених и број радника по гранама у текстилној индустрији рефлектује велике промене које су настале у самој структури текстилне индустрије и које се односе на слабљење и опадање индустрије прераде вуне у корист памучне индустрије и позамантерије и трикотажа. Број фабрика које су прерађивале и ткале вуну је опадао све до друге половине двадесетих, када први пут показује опоравак. Број радника запослених у тој индустрији је од 70% у 1921 године опао на 30% у 1929. години. Са друге стране број памучних фабрика је порастао седам пута са 5 на 37, а број радника који су запослени у тој индустрији са 8% 1921. године на 30% 1929. године. Такође видимо и велико повећање фабрика које су производеле позамантерију, трикотажу – са 20 на 59, док је број радника од 16% увећан на 21%.

Анализирајући основне податке о структури укупне текстилне индустрије са којима располажемо видимо да тенденције раста броја фабрика и броја радника нису сличне. У Бугарској се број фабрика повећао за три пута, а број радника за приближно пет пута, за разлику од југословенских где је увећање фабрика било минимум за девет пута, односно радника за шест пута. Сматрамо да постоји неколико разлога за овакву разлику. Први, јесте да је бугарска индустрија била развијенија од индустрије у Краљевини у периоду пре Првог светског рата, чиме су у основи имали већи број фабрика. У односу на укупан број становника у Бугарској је на 100.000 становника долазило 3,4 текстилне фабрике, а у Краљевини СХС 1,72 фабрика. Други разлог јесте да бугарска индустрија није у истој мери уништена током Првог светског рата; и трећи разлог јесте како ћемо видети у наредним поглављима опадање индустрије прераде вуне у Бугарској, на чему се заснивала величина бугарске индустрије.

Текстилна индустрија је забележила раст у обе земље, заједно са прехрамбеном, али треба имати на уму да су у овом периоду у Западној Европи

најважније гране прерађивачке индустрије – погонска енергија, аутобомилска индустрија, индустрија челика, хемијска индустрија и бродоградња.¹⁹⁷

1.4. Етапе развоја текстилне индустрије

Развој текстилне индустрије у овом периоду можемо да поделимо на неколико етапа,¹⁹⁸ које су пратиле трендове привредних конјунктура у обе земље. Мада постоје разлике у тумачењу и виђењу економски историци се слажу да период 1919-1929 генерално посматран представља период опоравка, са краћим годинима депресије. Егзогени утицији на привредне циклусе у овом периоду су били: промене настале након рата, околности у међународној трговини, висина учешћа страног капитала, док је основни ендогени утицај била пољопривредна производња, што је био знак аграрне заосталости.¹⁹⁹

Опште посматрано постоје два привредна циклуса у обе земље. Први период јесте од 1919 до 1924, и он се разликује у Краљевини СХС и Бугарској. У Краљевини је то период који је означен као период највећег привредног раста, са благом инфлационом конјунктуром, најинтензивнијом у међуратном периоду са просечном стопом раста од 3,4% и великом потражњом.²⁰⁰ У Бугарској је у овом периоду владала економска криза, која се најпре манифестовала у паду пољопривредне и индустријска производње. Други период јесте од 1925. до 1929. године, у коме су привредни односи у земљама стабилизовани, валута су нормализоване, али је и овога пута постојала разлика. У Бугарској је започео раст, индустријска производња у држави повећала се за 88% наспрам 1923 године. У Краљевини СХС заустављена је инфлација, стабилизована национална валута,

¹⁹⁷ Smiljana Đurović, *Državna intervencija...*, str. 148.

¹⁹⁸ Z. Šimončić дели развој текстилне индустрије на неколико етапа које одговарају развоју привреде уопште: 1. 1918-1924 2. 1925-1929 3. 1930-1934 4. 1935-1941 Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, str. 144; Kukoleča, Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941, str. 83. (у даљем тексту: S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*)

¹⁹⁹ Марксистичка разликује следеће периоде: послератна криза (1919-1924); привремена и делимична стабилизација капитализма (1924-1929). Страни аутори, а на првом месту Лампе то гледају мало другачије – почетни раст (1918-1914), ратови, опоравак у 20-година, изолација у 30-их година. (P. Даскалов, *Българското общество...*, стр. 367-368)

²⁰⁰ Сви аутори који су проучавали економску историју слажу се да овај период траје од 1919 до 1924 или 1925. Видети детаљније: S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 74; Mira Kolar Dimitrijević, „Основна обилежја индустријског...”, str. 187

започето редовно буџетско финансирање, али појавили су се и први знаци кризе у аграрном сектору, чиме је овај период је обележен најпре стагнацијом.²⁰¹

Развој текстилне индустрије у Краљевини СХС делимо на три периода: инфлације (1919–1923), депресије (1924–1925) и стабилизације (1926–1929). Први период карактерише брз темпо оснивања фабрика, што је у складу са конјунктурном инфлацијом и повољном привредном атмосфером. Закључно са 1923. годином основано је 76 фабрика, просечно 15 фабрика годишње. Неколико разлога је утицало на повољну инфлаторну конјунктуру. У првим годинама након рата постојала је потражња за аграрним производима у свету, што је поговало пољопривредним земљама, као што је Краљевина СХС и то је утицало на већи улазак капитала у земљу, повећање куповне моћи сељаштва и јаче потражње за робама широке потрошње, нарочито текстилне робе услед њене несташнице након рата. Повећање куповне моћи је изазвало и пораст цена индустријских производа и могућност високих зарада у индустријском сектору. Затим, обнова привреде је ишла преко санирања ратне штете и реконструкције уништене индустрије, што је утицало и на подизање нових предузећа и већег увоза производних средстава, на првом месту машина.²⁰² Међутим, овај раст је имао и своју другу страну. Народна банка Краљевине СХС је до краја 1921. године вршила инфлацију новца, и увела замену круна за динаре што је створило илузију о постојању обилног капитала у земљи. Такво стање, као и кредити Народне банке, који су дељени у том периоду индустријском сектору, су изазвали оснивање већег броја акционарских фабрика, али не са уплаћеним капиталом већ преко меница и кредита.²⁰³

²⁰¹ Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије*, стр. 121 S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 74; *Развитие на индустријата в Бџгария...*, стр. 134-136; Fred Singleton and Bernard Carter, *The Economy of Yugoslavia*, New York 1982, str. 73; Л. Ђ. Спасов, „Стопанска и социална политика...“, стр. 209

²⁰² S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 75-77.

²⁰³ Jozo Tomašević, *Novac i kredit*, Zagreb 1938, str. 163; Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi: prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije: 1862-1941*, Beograd 1991, str. 151-152 (у даљем тексту: D. Gnjatović, *Stari državni dugovi...*); Антоније Тасић, „Југословенско банкарство између два рата“, у: *Глас САНУ*, CCLXVI, књига, 62, стр. 151 (у даљем тексту: А. Тасић, „Југословенско банкарство...“); Vesna Aleksić, „Foreign Financial Capital as the Catalyst of Serbian Economic Development before the Second World War“, у: *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective*, 2009, стр. 5-7. http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/90/seemhn/seemhn_conf/SEEMHN_16_Vesna_Aleksić.pdf (у даљем тексту: Vesna Aleksić, „Foreign Financial Capital as the Catalyst...“)

Како добро примећује аутор Матице живих и мртвих „Развијање индустријске деланости било је једним делом пренагло и неприродно. Индустријска предузећа развијала су се често без система, без довољне стручне спреме и без довољних сопствених средстава. Ово се осветило чим су престале године инфлационе коњуктуре.“²⁰⁴

Други период јесте период у коме је дошло до опадања привредне активности током 1924. и 1925. године и тада је основана 21 фабрика. У тим годинама се виде и први пасивни биланси текстилних предузећа.²⁰⁵ Основни разлог слабијим тенденцијама у оснивању јесте да је током 1923. године дошло до обуставе емисије новог новца од стране Народне банке (од 1.1.1923), због чега инвестиције и кредити нису били више доступни индустрији. Нестабилност и пад динара са 20,41 (1920) на 3,69 (1923) швајцарских франака за 100 динара је, такође, негативно утицало на пословање текстилних предузећа, нарочито приликом куповине робе из иностранства или продавања робе на дужи период. Током ових година текстилна индустрија је била у најлошијем положају. Страна текстилна индустрија је својим конкуретним и јефтинијим производима потискивала домаћу. Поред тога индустријским предузећима су стизали на наплату кредити из периода оснивања и обнове уз јако високу каматну стопу од 20% до 30%.²⁰⁶

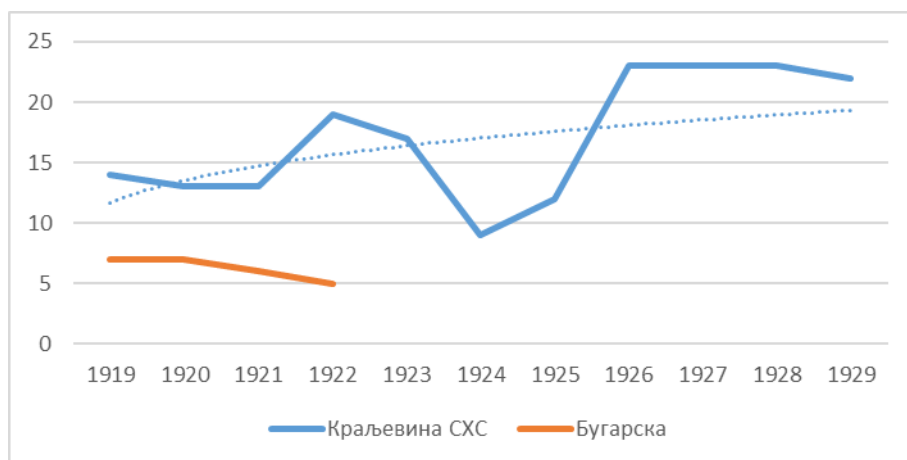
Од 1926. године број новоснованих фабрика је у порасту и до 1929. је основана 91 фабрика, што је скоро 50%, у посматраном периоду. Нов подстицај за развој индустрије био је резултат нормализовања привреде у Краљевини који се заснивао на стабилизацији динара, царинској тарифи и новим кредитима Народне банке.

²⁰⁴ Цветко Грегорић, „Наша индустрија“, у: *Јубиларни зборник живота и рада...*, стр. 157.

²⁰⁵ „Закључена је једна од најтежих пословних година од како друштво постоји. Пословна 1925 за коју Управни Одбор има част поднети извештај збору акционара, и поред свега напорног рада показује неповољан резултат. Друштвени рачуни нису још ни једном као у 1925 години закључени са пасивним резултатом са губитком.“ АЈ, 65-1203-2187, Извештај управног одбора Београдске текстилне индустрије АД поднет 8 редовном збору акционара одржаном 18. Априла 1926 године у Београду.

²⁰⁶ Jozo Tomašević, *Novac i kredit*, Zagreb 1938, str. 163; D. Gnjatović, *Stari državni dugovi...*, 151-152; А. Тасић, „Југословенско банкарство...“, стр. 151; Vesna Aleksić, „Foreign Financial Capital as the Catalyst...“, p. 4; Zdenka Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije...*, 152-153.

Графикон бр 1. Тренд оснивања нових текстилних фабрика у Краљвини СХС и Бугарској у апсолутним цифрама 1919-1929²⁰⁷

Извор: *Статистика индустрије...*, стр. 60-61; *СГБЦ, 1923-1924*, стр. 93.

Повећање предузећа су често пратиле и нетрпељивости са већ постојећим фабрикама који су у новим фабрикама видели конкуренцију. У Нишу је Хрант Мумџијан отворио 1920/1921. *Фабрику шамија и марама Хранта Мумџија*, јер је сматрао да ако држава увози 279.758 килограма џепних марамица и шамија била би потребна још једна фабрика. Оснивању његове фабрике је претходило супростављање Мите Ристића, јединог до тада произвођача „дебелих“ шамија, који је у њему видео конкуренцију. Мита Ристић је тражио да „положи испит да је способан за рад индустријски“ јер оно што Мумџија производи „то је молерај на шамију – не сме ни вода ни сунце да га дотакне...“²⁰⁸

Било је сличних случајева и у Бугарској, и они су били везани за добијање повластица. Индустријалац Кузма Чеков из Софије је тражио повластице за оснивање фабрике свиле која би имала повлашћен положај у Пловдивском, Старозагорском и Бургаском округу, коју је и добио у марту 1923. У периоду када је Чеков тражио концесију, повластицу је тражио и Васил Јурков. Јурков је имао већ 20 година ткачку фабрику за производњу памучних и свилених тканина у Пловдиву, али није добио повластицу, пошто је већ издата Чекову. Стога је молио

²⁰⁷ Једини број творница који можемо са сигурношћу да реконструиремо јесте на основу Статистике индустрије Краљевине Југославије..., али поново ћемо истаћи да се овај број творница односи само на творнице које су новоосноване фабрике које су постојале 1938, тачније њих 4.257, чиме недостају подаци о фабрикама које су престале да постоје до 1934-1935. године.

²⁰⁸ С. Андрејевић, *Економска историја Ниша...*, стр. 72-73.

Министарство трговине индустрије и рада да Чеков добије повластицу, али не и за Пловдиски ретион.²⁰⁹

У Бугарској текстилној индустрији у међуратном периоду дошло је до озбиљних промена у структури текстилне индустрије, које ће као што ћемо видети сви економски индикатори потврдити. Промена у структури се односи на постепени пад индустрије прераде вуне и њену супституцију памучном индустријом. Два циклуса су карактеристична за тренд развоја текстилне индустрије, први период (продужене) депресије од 1919 до 1924, и период развоја од 1925 до 1929. године.

Економска криза у Бугарској након Првог светског рата се продужила до краја 1923. године, када је држава ступила у просец економске стабилизације што се одразило и на текстилну индустрију. Производња у текстилној бранши је 1921. године чинила свега 64% производње из 1912. године, чиме је са другог места спала на треће место по производњи, а по броју предузећа и радника на пето место. У периоду од 1925. до 1929. године био је присутан тренд раста текстилне индустрије, што се читава у чињеници да је у том периоду достигнута производња из предратног периода, и поново је постала друга по значају индустрија у земљи после прехранбене. Просечни годишњи пораст текстилне индустрије био је 6,5% у периоду 1909–1929. На развој индустријске производње утицала је најпре протекционистичка политика Бугарске. Захваљујући царинском протекционизму и *Закону о потпомагању индустрије* протерани су страни конкурентски индустријски производи за масовну потрошњу услед валутних ограничења и строгим регулацијама спољне трговине. Најразвијенија грана текстилне индустрије биле су ткачнице вуне, а потом предионице вуне, док је памучна индустрија била нова индустрија, која је највише и напредовала. Тако у оквиру памучне индустрије пратимо повећање и броја предузећа и броја радника за 30%. Као млада индустрија, која је у предратном периоду била заступљена само

²⁰⁹ Централни државни архив Бугарске (ЦДА), фонд Народне скупштине (173к), оп 3, а.е.3195, Закон за признавање права на индустријална концесија за ткачество на копринени платови на Кузма Чеков от гр. Софија; ЦДА, ф 1734, оп 3, а.е.3195, Молба Васиља Јуркова упућена МТПТ, 9.2.1923

са једном фабриком, није успела да се изгради у тој мери да задовољи више од 1/3 домаћег тржишта.²¹⁰

Етапе развоја текстилне индустрије се разликују у Краљевини СХС и Бугарској. У периоду од 1919. до 1923. у Краљевини је индустрија доживела раст, а у Бугарској је наступила криза. Током 1924. и 1925. године у обе индустрије је приметан слаби пад или стагнирање, да би од 1925. до 1929. године у обе државе текстилна индустрија доживела свој развој. Разлике у првом периоду су јасне, Бугарска је била оптерећена губицима у рату, репарацијима, преласком на мирнодопску економију, и једном врстом економске изолације, аграрним реформама Стамболиског, али и врло значајно о чему ће касније бити више речи турским царинама. Краљевина СХС у првим годинама након рата доживљава привредни бум, као последицу изградње, обнове и глобалних трендова.

Период стагнирања је у Краљевини повезан, најпре са дефлацијом и недостатком кредита, док у Бугарској заокрет у политичким догађајима доводи до престанка пада и и стагнирања. Од 1925 године обе државе улазе у период привредног развоја, захваљујући сређивању валутног система, новим царинским тарифама и делимичној политичкој „стабилности“.

1.5. Локација текстилне индустрије

Фактори који одређују локацију једне индустрије, односно утичу на њену развијености јесу близина сировина, близина енергије, инфраструктура, количина слободне радне снаге, промет, величина унутрашњег тржиште, климатски услови,

²¹⁰ *Развитие на индустријата в България...*, стр. 135; *История на вълнено-текстилната...*, стр. 137; З. Златанов, *150 години сливенске текстилне промишлености*, 1984, стр. 64 (у даљем тексту: З. Златанов, *150 години сливенске...*); К. Бобчевъ, „Стопанството и стопанската политика въ България следъ войната“, *Списание на Българското икономическо дружество (СпБИД)*, год XXX, кн 8, октобар 1931, стр. 476; Търговско-индустриална камара. *Стопанското и финансово положение на България през 1926 година*, Отпеч. от Съкратените протоколи на Соф. търг.-индустр. камара, XXXII редовна сес. 1927 Съдържа и Гласувани и приети закони от стоп.- фин. характер през 1926офия: Соф. търг.-индустр. камара, 1927, стр. 50-54 (у даљем тексту: *Стопанското и финансово положение на България през 1926 година*); J. Lampe, *Bulgarian economy...*, str 69.

удаљеност од богатих центара и према савременим теоретичарима интеракција међу поменутиим факторим.²¹¹

Географска распрострањеност текстилне индустрије је била веома шаролика, стога и фактори који су утицали на развој одређеног предузећа. Једини фактор који је био присутан на свим локацијама у Бугарској и Краљевини где су основане фабрике јесте доступност јефтине радне снаге, што је произишало из аграрне пренасељености у обе земље.

Саобраћајна инфраструктура је један од основних услова за развој индустрије и представља битан фактор индустријализације. Железничка мрежа коју је наследила Краљевина СХС гравитирала је ка центрима Аустрије, Мађарске и Турске, и тиме је била најразвијенија у Аустроугарском делу где је постојало 220 железничких пруга у укупној дужини од 9.000 km док је територија предратне Краљевине Србије имала 1.500km. У периоду до 1931. изграђено је 10.434km и то највише у Словенији и Хрватској, а најмање у Црној Гори. Најзначајнији железнички правци били су: Цеље-Љубљана (Беч-Тст); Загреб-Сисак (Беч-Трст); Бекенеш-Копривница-Загреб (Будимпешта-Сисак); Карловац-Ријека; Бања Лука-Приједор (Солун-Суњ); Солун-Скопље; Београд-Ниш (Београд-Солун). Године 1930. у Краљевини је на 1.000 становника долазило 7,2 км железничке пруге, а у Бугарској 4,9км.²¹²

У Бугарској је прва железничка пруга изграђена 1864. године на релацији Русе-Варна и њена градња била је финансирана од стране енглеске компаније предвођене Вилијамом Гледстоном. Пруга Димитровград-Софија-Белова је отворена 1888. године и заједно са пругом Русе-Варна представљали су

²¹¹ Paul Krugman, *Development, Geography, and Economic Theory*, Massachusetts Institute of Technology 1995; Pierre-Philippe Combes, Thierry Mayer, Jacques-François Thisse, *Economic Geography, The Integration of Regions and Nations*, Princeton University Press 2008; Masahisa Fujita, Paul Krugman, Anthony J. Venables, *The Spatial Economy, Cities, Regions, and International Trade*, 1999.

²¹² Smiljana Đurović, „Razvitak železničkog saobraćaja i njegov uticaj na socijalne strukture Jugoslavije između dva rata“, u: *Acta historico-oekonomica iugoslaviae*, vol V, Zagreb 1978, str. 183-188; Mirković Mijo, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb 1950, стр. 361-366. Видети детаљније: Петар Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850-1935)*, Београд 1936

најзначајније путне правце у Бугарској. До Првог светског рата у Бугарској је било изграђено 309 ки²¹³

У Краљевини СХС највеће фабрике текстилне индустрије биле су у Словенији - у Литији, Св. Павлу при Преболду и Крању; у Хрватској у Осијеку, Вараждину и Дугој Реси, а у Србији - у Београду, Лесковцу и Параћину.

Питање удаљености периферних земаља од централних богатијих држава,²¹⁴ се и на примеру развоја текстилне индустрије показало од пресудног значаја за напредак одређених региона. Већ смо споменули да је вертикално оснивање текстилне индустрије у Словенији директно условило да је словеначка текстилна индустрија била најјача индустрија у међуратном периоду. Територије Словеније и Хрватске као ближе Бечу биле су далеко развијеније него Далмација, Босна и Херцеговина и Војводина. Узрок томе је асиметрична интеграција хабзуршког тржишта у другој половини 19. века. Процес интеграције целокупног тржишта започео је око 1880. године (до тада није било видљиве разлике на економском тржишту) али се развијао асиметрично: неки региони су се брже и дубље интегрисали међусобно него други. Национални разлози су одиграли кључну улогу у овом питању. На стварање „границе унутар граница“ делимично су утицале административне баријере, физичка географија и промене у инфраструктури, док је основни разлог био етнолингвистички састав становништва широм регионалних главних градова.²¹⁵

На територији Хрватске у овом периоду налазио се највећи број фабрика – око 70 фабрика. Поред споменутих фактора на развој индустрије веома повољно је деловало и законодавство за оснивање деоничких друштава, постојеће саобраћајне и пословне везе из периода пре рата, захваљујући чему су фабрикама са територија Хрватске приступ сировинама, машинама и полуфабрикатама био

²¹³ Румен Аврамов, *Стопанският XX век на България*, София 2001, 366, 456

²¹⁴ Видети: Derek Aldcroft, *Europe's Third World, The European Periphery in the Interwar Years*, Ashgate 2006; Iván T. Berend, György Ránki, *The European periphery and industrialization 1780-1914*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.

²¹⁵ Max-Stephan Schulze and Nikolaus Wolf, „On the origins of border effects: insights from the Habsburg Empire“, *Journal of Economic Geography* 9 (2009) pp. 117–118; Max-Stephan Schulze and Nikolaus Wolf, „Economic nationalism and economic integration: the Austro-Hungarian Empire in the late nineteenth century“, *Economic History Review*, 65, 2 (2012), p. 671

олакшан.²¹⁶ Поред близине границе са западним земљама, предност за фабрике у Словенији и Хрватској била је и боља доступност угља, развијена инфраструктура, водни потенцијал и квалитетнија радна снага. У Загорју, где су се развиле фабрике у Вараждину и Орослављу, било је доста јефтине радне снаге, угља и јефтине енергија сталног напона, услед брзог прикључење Вараждина на хидроцентралу.²¹⁷ Хрватска је крајем двадесетих имала у оквиру индустрије прераде вуне 9 великих предузећа са око 14.950 вретена и 496 разбоја, погонском снагом од 1.835КС, и око 2.750 радника. Годишња производња је била око 2.9 милиона метара тканине и заједно са српском производњом од 3.3 милиона метра чиниле су 90% југословенске производње вунених производа. Развој индустрије вуне пратила је и памучна индустрија²¹⁸, број фабрика је порастао на 11, од чега су три предионице, број употребних вретена је био 45.065, погонска снага 3.146 КС, а број радника 3.260. (Табела бр. 7, 8)

У Дугој Реси, месту десетак километара југозападно од Карловца²¹⁹, налазила се највећа памучна фабрика у Краљевини, према обиму оснивачког капитала. Повољни локацијски фактор за развој индустрије у овом малом месту јесте да се Дуга Реса налази у близини саобраћајнице Средишње Хрватске и Хрватског приморја, односно на раскршћу три пута Каролинског, Јозефинског и Лујзинског. Ипак, кључни кључни догађај за привредни развој града био је отварање железничке пруге Карловац-Ријека 1873. године, што је омогућило боље

²¹⁶ Zdenka Šimunčić, „Osnovne karakteristike industrijskog razvitka na području Hrvatske u međuratnom razdoblju 1918-1941“, u: *Acta historico-oecconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974, str. 63.

²¹⁷ Poratna tekstilna industrija Zagorja, u: *Анализа биланса, додатак „народном благостању“*, година II, 4.1.1930, број 1, стр. 9, 10; „*Naša konfekcionarna industrija*“, *Privreda, službeno glasilo zagrebačke trgovačke i obrtničke komore*, God I, Zagreb 1 oktobar 1926, br 10; str. 274-275

²¹⁸ Раст текстилне индустрије на територији Хрватске је јасан по свим квантитивним показатељима, са 3 фабрике 1919 године на 70 1929 године, при чему је највећа фабрика памука била у Дугој Реси, наставила свој изузетан раст, без веће помоћи државе. Тако да бројке о јачем развоју српске индустрије наспрам Хрватске нису тачне нити је био већи пораст индустрије у Србији према порасту Хрватске, бар када је у питању текстилна индустрија. Нарочито су интересантне бројке које Бићанић користи за број радника. Наводи да је у текстилној индустрији 1932 године у Србији било запослено свега 4808 радника, а у Хрватској 9774 (не наводи извор али су ово подаци средишњег уреда за осигурање радника, који нису у потпуности тачни), из чега између осталог изводи да је индекс раста индустрије био већи у Србији. Проблем са овим гледиште, било да су подаци СУЗО-а, или не, јесте базна година 1932, која је године економске депресије. Уколико упоредимо број радника после рата индекс раста ће бити другачији. У Хрватској је било запослено 2150 радника почетком 1919 године тако да је пораст до 1932 био 454, односно 788 до 1937 године; у истом периду у Србији је дошло до раста 300, односно 673. (Rudolf Vićanić, *Ekonomska podloga Hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938, str. 215).

²¹⁹ Видети детаљније о географским одликама Дуге Ресе: *Памучна индустрија Дуга Реса 1884-1894*, Duga Resa 1984.

повезивање са приморјем. Поред развијене саобраћајне инфраструктуре и доброг положаја на привредни развој имали су утицаја и јефтина радна снага, слабо развијена пољопривреда, обиље женске радне снаге, повољни климатски услови (висока влага која одговара предењу) и хидроенергетски потенцијал реке Мрежнице.²²⁰

Словенија свој развој текстилне индустрије као што смо већ назначили може да захвали близини са Аустријом и наслеђу из 19. века. На њеној територији је била најразвијенија електрична мрежа и најјефтинија електрична енергија. Хидроцентрала Фала, на коју су биле прикључене текстилне фабрике у близини Марибора, је била у првим годинама након рата највећа хидроцентрала. Такође, савременици су истицали да је радна снага са територије Словеније била квалитетнија од радника из других крајева државе.²²¹ Број текстилних фабрика се у Словенији, повећао са 3 на 54, а број радника са 1.350 на 9.460. Највећи број памучних фабрика (16) се налазио на територији Словеније и чинио је 37% од укупног броја фабрика које су се бавиле производњом памучних тканина. Такође, у Словенији је било и највише предионица (5), као технолошки најзахтевнијих и најскупљих фабрика. Број запосленог радништва је такође био највиши и износио је 6775 (52%). Индустрија вуне је била слабо развијена са свега две фабрика са 320 радника. (Табела бр. 7, 8)

Да локација текстилне индустрије није у потпуности зависила од приступа сировинама добар пример је Македонија. Текстилна индустрија на подручју вардарског дела Македоније није се значајније развила у овом периоду, иако је постојала производња и памука и свиле на њеном подручју. Прво текстилно предузећа које је основано било је *Фабрика гајтана Петра Лекића и сина* у Тетову (1885), уништена током рата, започела је са радом тек 1923. када је добила опрему из Нирнберга. Друго предузеће било је *Фабрика штофова и гајтана Стерије Пикулиса* из Битоља, у 19. веку то је била мала радионица гајтана (1894),

²²⁰ *Ратична индустрија Дуга Реса 1884-1894*, Duga Resa 1984, стр. 33, 41-42.

²²¹ Smiljana Đurović, „Da li su postojale ekonomske granice unutar jugoslovenskog istorijskog prostora 1918-1941?“, u: *Istorija 20 veka*, 1992, 1-2, str. 115; „Где се развија наша текстилна индустрија“, *Народно благостање*, 9.12.1933, број 50, година 5, стр. 791; France Kresal, „Oris gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomski položaj delavstva 1918-1941“, *Acta hist. Oecon iugoslav*, vol VII, 1980, str. 3-20.

да би касније захваљујући немачким репарацијама и новим машинама постала мање текстилно предузеће са производњом од 1.900 kg гајтана; 40.000 метара штофа. Треће предузеће било је *Битољска текстилна индустрија АД*, основана 1927, од стране 20-ак битољских трговаца. Оно је производило кошуље и зимски веш, а годишња производња му је била 100.000 пари зимског веша. Ипак веће развијање текстилних предузећа јавља се тек тридестих година.²²²

У Њевђелији је постојала одмотачница свилених чаура која је основана 1894. године, али је престала са радом током ратова и потом се није опоравила. Остала текстилна предузећа која су радила на териториј Македоније била су *Предузеће за производњу памука и вуне Глигора Стаменова* у Струмици, које је од занатске радионице у периоду 1918-1925, по добијању машина из једне бањалучке фабрике проширило делатност. *Скопску фабрику трикотаже Дијамант* основао је 1927. трговац Димитар Атанасов, запошљавајући превасходно женску радну снагу. Својим производима снабдевао је све крајеве Краљевине СХС али је 1929. предузеће пало под стечај.²²³

Индустрија Босне и Херцеговине у овом периоду имала је одређен раст, али у односу на неке друге регионе потпуно занемарљив. Број новоснованих творница је био 84, од чега су 9 биле текстилне фабрике. Наслеђене привредне диспропорције и неравномеран индустријски развој су утицале да у суштини индустријализација Босне и Херцеговине у периоду између два рата буде мањег обима него до 1918. године.²²⁴

Текстилна индустрија Војводине била је претежно локалног карактера и развила се на основу доступних локалних сировина – вуне, конопље и свиле. Иако је у укупном броју имала 60 текстилних фабрика, највећу годишњу стопу раста фабрика (46%) и радника (52%), то су у суштини биле мале фабрике, са малим

²²² Милан Гавриловић, *Привреда јужне Србије*, Скопље 1933, стр. 97-98; Милан Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље 1931, стр. 66; Dančo Zografski, „Glavne faze, obeležja i dimenzije razvitka industrije u Makedoniji do kraja Drugog svetskog rata, vol I, Zagreb 1974, str. 123-138.

²²³ Милан Гавриловић, *Привреда јужне Србије*, Скопље 1933, стр. 97-98; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, Beograd 2002, str. 259.

²²⁴ Jaša Grgašević, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1924, str. 183-198. Kemal Hrelja, „Razvoj ndustrije u Bosni i Hercegovini do Drugog svjetskog rata“, u: *Acta historico-oconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974, str. 32-34.

капиталом, малом погонском снагом и малим бројем радника. Фабрика памука и вуне било је укупно осам, међу којима је већа фабрика *Шеферова предioniца вуне* са 450-500 радника. Већина осталих фабрика су биле фабрике конопље, док је највећа фабрика била у Оцацима – *Фабрика канана и ужарија*, са око 800КС и око 1.000 радника. Такође на територији Војводине биле су заступљене конфекција и индустрија шешира. Све фабрике су заснивале свој рад на домаћим сировинама и јефтиној радној снази.²²⁵

У Србији је текстилна индустрија била сконцетрисана у предратним индустријским центрима Београду, Лесковцу, Параћину, Ужицу и Нишу, о чијим разлозима оснивања смо писали у претходном поглављу. Сировине за прераду су постојале само у околини Лесковца (кудеља), док су у осталим местима узроци за подизање фабрика били доступност радне снаге и тржишна потреба. Територија предратне Краљевине Србије је имала најмању годишњу стопу раста броја фабрика (15%) у периоду од 1919 до 1929. Број фабрика у Србији крајем двадесетих био је 43 са укупним бројем радника од 8.145. Индустрија прераде вуне је била најразвијенија, бројала је десет фабрика са 4.230 радника, док је у памучној индустрији било шест фабрика са 2.350 радника. (Табела бр. 7, 8)

Лесковац који је био зачетник текстилне индустрије у Србији у овом периоду је доживео једну врсту стагнирања у односу на предратни раст.²²⁶ До краја 1929 године у Лесковцу су деловале следеће фабрике: *Грделичка штофара Јовановић и Поповић*, *Фабрика Глигорија Петровића*, *Фабрика Вранкића*, *Стаменковића и комп*, *Фабрика Мике Станковића и Сина*, *Филијала фабрике Косте Илића синови*, *Фабрика вунених гајтана Јосифа Јовановића*, *Фабрика канана и ужарије АД*.²²⁷ Све фабрике су биле знатно уништене током рата, и уз помоћ репарација су се опоравиле до средине двадесетих, међутим нису успеле да

²²⁵ Đerđ Gal, *Privreda Vojvodine između dva svetska rata 1918-1941*, „Acta hist.-oecon. Jugosl. Vol VII, 1980, str. 81-82; Teodor Avramović, *Privreda Vojvodine od 1918 do 1929/1930 godine s obzirom na sanje pre Prvog svetskog rata*, Novi Sad 1965, str. 171-180.

²²⁶ О развоју Лесковца у међуратном периоду видети: Перица Хаџи-Јованчић, *Европеизација српског Манчестера, 1918-1941*, Београд 2010.

²²⁷ Живан Стојковић, „Развој текстилне индустрије од 1918 до 1944, у: *Сто година лесковачке...*, стр. 37-88; Павле Церовић, „Кроз фабрике лесковачке текстилне индустрије“, *Политика*, 22.8.1929; П. Ф. *Огледало морала, аутентичан приказ богаћења кроз деценије једне породице на штету друге*, Скопље, с.н; Чед. М. Јоксимовић, *Српски Манчестар у 1930 год.: у спомен тридесетогодишњици од оснивања прве текстилне фабрике у Лесковцу*, Лесковац 1930.

доживе свој врхунац из предратног периода. Један од разлога јесте промене у унутрашњем тржишту и ступање на заједничко тржиште великих фабрика из Словеније и Хрватске, а други разлог јесте да су два највећа индустријалца Влада Илић и Браћа Теокаревић повукли свој капитал из Лесковца и отишли у Београд, као већи центар, односно у Параћин, као град ближе Београду. Други разлог јесте била појава већих и снажнијих фабрика на северозападу Краљевине.

У Бугарској су највећи текстилни центри били у Габрову, Сливену и Софији. Неравномерна распрострањеност текстилне индустрије условљена је њеним положајем још у 19. веку. Осим софијског округа у коме је дошло до знатнијег повећања обима фабрика, у свим другим окрузима није дошло до већег развоја. Центри индустрије прераде и производње вуне били су и остали у овом периоду Габрово и Сливен, памучне Варна и Габрово, док се највише позамантеријске индустрије развило у Софији. Из тог разлога код ње се и бележи највећи број фабрика у 1929. години.²²⁸

Табела бр 6. Распоред фабрика текстилне индустрије у Бугарској

	1921	1929
Бургас (сливен)	12	21
варна	2	11
пловдив	6	21
руссе	2	13
софија	9	57
трново (габрово)	29	47
остало	6	28
укупно	66	198

Извор: Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, стр. 9-10.

Габрово захваљност дугује развоју заната у 18. и 19. веку, али и чињеници да је поред града пролазио пут који је повезивао Мизију са Тракијом и даље у Турску. Као резултат ових саобраћајних погодности Габрово је представљало привредни центар у 19. веку, што је када је у питању текстилна индустрија остало и у међуратном периоду. Имало је и ту срећу да током руско-турског рата 1877–

²²⁸ Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, 9-10.

1878. буду уништени чаркови за гајтане у Карлову, Калофевру и Казанлуку, али не и у Габрову, због чега је град имао већу могућност развитка, у односу на околна места.²²⁹ Индустрија прераде вуне се заснивала на набавци вуне од локалног становништва или постојећим караванским путевима. Изградња железничке мреже на развој памучне индустрије је имала исти утицај као и у Дугој Реси. У првој деценији двадесетог века Габрово се повезало на железничку мрежу што је довело до оснивања прве памучне фабрике (1912).²³⁰ У Габрову је 1926. године било 16 фабрика које су се бавиле прерадом и ткањем вуне (43%) и четири памучне ткачнице.²³¹

После Габрова највећа текстилна индустрија је била у Сливену где је било седам ткачница вуне. На територији софијске индустријске и трговинске коморе текстилна индустрија је била присутна у квантитету, али не и по обиму.²³² Ипак, текстилна индустрија у Софији је забележила раст у току 1911. било је 3 фабрике, 1926. године 19 фабрика, а 1929. је било 57 фабрика.²³³

Распоред текстилних фабрика потврђује да је развој индустрије био условљен њеним наслеђем из 19. века. Габрово и Сливен као највећи текстилни центри у 19. веку су то место задржили и након рата. Са друге стране у Краљевини су највише напредовале Словенија и Хрватска као региони чији су предуслови стечени у 19. веку, инфраструктурно наслеђе и тржишна повезаност са богатијим земљама Запада, утицали и на највећи развој у овом периоду. Годишње стопе раста броја фабрика и броја радника потврђују ове чињенице. Затим видимо да су развој индустрије и сама индустријализација у оба случаја регионални феномен пре него национални, чиме је унутрашњи економски развој у обе државе био неједнак.

²²⁹ Илияна Марчева, „Индустријализацијата на Бугарија и Габрово“, у: *Сборник Модернизацијата на Бугарија и Габрово...*, стр. 16.

²³⁰ Е. Николов, *Габровските памукотекстилни...*, стр. 7.

²³¹ Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, стр. 9.

²³² *Стопанското и финансво положение на Бугарија през 1926 година*, стр. 41-43.

²³³ 2 ткачнице и предионице вуне, 7 ткачница и предиоинца памука и свиле; 2 преиница и ткачница лана конопље и јуте, 9 фабрика за прерау ужарсва, позаметенарије и ћилимарва; 1 за гајтацнтво. (*Промишленето развитие на Сграда Софиа и Блгарија, АССП*, годна 5, книга прва 1929, стр. 60)

1.6. Организације текстилних индустријалаца

У октобру 1928. године решењем Министра трговине и индустрије основан је *Савез текстилне индустрије Краљевине СХС*, као стручна организација текстилне индустрије са седиштем у Београду, као члан и део Централе индустријских корпорација. У оснивању Савеза учествовали су сви представници већих текстилних фабрика концерна Влада Илић, Дуга Реса, Југословенске текстилне творнице Маутнер, Бомбажева предилница ин ткалница Гланцман, Тржич, Југочешка, Крање...²³⁴ Циљ Савеза је био да унапређује текстилну индустрију, штити и заступа интересе исте и да заједнички поступа испред интереса текстилне индустрије. Поред прокламованих циљева његова најосновнија делатност је била да се обезбеди правилно снабдевање неопходним сировинама из иностранства са једне стране, а са друге стране да се домаћој текстилној индустрији обезбеди цело унутрашње тржиште.²³⁵ Чланови Савеза могли су да буду физичка или правна лица која упражњавају индустријска предузећа текстилне гране/предионице, ткачнице, трикотаже, као и фабрике позамантерије, вате и филца/на територији Краљевине СХС. На челу Савеза до Другог светског рата био је Влада Илић. Органи Савеза били су главна скупштина, управни одбор, регионалне, месне и стручне секције. Управни одбор састоји се од 10-20 чланова које бира Главна скупштина, као и од по једног представника регионалних и стручних секција. УО може пренети део својих дужности и на Председништво.²³⁶

У Бугарској није постојао у овом периоду Савез који је представљао текстилне индустријалце, већ су они били у оквиру Савеза бугарских индустријалаца, који је основан 1903. године од групе привреднике. Основан је са

²³⁴ АЈ Фонд Централе индустријских корпорације (76), фасцикла 55, јединица 95 (у даљем тексту 76-55-95), Конференција текстилне индустрије одржана на дан 20.4.1928, стр. 2; АЈ 76-55-95, Допис Министарства трговине и индустрије упућен ЦИК, 19.10.1928

²³⁵ АЈ 76-55-95, Решење Министарства трговине и индустрије о оснивању Савеза текстилних индустрија Краљевине СХС; АЈ 76-55-95, Правила савеза текстилних индустрија Краљевине СХС у Београду чл. 1, чл. 2.; АЈ 76-55-95, Извештај о раду Савеза текстилних индустрија Краљевине Југославије од последње Главне скупштине (20.3.1935) до краја 1938, стр. 2

²³⁶ АЈ 76-55-95, Правила савеза текстилних индустрија Краљевине СХС у Београду чл. 3, стр. 2; чл. 5, стр. 3. чл. 7, стр. 5.

циљем развијања индустрије и промовисања индустрије. Председници Савеза бугарских индустријалаца били су Тодор Балабанов, Цоњо Пјаков, Иван Буров, Александар Заимов. Током 1922. Савез је реорганизован по федеративном принципу тако да на челу буде Општи савет. Коморе савеза су деловале у Софији, Габрову, Русу, Пловдиву, Варни, Бургасу, Ст. Загора, Казанлук, Плевен, Горна Ораховаци, Севлиеву, Врацу, Трнову и Самокову. У оквиру Савеза су постојали Савез рударске индустрије, Друштво произвођача дувана и Савез металне индустрије. Током 1929. Савез бугарских индустријалаца обухватао је 589 фабрика.²³⁷

Мада није постојао савез индустријалаца, у Бугарској је постојала организација текстилних техничара која је основана 1924. године. Претходница овом удружењу је било Друштво текстилних техничара које је образовано 11. маја 1924 године у Сливену. По угледу на сливенско удружење образовало се и неколико сличних удружења у другим градовима. Међу тим удружењима у почетку није било веза, али је сливенско удружење текстилних техничара покренуло иницијативу за удружењем и први сабор текстилних техничара из целе државе одржан је 23. јуна 1929 године.²³⁸ На сабору су учествовала удружења из Сливена, Софије и Габрова, као и самостални текстилни техничари из других градова у којима није постојало већ организовано удружење. На овом првом сабору изабрани су чланови Управе²³⁹, донета су правила удружења и прочитан је реферат *Преглед и упоређивање развитка локалне индустрије и професионалног образовања* у Бугарској, а усвојен је и буџет Удружења.²⁴⁰

²³⁷ „Съюзът на българскитѣ индустриалци“, *Индустриален прегледъ*, брой 6-7, София, год 1, новембрии декембри 1930 стр. 52;

²³⁸ „Изъ живота на Съюза“, *Текстилен прегледъ*, *Списание на Съюза на текстилнитѣ техници въ България*, Сливенъ, януарий, февруарий, 1931, кн 1 и 2, стр. 57.

²³⁹ Управни одбор: Петко Русев, Васил Табаков, Георги Врангалов, Жур. Долапчиев, Кр. Радилов; Резервни: Ст. Цанев, Ст. Самналиев; Контролни одбор (Надзорни одбор?): Димитр Атанасов, Соломон Аврамов; Панајот Табаков; резервни члан: Хр. Ташев. („Протоколъ на събора на текстилнитѣ техници въ България“, *Текстилен прегледъ*, *Списание на Съюза на текстилнитѣ техници въ България*, Сливенъ, януарий, февруарий, 1931, кн 1 и 2, стр. 60)

²⁴⁰ „Протоколъ на събора на текстилнитѣ техници въ България“, *Текстилен прегледъ*, *Списание на Съюза на текстилнитѣ техници въ България*, Сливенъ, януарий, февруарий, 1931, кн 1 и 2, стр. 67.

2. Текстилне фабрике– оснивање и развој

У овом поглављу представићемо најосновније карактеристике и особености текстилних грана, како би се сагледала текстилна индустрија у целини, оснивање фабрика, капацитет, број радника и техничка опремљеност. Гране смо поделили према важности и заступљености у обе државе.

2.1. Памучна индустрија

Индустрија памука се развила у овом периоду у обе земље, о чему сведоче сви квантитативни подаци. Али пре даље анализе желимо да истакнемо неке особености. Памучна индустрија пре рата је била врло слабо развијена у обе земље, у Бугарској је постојала само једна фабрика, као и у Краљевини Србији. Једине предуслове за развој ове гране индустрије имале су фабрике на територији Хрватске и Славоније које су пре рата биле мањег обима, али су имале подстицај од јаког тржишта у позадини.

У Краљевини СХС памучна индустрија је брзо напредовала. Од 1921. до 1927. број вретена је порастао за 24%, производња за 150%, број предузећа са 11 на 43, а број запослених радника са 4.500 на 10.000.²⁴¹ Поређењем са индустријом вуне видимо да је памучна индустрија била већа и по броју запослених и по броју предузећа, вретена и разбоја.

Табела бр. 7: Структура памучне индустрије 1928. године

Територије	Број предузећа	Предионица	Ткачница	Вретена	Разбоја	Радника
Словенија	16	5	16	79186	5829	6775
Хрватска	11	3	11	44370	2589	3225
Србија	6	2	6	9500	1650	2350
Босна	4		4		311	170

²⁴¹ у односу на 1932 године било је 9 предионица са 131.200 вретена и 45 ткачница са 9.000 разбоја. АЈ, 76-52-85, Милан Лазаревић, општи реферат о домаћој индустрији, 1932.

Далмација	2		2		135	140
Војводина	4		4		225	325
Укупно	43	10	43	133056	10739	12985

Извор: Jozo Lakatoš, *Privredni almanah jugoslovenskog lloyda*, V, str. 49.²⁴²

Табела бр. 7. у којој је представљена структура памучне индустрије на шта треба посебно обратити пажњу говори више о квалитативној (не)развијености памучне индустрије него сами квантитативни показатељи. Било је свега 10 предионица, а 43 ткачнице, тако да видимо да обим предионица није пратио темпо развоја ткачница и плетионица. Основни разлог је у недостатку капитала, јер је количина новца, односно инвестиција потребна за подизање предионица била далеко већа од инвестиција потребних за изградњу ткачница и плетионица. Ткачнице су у највећем броју случајева настале из радионица ткачких мајстора и трговаца, и могле су да започну рад са неколико разбоја. Плетионице као најпримитивније фабрике могле су да раде и да производи са само неколико стројева. Док је за рад предионице памука била потребна комплетна инсталација свих машина.²⁴³ Ова неусклађеност између броја предионица и ткачница је утицала на основну структуру текстилне производње - капацитет предионица није могао да омогући ни 50% потреба ткачница; а ткачнице нису могле да подмире потребе у памучним тканина, због чега је њихова продукција била 9:1 према увозу пређе.²⁴⁴

Највеће фабрике памучне индустрије у Краљевини СХС биле су:

Београдска текстилна индустрија АД – основана је 1898. године од стране београдског индустријалца Милана Јечменце, а 1911. године је прерасла у акционарско друштво под називом *Милан Јечменица и комп* са капиталом од 2 милиона динара.²⁴⁵ После Првог светског рата на челу фабрике били су

²⁴² Упоредити са: *La revue economique de Belgrade*, 1927, XII, „Памучната индустрија војугославија,, у: *Известия и стопански архив на МТПП*, 12, 1927, стр. 808

²⁴³ „Развитак наше индустрије памука“, *Народно благостање*, Београд 15.2.1930, година 2, бр 7, стр. 104,

²⁴⁴ Stevan Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat*, Beograd 1956, 103.

²⁴⁵ Фабрика се налазила код кланице на Карабурми преко пута железничке станице Дунав. Почела је да ради 1903 године, а ткачко одељење тек 1906. године. Међу оснивачима Акционарског друштва били су, поред Милана Јечменице, и: Бенцион Були, Д.Ј. Живадиновић, Тома Раденковић, М. Јачменица, Јаша Алкалај, Вој. Аћимовић, М.Ђ. Миловановић, А.Ђ. Биба, А.С. Левић, и Рафаел Финци. АЈ, 17-67-1970, Извештај о процени инвестиција београдске текстилне индустрије АД; Богумил Храбак, „Штрајк радника у трикотажи ‘београдска текстилна индустрија А.Д’ 1926

београдски привредници Бенцион Були, који је био и највећи акционар фабрике, затим Милан Јечменица и Јаша Алкалај.²⁴⁶ Фабрика је током рата доста страдала, машине и сировине су однете, а делови фабричких зграда порушени, тако да је била неопходна реконструкција фабрике. *Милан Јечменица и комп* је обновљена захваљујући кредиту Народне банке од 1.8 милиона динара за који су чланови управног одбора фабрике сматрали да је недовољан. Значајније од кредита биле су репарације из Немачке. Добијањем нових машина из репарације власници фабрике купили су ново земљиште и проширили фабричке зграде.²⁴⁷ Током 1924. године дошло је до промена у фабрици. Фабрика је постала део концерна Маутнер, промењено је име у *Београдску текстилну индустрију АД*, а њен оснивачки капитал је подигнут на 10 милиона динара.²⁴⁸ После промене власника, структура акционара и чланова Управног и Надзорног одбора,²⁴⁹ делимично је промењена. Током 1929. године највише депонованих акција су имали: (аустријска) Југословенска удружена банка АД (4000), Бенцион Були (1000), Максо Антић, директор Хрватско-славонске земаљске хипотекарне банка у Загребу (4.000) и Рафајло Финц (1.200).²⁵⁰ Маутнеров концерн је продао *Београдску текстилну индустрију АД* 1930. године *Југочешкој* из Крања.²⁵¹

године“, у: Годишњак града Београда, књига VI, 1959, стр. 229-230 (у даљем тексту: Б. Храбак, „Штрајк радника у трикотажи...“); АЈ, 65-1203-2187, Правила Милан Јечменица и компанија акционарско друштво, Београд 1911, стр. 23.

²⁴⁶ АЈ, 65-1203-2187, Списак присутних акционара ванредном збору акционара Друштва Милан Јечменица и комп, одржаног на дан 9 мај 1920. Остали акционари су били Алфред Албала, Макса Антић, Рафаело Финци (чланови Управног одбора); а чланови Надзорног одбора Мика Миловановић, Давид Рус, Јосиф Амодјај, Исак Фархија. (АЈ, 65-1203-2187, Записник четвртог редовног збора акционара Милан Јечменица и комп АД који је одржан на дан 27 априла 1922 у Београду у локалу г Бенциона Булиа овд банкара, Краља Петра улица бр. 25.)

²⁴⁷ АЈ, 65-1203-2187, Извештај управног одбора Милана Јечменице и Ко АД у Београду поднет 6. Редовном збору акционара одржаном 13. Априла 1924 у Београду; АЈ, 65-1203-2187, Извештај Управног одбора акционарског друштва Милан Јечменица и Комп. у Београду поднет ванредном збору акционара на дан 9. Маја 1920 г;

²⁴⁸ „Београдска текстилна индустрија је основана као акционарско друштво са задатком да предузме и капиталом подиже и усавршава сва фабричка и трговачка предузећа фирме Милан Јечменица и Комп. Акционарског друштва из Београда.“ (АЈ, 65-1203-2187, Правила Београдска текстилна индустрија акционарско друштво, Београд 1926, Чл 1, стр. 3.)

²⁴⁹ АЈ, 17-67-1970, Чланови Управни одбор: Бенциона Булија (председник), Никола Костренчић, Максу Антића, Јосип Деклеви, Александар Божичковић, Јарослав Прајс, Рудолф Штајнер, Артур Куфлер; а за чланове надзорног одбора Рафеило Финци (председник), Ханс Лохнер, Гојко Ђермановић, Ђока Стефановић (рачун изравњања на дан 31.12.1929)

²⁵⁰ АЈ, 65-1203-2187, списак акционара који су депоновали акције за IX редовни збор акционара БТИ АД, заказане за 28.4.1929 године у Београду.

²⁵¹ АЈ, 17-67-1970, Извештај о процени инвестиција београдске текстилне индустрије АД; Извештај управног одбора Београдске текстилне индустрије АД за пословну годину 1929; „Beogradska

На основу Анкете о предузећу из 1926. године сазнајемо да *Београдска текстилна индустрија* није имала филијале ван Београда, нити другу непокретну или покретну имовину.²⁵² Међутим из извештаја Управног одбора из 1923. године спомиње се постојање стоваришта у Сенти, смештено код фирме Полак и Лајхтер, које је требало да буде отворено као филијала или стовариште, али по свему судећи изгледа да до таквог проширења није дошло.²⁵³

Фабрика је располагала са предионицом са 3.500 вретена, ткачницом са 650 разбоја, бојациницом, апретуром и одељењима за трикотажу и израду чарапа, које су радиле на погон од 900КС. Годишња производња фабрике била је око 3.6 милиона метара разних производа од памука и у мањој мери тканина од вуне (јегерово рубље, чарапе, свилене и вунене мараме, шалове, капице и разне друге израђевине од вуне, памука и свиле). У фабрици је у другој половини двадесетих радило око 1250 радника и 50 мајстора.²⁵⁴

Домаћа творница предења и ткања дд, Дуга Реса – Бечки трговац Јосеф Јерусалем заједно са индустријалцима Вилхелмом Анингером и Зигмундом Менделом су 1884. године основали *Краљевску повлаштену земаљску творницу предења и ткања памука у Дугој Реси*.²⁵⁵ Фабрика је започела са радом наредне године у двоспратној згради која је садржала чистионицу и предпредионицу, ткачницу, стројеве за фино предење (селфакторе) и прстенасте предилце. По оснивању имали су 5.000 вретена и 60 ткачких машина. До Првог светског рата сви капацитети Дуге Ресе су увећани – изграђене су нове зграде, купљене модерне машине и фабрика је повезана на електричну централу у Карловцу. Пред рат је фабрика бројала 35.000 вретена, 1.000 ткачких разбоја, са 150 аутоматских стројева. По завршетку рата Дуга Реса је несметано наставила са радом, али је у

tekstilna industrija a.d. Beograd“, u: *Analiza bilansa, dodatak Narodnom Blagostanju*, broj 37, godina VIII, beograd 12. Septembar 1936, str. 162. Б. Храбак, „Штрајк радника у трикотажи...“, стр. 229-230; F. Kresal, *Tekstilna industrija...*, стр. 102.

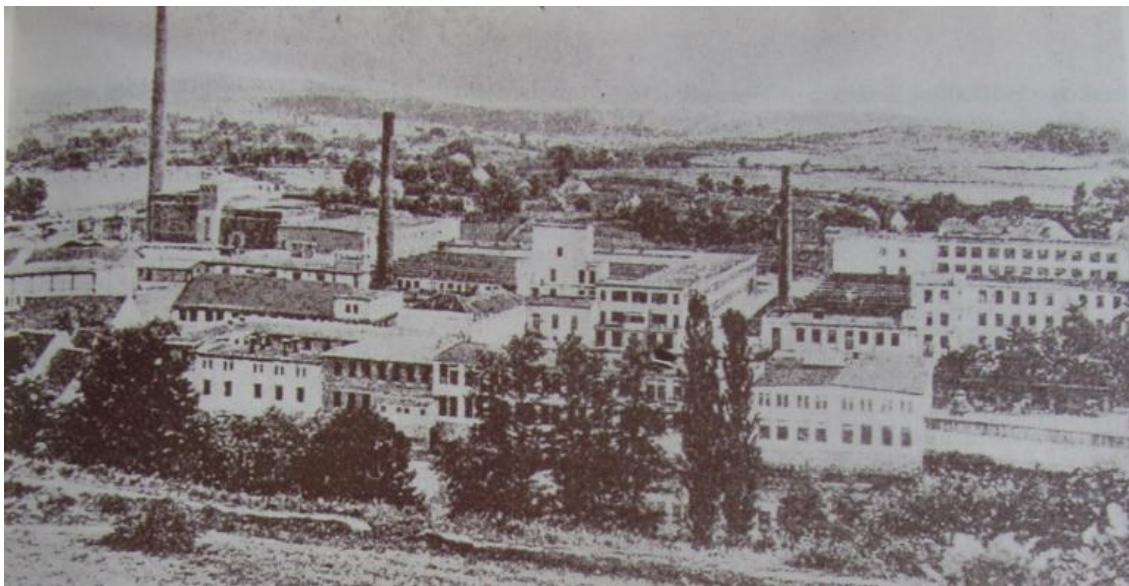
²⁵² Бланкет попуњен од стране друштва и оверен од стране комесара, као прилог зборским актима, с.а. (налази се у фасцикли са 1926).

²⁵³ АЈ 65-1203-2187, Записник седнице Управног одбора Милана Јечменице и комп АД одржане на дан 16.2.1923 у Београду.

²⁵⁴ Јосо Лаќатош, *Privredni almanah...*, стр. 50, глава 5; Б. Храбак, „Штрајк радника у трикотажи...“, стр. 229-230

²⁵⁵ АЈ, Министарство индустрије ФНРЈ (17) 17-73, досије Памучне индустрија Дуга реса, Izvadak iz trgkovačkog upisnika za tvrtku „Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja pamuka Duga Resa“, str. 1

почетку имала проблем са штрајком радника 1920. године, а потом и са добијањем енергије из електричне централа из Озља. Тек 1923. године пошто је Дуга Реса пристала да да Карловцу зајам од три милиона динара, решено је и питање снабдевања електричне енергије.²⁵⁶

Фотографија Дуга Реса око 1932²⁵⁷

Нова правила Друштва²⁵⁸ су донета 14. маја 1920. године, сходно новим законима у држави, а тада је и централа фабрике пребачена из Будимпеште у Загреб. Величина фабрике није се у периоду од 1919. до 1929. године знатније изменила, број вретена и разбоја остао је исти, али је производња порасла услед искуснијег и образованијег радништва и увођења модерних машина.²⁵⁹ Чланови управног одбора су 1921. године били – Ото Анингер, гроф Мирослав Кулмер, велепоседник и председник *Прве хрватске штедионице*, Отокар Вајзмер, председник *Југословенске банке и трговачке обртне коморе* у Осијеку, Душан Плавшић и Миливој Црнадак.²⁶⁰

²⁵⁶ *Памучна индустрија Дуга Реса 1884-1894*, Duga Resa 1984, стр. 44,52, 53.

²⁵⁷ *Памучна индустрија Дуга Реса 1884-1894*, Duga Resa 1984, стр. 55.

²⁵⁸ Према правилима – Друштво је основано на неограничено време, а сврха друштва је уређење и вођење предioniца и тканонице памука и других текстилних влакана, оплемењивање, бељење, бојадисање, штампање, апретура на подруку Краљевине СХС.

²⁵⁹ *Памучна индустрија Дуга Реса 1884-1894*, Duga Resa 1984, стр. 46.

²⁶⁰ АЈ 17-73, досије Памучне индустрија Дуга реса, Izvadak iz trkovačkog upisnika za tvrtku „Dioničko društvo domaće tvornice pređenja i tkanja pamuka Duga Resa“. Videti: F. Kresal, *Tekstilna industrija...*, стр. 87.

У другој половини двадесетих оснивачки капитал *Дуге Ресе* је износио 56.250 милиона динара, што ју је чинило највећим текстилним предузећем у Краљевини СХС.²⁶¹ *Дуга Реса* је до 1929. године располагала са предиониоцем од 35.540 вретена за fino памучно предиво и 5.630 вретена за кончано предиво; ткачница је радила са 1.250 разбоја уз сва остала потребна одељења. Производила је памучну пређу, конач, вату и све врсте памучних тканина у количини од 20 милиона метара тканина годишње. Погон предузећа је радио на 1.050КС на пари и 1.200КС електричне енергије, а било је запослено око 2.000 радника.²⁶²

Текстилне фабрике Косте Илића синови АД, Београд и Лесковац - Историја концерна Косте Илића и синова започела је 1890. када је Коста Илић, мумџија (воскар) из Власотинца, са рођацима и ортацима подигао примитивну гајтанару с већим бројем чаркова у селу Козаре у Јужној Србији, о чему је детаљно речено у претходном поглављу. Од 1890. године до 1929. године породица Илић је успела да са породичним капиталом и уз делимичну помоћ државе изгради текстилни концерн. Ово је био највећи концерн текстилних фабрика са домаћим капиталом у Краљевини. Почетак ширења текстилне империје започет је 1897. оснивањем *Фабрике гајтана, позамантеријске и платнарске израде*, и до краја 1929. године у оквиру концерна Илић деловало је осам текстилних фабрика.²⁶³

Производњом и прерадом памучних материјала бавила се *Текстилна фабрика Косте Илића синови АД*, са филијалом у Лесковцу. *Текстилне фабрике КИС* у новој држави су започеле рад са смањеним капацитетом јер су ткачница, одељење за бојење, штампање и бељење биле оштећене у рату. Фабрика у Лесковцу, такође, је била уништена и 1921. године било је у употреби тек

²⁶¹ АЈ 17-73, досије Памучне индустрија Дуга реса, Izvadak iz trgovačkog upisnika za tvrtku „Dioničko društvo domaće tvornice pređenja i tkanja pamuka Duga Resa“; „Дионичко друштво домаће творнице предења и ткања памука – дугареса“, *Анализа Биланса Народно благостање*, година 2, 26.7.1930, број 30, 134-135

²⁶² „Dioničko društvo domaće tvornice pređenja i tkanja pamuka u Dugojresi“, *Narodno blagostanje*, str. 408, broj 25, godina 1, 27.7.1929; Joso Lakatoš, *Privredni almanah...*, , глава 5, стр. 50

²⁶³ Фабрика вунених тканина Косте Илића синови АД, Текстилне фабрике Косте Илића синови АД и Прва српска фабрика конфекција АД, у Великом Бечкереку Српска фабрика тепиха Лазар Дунђерски (1921) и Прва српска фабрика мрежа АД (1921), у Карловцу Фабрика вунених тканина Вуна ДД и Текстилна индустрије АД и у Лесковцу Фабрика канапа и ужарије (Arhiv Narodne banke Srbije, period B, dosije 122, Izveštaj o koncernu fabrika Ilić za 1933, str. 3-4.; Dosije državno tekstilno preduzeće Oktobarska sloboda, Ministarstvo industrije FNRJ, Pravni položaj preduzeća fabrike vunenih tkanina KIS AD, Beograd, 13.9.1946.)

четвртина разбоја, а додатни проблем био је и прекид саобраћаја чиме је снабдевање сировим угљем било отежано.²⁶⁴

По завршетку рата друштвени капитал је износио милион динара, али је 1925. године повећан на 10 милиона динара, колики је и остао до почетка Другог светског рата. Структура највећих акционара није се мењала – у свим фабрикама концерна Илић највећи број акција држао је Влада Илић или његова браћа Милан и Сотир Илић. У периоду до светске економске кризе фабрика је бележила успехе. Машине и друге фабричке инсталације су обновљене, уведена је разноврснија производња, а биланси су били позитивни. *Текстилне фабрике КИС* имале су у другој половини двадесетих 250 разбоја, а филијала у Лесковцу, 275 разбоја. Фабрика је поседовала, ткачницу, бојациницу, штампарију, апретуру и вигоњ-плетоницу. Капацитет производње био је 5 милиона метара и производили су разну ланену и памучну робу, женске хаљине, све врсте платна, завоје, завесе, вреће од чисте кудеље, цираде, итд. *Текстилне фабрике КИС* у Београду и филијала у Лесковцу запошљавали су око 400 радника.²⁶⁵

Југочешка (Југословенско-чешка творница памучних тканина) ДД – основана је у априлу 1923. године, као акционарско друштво под именом *Jugoslovenska češka tvornica bombažnih tiskanin DD Kranj*. Оснивачи су били Франц и Карел Вокач, велеиндустријалци из Љубљане, Емил Сторца велеиндустријалац из Прага и Јозо Камушић равнатељ из Љубљане.²⁶⁶ Оснивачки капитал је био милион динара, а до 1929. године је повећан на 15 милиона. Крајем 1929. године у фабрици је радило око 800 радника, на око 650 разбоја, 4 велика строја за тискање, белионицу и бојадисионицу. Годишње је производила 8 до 10 милиона памучних тканина, дагмар свиле, фланела, кретона итд. Специјализирала

²⁶⁴ АЈ, 65-1203-2187, Извештај управног одбора текстилних фабрика Косте Илића Синови АД у Београду о раду друштвеном у 1921 години поднет на шестом редовном збору акционара на дан 26 марта 1922.

²⁶⁵ АЈ, 65-1203-2187, Извештаји УО Текстилних фабрика КИС 1922-1930; Никола Вучо, *Привредни развој града од 1919 до 1941*, у: „Историја Београда“ 3, Београд 1974, стр. 220;

²⁶⁶ АЈ 65-1314-2298, Препис Одобренија о оснивању Југословенске чешке творнице bombažnih tiskanina DD Kranj, 24.7.1923.

се за прераду вештачке свиле и штампања и тиме је патентирала Дагмар свилу и Тибет зимску фланелу.²⁶⁷

Маутнер ДД југословенске текстилне творнице, Преболд, Литија – фабрика је била део чешког Textilwerke Mautner концерна који је имао преко 40 фабрика широм Краљевине СХС, Чехословачке, Румуније, Аустрије и Мађарске.²⁶⁸ Текстилна фабрика у Преболду саграђена је 1842. године под именом G.H.Uhlich, а фабрика у Литији 1886. године под именом Schwarz, Zublin & Co. Обе фабрике су 1912. године дошле под концерн текстилних фабрика Маутнер - Vereinigte Oesterreichische Textil Industrie A.G. Wien.²⁶⁹

Национализацију Маутнерових фабрика је спровела Љубљанска кредитна банка крајем 1922. године и од тада се појављује као ново друштво под именом *Југословенске текстилне творнице Маутнер ДД*. Љубљанска кредитна банка држала је 55% основне главнице, а 45% претходни власници фабрике. Главница је после валоризације 1927. године подигнута на 20 милиона динара. Маутнеров концерн се састојао из три фабрике. Прва је била предионица у Литији, која је радила са са 36.880 вретена и 800 радника, и у две смене годишње прерађивала 14.000 бала памука и производила око 2.000 тона предива. Друга је била ткачница у Св Павлу при Преболду, са капацитетима од 490 радничких станова и 450 радника, и производњом од око 5 милиона метара разноврсних тканина.²⁷⁰ Трећа фабрика је била поменута *Београдска текстилна индустрија*.

²⁶⁷ Joso Lakatoš, *Privredni almanah...*, гл. 5, стр. 50; „Југочешка, југословенско-чешка текстилна индустрија ДД, Крањ“, *Анализа биланса, додаток Народног благостању*, година 2, 26.7.1930, број 30, стр. 133-134.

²⁶⁸ Генерални равнатељ је Јосип Деклер. Имају око 12000 разбоја и 800.000 вретена. Текстилно стројеве набављају из њихових творница у Розенборгу и Сандау, који израђују све текстилне стројеве. Осим тога имају властито техничко предузеће за све творнице у властитој режији. Они су највећи потрошачи памука у целој Европи, па запошљавају преко 20.000 радника и намештеника. Годишња потрошња памука износи око 2 милијарде динара, тј око 8000кг месечно или бала годишње. Израђују око 62 милиона метара текстила. (Joso Lakatoš, *Privredni almanah...*, глава 5, стр. 51.)

²⁶⁹ „Југословенске текстилне творнице Mautner DD, Ljubljana“, *Народно благостање*, 2.11.1929, година 1, број 40, стр. 639; F. Kresal, *Tekstilna industrija...*, стр. 98

²⁷⁰ АЈ, 65-1328-2312, Потврда о скидању секвестра, 8.12.1922; АЈ, 65-1328-2312, Правила југословенске текстилне творнице маутнер ДД; Одобрење министра трговине и индустрије, 11.11.1922; F. Kresal, *Tekstilna industrija...*, стр. 56-57, 98; Janko Jovan, „Glavne produktivne sile...“, стр. 530.

Glanzmann, Gassner & Co., памучна предионица и ткаоница – Тржич (Словенија). Основана је 1885. године као командитно друштво (друштво са ограниченом одговорношћу) и главницом од 78.000 куна. До 1927. године главница је износила 42 милиона динара. Капитал је до 1919. године био подељен на аустријски (2/3) и швајцарски (1/3). Током 1922, 1923. и 1928. године фабрика је проширила своје капицитете тако да је крајем двадесетих радила са 25.846 памучних, 2.058 кончаних вретена и 1.014 разбоја за ткање. Фабрика је радила на погон од 3.800 КС. Предузеће је годишње прерађивало 8.500 бала памука, и производило око 1.500 тона предива и 60 милиона метара разних памучних тканина. Непосредно после рата запошљавала је 500 радника, а до 1928. године број радника се удвостручио на 1.014.²⁷¹

Остале веће памучне фабрике²⁷² у Краљевини СХС биле су: *Прва повлашћена ужичка ткачка радионица АД* (1899)²⁷³, *Ристић Мите и синова, прва краљевска српска повлашћена фабрика за текстилну индустрију*,²⁷⁴ *Творница за*

²⁷¹ Janko Jovan, „Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije“, u: *Slovinci v desetletu 1918-1928, zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, uredil dr Josip Mal, Ljubljana 1928, str. 530; F. Kresal, *Tekstilna industrija...*, стр. 97-98; Joso Lakatoš, *Privredni almanah...*, глава 5, стр. 50.

²⁷² Прва даруварска механичка творница – Дарувар, (1929); Прва југословенска мех. фабрика тканина за намештај – Сомбор, (1928); Прва шибенска текстилна творница – Шибеник, (1928); Салом Силвио, ткаоница памучних израђевина – Сарајево; Текстил, механичка ткачница Ристић М. Драг., - Нови Сад, (1925); Текстилиндус, крањско индустријско друштво з.о.з. – (1928); Творнице за памучну индустрију дд – Загреб, (1923); Укринa, индустријско и трговачко дд. – дервента (босна), (1920); Вардар, фабрика шамија и цепних марамице – Скопље; Вајнбергер Хенрик, механичка ткаоница д.з.о.з. – Цеље; Витковић, манифактура а.д. – Београд, (1927); Зеленка Е и друг, шлихтована и механичка ткаоница – Марибор, (1925); Памук К.Д. текстилна творница – Загреб, (1927); Павловић Ђорђе П., ткаоница памука и свиле – Младеновац, (1919); Поспишл Конрад, механичка творница памучне и ланене робе те ручна ткаоница дамаста – Инђија (1923); Прва б.х. ручна и мех. Ткаоница вуне и памука – Сарајево (1910); Intex, текстилно индустријско друштво з.о.з. – Крањ, (1926); Иванишевић и другови, далматинска ткаоница, Макарска (1925); Југобруна, крањска текстилна творница д.з.о.з. – Крањ, (1928); Кадержавек А, механичка ткаоница сељачког платна; Кочевје, текстилно индустријско друштво з.о.з. - (1927); Кокра, текстилно деоничко друштво – Крањ, (1928); Кун Алфред, прва механичка ткаоница лана и конопље – Осијек, (1921); Елсингер и синови д.з. о.з. југословенска творница непромочивих предмета, Жалец (1926).

²⁷³ Започела је са радом 1920 године када је дошла прва пошиљка предива из Енглеске. Израђивала је разне врсте платна српско, памучно, чаршавско, за обућаре, пешкири, прекривачи, салвете, мараме, серж, брокат. У 1929 годишње је производила 700.000 метара платна и 148.522 комадне робе. У фабрици је радило око 1500 радника. (*85 година Текстилног завода „Цвета Дабић“, Титово Ужице*, Ужице 1985, стр. 157-181, 206)

²⁷⁴ основана је у Нишу као мало предузеће са 200 механичких разбоја. Након рата 1925 године Мита Ристић, најкрупнији нишки индустријалац, је купио Предионицу памука Нишке акционарске штедионице, и повећао капиците фабрике за 4.600 вретена, тако да је до 1929 године његова фабрика имала имало 6.000 вретена и 300 разбоја. Имало је властити у предионицу и ткачницу, као и бојадисаоницу и штампарију. Израђивали су у фабрици: зефир, хлачевину, молино, шамије,

памучну индустрију ДД, Загреб²⁷⁵, Преслица, текстилна индустрија ДД Орославље, Загреб,²⁷⁶ Доктор и друг мариборска механичка ткаоница и апретура (1922); Холцнер Браћа, југословенска текстилна творница дд, Загреб (1928); Хиберник М., механичка ткачница и бојадисаона, Љубљана (1918); Хутер И. и друг, механичка ткаоница, бојадисаона и апретура, Марибор (1926); Индустрија платнених израђевина, Јарше (1922); Мариборска текстилна творница (1922); Мицић и Камлер, механичка ткаоница и индустрија платна, Нови Сад, (1920).²⁷⁷

У Бугарској је такође био присутан брз развој памучне индустрије. Од свега 5 фабрика са 434 радника, капиталом од 2 милиона златних лева и годишњом производњом од 2,8 милиона лева у 1921. години памучна индустрија је 1929. бројала 37 фабрика са 4.692 радника, око 13 милиона златних лева капитала (352 милиона лева) и 23 милиона златних лева производње (633 милиона лева).²⁷⁸

Исто као и у Краљевини СХС у развоју памучне индустрије предњачило је оснивање ткачница памука, а не памучних предионица. Све до 1926. године је постојала само једна фабрика у Варни која је могла да у потпуности прерађује све памучне сировине.²⁷⁹

Највећа памучна фабрика у Габрову била је **Принц Кирил**, основана 1912 као акционарско друштво од стране Стефана Читакова, Димитра Бојновског, браће Димитра и Васиља Георгијева, Христа и Ивана Благријева и Илије Пундева.

марамике итд...годишње до 2.000.000 метара. А запошљавао је око 320 радника. (Joso Lakatoš, *Privredni almanah...*, глава 5, стр. 51-52; С. Андрејевић, *Економска историја Ниша...*, стр. 74.)

²⁷⁵ Ткачница је основана 1923 са капиталом од 5 милиона и припадала је концерну Херман Полак Шоне (Herman Pollac Sohne), имала је око 600 ткачких разбоја, и производила је 30.000 метара платна. („Творница за памучну индустрију ДД Загреб“, *Анализа биланса, додаток Народног благостању*, година 2, 25.1.1930, број 4, стр. 22)

²⁷⁶ Основана од стране Милана Прпића, али је прешла у руке чехословачког индустријалца Франца Клајна, и на челу фабрике је Фрањо Латковић, председник Прве хрватске обртне банке у Загребу. Прерада памука, око 600 радника, 160 разбоја и 3000 вретена. Израђује сама пређу, капитал од 2.5 милиона динара. „Преслица текстилна индустрија ДД, Орославље Загреб“, *Анализа биланса*“, *додатак Народног благостању*, година 2, 4.1.1930, број 1, стр. 10-11.

²⁷⁷ Била је највећа текстилна фабрика у Новом Саду. Почела је са 1920, после две године је располагала са 70 разбоја донетих из Чешке. У фабрици је радило 120 радника, а годишњи капацитет је био 100.000 метара платна и 50.000 метара свилених тканина. После пожара 1924 фабрика се обнова и брзо развила тако да је имала 120 разбоја до 1929 године. (*Novosadska industrija tekstila*, 1884-1984, str. s.l.)

²⁷⁸ *Развитие на текстилната промишленост...*, стр. 27; Васил Василев, „Текстилната индустрија у нас...“, стр. 29.

²⁷⁹ *Стопанското и финансово положение на Бугарија през 1926 година*, 42

Оснивачки капитал фабрике био је милион лева, и у првим годинама радило је 30 радника у две смене.²⁸⁰ Током 1920. фабрику су преузели браћа Дечо, Господин и Сава Хацидечеви, дотадашњи власници фабрике *Текстил* из Варне. За неколико година изграђена је нова зграда на два спрата са апретурним делом. Први директор *Принц Кирила* је био најстарији брат Дечо, а потом Иван Бонев. У периоду од 1925. до 1929. године значајно се проширује обим фабрике. Од 570.000 метара платна током 1923. године производња се увећала на 1,5 милиона метара током 1927. године. На основу увозне памучне пређе прозводили су памучну тканину високог квалитета, танку памучну тканину, фину тканину, постељину белјено платно... Током овог периода, фабрика је запошљавала више од 300 радника. Успешно и убрзаним темпом фабрика се развијала до 1929. када је дошло до сукоба међу браћом. Најстарији брат је узео свој део капитала и преселио се у Софију, док су друга два брата без довољно обртних средства банкротирала и фабрика је престала да ради 1929. године. Почетком 1930. године *Принц Кирил* је постао власништво новооснованог акционарског друштва чији су акционари били Италијани.²⁸¹

Текстилна фабрика Христо Метев – Историјат ове фабрике представља један од најсликовитијих примера промена у структури текстилне индустрије у Бугарској. Христо Метев је био габровски трговац који је 1909. године основао плетионицу гајтана. У наредним годинама је проширио делатност на производњу пређе и трговину гајтанима што му је омогућило да током рата дође до знатнијег капитала. По завршетку, рата 1920. године, заједно са братом купио је малу фабрику која је прерађивала вуну (*Танталена фабрика*). Имала је шрајхгарн предионицу и ткачицу са 280 вретена и 5 разбоја. Израђивала је већином грубље тканине, а на основу прераде домаће вуне. У наредних четири године фабрика је бележила изванредан успех у пословању, али је уништена током пожара 1925. године. Наредне године Христо Метев је изградио нову фабрику на истом месту али фабрику за прераду и производњу памучних тканина. Увидео је да традиционалан вунене тканине нису више имале потражњу, и зато је своју

²⁸⁰ Е. Николов, *Габровските памукотекстилци...*, стр. 8; *Книга на габровската индустрија...*, стр. 60.

²⁸¹ Е. Николов, *Габровските памукотекстилци...*, стр. 8, 10-11; *Книга на габровската индустрија...*, стр. 60-61.

производњу усмерио на израду памучне робе. Ипак, и даље је израђивао гајтане али у врло малој мери и извозио их за Турску и Краљевину СХС.²⁸²

Цар Борис, Варна – основана је под тим именом 1925. године, са оснивачким капиталом од 10 милиона лева. Претходно је била фабрика *Акционарско друштво за памучну пређу Христо Ботев*, које је купило италијанско-бугарско друштво *Прва бугарска анонимно друштво Принц Борис*. Они су били део енглеске компаније *National Cotton Spinning Company of Bulgaria*. Имала је око 15.600 вретана. Капацитет производње је био 5.000 пакета седмично, или 250.000 пакета годишње од по 5kg пређе, односно 1.200 тона пређе годишње.²⁸³

Текстил АД, Варна, основана је 1909 године као парна бојациница, и почњела да се развија захвуљујући Закона о потпомагању индустрије. Прво је била у власништу Асена Николова, а потом су му се прикључили партнери Паница и Николов. Током рата фабрика се бавила прерадом коже за снабдевање војске. Током 1918 године је постала акционарско друштво, са оснивачким капиталом од 15 милиона лева. По куповини *Фабрике за памучну пређу Хаџи Дечева* власници фабрике су добили и повластице за производњу памучне пређе и платна. Фабрика се наредних година проширила и отворила су се нова одељења за предење, ткање, бојење, и прикључили су се на електроцентралу. Производња у другој половини двадесетих је износила 15-18.000 метара тканине дневно.²⁸⁴

Веће памучне фабрике у Бугарској по градовима су биле: – Габрово – *Иван Червенаков и син, Иванов и Цветков, Фабрика за памучне платове на Косјо Цанков и син*; Русе – *АД Постојанство*; Плевен – *АД Св. Тројица*; Јамбол – *АД Туња, Јовко Паспаџијев и синови*; Казанлук – *Ткачна фабрика Сила*; Пловдив –

²⁸² Иван Постомпиров, Катя Гечева, *Между два века: зараждане и развитие на памукотекстилната промишленост в Габрово 1912-2012: 100 години Габровски памукотекстил*, Габрово 2012, 124-128, 139; *Книга на габровската индустрија...*, стр. 63; Е. Николов, *Габровските памукотекстилни...*, стр. 11

²⁸³ Рачо П. Косев, *Всесветското производство на памук, прежди и платове, Бъдеци перспективи за България*, София 1928, стр. 31; Стоян Бочев, *Капитализмът в България: Икон. текстове (1911-1935) и лични спомени*, София 1998, стр. 404 (у даљем тексту: С. Бочев, *Капитализмът в България...*); Акционерно дружество за памучни прежди "Христо Ботев", Пътеводител на Архивните фондове 1845-1944, Варна, <http://www.varna-bg.com/statearch/arh14.htm>

²⁸⁴ С. Бочев, *Капитализмът в България...*, стр. 404; Акционерно дружество "Текстил", Пътеводител на Архивните фондове 1845-1944, Варна, <http://www.varna-bg.com/statearch/arh14.htm>;

Васил, Јуруков и синови; Карлово – Тодор Енкин и синови; Пештер – Браћа Паликареви, Кр Симеонов Бојаџијев; Мездра – АД. Бахава; Самоков – Браћа Календовски; Софија – Авр. Ардити и синови, АД Платно²⁸⁵, Фортуна²⁸⁶, Ткачница Рашев и Марков, АД Васил Стоилов; Хасково – Прва памучна предионица; Чирпанско – предионица Успех; Пазарџик – Георги Христов, Ликоманов и Теленчев.²⁸⁷

2.2. Индустрија прераде вуне и производње вунених тканина

Индустрија ткања и прераде вуне је пре Првог светског рата била развијенија у Бугарској него на територијама које су чиниле Краљевину СХС. Једино су на територији бивше Краљевине Србије постојале фабрике вуне, али ни по обиму ни по броју радника нису могле да конкуришу текстилној индустрији вуне у Бугарској. Промене настале након Првог светског рата највише су утицале на индустрију вуне и пратиле су промене које су се дешавале у европској вуненој индустрији. Приметан је постепени пад у производњи и смањена потражња за вуненим производима. Разлика у односу на европска дешавања јесте да је пад у производњи вунених материјала пратио јачање памучне индустрије, о чему је већ било речи.

Табела бр. 8. Структура индустрије прераде вуне у Краљевини СХС 1926-1928 године²⁸⁸.

	Предузећа	Вретана	Разбоји	Радника
Србија	10	44770	760	4230

²⁸⁵ Фабрика је започела са радом 1922 гпдоме са 12 разбоја и 26КС; дневно 600 метара дневно. И току 1926 радила је са 295 дана са око 25 радника, и производила 155845 метара платна. (Д. Ђорданов, *Принос за промишлената...*, стр. 56-57)

²⁸⁶ Фортуна, Софија – основана је 1925 са 400 радника од стране Арона Хаимов, Нисима Алкалаја и Жак Елијаца, са учешћем италијанске фабрике из Милана. До краја 1928 имала је 24 милиона лева, а радила је на 100 разбоја; Д. Ђорданов, *Принос за промишлената...*, стр. 58.

²⁸⁷ Весов, Димитър, *Текстилната индустрија в Бугарија...*, стр. 81-82.

²⁸⁸ Н. Поповић, Д. Мишић, доносе другачије податке за 1927/1928 – број укупних предузећа је био 17 и сходно томе остали показатељи су били мањи – вретана 57.880, радника 5.655, погон 6.125КС, годишња производња 6840000 - Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд 1929, стр. 446 (у даљем тексту: Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*). Поред тога другачији подаци за 1927 даје и *La revue économique de Belgrade*, 1928, I, „Вълнената текстилна индустрија во југославија“, *Известия и стопански архив на МППТ*, 1928, стр. 894.

Хрватска	9	14750	496	2750
Војводина	4	1220	74	240
Словенија	2	1660	88	320
Босна	5	530	10	75
Далмација	1	300	6	20
Укупно	28	63230	1434	7635

Извор: Jozo Lakatoš, *Privredni almanah jugoslovenskog lloyda*, V, str. 52.

Број предузећа за прераду вуне у Краљевини СХС се у другој половини процењивао на 28 и у њима је радило 7.635 радника, на 63.230 вретена и 1.434 разбоја. Према територијалном распореду видимо да је највећи број фабрика био на простору бивше Краљевине Србије, а потом у Хрватској. Као што је већ речено индустрија вуне је постојала једино у Србији пре рата, али како је већина предузећа потпуно или делимично уништена током рата, првих година није постојала знатнија производња вунених тканина у Краљевини.²⁸⁹

Већина предузећа за прераду вуне основана је после рата, а предратана су проширена и преудешена. Према Милану Лазаревићу, члану Централне индустријске корпорације, са око 65.000 вретена и 1.500 разбоја почетком тридесетих, фабрике за обраду вуне биле су у стању да покрију домаћу потребу која се ценила на 10 милиона метара вунених тканина.²⁹⁰ Са друге стране, Мишић и Поповић наводе мало другачије податке за другу половину двадесетих. Годишња производња индустрије прераде вуне била је 6.840.000 метара, што је било довољно да подмири око једну трећину домаће потражње.²⁹¹

У индустрији прераде вуне број предионица и ткачница био је сличинији и углавном су фабрике грађене тако да одговарају свим процесима од прања вуне до дораде тканина. Највише је изграђено предионица гребенене пређе, јер је за њихово оснивање било потребно најмање капитала, а користиле су и домаћу вуну. Фабрике за чешљану пређу, које су прерађивале фина увозна вунена влакна, биле су скупље. Домаће предионице вуне подмиривале су потребе у вуненом предиву

²⁸⁹ Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 446; Jozo Lakatoš, *Privredni almanah jugoslovenskog lloyda*, V, str. 52.

²⁹⁰ АЈ 76-52-85, Милан Лазаревић, општи реферат о домаћој индустрији, 1932.

²⁹¹ Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 447.

са око 85%, док се остатак увозио из иностранства, а ткачнице вуне су покривале стварну потрошњу са око 70%.²⁹²

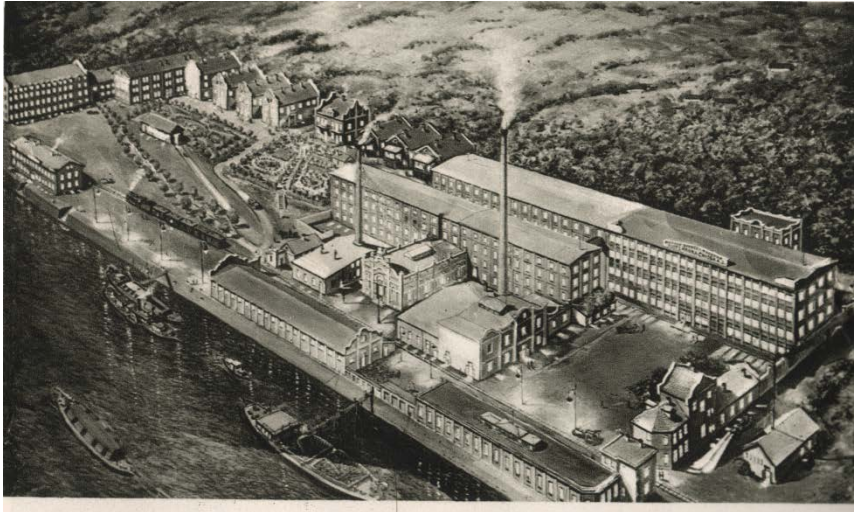
Фабрике вунених тканина Косте Илића синова, А.Д. – још једна фабрика из концерна Илић основана 1907. године као *Прва српска повлашћена фабрика вунених тканина Косте Илића и комп.* У јулу 1910. године долази до оснивања акционарског друштва *Фабрика вунених тканина Косте Илића синова* са циљем да развија, подиже и усавршава текстилне производе, а нарочито индустрије вуне. У оснивању фабрике поред браће Илића учествовали су и Лазар Дунђерски, Тока Дунђерски, др Геден Дунђерски и Српска банка из Загреб.²⁹³

Оснивачка главница фабрике била је 5 милиона у првим годинама након рата, да би 1923 била подигнута на 10 милиона колика је и остала до 1941. године. Фабрика се налазила на обали Дунава на простору данашње Карабурме, заједно са *Текстилном фабриком Косте Илића синова АД.* Иако је уништена током рата уз помоћ кредита проширила је своје капацитете, па је у току 1921-1923 набавила нове машине за предионицу, ткачницу и дорату вуне из иностранства. Фабрика је располагала са предионицом од 9.095 вретена и ткачницом од 120 разбоја за израду штофова. Погонска снага коју су користиле машине износила је 1.400КС (1 парна машина од 1000КС и једна од 400КС). При пуном капацитету у фабрици је радило око 1000 радника. Производила је све врсте вунених штофова, чоје, сукна, шајка, ћебади, марама, шалова, пређе за сагове и гајтане. У комплексу фабрике имала је сва фабричка здања, зграде са канцеларијама, станове за чиновнике и раднике, купатила, трпезарије, болницу и школу.²⁹⁴

²⁹² Stevan Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat*, Beograd 1956, 103. А. Koman, „Razvoj i stanje tekstilne industrije...“, str. 9.

²⁹³ АЈ 65-1250-2189, Правила фабрике вунених тканина Косте Илића Синова, стр. 1,8.

²⁹⁴ АЈ 65-1250-2189, Досије Фабрике вунених тканина Косте Илића Синови; Никола Вучо, Привредни развој града од 1919 до 1941, у: Историја Београда 3, Београд 1974, стр. 221; Привредни алманах Југословенског Лојда, Загреб 1929, стр. 53, глава 5; Јаша Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*, Zagreb 1924, str. 193-195.

Фотографија: Текстилна фабрика вунених тканина представљена у Јубиларном зборнику Матице и живих и мртвих

Фотографија: Текстилна фабрика вунених фабрика Косте Илића синови снимљена из авиона

Текстилна индустрија ДД, Вараждин – предионица и ткачница основана је 1918, са деоничким капиталом од 6 милиона динара. Фабрика је била опремљена за продукцију мушких, женских, војничких штофова, шајака, рубаца. Имала је властиту чешљаоницу и предионицу вуне. У оквиру предузећа постојао је посебан део за конфекцију који је носио марку Тивар. Ткачница је имала 48 разбоја, а погон преузећа је био 900КС, док је крајем 1929. запошљавала 1500 радника. Капацитет творнице је био 600-750 метара сукна дневно и 600-1000 одела недељно. Вараждинска текстилна индустрија је припадала чешком

Концерну Стиасни из Брна и његова средства као повериоца су чинила 52 милиона, од укупно 69,5 милиона укупног биланса. Ова фабрика је била једна од ретких примера вертикалног концерна, односно поред израде тканина производила је и готову одећу у великим серијама и по јефтиним ценама.²⁹⁵

Теокаревића Владе и комп., фабрика вунених тканина – Параћин, фабрику је основао 1920. године Влада Теокаревић, син Димитрија Мите Теокаревића, пошто се одвојио од лесковачког предузећа *Глигорије Петровић фабрика вунених тканина, предива и гајтана*. Параћинска фабрика је изграђена у близини железничке станице и имала је најмодерније машине за прераду и ткање вуне. Располагала је са 15.000 вретена, 200 великих разбоја, са праоницом и бојациницом вуне, два велика разбоја за сагове, са око 50 мањих разбоја за шалове, одељењем за апретуру. Капацитет овог предузећа, које је радило на погон од 1200КС, било је преко милион метара тканина годишње и то искључиво од чисте вуне. Предузеће је запошљавало око 800 радника.²⁹⁶

Веће фабрике за прераду вуне су биле²⁹⁷: *Фрањо Брандекер, фабрика сукна Д.Д.*, Велики Бечкерек (1919), *Јовановића и Поповића, фабрика вунених тканина, гајтана и плетива; Петровић Глигорија фабрика вунених тканина, предива и гајтана; Браћа Станковић, фабрика вунених и памучних тканина*, Нови Сад (1918); *Текстилна ДД – Кочевје* (1923); *Врањкић, Стаменковић и комп, фабрика памучних и вунених тканина; Вукојичић Ж. и комп творница за прераду вуне*,

²⁹⁵ „Текстилна индустрија ДД, Вараждин“, *Анализа биланса, додатак Народном благостању*, година 2, 4.1.1930, број 1, стр. 10; „Текстилна индустрија ДД, Вараждин“, *Анализа биланса, додатак Народном благостању*, година 2, 27.9.1930, број 39, стр. 170; Joso Lakataoš, *Privredni almanah...*, глава 5, стр. 53; Vladimir V. Rozenberg, Jovan Lj. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu, država – banke – inostrani i domaći kapital u službi privrede*, Beograd 1940, str. 197. (у даљем тексту: V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku...*)

²⁹⁶ Ранка Гашић, „Лесковачка текстилна индустрија до Другог светског рата, британски и немачки утицај у предузећима Илића и Теокаревића“, *Лесковачки зборник*, XLIX, Лесковац 2009, стр. 97-98; Joso Lakataoš, *Privredni almanah...*, стр. 53, глава 5.

²⁹⁷ Акцијска фабрика вунених тканина дд (1927) ; Баум Браћа, фабрика штофа и предиона вуне (1927), Лабуд, фабрика вунених тканина Григорије Јоргачевић – Власотинци; Лана, индустрија вунене робе к.д, Загреб (1926); Лекић Петар и син, фабрика вунених гајтана, Скопље; Драгољуб Стојадиновић, фабрика вунених израда, Земун (1927); Браћа Кранго, фабрика вунених израђевина, Земун (1921), Крапинска текстилна индустрија д.д. – Загреб, (1926); Јовановић Јосип и комп, фабрика гајтана и плетива, Козаре, Лесковац; Мила Станковића и сина фабрика вунених тканина, Лесковац, (1928); Joso Lakataoš, *Privredni almanah...*,

Земун; *Вунатекстил, ДД за производњу и трговину текстилне робе и хемијских производа*, Брод на Сави; *Загорска творница вунених тканина ДД*, Орославље Загреб;²⁹⁸ *Вуна ДД – Карловац*.²⁹⁹

Развој текстилне индустрије у Бугарској у 19. веку почивао је на развоју индустрије прераде и производње вуне. Тај тренд није настављен после Првог светског рата, када се уместо индустрије вуне, развила индустрија памука. Број фабрика повећан је минимално са 38 (1921) на 40 (1929) године. (Видети: Табела бр. 5). Колебање и опадање у индустрији вуне може да се види и на основу *Извештаја Бугарске народне банке* за 1926. годину према коме се број фабрика велике индустрије које су се бавиле прерадом и производњом вуне смањивао током година – са 33 фабрике у току 1924, на 31 током 1926 године, док су остале текстилне фабрике бележиле раст са 27 на 36 у истом периоду.³⁰⁰

Узроци слабијем развоју индустрије вуне јесу промене у спољној трговини, нови захтеви унутрашњег тржишта и протекционистичка политика бугарских власти. Фабрике које су у 19. веку производиле грубе тканине, шајаке и сукно, имале су своје тржиште у Турској. Ипак Турска је увела током двадесетих година увозну заштиту базирану на специфичним царинама које су усвојене 1916 године, као део реорганизације тарифног система у Отоманском царству. Царински ставови из 1916. године оптерећивали су увозну робу у просеку за 20%, али због инфлације цена током 1919, увозне царине су постепено повећаване тако да већ 1920. године на робу увећане за пет пута, а 1923. године за 12 пута.³⁰¹ Овим царинским тарифима била је обухваћена и сва тканина, због чега је бугарска

²⁹⁸ Подигнута од стране Милана Прића на месту дворца барона Враницанија. У фабрику је био уложен и пољски капитал. Имала је око 600 радника, оснивачки капитал од 3 милиона, а укупни биланс за 1929 износио је 33 милиона. „Загорска творница вунених тканина ДД, Орославље“ Загреб, *Анализа биланса, додаток Народном благостању*, година 2, 4.1.1930, број 1, стр. 10-11.

²⁹⁹ Основана је 1920, а 1926 је откупио концерн Илић. Капитал предузећа био је 4.500.000. Фабрика се налази у Турњу, крај Карловаца, где је постојала хидроцентра од 520 КС. Ова фабрика је 1925 године преузела и Први хрватски млин на чигре у Карловцу, који је претворен у *Текстилну индустрију ДД*. Оба предузећа запошљавају су око 600 радника АЈ 76-1205-2189

³⁰⁰ *Известия на Българската народна банка*, 1926, год 6, но 3, стр. 93-95, *Известия на Българската народна банка*, 1928, год 8, но 7, стр. 155-157.

³⁰¹ Ulaş Karakoç, *Sources of Economic Growth in Interwar Egypt and Turkey: Industrial Growth, Tariff Protection and the Role of Agriculture*, A thesis submitted to the Department of Economic History of the London School of Economics for the degree of Doctor of Philosophy, London, September 2014, с. 146.

индустрија вуне изгубила своје најзначајније тржиште, а бугарски индустријалци су могли једино да пласирају производе на домаће тржиште.³⁰²

Међутим, већи део продукције текстилних фабрика била је груба пређа, односно сукно (шрајхгарн вуна), а само мањи део фабрика је могао да производи фина сукна (камгарн вуну)³⁰³. Међутим, потражња на домаћем тржишту за грубим вуненим тканинама готово да није постојала. Грађанско становништво које је куповало фабричке вунене тканине желело је fine вунене производе, модерне тканине, одела, капуте, хаљине, а не грубе шајаке. Док становништво на селу није користило фабричке производе већ је производило своје. Тако је бугарска индустрија која је прерађивала и производила грубу вуну остала без тржишта. И на крају, Министарство трговине, индустрије и рада је сматрало да је домаћа индустрија вуне довољно велика да сама може да подмирује потребе становништва тако да новосноване фабрике вуне нису могле да добију повластице.³⁰⁴

О паду индустрије прераде вуне у Бугарској сведочи и пример Габрова. Током 1920. године у Габрову је произведено 31 тона гајтана од вуне, 1925. године 18 тона, а током 1928. године свега 11 тона.³⁰⁵ Ови трендови у производњи су означили почетак преласка на модерније артикле.³⁰⁶ Фабрике које су успеле да преоријентишу своју производњу имале су могућност за напредовање.

Габрово је било центар текстилне производње вуном и по броју фабрика, и по инвестираном капиталу, обиму машина, организацији и квалитету производа. Током 1926. године било је укупно 35 фабрика вуне у Бугарској од чега је у

³⁰² Весов, Димитър, *Текстилната индустрија в Бугарија...*, стр. 23; З. Златанов, *150 години сливенске...*, стр. 48; *50 години Андонов и Михайлов...*, стр. 38; С. Ганев, „Бугарската вълнено-текстилна промишленост през 1924 година“, у: *Народно стопанство*, кн 9, стр. 5

³⁰³ К. Бобчев, „Индустрија у Бугарској“, у: *Нова Европа*, књига 19, број 6,7, 1929, стр. 177

³⁰⁴ Димо Тодоровъ, „Насърдчаваната индустрија и индустриалната политика въ Бугарија“, *Стопанска мисълъ*, година 3, книжка 1, 1932, стр. 41; Весов, Димитър, *Текстилната индустрија в Бугарија...*, стр. 23; З. Златанов, *150 години сливенске...*, стр. 48.; *50 години Андонов и Михайлов...*, стр. 38.

³⁰⁵ Пад производње вуне већ се види и у годинама 1919-1920. Током 1919 произведено је 340.000 метара платна, а наредне 250.000, пређе 317.000 са 242.000; број разбоја се смањено са 795 на 155, а вретена 7200 на 5400, док је број радника опао са 1070 на 940. („Мемоаръ на сюза на габровскитѣ промишленици“, у: *Седмичен икономички преглед*, број 38/39, 5.2.1921, Софија стр.19)

³⁰⁶ *История на вълнено-текстилната...*стр. 121.

Габрову било 13, у Сливену 7, Софији 4, а остале фабрике су биле у Самокову, Карлово и Тројану.³⁰⁷

Успех – основана је 1887. године, а започела је са радом наредне године.³⁰⁸

На чело фабрике након рата дошао је Пенчо Семов, који је до тада био мањи акционар фабрике. Семов је откупио већински део акција (482 од 750), иако су други акционари били његови сарадници и родбина, и повећао капитал са 250.000 лева на 7,5 милиона лева (1923). Повећавање капитала је пратило и модернизацију машина и инсталација. Директор фабрике П. Кедев је 1921. године посетио Немачку, где је набавио нове разбоје, селфакторе и друге машине, а први пут је почео и да се увози материјал из иностранства - вуна, лан, хемикалије. Фабрика *Успех* је имала комплетна одељења за камгарну и штрајхаргну предионицу, ткачницу, разбоје, апретурне машине. Све инсталације радиле су на парној машини од 200КС, док је број запослених радника био око 350, уз 15 чланова административног особље. О напретку фабрике сведочи да током 1923. и 1924. фабрика није била без новца и материјала. Због обима посла и количине материјала фабрика је давала посао „на ишлеме“³⁰⁹ другим фабрикама – *Аспарух*, *Сокол*, *П. Балевски* – чиме је стекла и могућност контроле над тим фабрикама и на тај начин је увећавала приходе. Први проблеми за фабрику су се јавили тек 1925–1926 године због великог броја дужника, али је током 1927. године фабрика наплатила дуговања у износу од скоро 2,5 милиона лева. Поседовала је и два магацина за продају својих производа у Софији и Пловдиву.³¹⁰

³⁰⁷ *История на вълнено-текстилната...*, 146; *Развитие на текстилната промишленост...*, стр. 27.

³⁰⁸ У оснивању је учествовало 17 акционара међу којима су главни били или Васил П. Халчев, Никола Решеев, Иван П. Червенаков, Цанко Добрев, а мало касније и Пенчо Семов. Врло брзо по оснивању фабрику је захватио пожар, због чега је приступљено обнови и реорганизацији фабрике. Купљене су машине из Немачке, а опоравак фабрике је помогла и држава бескаматним зајмом у вредности од 100.000 златних лева. Са успехом је започела рад тек у годинама пред рат када је на њено чело доашо Васил Н. Карагјозов (Беров, 33-34; *История на вълнено-текстилната...*стр. 116;).

³⁰⁹ Рад на „сиц“, обрада туђег материјала

³¹⁰ *История на вълнено-текстилната...*, 116, 138: *Алманах на габровските индустриалци...*, стр. 56; *Книга на габровската индустрија...*, стр. 44.

Фотографија: Фабрика Успех³¹¹

Александар – основана је 1883. од стране предузимљивог Христа Бобчева. Пред рат фабрика *Александар* била је једна од највећих текстилних фабрика вуне са капиталом од 884.000 златних лева. Крај Првог светског рата је дочекала у великим дуговањима према банкама због кредита које је узимала са високом каматом од 17-12%. (Бугарска народна банак, Осигуравајућа компанија „Балкан“, Интернационална банка (Варна), Италијанско-бугарска банка (Софија)). Прилагођавајући своју производњу финијим вуненим производима, од 1920. године челни људи фабрике ступили су у контакт са текстилним центрима у Бечу и Лондону и започели са увозом меке вуне. Ипак фабрика је бележила пад у производњи, добит из године у годину је смањиван, током 1926. године је био 840.537 лева, а током 1929. године фабрика је била у минусу од милион лева. Један од разлога за пад производње јесте и чињеница да од 1927. фабрика није добијала послове на државним набавке. У фабрици су постојали и проблеми у руководству. И. Калпазанов је поднео оставку 1919. године, смењени су директори и све до 1925. није било јединственог вођства. Тада су на чело фабрике дошла два директора – комерцијални и технички. У техничком погледу 1923. фабрика је имала 50 разбоја и 2500 вретена, док је воду за погон, узимала од фабрике ХР. Б. Бобчева за 15.000 лева годишње. Касније су набавили и парну

³¹¹ Христо Беров, *Габровските Фабрики – „Биографији” И Снимки*, у: Анамнезис <http://www.anamnesis.info/broi2/Berov.pdf>

машину од 150КС и водну турбину од 160КС. Производила је све врсте вунених тканина, камгарну пређу, шајаке, сукно, платно.³¹²

Прва фабрика вуне у Габрову **Ив. К. Калпазанов**³¹³ након рата бележила је пад у производњи, и тек крајем двадесетих уз повољну конјунктуру имала је већи приход. Фабрика није много улагала у своју техничку опрему и машинерију, количина разбоја и вретена је остала слична у току десет године. Током 1921. године имала је 45 разбоја и 2.010 вретана, а почетком тридесетих 45 разбоја и 2.226 вретена. Располагала је са капиталом од 5,4 милиона лева, и производила је 150.000 метара вуненог платна. Са 800.000 лева 1926. године добит је повећала 1929. године на један милион лева. Производила је вунене тканине, шајаке, сукна и камгарну тканину за енглеску, бугарску и албанску војску, и извозила је у Румунију, Турску, и Египат.³¹⁴

Ив. Х. Беров – фабрика Ивана Хаџи Берова је наставила рад тек 1922 године, јер је до тада Иван Беров био у притвору. Када је напoкон фабрика започела са радом избио је пожар који је уништио фабрику.³¹⁵ У току наредне године Беров је успео да обнови фабрику и пустио је у рад 20 разбоја, а 1925. године 35 разбоја, на којима је радило око 200 радника, са производњом од 120.000 метара тканина. После 1925 године фабрика је радила за друге габровске фабрика прерађујући њихов материјал (*Успех, Надежда, Балкан, Александар*) ипак приход у том периоду је био 6,2 милиона лева.³¹⁶

Аспарух - При оснивању 1907. године³¹⁷ то је била једна мала шрајхгарна предионица са неколико разбоја и са производњом шајака и појасева. Као *АД Аспарух* је основано 1911. са главним акционарима Д. Јончев, СТ. Јотев, Јанко Јончев, инж Конст. Јончев и Ст. Синев. Временом је предузеће проширено и набављене су нове машине за предионицу, ткачницу и апретуру. Бавили су се

³¹² *История на вълнено-текстилната...* стр. 117, 138; *Книга на габровската индустрија...*, стр. 42.

³¹³ Иван Колчев Калпазанов (1835-1889), *Книга на габровската индустрија...*, стр. 38-39.

³¹⁴ ЦДА, Фонд Бугарске народне банке (285к), оп 3, а.е. 93, лист 3, рапорт од инспектора на министарство трговине, индустрија и рада о фабрици Ив. Калпазанов, 6,6.1932; *История на вълнено-текстилната...* стр. 116, 138; *Книга на габровската индустрија...*, стр. 39.

³¹⁵ ЦДА, фонд Иван Хаџи Беров (1621к) 1621к, опис 1, а.е. 3, Илия Габровски, Биографија Иван Хаџиберов, стр. 8, 1976

³¹⁶ *История на вълнено-текстилната...* стр. 18; *Книга на габровската индустрија...*, стр. 47-48, 139-140.

³¹⁷ *Книга на габровската индустрија...*, стр. 54; *История на вълнено-текстилната...* стр. 121, 140)

прерадом туђег материјала и 1924. године капитал фабрике је био 2 милиона лева, али је производња стагнирала и фабрика је била у дуговима. Наредне године део акција *Аспаруха* је откупио Христо Рајков. Рајков је дошао у Габрову годину дана раније и започео трговину вуном која се користила као „ишлема“ и врло брзо је стекао значајан капитал, које је решио да уложи у своју фабрику. Већ 1926, Хр. Рајков је откупио већински део акција *Аспаруха*, а 1928 године је откупио све акције. Те године уместо *Аспаруха* основано је *АД текстилно Хр. Рајков*, где је Рајков био директор и председник Управног одбора. Остали чланови Управног одбора били су чланови његове породице – жена, деца, брат... чиме је фирма имала породичан карактер. Капитал је увећао на 10 милиона лева до 1929 године. Почетком тридесетих имали су око 8.000 вретена и производили су тканине за градско и сеоско становништво.³¹⁸

У Габрову су у овом периоду деловале и: *Вунено текстилно АД Надежда*³¹⁹, *АД за вунени производи Троица*³²⁰, *Орел*³²¹, *АД за трговину и индустрију Сокол*³²², *Гено Г. Кулев и Син, Хр. Р. Бобчев и Синови*³²³, *АД Балкан*,

³¹⁸ *История на вълнено-текстилната...*стр. 140-141.

³¹⁹ Основана 1904, као акционарско друштво Андреја Момерина и Димитра Бакалова. Започела је рад са 7 немачких аутоматских разбоја и воденом турбином од 75КС. После рата фабрика је имала модерну парну машину, камгарну предионицу са 696 вретена, штрајхгарн предионицу са 750 вретена, око 50 разбоја. Капитал друштва је био 3 милиона лева, а инвентар 20 милиона лева. (*Книга на габровската индустрија...*, стр. 51)

³²⁰ Основана 1901, од стране три трговачке фирме Браћа Конкилеви, Генчко Екимов & синови, Дончо Попов, али је започела са радом као ткачница 1909. године. Капитал је 1911. износио 204.000 златних лева, а после рата је подигнут на 20 милиона лева. Како би остали конкурентни на тржишту током Првог светског рата су набавили машине за предионицу и постали ткачница и предионица вуне. На челу фабрике након Првог светског рата били су Петар и Христо Конкилеви. Имали су 774 вретена, 35 разбоја, електромотор са 100КС и парну машину од 120КС. Временом је фабрика постала породично акционарско друштво. (*История на вълнено-текстилната...*стр. 120; *Книга на габровската индустрија...*, стр. 46)

³²¹ основана 1890, а 1911. је постала акционарско друштво. Основали су је габровски трговци пређом Ботјо и Христо Радев са учествовањем Николе и Илије Шандуркова. Фабрика је прерађивала материјал за друге фабрике и лица. Имала је акцијски капитал од 100.000 лева (1922). *Книга на габровската индустрија...*, стр. 111; *История на вълнено-текстилната...*стр. 119; Д. Йорданов, *Преглед на българските ...*, стр. 209.)

³²² Основана 1919. године као друштво за производњу и трговину са столовима и домаћим посуђем, а потом је почела да се бави производњом шајака, појаса и сукна, да би крајем двадесетих започела прераду памучних материјала. Видети детаљније: *Книга на габровската индустрија...*, стр. 64; Е. Николов, *Габровските памукотекстилци...*, стр. 11

³²³ Основао је Христо Бобчев са синовима Рачом и Николом. Рачо је био дугогодишњи директор фабрике Алексат, а други је специјализирао текстилно инжењерство у Брауншвајгу. После првог светског рата фабрика је користила погонску снагу од 180Кс које је напајало предионицу од 1100 вретена. (*Книга на габровската индустрија...*, стр. 100)

*АД Хр. П. Заимови и Синови, Ганчо Д. Попов, Браћа Рашееви, СД Вигоња, Георги Т. Рашев*³²⁴, *Иван Червенаков*

Фабрику Георги Стефанов и Синови, (Сливен) основао је 1888 године сливенски трговац Георги Стефанов, а за развој фабрике највише је заслужан његов син Стефан Г. Стефанов.³²⁵ До 1929. године фабрика је поседовала комплетну инсталацију за прање, карбонирање и бојадисање вуне, предионицу са 1.210 вретана за кардирану и камгарн вуну, ткачницу са 116 разбоја, одељење за апретуру. Погонска снага се састојала од два парна котла, једне парне машине и једног воденог точка са укупно 200КС.³²⁶ Број радника је био око 500, док је производни капацитет био 480-500.000 метара вунених тканина. Фабрика је прерарађивала фино вунено платно увезено из иностранства, а за неколико врста тканина се користила и домаћа вуна. Крајем рата су закупили рудник Качулка како би осигурали потребе фабрике за угљем, а од 1927. године закуп су држали заједно са предузећем *Андонов & Михаилов*. Део угља су користили за своје потребе, а део су продавали.³²⁷

АД Андонов & Михаилов, Сливен – регистровано је као индустријско предузеће 1898. године од стране Русча Андонова и његовог сестрића Ивана Михаилова. После рата *Андонов и Михаилов* су ради проширења својих капацитета купили фабрике *Сариванов, Кјовлев, Попович*³²⁸ и фабрику *Коста Ив. Кантарџијев и синови*. Током 1922. године постали су акционарско друштво са 15

³²⁴ Фабрика је основана 1901 као предионица за вунено-ланену пређу. После рата је имала и одељење за ткачницу, апретуру, импрегнацију на 7.000квм. Капитал инсталиран у постројења фабрике био је око 2 милина златних лева. Ланена предионица је имала око 1000 специјалних вретена за предење и конопљу са годишњем капацитетом око 200 тона пређе и ткачницу од 175 механичких разбоја, за производњу од 2 милиона метара годишње. Производили су за потребе војске и тржишта, официрску и војну одечу, непромочиво платно, болничко платно, торбе... (*Книга на габровската индустрија...*, стр. 53)

³²⁵ Један од водећих људи бугарске привреде – члан индустријског савета при МТПТ, члан трговачко-индустријске комореу Бургасу, технички саветник Бироа за индустрију у војном министарству током рата, директор Дирекције за СГОП, члан индустријског савеза, председник електричне коорпорације Хаџи Димитров у Сливену, народни посланик, министар финансија (З. Златанов, *150 години сливенске...*, стр. 45)

³²⁶ З. Златанов, *150 години сливенске...*, стр. 45-46.

³²⁷ З. Златанов, *150 години сливенске...*, стр. 45-46.

³²⁸ Фабрика се налазила у близини Сливена, у Новосеоској клисури. Састојала се од три зграде, од којих је централна имала 950м² и у њој су се налазиле предаоница и ткачница, са 10 разбоја. (*50 години Андонов и Михайлов...*, стр 36)

милиона лева оснивачког капитала³²⁹, које је 1928. године увећано на 20 милиона. У складу са тржишном потражњом израђивали су све врсте грубих и финих вунених тканина, што је изискивало стална улагања и куповину нових машина. Фабрику су реорганизовали тако да је у зградама некадашње фабрике *Сариванов, Кјовлев, Попович* произвођена само груба вуна (Новосеоска фабрика под руководством Ивана Михаилова), док је у другој згради била централа и производња fine вуне (Асеновска клисура).³³⁰

Беровъ & Хоринекъ, основана је 1906 од стране трговца Димитрија Берова и чеха А. Хоринека, „аустријског поданика са техничким образовањем“. Простор фабрике је при оснивању обухватао 7.306m² од којих су три велике зграде и две мање зграде биле смештене 2.033m². Уложени капитал је крајем 1910. године био 369.000 лева, коришћена је погонска снага од 135КС, 39 механичких разбоја, а годишња производња је била до 100.000 метара платна. Било је ангажовано око 90 радника (80 женских и 10 мушких). После смрти А. Хоринека 1917. године и Д. Берова 1922. године наследници су основали *Анонимно АД за производњу вунених тканина*. Новоосновано друштво није имало обртних средстава и запало је у тешку финансијску ситуацију. Борис Беров је отишао у Белгију и захваљујући старим трговинским везама успешно је уговорио куповину фабрике. Тако је 1923. основано *Белгијско АД бившег завода Берова и Хоринека* са капиталом од 6 милиона белгијских франака.³³¹

Белгијског друштво је уложило 800.000 белгијских франака, односно 5,56 милиона лева. Са свим улагањима белгијске фирме укупан капитал фабрике је био 51,2 милиона лева, што у односу на 1,2 милиона лева из 1923. године представља знатно проширење. Инвестиције страног друштва су проширеле капацитет фабрике, тако да је током 1926. године фабрика имала на располагању парну

³²⁹ У управном одбору су били А. Русчев (председник), Русчо Андонов, Ив. Маихилов и Димитр Русчев. (*50 години Андонов и Михайлов...*, стр 38). У току 1927 године акционаре су чинили – А. Русчев (2400 акција), Ив. Михайлов (2100), Д. Русчев, Ил Петев, А. Михайлов, Цветко Кршев, Иван Дрјанков, ВАсил Бојанов, др Генчев, ГД Арнаудов. П. Табаков, П. В. Хавезов (З. Златанов, *150 години сливенске...*, стр. стр. 52)

³³⁰ *Две големи национални предприятия, Текстилна фабрика на Г. Стефанов - синове, каменовъглените мини Брусия и Качулка*, Сливен, Плевен, 1929, стр. 9-10.3. З. Златанов, *150 години сливенске...*, стр. 49-50; *50 години Андонов и Михайлов...*, стр. 35-43; Д. Весов, *Текстилната индустрија...*, стр. 80-81

³³¹ Архив Софије, фонд 46к, опис 2, а.е.7, садржај 12, Изложениа на историческо развитие на дружество Беров и Хоринек, 10.6.1942.

машину од 200КС и 14 електромотора са 220КС, 64 разбоја (7 жакардових) и 206 вретена, и запослених 158 радника. Фабрика је производила 105.000 метара платна и 5.521 одела за 24 милиона лева.³³²

Остале фабрике вуне у Сливену биле су: *Илиа Г. Калов АД, Недев & Сариванов, Мерино АД за текстилну индустрију, Браћа Марин и Александар Маринкови; Стефан Кјовлев – фабрика вунених тканина; Георги Хр. Гигов.*³³³

Док су остале вунене фабрике у Бугарској биле: Софији – *АД Искра*,³³⁴ *Димитр Сариванов*³³⁵, *АД Рајнов, Савов и Начев*³³⁶; Самоков – *АД Мусала, АД Будућност; Ћустендил – Камгарно предачна фабрика Пјер Камил Симон; Казанлук – АД Розова долина*³³⁷, *АД Триумф; Тројан – Браћа Балеvски; Кариобат – Браћа Станчеви; Калофер – Т. Бракалов и син; Русе – Г. Бојаџијев; Карлово – фабрика Евлоги Георгиев; Травник – АД Св. Георги.*³³⁸

2.3. Индустрија конопље, лана, јуте и ужарије

После рата положај фабрика које су прерађивале или производиле тканине од конопље и лана знатно се погоршао.³³⁹ Потражња за конопљом се донекле смањила, јер су, артикли, попут конопаца за везивање снопова машином и мрежа, који су се раније израђивали од конопље почели да праве од прекоморских

³³² Димитър Йорданов, *Принос за промишлената историја на гр. Софија*, Софија 1928, стр. 53-54. (у даљем тексту: Д. Йорданов, *Принос за промишлената...*)

³³³ З. Златанов, *150 години сливенске...*, стр. 52-60

³³⁴ Основана је 1919, као фабрика за камгарну прешу. Акционарски капитал је био 8 милиона лева. Димитър Йорданов, *Преглед на бугарските дружества и банки – 1922*, Софија 1923, стр. 210. (у даљем тексту: Д. Йорданов, *Преглед на бугарските...*)

³³⁵ Инвестиран капитал у земљиште, зграде 1 милион и у машине 5 милиона. 16 разбоја, 40 радника, 40 тона пређе и производња 75.000 платна (Д. Йорданов, *Принос за промишлената...*, стр. 55)

³³⁶ Основана 1919 године под тим именом, са капиталом од 6 милиона лева, који је касније повећан на 8 милиона лева 1921. Производили су годишње око 11 тона пређе и до 1926 године су имали 640 вретена и 37 радника, а производили су 11 тона пређе и користили 110КС. (Д. Йорданов, *Принос за промишлената...*, стр. 55)

³³⁷ Основана 1890, са акцијским капиталом од 218.000, Казанлук (ИЦА, 285к, а.е. 3133, Д. Йорданов, *Преглед на бугарските...*, стр. 209)

³³⁸ Д. Весов, *Текстилната индустрија...*, стр. 80-81.

³³⁹ С. Ђуровић наводи да је „Најразвијенија грана текстилне индустрије, индустрија лана и конопље“, што свакако није тачно. Smiljana Đurović, *Državna intervencija...*, str. 88

сировина маниле, јуте и сисала.³⁴⁰ Једино је још постојао јачи интерес за гребенану конопљу због ужарске индустрије. Појачану тражњу југословенске конопље донекле је помагала и чињеница да су чехословачке државне институција и државна предузећа у лицитацијама тражила конопљу са простора Краљевине.³⁴¹ За Краљевину СХС проблеме у индустрији конопље изазивале су и високе заштитне царине у Бугарској и Грчкој, чиме је био онемогућен извоз полупрерађених или готових производа,³⁴² затим аграрна реформа, приликом које је дошло до парцелисање поседа, што није погодно било култури лана и конопље.³⁴³

Постојале су две врсте фабрика у индустрији конопље. Прве, су прерађивале конопљу у кудељу и кучину и њих је било највише, а називале су се „Израдионе кудеље.“ Оне су куповале од произвођача сирову стабљену конопљу коју су израђивали на разним машинама у кудеље и кучину за даљу фабрикацију ужарије и канапа. Веће „израдионе“ су постојале у Бачкој Паланци, Богојеву, Српском Милетићу, Вајсци, св. Иван, Бач и Оцаци.³⁴⁴ Друга врста фабрика је на основу споменуте пређе израђивала ужарију, мреже, канапе, вреће... Већина конопљиних фабрика је производила полуфабрикате, док су само велика предузећа имала могућност производње и готове робе. Средином двадесетих је било 36 фабрика, а почетком тридесетих 42 која су се бавила прерадом конопље, од чега је највише било у Војводини и Славонији, и њихов годишњи капацитет је износио 14.900 тона прерађене конопље. Производња ужарије и канапа била је заступљена са 9 великих и 7 средњих предузећа, са годишњом производњом од око 180 вагона разних кудељних полупрерађевина. Фабрике у Краљевини су могле да прерађују само конопљину пређу до нумерације 12 из чега се добијала доста груба тканина, која је имала ограничену употребу.³⁴⁵ О неразвијености индустрије конопље

³⁴⁰ Увђење страних сировина види се и по томе што су земљорадници користили предиво од сисала за везивање сновпова косачицом, које није могло да се увеже домаћом конопљом, јер није била довољно чврста и квалитетана, а и цена домаће конопље је била скупља од увозног сисала. АЈ 65-736-148, Одговор Аграрије, Земљорадничке средишње задруга Нови Сад на допис бр 26424 од 21.9.1933 у ствари увоза предива од сисала

³⁴¹ АЈ 334-454-1441, Извештај Кудеља, 1929

³⁴² Извештај УО 22.3.1926.

³⁴³ АЈ 334-405-1322, Извештај о текстилној индустрији, 1927.

³⁴⁴ АВ, фонд Трговинско-индустријска и занатска комора - 92, 3585/925, Извештај Фабрике канапа и ужарије ДД, Оцаци упућен Трговачко занатлијској комири Нови Сад, 11.10.1924

³⁴⁵ АЈ, 76-56-97, Реферат Унапређивање културе индустријских биљака за потребе текстилне индустрије, стр. 5, 1933/1934; Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda, Jubilarno izdanje Jugoslovenskog Lloyd, Zagreb*, 1933, str. 255. (у даљем тексту: Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda...*)

сведочи и чињеница да је због недостатка квалитетних предионица Краљевина увозила пређу из иностранства, која је пореклом од конопље која је претходно извезена као сировина. Тај увоз је чинио око 70%, док је остатак био италијанског порекла, јер је италијанска кудеља била беља, квалитетнија и употребљавала се за израду финијих тканина.³⁴⁶

Индустрија јуте је била везана за производњу врећа и у првим годинама после рата није уопште постојала, иако је потреба за врећама и цаковима била знатна. Тек 1924. године је основана ткачница *Фабрика цакова и тканина АД* у Младеновцу, са капиталом од 6 милиона динара. Увозила је јутину пређу из иностранства и капацитет фабрике је износио 5.000 метара тканине, односно 4.500 комада цакова, или годишње 1.350.000 цакова. Радила је на 110 разбоја који су донети као половни из Чехословачке.³⁴⁷

Индустрија лана је у овом периоду имала три предузећа са 914 механичких разбоја, али се лан у већини прерађивао у оквиру кућне или занатске радиности.³⁴⁸ Индустијски лан се највише гајио у околини Осијека, тако да се једина фабрика ланом развила у том подручју. У питању је *Ланена индустрија ДД*. Основана је 1901. године као *Фабрика Иван Фидлар*, а 1926. године је претворена у деоничко друштво са капиталом од 10 милина динара. Предузеће је имало три фабричке зграде – предионицу и ткачницу лана и конопље у Осијеку, и фабрику за израду лана и конопље код Ораховице. Капацитет фабрике је био 200 вретена, 150 разбоја и око 80 разноврсних припремних стројева. Погон који је користила фабрика био је 200КС. Фабрика је производила ланену пређу за потку цирада и врећа, док је ткачница израђивала платно за мадраце, сламњаче, поњаве, ручнике,

³⁴⁶ Улога текстилне индустрије у нашој спољној трговини, Гласник завода за унапређивање спољне трговине 1932, број 12, стр. 5; Teodor Avramović, *Privreda Vojvodine od 1918 do 1929/1930 godine s obzirom na sanje pre Prvog svetskog rata*, Novi Sad 1965, str. 174. Им. Хитилов, „Производството на конопа и конопената индустрија“, *Известия и стопански архив на МТПГ*, 1927, стр. 116. (у даљем тексту: Им. Хитилов, „Производството...“)

³⁴⁷ АЈ 334-405-1322, Извештај о текстилној индустрији, 1927; АЈ 334-405-1322, одговор МТИ упућен МИД КТО, 16.2.1927; Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 451; Joso Lakatoš, *Privredni almanah...*, стр. 54, глава 5.

³⁴⁸ Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda...*, стр 255; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 330-333.

вреће, цираде, итд. у количини од једног милиона метара годишње. Број радника је био око 300.³⁴⁹

Према Привредном алманаху из 1929. године највеће фабрике³⁵⁰ које су се бавиле прерадом конопље и лана биле су: *Адамич Јосип, творница ужарске робе, Домжале (1896), Творница канана и ужарије ДД, Гросупље, (1880)*³⁵¹; *Коноп-Јута ДД, Загреб, Суботичка индустрија конопље, Суботица; Фабрика канана и ужарија ДД – Озаци; Југословенска кудељна индустрија ДД, Нови Сад, са кудељаром у Вајски.*³⁵²

Концерн Илић је имао две фабрике у овој индустрији - *Прва српска фабрика мрежа АД* у Великом Бечкереку, која је основана 1922. године са капиталом од милион динара, и запошљавала је око 30 радника.³⁵³ Друга фабрика јесте била *Фабрика канана и ужарије АД, Лесковац*, основана 1904. године као *Прво лесковачко акционарско друштво АД* у циљу унапређења домаће производње.³⁵⁴ Током 1924. године је променила име и започела рад као *Фабрика канана и ужарије АД*. У првим годинама после рата фабрика је према извештајима Управног одбора имала проблема са радом због пораста динара, ниских царинских ставова, оскудице у обртном капиталу, високих режијских трошкова,

³⁴⁹ У управном одбору фабрике су били: Иван Фидлер, велеиндустријалац, Теплице над Метуји, Јосип Фиедлер, велеиндустријалац у Комарону, Др Никола Костренчић, главни равнатељ *Југословенске банке ДД* у Загребу. Др Фрањо Малу, генерални равнатељ у Будимпешти, Др Богдан Марковић, управник *Државне хипотекарне банке* у Београду, Едо Марковић, заменик главног равнатеља *Југословенске банке ДД* у Загребу, др Милован Пинтеровић адвокат, Осижек, Фридрих Реинер, велепоседник у Ернестинову, Иван Сталцер, Осижеку, Карло Водичка, управник подружнице *Југословенске банке дд* у Осижеку (АЈ, 76-56-97, Реферат Унапређивање културе индустријских биљака за потребе текстилне индустрије, стр. 1, 1933/1934; ; Joso Lakatoš, *Privredni almanah...*, стр. 50, глава 5; „Lanena industrija prije Ivan Fiedler, Osijek“, *Privreda, službeno glasilo zagrebačke trgovačke i obrtničke komore*, God I, Zagreb 1 aprila 1926, br 4. str. 110.

³⁵⁰ Остале фабрике према Привредном алманаху: Баковић Јосип, творница ужарске робе – Загреб, Гриц Алојз, производња цирада (поњава) за кола и покривача за коње – Новоместо (Словенија), Јовановић и Гал, конфекција врећа, Београд, Милишић Илија предиона и ткаона јуте, Београд; Папо Силвио, фабрика ужарске робе – Сарајево, утемељена 1907, Ресава АД, индустријско предузеће за прераду конопље – Свилајнац (1924); механичка творница конопа и мрежа, шпата, конопље и поњава ДД – Загреб са творницом у Омишу (1922) (Joso Lakatoš, *Privredni almanah...*, глава 5, стр. 54-55)

³⁵¹ Видети: АЈ, 65-1294-2278, досије *Mehanična terilnica, vrvarna in predilnica Anton Šinkovec, DD*.

³⁵² Joso Lakatoš, *Privredni almanah...*, глава, стр. 53-54.

³⁵³ *Tekstilna industrija regiona Srednji Banat, u vremenu od kraja 19 veka do početka 21 veka*, Zrenjanin 2009, 12-13.

³⁵⁴ Правила фабрика канана и ужарије АД у Лесковцу, стр. 1, Лесковац 1924; Већински акционари у фабрици су били Фабрика вунених тканина КИС ДД, Сотир Илић, Милан Илић, Фабрика КИС, Влада Илић (АЈ, 65-1321-6192, списак присутних акционара на збору 1927 године)

високе камате. Једини добитак у пословању у периоду 1925-1929 године, фабрика је имала 1928. године, док је у свим осталим годинама трпела штету.³⁵⁵ Запошљавала је око 200 радника, и имала је капитал од 3 милиона динара, производила је канап, конач у боји, пређу од кудеље ужарије, каишеве, вреће...³⁵⁶

Индустрија конопље, лана и јуте у Бугарској била је слабије развијена од индустрије прераде вуне и памучне индустрије. Основни разлози томе јесу слаба потражња за производима конопље и лана након Првог светског рата, као и слаб квалитет домаћих сировина, што је имало за последицу лош квалитет производа. Производња текстилног влакна од конопље је износила 1925. године 103.200 квинтала, а памуке исте године 3.159.600.³⁵⁷

Прерада и ткање конопље и лана у Бугарској у овом периоду су у највећој мери биле заступљене у оквиру сеоске и занатске производње. Карактеристика ове индустрије у Бугарској јесте да су фабрике које су се бавиле прерадом и ткањем памука бавиле и ткањем конопље и лана, тако да је тешко јасно прецизирати њихов обим. Примера ради, једна фабрика конопље која је имала 1.360 вретена за предење конопље, користила је 1.000 вретена за прерађивање памука.³⁵⁸ Исто као и у Краљевини, употреба конопље за израду неких артикала опала је у корист јуте. Производња јутених производа се развила у касним двадесетим. Ткачница конопље и јуте је 1926 године било шест, са капиталом од 103 милиона лева инвестираним у зграде, земљишта и машине. Укупно су имале 305 ткачка разбоја, 1.540 вретена и 324 радника. Погонска сила коју су машине користиле била је 1.114Кс.³⁵⁹

Крајем 1926. године постојало је 6 ужарских фабрика, са инвестираним капиталом од 20 милиона лева. Располагале су са 626 вретена за предење и 10 разбоја за ткање, уз ангажовање 269 радника. За своју производњу користили су

³⁵⁵ АЈ, 65-1321-6192, Записник са 16 редовног збора акционара фабрике Канапа и ужарије, 22.4.1925; АЈ, 65-1321-6192, Извештај УО и НО поднет 16 редовном збору акционара, 22.4.1925; Извештај УО 22.3.1926; Извештај УО фабрика канапа и ужарије, 18.3.1928.

³⁵⁶ Joso Lakatoš, *Privredni almanah...*, глава 5, стр. 54

³⁵⁷ Им. Хитилов, „Производството...“, стр. 116.

³⁵⁸ Им. Хитилов, „Производството...“, стр. 125-130.

³⁵⁹ Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, 18

41 тону домаћег и 367 тона стране кудеље. А укупна производња те године је била 426 тона ужарије, канапа, конопаца, појасева... у вредности од 24 милиона лева.³⁶⁰

Значајније предионице и ткачнице лана, конопља и јуте су биле су: Георги Т. Рашев, Габрово; АД Казанлушка долина, Плевен; Браћа Савови, Враце; Тунца, Казанлук; Ив. Важаров³⁶¹, Уже, Успех, Пазарцик у Софији; Црвени брег – Сагласје.³⁶²

2.4. Свиларство

Индустрија свиле је у обе земље била на врло ниском нивоу. Постојале су филатуре и ткачнице, али не и предионице свиле, због чега се свиларство заснивало на гајењу свилених буба, добијању кокона и њиховом извозу. У филатурама су се одмотавале чауре и извозиле у иностранство на прераду или на коначну дораду. У ткачницама се користила прерађена свилена тканина. Вештачка свила која је у међуратном периоду преузела примат у индустрији свиле у свету у Краљевини СХС и Бугарској није се производили нити прерађивала јер нису постојале фабрике. Вештачка свила се увозила као пређа и од ње су се израђивале тканине.

У Краљевини СХС индустрија свиле је била везана за три државне фабрике у Новом Саду, Панчеву и Кањижи које су наслеђене из Мађарске, „са пуним богатим дудовима и магацинима без једне паре дуга“.³⁶³ Државне фабрике су биле филатуре што је значило да су само одмотавале чауре кокона и добијену сирову свилу продавале. Уредбама Министарства, трговине и индустрије од 19. априла 1920, 24. јуна 1921. и Законом од 12.2.1922. фабрике су *de facto* постале државна

³⁶⁰ АД Постојанство, Русе; Лан, Провадја; Прва бугарска концесиона фабрика Кирил, Варна; Мехмед Таксимов, Пловдив; Братство, Враце; АД за канап, Руска села; Ужарска фабрика Св. Никола, Севлиево; Зравина, пловдив; Варна – Браћа цанкови и синови; Стара Загора – Браћа Мутавчиеви; Равество, Ћустендил (Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, 83-84).

³⁶¹ Основана је 1903 године. У двадесетим годинама је имала 130 радника, 4 разбоја и 260 вретена, и око 200КС. Акцијски капитал је био 3 милиона лева. (Д. Йорданов, *Принос за промишлената...*, стр. 62-64)

³⁶² Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, стр. 83-84.

³⁶³ „Око нашег свиларства“, *Народно благостање*, Београд 17.9.1939, година 9, број 24м стр. 375; АЈ 65-30-205, Допис МТИ упућен Министру финансија С. Шврљуги, 12.5.1930; Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 450.

својина. Дирекција фабрика је била у Панчеву, а на њеном челу је био директор панчевачке фабрике Стеван Дињишки. Уредбом из 1920. године постављено је чиновништво и одобрени су кредити за почетак производње у фабрикама.³⁶⁴ За почетак рада фабрике су од државног ратног плена добиле 100.000kg сувих чаура. Фабрике у Панчеву и Новом Саду су започеле са радом 1920 године, а фабрика у Новој Кањижи тек 1924. године.³⁶⁵ Фабрика у Новој Кањижи није радила до 1924 године, иако је била најмодернија, јер није било на располагању довољно чаура за непредикан рад све три фабрика, због државне откупне политике чаура од произвођача.³⁶⁶ У првим годинама након рата у Државној фабрици свиле у Новом Саду радило је око 300 радника, од којих су половина преље, шездесетак везачица и 40 куварица чаура, док су остало били прегледачице, надзорници и помоћно особље. Радили су на 800 вретена.³⁶⁷

Гајење свилених буба и производња и трговина свиленим чаурама (коконима) била је различита широм државе. У Војводини је откуп свилених чаура био искључиво монопол државе, у Хрватској, Славонији и преткумановској Србији откуп и трговина били су концесионарски, тако да је у Хрватској и Славонији концесију имала Хрватска пољоделска банка из Загреба, а у Србији Свиларско друштво из Лапова. Једино је у Јужној Србији како производња тако и трговина свиленим чаурама била потпуно слободна.³⁶⁸ Државно регулисање откупа је монополисало цене чаура, па је тако у Војводини килограм чаура коштао 38 динара, а у Македонији 100 динара. Због мале откупне цене чаура у Војводини сељаци су одустајали од гајења свилених буба и прелазили на уносније културе.³⁶⁹

Производња сирове свиле у Државним фабрикама је износила у просеку 40 тона годишње са циљем продаје у иностранству јер у Краљевини нису постојале

³⁶⁴ АЈ 65-31-205, Извештај Комесара главне контроле за ванредни преглед књига и рада Државне фабрике свиле у Панчеву, 31.10.1923, Alfons Hribar, *Naše svilarstvo i industrija svile*, Beograd 1936, str. 3-4.

³⁶⁵ АЈ 65-31-205, Директор Стеван Динишки, Извештај о раду Државних фабрика свиле у вези поднесених биланса и закључних рачуна за године 1920-1921, 1922 и 1923.

³⁶⁶ АЈ 65-31-205, Извештај Комесара главне контроле за ванредни преглед књига и рада Државне фабрике свиле у Панчеву, 31.10.1923,

³⁶⁷ *Novosadska industrija tekstila*, 1884-1984, str. s.1.

³⁶⁸ Милан Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље 1933, стр. 58.

³⁶⁹ АЈ 65-31-205, Извештај Комесара главне контроле за ванредни преглед књига и рада Државне фабрике свиле у Панчеву, 31.10.1923,

предионица свиле све до средине тридесетих година. Продају сирове свиле је до 1925. године вршила комисија са седиштем у Француској, и изузев у једном случају у 1922. години када је продат један вагон сирове свиле и споредних продуката у Цириху, продукти су продавани у земљи путем оферталних и усмених лицитација. Купци на лицитацијама су били страни трговци, који су куповали малу количину робе због чега су се стварале велике залихе и губици у пословању.³⁷⁰ Комисијска продаја је била врло неорганизована. Дешавало се да марсељски трговци свилом покажу интересовање за југословенску свилу, визирају пасош за Београд, али одустану у последњем тренутку јер Конзулат у Марсељу није био у могућности да да детаљна обавештања, покаже мустре артикала, који ће се лицитирати, саопшти услове учешћа на лицитацији, величину кауције, место испоруке итд...³⁷¹ Од 1925. године свила се директно извозила у Милано и Лион, где се утврђивао тачан квалитет свиле и тек онда се продавала на тамошњим тржиштима.³⁷²

Делатност и рад државних фабрика свиле представља пример несрећености једне државне привредне институције, недостатка јасних закона у држави, непоштовања истих, дезоријентисаности и децентрализованости што су и биле основне особине привредних институција у Краљевини.

Из извештаја комесара о раду, који су по наређењу Министра трговине и индустрије извршили преглед државне фабрике свиле у Новом Саду 1923. године, сазнајемо да је функционисање фабрике било посве хаотично, немарно, без јасних правила и чрвсте организације. Основне рачуноводствене књиге су настављене на књиге од бивше мађарске управе и биле се у мизерном стању, без пагинације, местимично исцепене, радиране, исправљане и писане „тако да се не може знати која цифра има за исправну важити“. Цифре су уношене „час мастилом час плајвасом“ због чега су биле нечитљиве. Често нису стављани ни датуми тако да се није могло утврдити тачан однос између улаза и излаза кокона у магацину.

³⁷⁰ АЈ 65-31-205, Директор Стеван Динишки, Извештај о раду Државних фабрика свиле у вези поднесених биланса и закључних рачуна за године 1920-1921, 1922 и 1923.

³⁷¹ АЈ 334-405-1318, Представка/pismo generalnog konzulata Kraljevine SHS, upućeno ministarstvu spoljnih poslova konsularno trgovinskom odeljenju, u Marselju 10.jul 1923; О раду конзуларних служби и њиховој неорганизованости видети: Д. Пантић, „Наша спољна трговинска служба“, у *Економист*, стр. 55-58

³⁷² АЈ 65-31-205, Директор Стеван Динишки, Извештај о раду Државних фабрика свиле у вези поднесених биланса и закључних рачуна за године 1920-1921, 1922 и 1923.

Слично је и са Магацинском књигом, делимично на српском, делом на немачком. У књигама се налазио „час вишак, час мањак количине чауре, без потребних објашњења“.³⁷³ Поред тога дневни извештаји које је Државна фабрика свиле у Новом Саду слала у Панчево, нису се слагали са недељним извештајима, ни са књижењем у главним магацинским књигама.³⁷⁴

Шта су домаћи индустријалци мислили о постојању државних свилара најбоље сведочи исказ Милана Јанковић, – индустријалца, једног од власника фирме Јанковић, Васовић и ко, Фабрика свиле у Београду, који је дипломирао на лионској свиларској школи: „Наше државне свиларе-предионице – основане су и постојале већ пре рата једино из социјалних разлога уз субвенцију државе. Према томе ни од њих не треба сада очекивати приходе, већ само испуњавање оних циљева ради којих су и постале, а то је – потпомагање нашег сиромашног света, стварајући му могућност да и на тај начин дођеш до пара. Главни недостаци домаће свиле су: мали коефицијент могућности искоришћења самог кокона; неједнакост дебљине саме бринсе (жице) што искључије једнакост дебљине самог грижа; огромно губљење у искувавању; при бојењу фибер се врло лако повреди. Сировине које ми добијамо из кокона одгајаних у нашој држави у ретко којој тканин могу бити стопроцентно употребљене...За наше свиларство неопходне су стручне личности. Разбоји у Државној ткачници као и машине за бојење и апретуру не треба да постоје, једноставно их треба продати, јер је данас лакше пласирати сиров греж или креп, па и остала предива, него саму тканину.“³⁷⁵

Приватних ткачница свиле према Привредном алманаху било је десет, у питању су биле мале ткачнице и штофаре са мањим бројем радника, основане у другој половини двадесетих.³⁷⁶

³⁷³ АЈ 65-31-206, Записник комисије за преглед државних фабрика свиле у НС, у времену од 19.3.1923 до 22.3.1923. (чланови комисије били су Д Пантић, Карло Кико, Љуб. Олић)

³⁷⁴ АЈ 65-31-206, Извештај о извршеном прегледу рада Државне фабрике свиле у НС у марту и априлу 1923; 65-31-206, Извештај комесара Главне контроле о Државној фабрици свиле у НС, 30.7.1923

³⁷⁵ АЈ 76-57-101, Мишљење г Милана Јанковића, индустријалца из Београда о нашем државном свиларству, стр. 1-2., 1.5.1936

³⁷⁶ Драг и другога механичка творница свилених врпца – Парабућ, Војводина; Југофер, творница свих врсти плишева – Љубљана; Митић Светислав, прва српска фабрика кримера и плиша – Земун, основана 1923; Монталион Александар, ткаоница дамаста – Бездан; Срдановић и комп, фабрика свиленог ткива – Београд, основана 1925; Срдановић В и Кабрхал И – производња штофова из

Индустрија свиле у Бугарској је постојала, али у незнатној мери у односу на друге текстилне гране, слично као и у Краљевини СХС. То се најбоље види према висини инвестираног капитала. У индустрији прераде и ткања вуне на једну фабрику је било инвестирано 696.000 златних лева, у памучној 662.000 златних лева, а у индустрији свиле 110.000 златних лева. У току 1926. деловало је десет фабрика свиле од којих су шест биле ткачнице, а четири филатуре са инвестираним капиталом од 12,6 милиона лева, 373 радника и производњом од 32 милиона лева. Постојао је тренд раста у индустрији свиле - вредност производње је 1927. године била 758.400 златних лева, а претходне године 674.600 лева.³⁷⁷ Ипак у том периоду није постојала фабрика за прераду сирове свиле, већ је било неопходно да се домаћа свила у иностранству преради и доради, или да се увезе сирова пређа.³⁷⁸

Слично државним фабрикама свиле у Краљевини, у Бугарској су постојале организације засноване на задружном начелу са истим циљем – сакупљање чаура од произвођача, њихово сушење и даља продаја. Организације које су се бавила сакупљањем чаура биле су – Популарна банка у Брацигову, Задруга Свила у Свиленграду³⁷⁹, Окружна задружна банка у Чирпану и Лозаро-бубарска задруга у Станимаку. Називи ових задруга упућују да је монопол над куповином свилених чаура био под контролом задружних банака чиме су одржаване вештачке откупне цене.³⁸⁰

Највећа фабрика свиле у Бугарској била је *Балканска свилена фабрика АД Софија* (бивши *Бугарски лав*) која је основана 1917. година са капиталом од 1,2 милиона лева, а њен главни оснивач био је Кузма Чеков. Чеков је завршио школу свиларства у Лиону, кратко је био учитељ у Врачанској школи свиларства коју је брзо напустио и потом добио повластицу за ткање свиленог платна у Врачанском и Софијском округу. На основу те повластице је током 1909. године заједно са

уметне свиле – Панчево; Свила, текстилна индустрија к.д. – Загреб, основана је 1926; Вуница ДД за вунене продукте – Сушак, основана је 1925 (Joso Lakataoš, *Privredni almanah...*, стр. 56, глава 5.)

³⁷⁷ Текстилна индустрија в Југоисточна Европа, *Известия и стопански архив на МППТ*, година 9, 1.2.1930, број 13 и 14, стр. 558; Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, 52-53.

³⁷⁸ Васил Годоров Бахаров, *Финансовото и стопанско положение на Бугарија в днешно време*, В. Търново, 1929, стр.14;

³⁷⁹ Укупан број произвођача је био 1610 током 1929 године. *Отчет на Районната кооперација на бубохранителите "Коприна" Свиленград за 1929 година*, Свиленград 1930, стр. 7-9.

³⁸⁰ Христо А. Сококов, *Копринената индустрија в Бугарија*, Брацигово 1923, стр. 21-23.

браћом Савови из Враца, који су уложили неопходан капитал, основао фабрику *Бугарски лав. Балканска свилена фабрике АД* се налазила поред фабрике *Беров и Хоникен* и у почетку је представљала малу радионицу са неколико машина, да би временом власници купили 20 механичких разбоја из Швајцарске и Француске. По завршетку рата дошло је до сукоба међу власницима и Чеков је напустио фирму, а на његово место је дошао Хр. Сокеров, дотадашњи директор школе свиларства у Врацима. Кузме Чеков је отишао у Пловдив где је отворио своју фабрику свиле.³⁸¹ Фабрика је због проблема са набавком сирове свиле и пређе из иностранства почела да откупљује и прерађује домаће пашкуле што се показало као паметан пословни потез, јер је убрзо почела да послује позитивно. Годишње је производила 30.000 метара платна, што је било мала када се узме у обзир количина потражње и увоза.³⁸²

Пенчо Семов, власник *Успеха* највеће фабрике за прераду вуне, је увидео значај производње вештачке свиле и стога је основао 1927. године *Вилата*, поред свог имања на којем је живео. Машине је делом набавио из Немачке, а делом их је пребацио из фабрике *Успех* (10 старих разбоја, два дарака и 1 селфактор). Просечна годишња производња свилене тканина у фабрици *Вилата* била је 100.000 метара.³⁸³

2.5. Индустрија ћилима

Израда ћилима се и у Краљевини СХС и у Бугарској кретала у оквирима домаће радиности и занатске производње (теписи од вуне, гоблени, жакети за намештај). У Краљевини је у већем степену била заступљена у Јужној Србији (Пироту), у Банату и Босни и Херцеговини.³⁸⁴ Постојала су четири фабричка предузећа са око 600 радника, и њихова годишња производња је износила 5.500

³⁸¹ ЦДА, ф173к, оп 3, а.е.3195, Закон за признавање права на индустриална концесија за ткачество на копринени платови на Кузма Чеков от гр. София;

³⁸² Христо А. Сокеров, *Копринената индустрија в България*, Брацигово 1923, стр. 11-13; Д. Йорданов, *Принос за промишлената...*, стр. 59

³⁸³ *История на вълнено-текстилната...* стр. 144.

³⁸⁴ Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda...*, 1933, стр 259.

метара ручно израђених ћилимова и око 33.000 метара фабрички израђених ћилимова.³⁸⁵

Једна од већих фабрика била је *Државна ткачница бега и везионица* у Сарајеву, основали су је сарајевски трговци по угледу на једну бечку фирму (*Ћилип Хас и синови*) 1882. и после шест година је прешла у државне руке као *Земаљска ерарна ткаоница бега и везионица* са циљем сакупљања и чувања народних мотива домаћег ткања и везива, подизање домаће кућне индустрије и упознавање иностранства са домаћом производњом, као и ради „запослења сиромашних женских редова који се баве једино домаћим ткањем, везом и керањем“. Завод је у почетку замишљен као школа и као такав вођен. Ткачница је радила и за време светског рата, а после ослобођења постала је државна установа све до образовања обласних самоуправа, када је дошла под јурисдикцију Сарајевске области (1928). У новембру 1929. управа над ткачницом припала је Краљевској банској управи дринске бановине.³⁸⁶

Концерн Илић је имао и у оквиру ове текстилне гране своју фабрику - *Лазар Дунђерски, српска фабрика тепиха АД* у Великом Бечкереку³⁸⁷, док је Маутнеров концерн поседовао фабрику *Југословенска творница узланих тепиха* у Љубљани.³⁸⁸

Производњом ћилимова и тепиха у Краљевини СХС бавиле су се и фабрике: *Браће Берг, творница тепиха*, Вршац, (1904); *ДД за израду вуне*, Велики

³⁸⁵ Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 451; La revue économique de Belgrade, 1928, I, „Вълнената текстилна индустрија во југославија“, *Известия и стопански архив на МТТТ*, 1928, стр. 894. Видети детаљније: Јован Ћирић, *О пиротском ћилимарству*, 1968 Пирот.

³⁸⁶ АЈ 65-673-1397, Досије Бановинска ткаоница бега и везионица Сарајаво; Ђердо Бар, „Ћимираство на страни и код нас“, *Привредни преглед* 1929, година 7, април број 16, стр. 11; Јаша Гргашевић, *Индустрија Босне и Херцеговине*, Zagreb 1924, стр. 189-192.

³⁸⁷ Највеће Велики и најмодерније предузеће ове врсте у Краљевини. Оснивачки капитал је био 2 милиона динара. Основана је у другој половини 19 века, а 1902 године је прешла у посед Лазара Дунђерског, године 1921 ушло у текстилни концерн Браће Илића. Предузеће је располагало са 40 ткачких и 12 ручних разбоја, и запошљавало је 150 радника. Израђивало је персијске и смирна тепихе (*Текстилна индустрија региона Средњи Банат, и времени од краја 19 века до почетка 21 века*, Zrenjanin 2009, 4-5; АЈ 65-1206-2190, досије Лазар Дунђерски, српска фабрика тепиха).

³⁸⁸ Јосо Лакатаош, *Привредни алманах...*, глава 5, стр. стр. 60.

Бечкерек; *Домаћа индустрија завеса и тепиха АД*, Београд³⁸⁹ и *Вршачка ткаоница ћилима* (1926).³⁹⁰

Ћилимарство у Бугарској датира из ранијих векова, и нарочито се развило у Котелу, Сопоту, Панађуришту и Чипровцу. Њен развој био је условљен повезаношћу са турским тржиштем. Развојем машинске производње у текстилној индустрији, ручна производња ћилима је забележила пад, а традиционални бугарски ћилимови су и даље били израђивани примитивно. Један чипровачки ћилим израђен у периоду пре Ослобођена се израђивао исто као и у периоду после рата, док су исти били и мотиви исткани на ћилимовима, украшени бугарском орнаментиком. Ћилимарство је било и остало чисто национална декоративна текстилна индустрија и представљало је остатак минулих времена. У Бугарској није била развијана индустријска производња ћилима, нису постојале потребне машине, стога се и даље израђивала у оквиру занатске и кућне производње. Иако су ван Бугарске домаћи ћилимови били на цени, у самој Бугарској су се куповали страни јефтинији ћилимови израђени машински, који су били украшени модерним „европским“ мотивима, али и мање квалитетни, по мишљењу бугарских стручњака. Такође бугарски стручњаци су сматрали да је потребно да се упозна модерна машинска ћилимарска технологија, и да се уведе модернизација у производњи ћилимова, али у оквиру традиционално националних основа, тако да се задовољавају и квалитети и орнаментика која је постојали до тада.³⁹¹

2.6. Индустрија шешира, трикотеже, конфекције и позамантерије

Индустрија трикотеже, конфекције, позамантерије,³⁹² шешира и разних других ситних текстилних производа се брзо развијала у Краљевини и са око 200

³⁸⁹ Видети детаљније: АЈ 65-1206-2190, Досије Домаћа индустрија завеса и тепиха

³⁹⁰ Joso Lakataoš, *Privredni almanah...*, глава 5, стр. 60,

³⁹¹ Иван Балева-Котелъ, „Нашето килимарство“, *Занаятчийска практика*, год 1, кн 6, јуни 1925, стр. 216-219; 263-264; *Изложение за Килимената индустрија въ България*, София 1929, стр. 3-9.

³⁹² Трикотажа веш израђен на француским машинама за плетење. Конфекција се односи на производњу одеће (веш, женска одећа, плетенине, ситни одевни артикли, одељћа од дебљег материјала, капути и мушка одела); Позамантерија јесте заједничко име за ситне преплетене текстилне производе као што су узице, украсне траке, ресе и плетенице. Михаило Ристић, *Текстилни лексикон*, Бања Лука 2005, стр. 70, 115, 158.

разноврсних предузећа, бројчано је чинила највећи део текстилне индустрије, али по обиму и структури већином су биле у питању занатске радионице. Нарочито су се ове текстилне гране развиле у Словенији, где је једна трећина трикотажа израђивана у кућном обрту, јер све што је било потребно јесте машина плетење и машина за шивење.³⁹³ Конфекциона индустрија није тражила много инвестиција, због чега машине нису имале пресудну улогу у њеном развоју. Кућни рад на шиваћим машинама за плетење је често био довољан за отварање конфекционарског предузећа, једино је био потребан капитал за плату радника и сировина. Свака већа модна трговина је имала свој атеље у којој је израђивала рубље по мери, што говори о величини и распрострањености ове „индустрије“.³⁹⁴

Разлог за повећан развој конфекцијске робе био је у новим потрошачким навикама становништва: „У последње се време конфекциона индустрија знатно проширује. Данас већ ретко ко прави рубље и слично већ купује готово. И то не само у градовима, већ се то опажа и по селима. Почевши од чарапа па до шешира осим изнимака код одела и рубља боље ситуираних слојева, данас се све набавља готово, нарочито одкако је женски свет изравно упослен у привреди па ни нема више времена да се посвети кућном послу. Специјално се у градовима главни део потребите конфекционе робе купује готов и ретко ко купује текстилну робу да је онда даде конфекционирати“.³⁹⁵

У Краљевини СХС индустрија производње шешира била је заступљена са релативно великим бројем предузећа, која су махом била занатског карактера (постојало је око 600 мањих радионица шешира). Број фабрика које су индустријски израђивали шешире био је током 1928. године 35, али само пар је било већих размера. У Словенији је била распрострањена израда сламних шешира, развијена под италијанским утицајем, како индустријска тако и занатска, међутим у двадесетим годинама сламни шешири су изашли из моде, па је и

³⁹³ Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda...*, стр 258; Joso Lakataoš, *Privredni almanah...*, глава 5, стр. 56.

³⁹⁴ „Naša konfekcionarna industrija“, *Privreda, službeno glasilo zagrebačke trgovačke i obrtničke komore*, God I, Zagreb 1 oktobar 1926, br 10; str. 274-275

³⁹⁵ „Naša konfekcionarna industrija“, *Privreda, službeno glasilo zagrebačke trgovačke i obrtničke komore*, God I, Zagreb 1 oktobar 1926, br 10; str. 274-275

производња сламних шешира ишчезла.³⁹⁶ Највећа фабрика била је *Прва југословенска творница шешира и туљака ДД – Галдово*, крај Сиска, основана 1921, са деоничким капиталом од 5 милиона динара. Производила је туљке за шешире као и готове шешире од вуне, велура и зечје длаке, а годишња производња се процењивала на 500,000 комада. У фабрици је радило око 200 радника на машинама које су користиле погон од 130КС. Производња и израда капа је била у оквиру конфекција није захтевала машинску производњу.³⁹⁷

У Бугарској индустрија шешира није била развијена, постојало је неколико фабрика за производњу шешира од сламе, и само једна фабрика која је производила шешире од филца – *Шапкарска индустрија Русе* (Фабрика шешира Русе). Из тог разлога је увоз филцаних и шешира до сламе био знатан, али је постојала тенденција ка опадању.³⁹⁸ Ове фабрике су и по количини и по квалитету производиле тако да задовоље локално тржиште.³⁹⁹

Трикотаже, чипке, завесе, тракови, гуњеви, вата, санитарски материјал, јоргани, рубље, кравате и разна друга конфекција је била заступљена са око 160 различитих радионица, где је јако тешко утврдити шта је занатско, а шта индустријско предузеће. Неке од већих фабрика биле су: *Моравија, фабрика плетених производа АД*, Београд (1914); *Прва мариборска творница плетенина* (1923); *Шеферова предioniца вуне и творница плетива и ткања*, Апатин; *Текстилиа*, Тржич; *Фако, југословенска творница чарапа и трикотаже дд*, Суботица, (1927); *Југословенска Силк, творница чарапа д.д.*, Загреб; *Творница чарапа ДД – Велики Бечкерек*, (1919); *Текста, ДД*, Загреб (1923); *Карловачка индустрија јоргана ДД*, (1919); *Прва југословенска творница шешира и туљака*

³⁹⁶ Janko Jovan, „Главне produktivne sile...“, str. 531, Josо Lakatoš, *Jugoslovenska privreda...*, str 260; Привредни алманах Југословенског Лојда, Загреб 1929, стр. 60, глава 5; Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 451.

³⁹⁷ „Pogled na našu domaću industriju šešira“, u *Privrednik, list za privredno-industrijsku propagandu*, broj1, str. 4-5, Josо Lakatoš, *Privredni almanah...*, str. 61, глава 5; Josо Lakatoš, *Jugoslovenska privreda...*, str 261.

³⁹⁸ Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*,79.

³⁹⁹ „Шивашкото производство в България“, *Известия и стопански архив на МТПТ*, година 6, 12.15.1929, број 13, стр. 35-36.

ДД, Галдово; *Домаћа творница рубља ДД* – Загреб (1923); *Прва српска конфекција АД*, Београд (1922)⁴⁰⁰.

Индустрија чарапа се знатније развила у овом периоду, најпре због заштитних царина на увоз готових чарапа. Временом је производња домаћих чарапа постала јача од потражње, па је дошло до хиперпродукције, јер је сеоско становништво своје потребе за чарапама подмиривало из сопствене производње. Фабричка годишња продукција чарапа у Краљевини је била око 30 милиона.⁴⁰¹ Милан Лазаревић, члан Централе индустријских корпорација, сликовито је објаснио производњу чарапа у Краљевини: „Кад се узме у обзир да један део становништва носи код куће израђене чарапе, да један део и то онај већи уопће не носи чарапе, а поглавито у летњим месецима, то данашња југословенска индустрија чарапа има хиперпродукцију па мора да рачуна са извозом....Немогуће је утврдити тачан број предузећа који се бави производњом чарапа из разлога што се не зна где престаје обрт, а почиње индустрија.“⁴⁰² Засићење тржишта чарапама је био основни разлог за оснивање картела, о чему ће бити више речи у једном од наредних поглавља. Постојао је и велики број занатских радионица за производњу конфекционог рубља и одеће, а у склопу војне индустрије и радионице за израду војног рубља и одећа.⁴⁰³

У Бугарској, такође, у овом периоду је започео развој трикотаже, позамантерије и разне конфекције вуне, памука и вештачке свиле. Два су основна разлога – артикли као што су чарапе, фланели, блузе, шалови су се тражили, а није био потребан већи капитал за оснивање фабрика. У Бугарској је 1929. године било 35 трикотажних фабрика које су производиле 184 тона чарапа, и 99 тона трикотаже, све на основу сировина које су увозиле из иностранства. Производња и трикотажа чарапа је покривала потребе потражње у земљи, а само домаће тржиште је у другој половини двадесетих било презасићено.⁴⁰⁴ Трикотажна индустрија се развила на основу производње шајака и заменила је старо плетења

⁴⁰⁰ Видети детаљније: АЈ-65-1210-1294, досије Прва српска фабрика конфекције АД

⁴⁰¹ Јосо Лакатош, *Privredni almanah...*, глава 5, стр. 58.

⁴⁰² АЈ 76-52-85, Милан Лазаревић, општи реферат о домаћој индустрији, 1932, стр. 20; Јосо Лакатош, *Jugoslovenska privreda...*, стр 259.

⁴⁰³ А. Кومان, „Razvoj i stanje tekstilne industrije...“, стр. 9.

⁴⁰⁴ Трикотажни издѣлия, *Индустриаленъ прегледъ*, брой 6-7, София, год 1, новембри декември 1930 стр. 52;

на чакрке, машине су лако могле да се сместе у стамбене објекте, шупе или помоћне зграде. Већина трикотажних и позамантеријских фабрика су биле мале фабрике са око 20-30 радника без елементарних услова за рад „мале фабрике, распрострањене по разним деловима града и само шум мотора из неке куће или имања може да наговести да је у питању фабрика“.⁴⁰⁵

Фабрике трикотаже, позамантерије и конфекције су биле распрострање дуж целе Бугарске, а највеће међу њима су биле – *А.Х. Момерин*⁴⁰⁶, *Будућност*⁴⁰⁷, *Стефан Гатев, Хр. Конкилев и син*, у Габрову; *Трико, Прва бугарска фабрика чарапа, Никола ст. Рачев, Ат. Лозанчев, Текстилијана, Трапезица*⁴⁰⁸ у Софији; *Браћа Малмеви* у Трнову; *Браћа Стајнови* Казанлук⁴⁰⁹

Највећа фабрика за производњу чарапа била је у Сливену и основана је 1923. године од стране Стефана и Тодора Мундра. Машине су набавили из Немачке и убрзо су успели да постану највећи произвођачи чарапа у Бугарској.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Д. Ђорданов, *Принос за промишлената...*, стр. 60

⁴⁰⁶ ЦДА, 285к, опис 8, а.е. 1374 досије фабрике А.Х. Момерин

⁴⁰⁷ Трговац Илија Илев је основао 1908. године радионицу плетачницу и исте године АД Будућност које је у наредним годинама прерасло у фабрику за предење и ткање памука. После рата откупио је 2/3 акција фабрике и постао директор. У фабрици је радило 350 људи а фабрика је производила све врсте вунених и памучних производа – буле, кољушел, комбинсено... *Книга на габровската индустрија...*, стр. 106; Е. Николов, *Габровските памукотекстилци...*, стр. 11

⁴⁰⁸ Најзначајнија фабрика која се бавила производњом конаца била је, браће Рашев и Леона Рафела индустријалца из Софије. Капацитет ове фабрике је био 67 милиона лева. Фабрика је основана 1910 године са капиталом од 300.000 лева и са 1400 вретена. После рата постала је акционарско друштво са 2 милиона капитала и парном снагом од 110КС. Христо А. Сокеров, *Копринената индустрија в Бџлгария*, Брацигово 1923, стр. 8; Шевни конци и тирета, *Индустриален прегледъ*, број 6-7, Софија, год 1, новембри декември 1930 стр. 52.

⁴⁰⁹ Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, 82; Д. Ђорданов, *Принос за промишлената...*, стр. 60-61

⁴¹⁰ З. Златанов, *150 години сливенске...*, стр. 71.

3. Текстилне сировине

Природни ресурси представљају један од фактора за развој индустрије, и њихов значај је уско повезан са техничким прогресом, сабраћајном инфраструктуром и развојем привреде у целини. Улога природних сировина је од већег значаја у ранијим фазама индустријализације, јер касније фазе обележавају питања стручнијег радништва, организације фабрика и развој технологија. За индустријализацију једне земље није од пресудног значаја присуство сировине у земљи, али јесте да ли су одређене сировине доступне.⁴¹¹ Када говоримо о природним ресурсима морамо да раздвојимо две категорије – сировински потенцијал једне земље и искоришћеност ресурса коју рефлектује технолошка неразвијеност или развијеност.⁴¹²

Искоришћеност домаћих сировина и њена веза са индустријским сектором је једно од питања које је дуго било у центру теорија о привредном развоју. Нарочито током шездесетих година када су се јавиле теорије базиране на економском дуализму. Привредни теоретичари су сматрали да је неопходна међузависност између модерне индустрије и назадног пољопривредног сектора и да мора да постоји раст у оба сектора. Назадни сектор, односно аграрни, ресурсе треба да препусти индустријском сектору који са друге стране мора да буде у могућности да их апсорбује. Овде је централно питање улога пољопривред, која је иницијална каписла за развој привреде.⁴¹³

⁴¹¹ Овде морамо да споменемо и постојање две теорије о улози сировина за индустријски развој једне земље – прва коју заступају теоретичари зависности, који тврде постојање природних ресурса омета развој земље и други упоредно-напредни теоретичари који заступају да ресурси могу да убрзају развој. Њихови аргументи се заснивају на томе да се развој убрзава, јер због могућности извоза природних ресурса капитал се повратно улаже у технологију, образовање и сл. Док други сматрају да у случају завиности од извоза природних ресурса државе су у зависности од извоза. Видети: Thomas Gunton, „Natural Resources and Regional Development: An Assessment of Dependency and Comparative Advantage Paradigms“, у: *Economic Geography*, Vol. 79, No. 1 (Jan., 2003), pp. 67-94.

⁴¹² Norton Ginsburg, „Natural Resources and Economic Development“ у: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 47, No. 3 (Sep., 1957), pp. 204-208; R. B. Sutcliffe, *Industry and Underdevelopment*, Addison Wesley publishing company, 1971, 111-114.

⁴¹³ Хиришменова расправа и теорија је нарочито значајна за питање Краљевине СХС, с обзиром да је предмет његове хипотетичке анализе неразвијена држава у оквиру које постоје развијенији индустријски део и неразвијенији пољопривредни. Што је врло применљиво на економску

Употреба домаћих сировина у индустријској преради била је уско везана за два проблема – једно је супституција увоза, а друго је интензивирање и унапређење аграрног сектора. Учешће увозног сировог материјала у текстилној индустрији је чинило око 45% од укупног увоза и обе државе су се трудиле да смање тај увоз због спољнотрговинског биланса. Смањивање увоза аграрних производа је значило веће коришћење домаћих сировина. Проблем је био у чињеници да локалне сировине нису биле довољно квалитетне, чиме се поново враћамо на питање о заосталом аграрном сектору. Тако да ово поглавље које даје преглед текстилних сировина коришћених у Бугарској и Краљевини СХС јесте у поглавље о недовољној техничком ступњу пољопривредне производње, слабо образованом сељаштву и одсуству значајније везе између индустријског и аграрног сектора.

Текстилне сировине, односно текстилна влакна, се деле према пореклу и особинама и могу бити **биљна** (влакна из семена - памук, влакна из стабла - лан, конопља, јута⁴¹⁴; влакна из листова - новозеландски лан, манила и влакна из плодова - кокосова влакна), **животињска** (вуна, кожа и свила), **вештачка** (вештачка свила, целулозна вуна и казеинска вуна) и **минерално-метална влакна** (минерална влакна, метална влакна и стаклена влакна).⁴¹⁵

Разноврсна топографија терена са континенталном и медитеранском климом омогућивали су гајење већина текстилних сировина – памука, вуне, конопље, лана, и свиле. У каквим су условима се производили и какав је био квалитет сировина и могућност да се искористе у текстилној индустрији биће објашњено на наредним страницама.

ситуацију Краљевине СХС, Albert O. Hirschman, „Investment Policies and "Dualism" in Underdeveloped Countries“, *The American Economic Review*, Vol. 47, No. 5 (Sep., 1957), pp. 556-557.

⁴¹⁴ Јута је сировина која је коришћена у обе земље, али су је обе земље увозиле. Ових врста има око 30 и готово све расту у тропским пределима. Јута се за индустријску прераду највише гаји у Индији, имају одличан допринос, довољно кише у најпогоднијем времену, топле и погодне воде за мочеење, јефтине радне снаге и просечне погодне температуре 26-27целзијуса. Јута је једногодишња биљка, али се могу добити и две жетве за једну годину. Јута се употребљава за израду тканина за завијање, за пресвлачење намештаја, као основа за линолеум и кровну лепенку, за израду сваковрсних цакова и сламарица, погонских кајишева. (Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 167, 177)

⁴¹⁵ Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 10-12; Stanislav Milošević, *Tekstilne sirovine*, Beograd 1971, str. 5.

3.1. Памук

Памук (*Gossypium*) је био најважнија и најзначајнија текстилна сировина у двадесетом веку. Коришћен је као материјал за одевање најширих слојева становништва, за војне и медицинске потребе. По свом хемијском саставу памучно влакно се састоји од готово чисте целулозе, док се по земљама производње може поделити на – амерички, египатски, турски и индијски. Сеје се у касно пролеће када нема опасности од мраза, а цветање почиње два месеца касније, цвет брзо пролази, а појављује се чаура, која у току два месеца почне да прска и на пукотинама се појављује памук. Памук је веома осетљива биљка, захтева дуго и топло лето уз довољну влагу у земљи. У пролеће од хладноће усев може да страда, а у јесен да не узру чауре са влакном. Берба памука је трајала током јесени, а у неким подручјима и током целе године, у Краљевини СХС и Бугарској берба⁴¹⁶ је трајала до почетка јесењих киша и мраза. Чауре памука су се паковале у џакове и носиле у магацине произвођача или у просторије где су биле машине за одвајање памука од семена (процес егрерирања). Памук се потом паковао у четвртасте или цилиндрачне бале које су износиле око 300 килограма.⁴¹⁷

Култура памука у Краљевини СХС је постојала али је била незнатна. Памук се гајио у јужним крајевима, у подручјима где касно пада први мраз – у Македонији на левој страни Вардара, у сереској долини, струмичкој и ђевђелијској котлини, око Тиквеша, у вардарској котлини и код Демир-капије. Било је и пар покушаја гајења памука око Мостара, у Далмацији, Војводини и Срему али су били неуспешни и брзо напуштени⁴¹⁸. Влакно добијено од домаћег

⁴¹⁶ Једно дрво даје 125-500, а по изузетку може и до 1250 грама памука. Вешти берач може дневно да убере до 25 кг памука.

⁴¹⁷ Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 14-17, 22, 29, 35; AJ, 76-57-99, Реферат Проблем повећања домаће производње памука, стр. 1; Franjo Kočevar, О Jugoslovenskim tekstilnim sirovinama i njihovim surogatima, *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, broj 7, 1935, godina 9, str. 7

⁴¹⁸ Када је у питању гајење и снабдевање памука тржиштом у Краљевини треба споменути да је већа производња памука започета тек у другој половини тридесетих година када је интервенцијом државе донета Уредбе о откупу домаћег памука (17.10.1936). Овом Уредбом је произвођачима, била загарантована продаја њиховог памука домаћим предионицама по минималној цени коју је сваке године прописивао сваке године Министарство трговине и индустрије. Са друге стране предионицама се из Фонда за откуп памук исплаћивала надокнада, односна разлике између домаћих виших цена у односе на ниже иностране цене (изравнање маржи између откупне цене и цене иностраног увезеног памука). Ова уредба предвиђала је обавезан откуп домаћег памука по

памука није било доброг квалитета, јер је било доста танко и кратко, и од њега се добијало само памучно влакно до нумерације 12⁴¹⁹. Домаћи памук је највише коришћен од стране локалног становништва (за израду душека и јоргана), а за индустријску употребу само уколико се у процесу производње мешао са страним памуком.⁴²⁰ Чланови коморе у Скопљу, који су били повезани са гајењем памука, су сматрали да је памук на југу Србије довољно добар да може да се користи за прераду – „наш памук није ни лошег, али није ни нарочито доброг квалитета“.⁴²¹

Дужина влакна југословенског памука је била око 15-22mm, а бугарског 24-26mm, док је индијско влакно било дужине 16-30mm, америчко 20-35mm, а египатско 40-55mm. Сам квалитет влакна могао је да се поправи увођењем других врста семена и рационалнијом обрадом увођењем вештачких гнојива, чија је употреба била потпуно непозната у Јужној Србији и Македонији.⁴²²

Поглед на табелу бр. 9 са засејаним површинама и производњом говори нам да је засејана површина под памуком била врло колебљива, али да постоји тренд ка повећавању засејаних површина. Несталност величине засађених површина сведочи о несређености привредних и друштвених односа у земљи, а посебно у Јужној Србији.⁴²³ Сједињене Америчке Државе су предводиле светску

уtvrђеним ценама од стране индустријских порошача. (Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 413; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, str. 330–333.)

⁴¹⁹ Нумерација јесте одређивање финоће предива у вези са његовом дебљином и тежином. Што је предиво тање, то је лакше изаткати финије тканине. Нумерисање се врши по дужини и по тежини. За нумерисање по дужини, које се примењује код памучног, ланеног, кудељног и вуненог предива, важи правило да што је већа нумерација то је предиво тање, а што је нумерација мања, то је предиво дебље. За свилу се врши по тежини и правило је обрнуто. (Ч. Јоксимовић, *Наша текстилна радиноост...*, стр. 24.)

⁴²⁰ Joso Lakatoš, *Privredni almanah...*, глава 2, страна 17; Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 189; Миливој Савић, *Наша индустрија, занати и трговина*, IX, Сарајево 1930, стр. 82.

⁴²¹ Милан Влајинац, *Историја производње памука у нашим крајевима*, Београд 1927, стр. 148.

⁴²² Миловој Савић, *Наша индустрија, занати и трговина*, IV, стр. 77; Миливој Савић, *Наша индустрија, занати и трговина*, IX, Сарајево 1930, стр. 82, Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, gl. II, str. 24; AJ 76-56-97, Одговор Београдске текстилне индустрије, упућен Савезу текстилних индустрија – Искуство са домаћим сировинама 18.2.1939; Захари Гановъ, „Памучно-предачната индустрија въ България“, у: *СпБИД*, година XXXIII, кн 7, септ 1934, стр. 442; Čed. Joksimović, „Производња памука и развитак памучне индустрије“, у *Glasnik zavoda za unapređivanje spoljne trgovine*, broj 3, 1931, str. 19-22.

⁴²³ Милан Влајинац, *Историја производње памука у нашим крајевима*, Београд 1927, стр. 144.

производњу памука са око 3 милиона тона годишње (55% светске производње), а иза ње је била Британска Индија са око 870 хиљада тона (16%).⁴²⁴

Савременици су били свесни да производња памука може да се унапреди коришћењем бољег семена, наводњавањем и ђубрењем, увођењем и оспособљавањем стручних људи за памучну производњу, образовањем сељака о квалитетнијој производњи⁴²⁵, али и увећењем царине на увоз памука и доношењем Уредбе о обавезној куповини домаћих прерађевина.⁴²⁶ Ипак све до друге половине тридесетих урађено је врло мало на овом пољу, осим у неколико случајева када су појединци сами покушавали да повећају производњу памуку. Рудолф Шмидт, привредник из Панчева је 1925-1926 набавио памучно семе из Туркистана и оплеменио га са семеном из Северне Америке и Мале Азије; А. Живановић, учитељ, из села близу Алексинца је донео семе из Брегалничке области; у Херцеговини су набавили памучно семе из Штипа (мешавину домаћег и америчког) и тамо покушали његово гајење,⁴²⁷ међутим сви ови покушаји нису довели до знатније и квалитетније производње.

Табела бр. 9 Производња памука у Краљевини СХС и Бугарској 1920-1929

	Краљевина СХС			Бугарска		
	Засејана површина у ха	производња тона	Принос кв/ха	Засејана површина у ха	Производња влакна у тонима	Принос кв/ха
1920		224	3.79	1534	262	
1921	710	173	3.1			
1922	963	187	2.24			
1923	535	146	2.86			
1924	773	277	3.8	2146	270	
1925	880	419	5.5	2941	448	
1926	707	278	4.24	3014	501	
1927	632	137	2.74	5152	750	1,45
1928	708	157	2.61	5310	657	1,31
1929	1003	422	4.33	5575	906	1,63

⁴²⁴ „Перспективите на памучни предачната индустрија во Бугарија“, *Известия и стопански архив на МТПТ*, XI, 13-14, 1932, стр. 423.

⁴²⁵ Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 189.

⁴²⁶ АЈ 76-57-99, Реферат Проблем повећања домаће производње памука, 1934, стр. 2

⁴²⁷ Милан Влајинац, *Историја производње памука у нашим крајевима*, Београд 1927, стр. 165-171.

Извор: Kraljevina Jugoslavija, opšta državna statistika, Statistički godišnjak, knjiga II, 1930, стр. 98; *Статистически Годишник на Българското Царство, 1932*, pp. 132, 140; Захари Гановъ, „Памучно-предачната индустрия въ България“, у: *СпБИД*, година XXXIII, кн 7, септ 1934, стр. 442.

Бугарски памук се гајио на југу државе, у Хасковском и Петричком округу, у сливу река Марице, Тунце, Арде и Струме. Климатске карактеристе подручја, топла и блага клима, са квалитетном земљом и равницама до 200 метара надморске висине, омогућавали су погодну атмосферу за узгајање памука. Сам квалитет бугарског памука је био бољи од југословенског – извесне сорте⁴²⁸ (домаћи и амерички) су давале и памук који је имао влакно дужине до нумерације 16-20, а уз добро семе и при добром узгајању до нумерације 22-24.⁴²⁹ Бугарска је улагала у производњу памука, путем кредита, регулисањем откупа памука и дељењем памучних семена за сејање⁴³⁰, о успеху њене аграрне политике сведоче цифре – површина засађена памуком проширена са 1.500ha 1920. година на 5.000ha 1929 године (1934. је имала засејано чак 35.000 ha заузимала памук). Пољопривредна и Задружна банка, које су имале своје филијале по целој земљи, организовале су откуп памука по повишеним ценама, што је одговарало сељацима, који су брзо прихватили ову културу и раширили територију гајења.⁴³¹ Ипак, као и у случају Краљевине домаћи памук је ретко коришћен у индустријској производњи, осим при мешању са страним памуком.⁴³² Памучна фабрика *Текстил* у Варни и Цар Борис су успели да домаћи памук (велиншин и јужно бугарски) искористе у смеси са индијским.⁴³³

⁴²⁸ Постојало је неколико сорти памука у Бугарској домаћи сорте су биле „крски“ или „обучени“ који се гајио у Хасковском округу, затим царски или голи; а страни: египатски, амерички, туркестански, италијански. (Д. Калиновъ, „Мѣстнитѣ сурови материали въ текстилната и кожената индустрија“, *Стопанска мисъл*, година 3, книжка 1, 1932, стр. 99.)

⁴²⁹ Захари Гановъ, „Памучно-предачната индустрия въ България“, у: *СпБИД*, година XXXIII, кн 7, септ 1934, стр. 442; Васил Тодоров Бахаров, *Финансовото и стопанско положение на България в днешно време*, В. Търново, 1929, стр.13; „Перспективите на памучни предачната индустрија въ България“, *Известия и стопански архив на МТПТ*, XI, 13-14, 1932, стр. 424.

⁴³⁰ „Перспективите на памучни предачната индустрија въ България“, *Известия и стопански архив на МТПТ*, XI, 13-14, 1932, стр. 424-425; *Стопанското и финансово положение на България през 1926 година*, стр. 43.

⁴³¹ АЈ 76-57-99, Реферат Проблем повећања домаће производње памука, 1934, стр. 2; И. Искровъ, „Памукопроизводството и памучнопредачната индустрија въ България“, *Земедѣлски проблеми*, кн 11, 1932, стр.13.

⁴³² Подаци из 1933 године нам говоре да је употреба домаћег памука у 11 памучних фабрика била 276 тона, а страног 4628 тона - Захари Гановъ, „Памучно-предачната индустрија въ България“, у: *СпБИД*, година XXXIII, кн 7, септ 1934, стр. 442;

⁴³³ *Трговина у Бугарској*, „Јужни привредник“, Скопље, број 71, 13.6.1926, стр. 1.

Домаћи памук је био по квалитету сличан америчком памуку осредњег квалитета, а бољи је био од индијског, али далеко лошији од египатског и америчког памука првог квалитета.⁴³⁴

3.2. Конопља

Конопља⁴³⁵, (*cannabis sativa*) је једногодишња зељаста биљка која расте до три и више метара, и једна је од најраспрострањенијих индустријских биљака, јер расте под врло различитим условима, али јој ипак највише одговара влажна клима и топлота.⁴³⁶ Од конопље је могуће добити конопљино влакно које се користи као текстилни материјал; затим, поздер који служи као материјал за гориво или материјал за израду горих врста хартије; и конопљино семе, за сетву или за добијање уља.⁴³⁷ Користи се за израду ужарије, канапа, врећа, мрежа, цираде...

У Краљевини СХС конопља се гајила у свим деловима земље, али највише у Војводини, у околини Оцака⁴³⁸, а потом у Славонији, Лесковцу са околином, Бања Луци и пределу Златибор-Шабац-Ваљево.⁴³⁹ У периоду од 1925. године до 1929 средња годишња производње конопљиног влакна била је 35.000 тона.⁴⁴⁰ Продукција конопље у Бачкој и Срему чинила је две трећине домаће, а око 1/10 светске производње конопље, и њеном производњом су се највише бавили Немци

⁴³⁴ Д. Калиновъ, „Мѣстнитѣ сурови материали въ текстилната и кожената индустрии“, *Стопанска мисъл*, година 3, книжка 1, 1932, стр. 98.

⁴³⁵ Код нас се у једном делу литературе и у званичним називима одомаћено да се конопљино влакно назива кудељом, а предузећа за прераду кудељарама. Тај назив је нетачан јер назив кудеља у нашем језику значи онај смотуљак ма којих текстилних влакана који се причвршћује на преслицу ради испредања у предиво. Због тога треба остати код назива: конопља или конопљино влакно и конопљаре (Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 422.)

⁴³⁶ Конопља се дели по производним земљама – руска, југословенска, италијанска, али и према намени: кошуљарка и ужарка, а најважнија подела је на белојку и црнојку. (Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 145, 147; Joso Lakataoš, *Privredni almanah...*, 1929, глава 2, страна 15)

⁴³⁷ Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 147.

⁴³⁸ овде култура дати од досељавања групе колониста из Елзаса крајем 18 века који су још онда развили њену продукцију (Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 420; Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 185.)

⁴³⁹ Конопљино влакно из оцачког производног центра има сиву боју и велике је јачине. Конопља узростом одговара италијанском, а јачина влакна је и већа, само италијанска има свиласт сјај, отворенију боју и мекша је. Конопља из јужног подручја има мању јачину од талијанске и затворенију боју, док конопља мочена у врањској-бањској води даје бела и мека влакна која се због тога јако цене Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 420, 422.

⁴⁴⁰ Kraljevina Jugoslavija, *Opšta državna statistika, Statistički godišnjak*, knjiga II, 1930, стр. 99;

и Словаци. Прерада конопље у Војводини је била боља и квалитетнија од прераде у Јужној Србији, док је војвођанска конопља била боља од руске, а италијанска је била утолико боља јер је имала финију белу боју. Конопља која се гајила на југу Србије имала је лепшу боју, нарочито уколико се потапала у сумпорној и врућој води Врањско-бањских река, тако да је могла да конкурише италијанског кудељи. Њен недостатак је било танко и слабо влакно.⁴⁴¹

Култура конопље је била врло важна грана пољопривредне производње у Краљевини из више разлога. Прво, производња конопље била је у европским оквирима на четвртом месту (иза Русије, Италије и Пољске), што је допринело да буде и вредан извозни артикал.⁴⁴² Затим, радови око конопље (мочење, трљање, гребењање) пружали су могућност зараде становништву и преко мртве сезоне. Сељаци су такође могли да користе и поздер који преостаје по преради конопљине трске као гориво при недостатку дрва, а био је и добар за земљу као претеча пшенице јер уништава сав коров.⁴⁴³

Гајење конопље је било на ниском ступњу, нарочито на југу Србије. Сељаци су годинама користили исто семе из кога су се временом добијале стабљике са кратким и slabим влакном, уз лошији принос. Обрада земље је била примитивна без коришћења стајског или вештачког ђубрива, који су за гајење културе конопље од значаја јер захтева јаку и добру земљу за добар квалитет.⁴⁴⁴ Сељаци нису косили конопљу, него су чупали конопљину трску, због чега је преостајала лика, од чега је конопља била груба и неупотребљива за израду платна, пешкира, чаршава.⁴⁴⁵

Највећи проблем је представљало мочење конопље, односно издвајање влакна из стабљике. Конопља се мочила у нечистим и блатним мочилима, барама, прљавој води, због чега се добијала рђава боја. Сељаци су продавали ту несређену

⁴⁴¹ Čed. Joksimović, „Proizvodnja naše kudelje i užarije“, u *Glasnik zavoda za unapređivanje spoljne trgovine*, broj 14, 1930, str. 22-23; Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 185.

⁴⁴² Čed. Joksimović, „Proizvodnja naše kudelje i užarije“, u *Glasnik zavoda za unapređivanje spoljne trgovine*, broj 14, 1930, str. 21; Joso Lakataoš, *Privredni almanah...*, глава 2, страна 15.

⁴⁴³ Referat Фр. Жарен, „Anketa o vuni i kudelji“, *Vjesnik Zagrebačkog zbora*, Zagreb, god X, oktobar 1931, broj 5, str. 14. (у даљем тексту: „Anketa o vuni i kudelji...“)

⁴⁴⁴ Конопља, Јужни привредник, 5.9.1926, број 86, стр. 2

⁴⁴⁵ АЈ 334-454-1441, Извештај Кудеља, 1929: Д, Трајковић, „Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884-1918“, у: *Сто година лесковачке...*, стр. 12

и нетипизирани кудељу страним тржиштима која су захтевала одређену класификацију по квалитету.⁴⁴⁶ Све партије конопље које су из Краљевине извожене за иностранство биле су другачије, без назнаке о каквом квалитету конопље је реч.⁴⁴⁷ Такође, сељаци су често и влажили готову конопљу како би добила на тежини, али је на тај начин долазило до ферментације и труљења упаковане робе, чак се уносило и камење и бундева како би кудеља при продавању била тежа.⁴⁴⁸ Колико је био лош процес обраде конопље најбоље говори и сведочанство немачких привредника који су тражили равномерно паковање и брижљиво сортирање појединих квалитета конопље. На тај начин могло је да се доведе и до стварања стандардне марке југословенске конопље која би је учинила веома траженим артиклом.⁴⁴⁹

Још један од разлога за лош квалитет конопље јесте да су током 1923-1925. године производњом конопље бавили и неземљорадници, „обични конјунктурни шпекуланти“ најразноврснијих занимања намамљени изузетно високим ценама конопље у 1924. години.⁴⁵⁰

Управо из наведених разлога индустрија конопље није успела да се развије. Иако је постојао велики број „кудељара“ у Краљевини то су биле углавном мале радионице, смештене у шупама са неколико машина, где је већина рада ручна. У „кудељарама“ се прерађивала конопља (трљање конопље са трљачком), чистила и мочила. Сушионице у оквиру „кудељара“, су такође биле примитивне и директно се сушило над жеравицом што је штетило кудељи.⁴⁵¹

Захваљујући климатским условима конопља се производила свуда у Бугарској, али највише у у Пловдивском, Врачанском и Русенском округу, у долинама река Марице, Струме, Искре и Дунава. Производња влакна у периоду 1925–1929 била је 1.373 тона годишње, наспрот 35.000 тона колико је

⁴⁴⁶ То се најбоље види по томе што је италијанска конопља која је типизирана и брижљиво прерађена лако извожена и за време кризе 1931-1933. Док смо ми нашу конопљу веома тешко продавали и уколико је и продавана она је ишла по многој нижој цени.

⁴⁴⁷ Referat Фр. Жарен, „Anketa o vuni i kudelji...“, str. 14.

⁴⁴⁸ Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 185.

⁴⁴⁹ АЈ 334-454-1441, О условима и могућности увоза конопља из наше Краљевине у Немачку, резултати информативне анкете вођене по питању увоза наше кудеље код главних берлинских фирми, однос стручњака, 1929.

⁴⁵⁰ ИВ, Ф 92, 5645/925, Извештај о производњи конопље, с.а. (1926)

⁴⁵¹ Referat Фр. Жарен, „Anketa o vuni i kudelji...“, str. 14.

произведено у Краљевини. У овом периоду њено гајење није било толико распрострањено и тек средином тридесетих производња конопљиних влакана се удвостручила (3,217 тона годишње).⁴⁵² Конопља се у Бугарској гајила на малим поседима, који нису била одговарајући за квалитетан и висок принос конопље. Исто, као и у Краљевини добијена конопља није била доброг квалитета, а и узроци су били исти примитивно гајење, нестручно мочење, чупање, техничка прерада сирове конопље. Привредни стручњаци су делили мишљење са својим колегама из Краљевина, за унапређење конопљиног влакна – неопходно је техничко улагање, боље семе, ђубрење тла јер конопља тражи јако земљиште, кредитирање производње, кредитирање пласмана.⁴⁵³

3.3. Лан

Лан је једногодишња зељаста биљка са ситним и целим лишћем и достиже висину до једног метра. Представља једну од најстаријих биљака за израду одеће, али се његово семе користи и као сировина за израду ланеног уља и за исхрану стоке. Лан се у Краљевини СХС и Бугарској гајио најпре због добијања семена, које се користило за ланено уље. У Бугарској се гајио у рејону Старе Загоре и у периоду 1925-1929 годишња производња му је била просечно 66 тона.⁴⁵⁴ У Краљевини је у истом периоду годишња просечна производња била 8.200 тона.⁴⁵⁵

Лан се гајио у свим крајевима Краљевине, али највећи принос је био у Хрватској, а потом у Западној Србији, Северној Босни и Словенији. Три врсте лана су постојале у Краљевини СХС⁴⁵⁶ - јари, који се гајио у северним крајевима,

⁴⁵² Георги Наумов, „Отражението на индустријата върху нџкои отрасли отъ народносто стопанство“, у: *100 години*, стр. 36-37; Д. Калинов, „Мџстнитџ сурови материали вџ текстилната и кожената индустриј“, *Стопанска мисъл*, година 3, книжка 1, 1932, стр. 102-103; Им. Хитилов, „Производството на конопа и конопената индустрија“, *Известия и стопански архив на МТПП*, 1927, стр. 122

⁴⁵³ Им. Хитилов, „Производството...“, стр. 123-125.

⁴⁵⁴ Д. Калинов, „Мџстнитџ сурови материали вџ текстилната и кожената индустриј“, *Стопанска мисъл*, година 3, книжка 1, 1932, стр. 102.

⁴⁵⁵ Kraljevina Jugoslavija, *Opšta državna statistika, Statistički godišnjak*, књига II, 1930, стр. 98-100.

⁴⁵⁶ За гајење лана земљиште треба да буде плодно, умерено влажно и заклоњено од оштрих ветрова, не сме бити јако, песковоти, суво и глиновито. Ђубрење мора бити умерено, је од много ђубрета лан јако буја и лако полегне. Код лана се мора водити рачуна о плодореду јер се лан не може на истом земљишту сејати непрекидно, већ мора наизменично, а има их где се тек на истом

где је зимско доба хладно за јесенске усеве; аргентински који је успевао на слабијој земљи; и озими лан, који је био најраспрострањенији, јер је био отпоран на штеточине, и погодала му је континентална клима.⁴⁵⁷

Од ланеног платна израђивала се ношња у свим крајевима Краљевине СХС.⁴⁵⁸ Лан се за индустријску прераду слабо користио јер је био сувише тврд, и из тог разлога ако се употребљавао он се мешао са ланом иностраног порекла – пољским, белгијским, летонским.⁴⁵⁹ *Југословенска текстилна творница браћа Холцнер* је имала искуства са домаћим ланеним предивом – за које су нагласили – „да апсолутно није одговарало својој сврси. Сељаци су га продавали као предиво прве категорије, а било је лошије него инострано треће категорије“.⁴⁶⁰ Крајем двадесетих покушано је коришћење семена лана из Аргентине, које није морало да се чисти и плевни, по узору на Румунију.⁴⁶¹

Да би се лан поспешно стручњаци су имали слична решења као и за кудељу – набављање доброг руског или румунско-мађарског семена, обавезан откуп од стране домаћих индустријалаца, оснивање пољопривредних станица које ће помоћи у образовању сељака за рационално гајење лана.⁴⁶²

У Бугарској, слично као и конопља, лан није био распрострањен све до средине тридесетих година. Производња је 1919/1920 била 158 тона влакна, а 1929/1930 године 108 тона влакна (док је 1935/1936 износила 640 тона). Лан се користио највише за добијање семена, због производње уља. Укупно, фабрике конопље, лана и јута су користиле домаће сировине у величини од 45 тона, а

земљишту може сејати тек седме године. Озими лан се сеје у септембру и октобру, а јари с пролећа. Треба му 120 дана од сетве до жетве (Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 79-82.)

⁴⁵⁷ АЈ 76-57-100, Извештај о конференцији одржаној у Министарству пољопривреде 10.9.1938 по питању унапређење лана у Југославији, стр. 1; „Производња кудеље, лана и памука и напредак текстилне индустрије код нас“, *Гласник завода за унапређивање спољне трговине*, 1931, бр. 14, стр. 21.

⁴⁵⁸ Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, str. 29-30.

⁴⁵⁹ АЈ 76-56-97, Одговор Индустрије платних изделков дд, Јарше, Домжале, Савезу текстилних индустрија, Искуства са домаћим сировинама, 18.2.1939; Franjo Kočevar, „O Jugoslovenskim tekstilnim sirovinama i njihovim surogatima“, *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, број 7, 1935, год. 9, стр. 7

⁴⁶⁰ АЈ 76-56-97, Одговор Југословенска текстилна творница Браћа Холцнер дд, Загреб, Савезу текстилних индустрија, Искуства са домаћим сировинама, 14.3.1939

⁴⁶¹ *Referat Шурмин*, „Anketa o vuni i kudelji...“, стр. 13.

⁴⁶² АЈ 76-57-100, Реферат, мере које треба предузети од стране појединих министарстава у циљу повећања производње и побољшања каквоће кудеље, 1933, стр. 1, Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 185.

страних 715 тона – чиме је текстилна индустрија конопље користила при производњи увезену конопљу и лан, а врло мало домаћог лана.⁴⁶³

3.4 Вуна

Овчја вуна⁴⁶⁴ је била и остала најзначајнија сировина животињског порекла. У Краљевини СХС је постојало четири врсте домаћих оваца – (балканска) праменка, цигаја, пашка, солчавско-језерска овца, и увозна – мерино овца. Праменке су биле најраспрострањеније и чиниле су 90% од целокупног броја оваца у Краљевини, а њена вуна је садржала 78% грубе вунске нити, и око 15% праве вунске нити. Међутим вуна од ње је била груба и дебела, и могла је да се користи само за израду сељачког сукна, гуњева, поњава и сличних грубих израда, војничких ћебади и војничких тканина. Цигаја је давала релативно добру и употребљиву вуну, која је могла да се искористи за израду ћилимова. Пашка овца и језерско-слочавска нису биле многобројне тако да нису утицале на производњу вуне. Најбоља вуна је добијана од мерино овце⁴⁶⁵, свиласта, коврцава, танка и дуговласна, али она није била претерано заступљена.⁴⁶⁶

У периоду 1925–1928. године Краљевина је имала око 7.8 милиона оваца, а Бугарска око 8.7 милиона. У Европи бројнији фонд оваца имале су Шпанија, Француска, Велика Британија, Италија и Румунија. Домаћи стручњаци су сматрали да је број оваца већи него што је представљала званична статистика јер у неразвијеним и примитивним крајевима Краљевине није било могуће правилно избројати број оваца јер сам поседник није знао колико их има или није желео да

⁴⁶³ Георги Наумов, „Отражението на индустријата върху нѣкои отрасли отъ народното стопанство“, у: *100 години*, стр. 38; Им. Хитилов, „Производството...“, стр. 125-130.

⁴⁶⁴ Подела вуне има разних могу да буду према саставу (вуну каја се углавном састоји из осјастих (псодлаке) длака и мешану вуну), према пореклу (аустралијска, аргентинска...), према добу узроста (вуна од јагањца је јарина, од оваца вуна), према начину добијања (стрижена, бачка, штавска или мртва вуна); према степену чистоће (прљава, сјерава или знојава); подле на здраву и болесну вуну; подела према намени употребе (вуна за израду чоје, гребенаног и чешљаног предива). (Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 211-224.)

⁴⁶⁵ Увезена сорта овце, порекло из Шпаније, постојале су две врсте - мерино селица или ескуријал овца и сеговија мерино или негрети овца

⁴⁶⁶ Referat Sveuč. Prof dr Ulmansky, „Anketa o vuni i kudelji...“ str. 4; Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 206-208; 431-433;

каже тачан број.⁴⁶⁷ Али то није много значило, због изразито лошег квалитета вуне. У Краљевини СХС су постојале високе извозне царине за вуну како би се поспешила домаћа индустрија, о чему ће бити речи касније, али од домаће вуне су могле да се добију само грубе вунене тканине, али не и фини вунени штофову, и из тог разлога је био непходан увоз вуне.⁴⁶⁸

У Краљевини се производило око 16-20.000 тона вуне у неопраном стању, из чега је могло да се изради 20 милиона метара вунене тканине. Међутим после прања је могло да се искористи само 50% за даљу прераду и производњу. Сама индустрија је користила свега 5-10% домаће вуне.⁴⁶⁹ Један Извештај трговачке и обртничке коморе из Загреба наводи да је 1926. године добијено 15-16.000 тона вуне и да је индустрија искористила свега 1%, док је осталу вуну искористило сеоско становништво.⁴⁷⁰

Квалитет домаће вуне није одговарао текстилној индустрији. Вуна није била сортирана, била је слаба и груба, власи дебеле, круте и без структуре, нееластична и крта. Домаћа вуна била је подобна само за израду грубих тканина, ћебади, ћилимова и шајака, али не и за фабричку производњу просечних и финих штофова. Неколико проблема је било у овчарству због којих је квалитет вуне био лош. Саме сорте оваца су биле лоше, а није улагано у оплемењивање домаћих сорти зарад добијања квалитетне пасмине овце са добром вуном. Затим, сељаштво је од укупне вуне коју је добијало стрижањем, за себе задржавало око 9/10, јер нису постојали организовани сајмови или задруге за продају вуне, а није било исплативо продавати вуну локалним трговцима. Затим, вуна која се добијала често је била јако прљава, због хигијенских услова у којима су овце биле

⁴⁶⁷ (Referat Sveuč. Prof dr Ulmanky, „Anketa o vuni i kudelji...“, str. 4; Kraljevina Jugoslavija, opšta državna statistika, *Statistički godišnjak*, knjiga II, 1930, стр. Стр. 106)

⁴⁶⁸ D Mihajlović, „Uloga tekstilne industrije u našoj spoljnoj trgovini“, in: Glasnik zavoda za unapređivanje spoljne trgovine, 12, 1932, pp. 4-5.

⁴⁶⁹ Referat Јоксимовић, текстилни стручњак, „Anketa o vuni i kudelji...“, str. 6; Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 447; „Вълнената текстилна индустрија въ югославия“, *Известия и стопански архив на МТТТ*, 1928, стр. 893; Referat Грегорић, „Anketa o vuni i kudelji...“, str. 9.

⁴⁷⁰ *Izveštaj trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu za godinu 1926*, Zagreb 1926, str. 188.

смештене, а већина малих фабрика није имала квалитетне машине за прање и предпрање вуне.⁴⁷¹

За добру вунену жицу и штоф била је мотребна мека вода (а све воде у Краљевини су биле тврде воде). Тврда вода се могла начинити неутралном са апаратима у вредности од преко милион динара, због тога је Фабрика Теокаревића покушала са бушењем артезиског бунара. Потрошили су милион динара на бушење, доспевши на 260 метара дубине, и како нису наишли на погодну воду купили су инсталацију за пречишћавање воде.⁴⁷²

Један од аутора *Гласника завода за унапређивање спољне трговине* је имао следеће виђење квалитета вуне у Краљевини СХС - „довољно је да је квалитет вуне у Бугарској бољи него код нас па да се види колико је наше овчарство у том погледу заостало“⁴⁷³ Квалитет вуне у Краљевини СХС и Бугарској је био приближан, ако не и исти, али став аутора показује перцепцију коју су имали југословенски стручњаци према бугарској привреди, а и колико су је уопште и познавали.

У Бугарској је стање било слично иако је само сточарство било једна од главних привредних грана (на једног становника је долазила 1,5 овца). Овчарство је било примитивно, није постојало одговарајуће одгајање и храњење оваца, односно почивало је само на испашама.⁴⁷⁴ Вуна бугарске овце је била груба и ограничена за индустријско коришћење. Бугарски сељаци су због мекоће, удобности и топлотне изолације вуне исту користили у великим количинама „чакшири, појасеви, ћебад, поњаве, обојци све је од вуне“. Од 12,500 тона вуне колико се према проценама производило на селу, сеоско становништво је продавало свега 1,500-2.000 тона.⁴⁷⁵ Видимо да је у питању исти однос вуне која остане у домаћинству и вуне која се прода као и у Краљевини око једне десетине.

⁴⁷¹ АЈ, 76-56-98, Анкета о вуни, одговори примљени од појединих предузећа и установа, 1936, стр. 1-2; Миливој Савић, *Наша индустрија, занати и трговина*, IX, Сарајево 1930, стр. 26.

⁴⁷² „Индустрија штофа“, *Привредни преглед*, број 49, 1929, стр. 7.

⁴⁷³ Д. Милајловић „Улога текстилне индустрије у нашој спољној трговини“, in: *Гласник завода за унапређивање спољне трговине*, 1932, број 12, стр. 5.,

⁴⁷⁴ Д. Калинов, „Мјстнитѣ сурови материали въ текстилната и кожената индустрија“, *Стопанска мисъл*, година 3, книжка 1, 1932, стр. 92.

⁴⁷⁵ Генчо Стаинов, „Проблемата за вълната“, 100 години, стр. 63.

Ипак бугарска текстилна индустрије је у приличној количини користила домаћу сирову вуну у производњи. У 1926. години индустрија прераде и ткања вуне је користила 1.200 тона увезене сирове вуне, а домаће 1.550 тона; тај тренд се наставио и касније тако да је и 1928. године коришћено стране вуне у количини од 1.074 тона, а домаће 1420 тона.⁴⁷⁶

3.4. Свила

У међуратном периоду биле су у употреби две врсте свиле – природна и вештачка. Природна се добија гајењем свилене бубе⁴⁷⁷, а вештачка (уметна, ацетат свила) – се производи у фабрикама и представља спој целулозе са сирћетном киселином⁴⁷⁸.

Природна свила се у Краљевини СХС производила на северу – у Војводини, Хрватској и Северној Србији; и на југу – у Македонији. Кокони који су се добијали у Војводини били су слабијег квалитета, али захваљујући државној интервенцији производња је постојала. Произвођачи су добијали од Дирекције државних свилара свилене бубе и производили су коконе, али су били у обавези да продају Дирекцији чауре по одређеној откупној цени и ове чауре су се прерађивале у државним свиларама. У Северној Србији свиларство је било под концесијом Лаповоског свиларског друштва, а у Хрватској са Славонијом у

⁴⁷⁶ „Успехите на предачната влнена индустрија според анкетата на БНБ“, *Икономическа борба*, година 2, 22.12.1925, кн 25,26, стр. 8-9; Им. Хитиловъ, „Текстилната индустрија в Југоисточна Европа“, *Известия и стопански архив на МТПТ*, година 9, 1.2.1930, број 13 и 14, стр. 569; Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, стр. 17.

⁴⁷⁷ Свилене бубе се добијају из јаја која су произведена у фабрикама свиле. Из јаја се излеже гусеница. Простор за лежење јаја мора бити сува соба са подом, снабдевена каљевим или зиданим пећима а врата и прозори се морају потпуно и правилно затварати. Чим се бубе излегу распросте се дудово лишће и бубе прелазе на лишће ради хране. На овај начин се разређеју јаја у кутији и излегања је лакше. (Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 263, 264)

⁴⁷⁸ У току 1890-1892 израђена је метода добијања ацетатне свиле. До фабричке производње је дошло 1920, а већ у 1922 години производња вештачке свиле надмашила је производњу природне свиле и тај однос се све више повећава у корист вештачке свиле. Услед настале кризе у Европи године 1928 настала је криза и у производњи ове свиле, тако да су многа предузећа морала да обуставе свој рад. Цена вештачке свиле у односу на природну била је у самом почетку већа, али је доцније спала, тако да је пред први св рат износила свега једну трећину, а 1927 свега 1/5 од цена природне свиле (Donald Coleman, „Man-made fibres before 1945“, D. Jenkins, *The Cambridge History of Western Textiles*, Cambridge University Press, Cambridge, p. 933-945; Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda...*, стр 256; Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, str. 313, 315-316)

концесији Хрватске пољодељске банке. У Јужној Србији било је у рукама произвођача, и ту су кокони били најбоље квалитета; највише су се извозили у иностранство.⁴⁷⁹

Свиларство, нарочито у региону Јужне Србије није у овом периоду достигло ниво на коме се налазило до рата. Разлози за то били су вишеструки: велики број дудова за време рата је био потпуно уништен (у 1919. години капацитет дудова омогућио је производњу само 95 тона, што је било 10% раније производње); уместо подизања дудова сељаци су приступили обнови других, рентабилнијих и бржих култура; и пад цена на светском тржишту свиле услед појаве вештачке свиле.⁴⁸⁰ У другој половини двадесетих порасла је пак производња свилених кокона, разлог томе јесте настојање државе да се што пре подигну опустошени дудињаци и омогући приход најсиромашнијим слојевима становништва на југу земље. Од 3,5 милиона дудова колико је било у Краљевини око 2,1 милион је било у Јужној Србији.⁴⁸¹

Коришћење и производња природне свиле је већ двадесетих потиснута од вештачке свиле. Производња вештачке свиле је 1913. износила 16.000 тона, а 1928. године 166.000 тона. Краљевина СХС је имала сировине (дрвену целулозу) за развој индустрије вештачке свиле, али није имала технолошке услове⁴⁸², тако да се вештачка свила увозила из иностранства, из Италије, Немачке и Белгије. Слабо учествовање у праћењу светских токова огледало се и у царинској тарифи

⁴⁷⁹ Александар Јовановић, *Свиларство у Краљевини Срба, Хрвата и Словеница*, Београд 1922, стр. 5-6. Ђед. Joksimović, „Svilarstvo i prerada svile za izvoz“, u *Glasnik zavoda za unapređivanje spoljne trgovine*, број 2, 1931, стр. 28; Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda...*, стр 256; Miro L. Arsenijević, *Tekstilne sirovine*, Novi Sad 1946, стр. 438; Mira Kolar Dimitrijević, *Svilarstvo u Hrvatskoj, od 18 stoljeća do 1945*, Zagreb 2007, стр. 307-310.

⁴⁸⁰ Милан Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље 1933, стр. 60-61; Миливој Савић, *Наша индустрија, занати и трговина*, IX, Сарајево 1930, стр. 27.

⁴⁸¹ Милан Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље 1933, стр. 64; „Улога текстилне индустрије у нашој спољној трговини“, *Гласник завода за унапређивање спољне трговине* 1932, број 12, стр. 5.,

⁴⁸² Било је међутим врло озбиљних покушаја да се таква творница оснује у Теслићу (Босни) где како је познато послује велико предузеће за хемијску прераду дрвета (Дестилација д.д.). Под патронатом светски познате енглеске групе Imperial Chemical Limited у Лондону је већ било основано предузеће Chemical and Wood Industries Limited са капиталом од 1.000.000 енглеских фунти које је имало да преузме Теслић и да онде израбљујући патент проф Суиде (који је патент власништво Дестилације а којим је појендостављена продукција оцтене киселине и ацетона) подигне велику творницу уметне свиле. Светска привредна криза омела је међутим како многе друге тако и ову основу па није дошло до њеног остварења. („Разочарање са Теслићем“, *Народно Благостање*, година 1, број 26, 3.8.1929, стр. 421-422)

која није предвиђала посебне ставове за вештачку свиле, већ су били исти ставови као и за природну свилу. У Краљевини СХС није ни постојала предионица вештачке свиле, већ само ткачница.⁴⁸³

Гајење свилене бубе је било успешније у Бугарској него у Краљевини. Климатски и географски услови су одговарали производњи кокона. У северној Бугарској су добијани жути кокони (италијански), а у Јужној се гајила багдатска раса од којих су се добијали бели кокони. Један део се прерађивао у оквиру кућне радиности, а други се извозио, али сама индустрија свиле није се развила. Прерада свила се одвијала у иностранству, јер како је речено нису постојале фабрике за прераду свиле у Бугарској. Бугарска је тежила да увозом квалитетних јаја из Италије и Француске добије добре коконе, међутим гренажна техника која се користила приликом одмотавања кокона није била на високом нивоу.⁴⁸⁴ Бугарска пољопривредна банка је улагала у увећање зајесаних површина дудова, што се одразило и на повећање засађене површине над дудовима чије увећање је било за 20% у периоду од 1923. до 1929. године. Увећање је пратило и производња кокона чија се просечна годишња производња повећала са 1.283 тона у периоду 1919-1924 на 2.000 тона у периоду 1925-1929. године (за 55%).⁴⁸⁵

Индустријски сектор се није довољно оријентисао на подстицање обраде локалних пољопривредних сировина који су се на крају извозили у сировом облику. Ову политику је Чедомир Јоксимовић изразио на следећи начин:

„Кад смо дакле после Уједињења приступили оснивање крупне текстилне индустрије, ми смо заборавили да треба да имамо у виду да је фабрична индустрија корисна само онда када иста прерађује домаћу сировину и даје запослење не само обичним (неквалификованим) домаћим радницима, већ се у

⁴⁸³ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku...*, str. 191.

⁴⁸⁴ Васил Годоров Бахаров, *Финансовото и стопанско положение на Българија в днешно време*, В. Търново, 1929, стр. 14; Д. Калинов, „Мѣстнитѣ сурови материали въ текстилната и кожената индустрија“, *Стопанска мисъл*, година 3, книжка 1, 1932, стр. 96-97; Т. Душев, „Проблемитѣ на нашето бубарство и копринарство“, СпБИД, год XXXI, кн 8, октобар 1932, стр. 497.

⁴⁸⁵ Текстилната индустрија в Югоисточна Европа, *Известия и стопански архив на МПТТ*, година 9, 1.2.1930, број 13 и 14, стр. 558-559; Г. Трифонов, „Кризата въ бубарство“, *Земедѣлски проблеми*, септ/окто 1932 кн-10, стр. 26-27;

њој запошљавају и наши грађани као мајстори и инжењери, па најзад и као директори. Домаћа фабрична текстилна индустрија нема никаквог интереса да се брине о развићу и напретку наших текстилних сировина и она је занемарила нашу кудељу, вуну и свилу, која су до рата имала одличну примену у фабричној индустрији. Исти је узрок што од 20.000 текстилних радника код 10% су иностранци. Неразумна и непатриотска тежња, да се створи крупна текстилна индустрија, довела је до тога да ми сада 80% наших земљорадничких производа ипак извозимо само ради увоза потребне мануфактуре и ипак идемо с исцепаним рукавима и закрпљеним туром⁴⁸⁶.

Да би једна земља ушла у период узлета (take-off) Ростов је сматрао да је неопходно прихватање нових техника у пољопривреди и комерцијализовање аграрног сектора, уз тенденцију да пољопривредна производња буде суштински услов за индустријализацију и да се очекују потпуне узајамне везе индустријом.⁴⁸⁷

Међутим, као што смо видле у претходном поглавље обе балканске државе су биле далеко од периода узлета и тиме индустрија није успела да ангажује пољопривреду и изазазове структурне промене у привреди. Није успела да буде иницијална каписла.

⁴⁸⁶ Ч. Јоксимовић, *Наша текстилна радиност...*, стр. 15.

⁴⁸⁷ Ростов је сматрао за социјалистичку Јгославију да је у фази предуслова за полет или у јакој фази полета. W.W. Rostow, *The stages of economic growth, a non-comunisto manifesto*, Cambridge 1961, str. 8, 126.

4. Технолошки ниво текстилне индустрије у Краљевини СХС и Бугарској

Технолошки ступањ у које су ушли све балканске државе у двадесети век је био врло низак. Мада су нова достигнућа била присутна у обе земље, она су пре чинила изузетак него правило.

Технолошки ниво индустрије одређује њен квалитет и њену продуктивност. Стога, је један од предуслова за развој индустрије стално унапређивање технологија и технолошког процеса. У капиталистичкој економији усвајање нових модерних техника зависи од жеље предузетника за профитом, и оне су у том смислу одговор на постепен развој тржишта.⁴⁸⁸

Поменути технолошки детерминизам, по коме је развој технологије у основи привредног и социјалног развоја, јесте теорија која се заснива на марксистичком учењу о значају технолошких иновација и улоге машине у индустријализацији и веће продуктивности рада једне земље.⁴⁸⁹ Сходно марксистичким учењу, теорије о утицају и употреби развијених технолошких достигнућа у неразвијеним земљама имали су и наши економски историчари – „за индустријску револуцију од особите је важности импортовање тековина индустрије револуције из других развијених земаља, ангажовање страних техничара и квалификованих радника, инвестирање домаћег и страног капитала...после рата приступило се у Србији и Македонији реконструкцијом и обнови индустрије...набављене су из Немачке нове машине савршенијег типа...тај својеврстан начин техничког унапређивања индустрије...представљао је несумњиво поновну фазу већ прије започете индустријске револуције.“⁴⁹⁰

⁴⁸⁸ Tom Kemp, *Historical Patterns of Industrialization*, New York, pp. 38–44.

⁴⁸⁹ Karl Marx, *Kapital, kritika političke ekonomije, I-III*, Beograd 1979, str. 329-446

⁴⁹⁰ Nikola Vučo, „Industrijska revolucija u jugoslovenskim zemljama“, *Acta historico-oeconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974, str. 11-12.

Свакако једини начин да неразвијене земље попут балканских држава изграде индустрију јесте преузимање модерних знања, машина, технолошких процеса и квалификованих стручњака. У оваквом контексту се намеће питање које је А. Гершекрон поставио у вези индустријализације Бугарске – а то је ткз. предност заостатка – односно да ли заостале државе имају могућност да прескоче јаз у знању и у пракси између заосталих и напредних економија, тако што ће између осталог и да увезу нове технологије. Гершекрон је сматрао да се исплати каснити, не пре него после скока. Постојање већег јаза између заосталих и развијених земаља према Гершекрону је значило да заостале земље имају могућности да више науче, и да избегну грешке које су правиле развијене земље. Закаснили развој, према Гершекрону, значи да се индустријализација заснива на најмодернијим техникама, јер су оне у том тренутку најекономичније за употребу.⁴⁹¹ Проблем који се јавља у овом моделу јесте да коришћење нових техника подразумева интензивно учешће капитала, а не радне снаге, што је карактеристично за неразвијене земље.⁴⁹² Какво је место текстилне индустрије у овом моделу Гершекрона и да ли је само недостатак капитала разлог за (не)тачност овог модела?

4.1. Производни процес у текстилној индустрији

Развој технологије текстилне производње је везан за почетке индустријске револуције у Енглеској.⁴⁹³ Изуми Џејмса Харгривса, Ричарда Аркрајта и Самјуела

⁴⁹¹ Alexander Gerschenkron, *Some aspects of industrialization in Bulgaria, 1878-1939...*, стр. 203-205.

⁴⁹² Дејвид Лендис, *Bogatstvo i siromaštvo nacija*, Београд 2004, стр. 291-292.

⁴⁹³ Почеци изума везаних за текстилну производњу везују се за енглеze Луиса Пола и Џон Вајта који су изумели 1737. године ваљке за развлачење који су кардирану траку припремали за предење. Прву пределицу (spinning jenny) је изумео Џејмс Харгривс, столар из Блекбурна 1765 године и она је истовремено могла да производи пређу на осам вретена. Потом је Ричард Аркрајт 1769, берберин из Престона, изумео машину за предање на водени погон, а Самјуел Кромптон 1779 године направио за предење (mule-jenny) у коме је комбиновао проналаске Аркрајта и Харгрејвса и која је користила 400 вретена, а касније и 900. Проналаском парне машине 1785 Кромптонове пределице су у Енглеској радиле са 5 милиона вретена. Принципи технологије који су развили поменути истраживачи нису се мењали све до шездесетих година 20 века. Почетком 20 века предење на прстенастим пределицама је представљала комплетну и довољно развијену технику. (S. Milosavljević, T. Tadić, S. Stanković, *Knjiga o predenju i pređama*, Београд 2000, стр. 10-12; Slobodan Čelić, „Predenje od praistorije do savremene tehnologije“, *Tekstilna industrija*, број 9-10, septembar-oktobar 1987, стр. 70; видети детаљније: Mirko Barjaktoraski, *Osnovi opšte tehnologije*, Београд 1977; Milorad Brenivac, članci objavljeni u časopisu Tekstilna industrija od 1968 do 1978; N.

Кромптона представљали су основу за развој текстилне технологије и принципи на којима су радиле њихове машине за предење нису мењане све до шездесетих година 20. века. Развој ткачких машина заостајао је за машинама за предење, али од 1733. када је изумљен „летећи чунак“ (чунак са свитком) ткање је постало једноставније, брже и продуктивније.⁴⁹⁴ Поред машина за предење и ткање, временом се развила и остала механизација која је олакшавала и побољшавала производни процес, а међу њима треба споменути Жакардов stroj, ткачки разбој на којем су се могле ткати тканине са нитима разне боје.⁴⁹⁵

Предење јесте први и основни корак у преради текстилних влакана и за ту сврху се користе разне машине, како за припрему влакна за предење, тако и за само предење, а најосновнија јесу вретена. Неки аутори сматрају да се управо индустријски развој текстилне индустрије једне државе мери на основу количине вретена која се користе у предioniцама. Предioniце по свом карактеру представљају велика индустријска предузећа, док ткачнице могу бити мање фабрике или веће радионице и њихов рад се одвија на разбојима. Под предењем се подразумева механичко-технолошка операција којом се од текстилних влакана увијањем добија пређа⁴⁹⁶, која као полупроизвод иде даље на ткање и обраду.⁴⁹⁷ Процес производње у текстилној фабрици која садржи и предioniце и ткачнице,

Taušanović, *Tehnologija pređenja vune* Beograd 1975, F. Kos, J. Blagojević, *Tehnologija pređenja*, Leskovac 1978; *Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj*, ed Charles Moraze, Zagreb 1974, svezak 5, knjiga 1, str. 369-372;)

⁴⁹⁴ од стране Џон Кеја, ткање је постало једноставније, брже и продуктивније. Изумима Жака Вокансона и Едмунда Картвraјта настављено је усавршавање ткачких машина (*Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj*, ed Louis Gottschalk, Loren C. MacKinney, Earl H. Prithcard, Zagreb 1974, svezak 4, knjiga 4, str. 131-133; *Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj*, ed Louis Charles Moraze, Zagreb 1974, svezak 5, knjiga 1, str. 373.)

⁴⁹⁵ руски конструктор Родион Глишков је 1760 изумео stroj за предење ланене пређе. Чишћење памука (егренирање) омогућио је американац Ели Витни који је крајем 18 века изумео stroj за ту операцију. Едмунд Картвraјт је изумео механички ткачки стан на који је применуо пару, а у Француској је Жозеф Мари Жакард на почетку 19 века изумео ткачки стан ка којем су се могле саткати тканине са нитима разне боје. Када је у питању процес бељења, бојења и штампања крајем 19 века уведена је метода бељења тканина помоћу хлора, а потом и метода приремања вапна у сврху бељења. Развијала се за развијањем хемијске индустрије (*Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj*, ed Charles Moraze, Zagreb 1974, svezak 5, knjiga 1, str. 374.)

⁴⁹⁶ Пређа се може дефинисати као „линеарни издужени скуп влакана, или веома дугачких нити – филимената, уобличених у континуалну структуру текстилних карактеристика. Пређа може бити једножична (пређа од кратких влакана или фламентна пређа), стручена пређа и кончана пређа у зависности од намене за преплитикење у наредним процесима као што су ткање, плетење или шивење. (S. Milosavljević, T. Tadić, S. Stanković, *Knjiga o pređenju i pređama*, Beograd 2000, str. 3-8)

⁴⁹⁷ *Tehnička enciklopedija* 11, pređenje str.38, Videti detaljnije: *Tehnička enciklopedija*, pređenje, str. 38-57;

почиње са предењем које се састоји од неколико фаза:⁴⁹⁸ 1. припрема сировине (чишћење и мешање), 2. кардирање код памука и гребенање код вуне, 3. растезање код памука и чешљање код вуне, 4. чешљање код памука и растезање код вуне 5. предпредење 6. предење и 7. Премотавање. После предења долази до ткања пређе⁴⁹⁹, плетења⁵⁰⁰ и дораде текстилних производа (бељење, прање и чишћење; бојдисарство и тисак; апретура).⁵⁰¹

Да бисмо схватили однос пређе и финалних продуката представићемо у табели бр. 10 најважније врсте пређа, својства и област примене, пошто је од суштинске важности за разумевање деловања текстилне индустрије.

Табела бр. 10 Процес добијања тканина од врсте влакна

Врста влакна	Својства пређе	Област примене
Чешљана пређа од вуне (камгарн)	Фина, глатка, равномерна	Еlegantна одећа, костими, fine плетенине
Влачена пређа од вуне (шрајхгарн)	груба, неравномерна	Рустични костими, радна одећа, групе плетенине, мантили и јакне (шетланд и твид)
Чешљана пређа од памук	Фина, глатка	Фине тканине за хаљине, блузез, постељину
Кардирана пређа памук	Мање фина, волуминозна слабије упредена	Средње грубе и грубе тканине за постељениу, радну одећу

⁴⁹⁸ Чистионице и мешаонице су служиле за отварање бала памука, односно чишћење вуне од зноја и масти. Гребенање је био процес којим се до краја чистио и издвајало влакно у кратка влакна. Истезањем се подразумевало даље истањивање влакана, а потом је следило чешљање за израду fine и глатке пређе, без нечистоћа. Претпредењем се влакно поново истеже после чешљања, а предење је представљало завршно, fino предење. Машине за израду предпређе називале су се флајери. Предионице за гребенану (кардирану) пређу имале су грубе, средње и fine флајере, а предионице за чешљању пређу још посебно fine флајере. Због свега тога требало је старо флајерско постројење много радне снаге с тиме је производња претпређе била врло скупа. - Burger Gvido, „Naučno tehnološki napredak tekstilne industrije u svijetu i njegova primjena u Jugoslaviji“, u: *Razvoj tekstilne industrije, Almanah* priređen povodom održavanja II kongresa Saveza inženjera I tehničara tekstilaca Jugoslavije u Zagrebu 29, 30, i 31 10. 1964, str 87-88; Mihailo Ristić, *Tekstilni leksikon*, Banjaluka 2012, str. 43, 103, 117; S. Milosavljević, T. Tadić, S. Stanković, *Knjiga o predenju i predama*, Beograd 2000; *Tehnička enciklopedija* 11, predenje str. 41-57

⁴⁹⁹ Ткање јесте „процес производње тканина у којем се преплићу два система нити, основа по дужини и потка по ширини и тако настаје тканина“. (Mihailo Ristić, *Tekstilni leksikon*, Banjaluka 2012, str. 155)

⁵⁰⁰ Израда очица од нити и повезивање тих очица у плетиво. Прерадом плетива добијају се одевни предмети, завесе, чипке, рибарске мреже *Tehnička enciklopedija* 10, плетења и чипкање, str. 371.

⁵⁰¹ *Tehnička enciklopedija* 3, дорада текстилних производа, str. 384-387; *Tehnička enciklopedija* 1, апретура, str. 313-324; *Tehnička enciklopedija* 2, бијељење, прање и чишћење текстилних производа, str. 30-37; *Tehnička enciklopedija* 2, бојдисарство и тисак текстила, str. 68-84

Шап пређа – дугачки отпаци при одмотавању чаура свилене бубе	Равномерна, сјајна, јака	фина,	Фине и грубе свилене тканине за кошуље, блузе, постељину, конци за шивење
Свилена пређа од средњих делова чаура свилене бубе	Врло слабо упредена	фина, гластка,	Фине тканине за хаљине, мараме, кравате

Извор: S. Milosavljević, T. Tadić, S. Stanković, *Knjiga o predenju i pređama*, Beograd 2000, str. 51;

...

Машине које су коришћење у производном процесу текстилне технологије биле су увозене из иностранства. Комплетне инсталације, разбоји, вретена, флајери, селфактори, прстенасте предилице, машине за апретуру и бојадисање, као и делови за поменуте машине су набављане из западне Европе. Основни разлог за увоз машина јесте чињеница да у Краљевини СХС и Бугарској нису постојале фабрике које су производиле текстилне машине или делове за њих. Увоз стране технологије, напредне у сваком случају за балканске земље, је значио усвајање савремених технологија, а са тим и већу продуктивност, конкурентност и могућност израђивања модерне и актуелне робе.

Увоз текстилних машина у Краљевину СХС и Бугарску смо представили у табели бр. 11. За Краљевину СХС немамо тачне податке за период од 1920. до 1924. јер су у једној категорији биле текстилне машине, машине за млинарску, пиварску, цементну, цигларску, керамичку, штампарску, кожарску и другу индустрију. Тачни подаци се проналазе у статистици тек од другог полугођа 1925. године по доношењу нове царинске тарифе.

Табела бр. 11: Увоз текстилних машина у Краљевину СХС и Бугарску⁵⁰²

	Краљевина СХС		у % од укупног увоза машина		Бугарска		у % од укупног увоза машина	
	Тоне	Дин '000	Тоне	Дин '000	тона	Лев '000	Тоне	'000
1921					177	5.173	1,96	2,78
1922					428	8.622	2,80	2,73
1923					566	14.812	3,81	3,77
1924					499	23.266	4,34	4,96

⁵⁰² За разлику од Краљевине СХС, Бугарска државна статистика је јасно познавала машине за текстилну индустрију: машине, машинске делове и инсталације за текстилну индустрију, без ручних машина за плетење, бродирање, гребање, кардирање.

1925	1.529	16.912	6,40	4,60	684	41.113	4,78	5,53
1926	3.333	43.143	14,54	11,24	452	31.345	2,88	3,73
1927	3.125	36.068	15,21	10,42	935	57.033	6,33	7,62
1928	2.826	39.917	10,48	8,21	1691	100.954	7,81	9,54
1929	3.933	59.664	12,39	10,38	2305	133.095	11,30	11,21

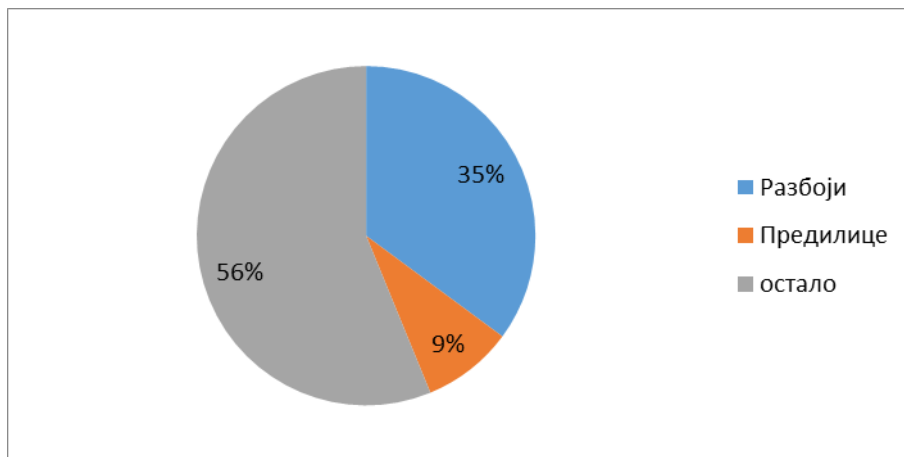
Извори: Статистика спољне трговине, 1922, стр. 918, статистика спољне трговине за 1923, стр. 125; Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, Zagreb, 1933, стр. 1933, стр. 129; СГБЦ, 1923-124, стр. В116. В186; СГБЦ, 1929-1930, стр 202-203, 246; СГБЦ, 1927, стр. 225

У Бугарској је увоз текстилних машина увећан за 17 пута у количини, а у вредности чак за 25 пута. Ипак праву вредност повећаног улагања у текстилну индустрију можемо да видимо на основу учешћа у укупном увозу машина. Током 1921. године овај проценат је износио 1,96%, а 1929 је износио 11%. Највећи увоз текстилних машина је био у периоду 1927–1929. година што одговара и најјачем расту текстилне индустрије у Бугарској. За те три године је увезено 4931 тона машина, а за претходних шест година 2806 тона.

У периоду 1926–1929. године у Краљевину СХС увезено је укупно 13.217 тона текстилних машина, а годишњи просек је износио 3.304 тона, док је у Бугарској увезено укупно 5.383, док је годишњи просек био 1.345 тона. С обзиром да је број текстилних фабрика у обе земље био сличан (нарочито ако се узме у обзир цела индустрија у Бугарској), овај увоз текстилних машина сведочи да је у овом периоду текстилна индустрија у Краљевини имала већу механизацију.

Доношењем нове царинске тарифе и увођењем другачијих царинских ставова у *Статистици спољне трговине* проналазимо податке о увозу текстилних машина по категоријама – разбоји, пределице и остале текстилне машине. Као што је представљено у графикону највише је увезено разних делова текстилних машина. Укупно у периоду од 1925. до 1929. године 8.800 тона, док је разбоја увезено за 5.178 тона, а пределица за 1.281 тона. Структура увоза потврђује да је развој текстилне индустрије у Краљевини СХС почивао на развоју ткачница а не пределица.

Графикон бр. 2. Увоз текстилних машина по категоријама 1925-1929 године у Краљевини СХС.

Извор: *Статистика спољне трговине* за 1925, стр. 105, 217-218; за 1926, стр. 329,330; за 1927, стр. 361; за 1928, стр.487; за 1929, стр. 472.

У Краљевини СХС машине за предиилице су највише увожене из Енглеске у току 1927. и 1928. године (37% увоза, односно 155 тона), да би 1929. године увозом превладавале предиилице из Немачке (67%). Разбоји су се највише увозили из Чехословачке око 60% у периоду од 1927. до 1929. године што доказује велики утицај које су чехословачке фирме и капитал имале у текстилној индустрији, нарочито на северозападу земље.

Бугарска оријентација у спољној трговини је била слична, са изузетком Чехословачке. Доминантан увоз машина је био из Немачке и у целом истраживаном периоду се кретао око 55-60%, на другом месту је увоз машина и алата из Британије чији је утицај временом порастао – са 2,8% у току 1921. године на 13% у току 1929. године.

У Краљевини СХС до 1925. године било је на снази решење Министарског савета по коме су све машине, машински делови, алати и разне инсталације које се не производе у земљи, а потребне су за опремање фабрика, ослобођене од увозне царине. Доношењем нове царинске тарифе ова повластица је делимично укинута, тако да су само нове машине могле да се увозе бесцарински. Међутим увоз половних машина није био решен том одлуком, јер је због разних трговинских уговора и клаузула и даље постојала могућност увоза старих и истрошених стројева. Због овакве државне политике која је тежила, најпре, индустријализацији постојао је значајан увоз половних, старих и дотрајалих

машина. Како то примећује Ч. Јоксимовић – „иностранци текстилни фабриканти су преносили цела своја предузећа са целим инвентаром, са старим и похабаним машинама и са целокупном фабричним персоналом, јер нису морали да плаћају царину или друге трошкове“.⁵⁰³

Генерална Дирекција царине није водила детаљну статистику увоза машина, тако да немамо податке о правом обиму и величини увезених половних машина. О овом питању пак можемо да говоримо на основу атмосфере која је постојала у текстилним круговима.

Текстилни индустријалци су сматрали да би било најбоље да се у потпуности забрани употреба старих машина, али због трговинских уговора са другим државама као и ради међународне конвенције о укидању увозних и извозних забрана, Краљевина није смела да забрани увоз. Из тог разлога је Савез текстилних индустријалаца предлагао да се увоз старих машина спречи тако што би се донео закон којим би се одредило да код подизања нових и код проширења постојећих текстилних фабрика не смеју бити употребљене старе машине.⁵⁰⁴ У увозу половних машина домаћи индустријалци су видели могућност да странци постану конкурентнији на домаћем тржишту. Сам увоз употребљених машина била је послератна појава, јер су због великих територијалних промена страна предузећа донела своје машине и монтирале у државе у којима је постојала могућност за развој индустрије. В. Бајкић, за разлику од представника текстилне индустрије, није био против употребљених машина и сматрао их је „оруђем индустријализације“. Интерес земље по Бајкићу јесте да буде што више фабрика у држави, а нерентабилност, на коју су се жалили домаћи индустријалци јесте ствар вођења предузећа, а не питање половних машина.⁵⁰⁵

Величина текстилне индустрије се мери према броју вретена у предионицама и разбоја у ткачницама. У Краљевини СХС се број вретена повећао за два пута (са 109.000 на 215.000), а број разбоја за скоро три пута у периоду који истражујемо (са 3.170 на 12.700). У Бугарској је се број вретена од 1926. до 1931.

⁵⁰³ Ч. Јоксимовић, *Наша текстилна радиноост...*, стр. 14.

⁵⁰⁴ АЈ, 76-55-95, Записник седнице Управног одбора Савеза Текстилних индустрија, која је одржана на дан 7 марта 1929 г у 16 подне, стр.2.

⁵⁰⁵ В. Бајкић, „Индустријализација“, *Народно благостање*, 20.2.1932, број 8, година 4, стр. 116

године повећа са 37.384 на 67.258 вретена (1900 их је било 13-15000), а број разбоја са 2535 на 4356.⁵⁰⁶

Табела бр. 12 јасно показује колико је била развијена текстилна индустрија Краљевине СХС и Балкана у поређењу са светском, европском и регионалном индустријом. Сви недостаци текстилне индустрије и слабост се манифестују када дође до поређења са државама ван региона.

Табела број бр. 12.: Број вретена и разбоја на 1000 становника око 1928

	Вретена	Разбоји
В. Британија	1132	15
Швајцарска	335	6
Белгија	270	7
САД	264	6
Чехословачка	249	9
Француска	247	5
Немачка	160	4
Холандија	157	7
Италија	131	4
Јапан	130	3
Аустрија	115	2
Шведска	98	3
СССР	62	1
Пољска	56	1
Мађарска	32	2
Краљевина СХС	16	1
Бугарска	12	0,8

Извор: Compass, *Finanzielles Jahrbuch* 1941 стр. 2274; Д. Калинов, Димо Тодоров, „Насърдчаваната индустрија и индустриалната политика во Бугарија“, *Стопанска мисъл*, година 3, книжка 1, 1932, стр. 51.⁵⁰⁷

Централа индустријске корпорације је током 1925. године покренула питање колико је било вретена, предионица памука и механичких ткачких разбоја пре Првог светског рата и током 1925. Добијени су следеће одговори: на територији Трговачке-индустријске коморе Скопља није било „предионица памука ни механичких техничких разбоја, нити их има данас“.⁵⁰⁸ У Љубљанској и

⁵⁰⁶ Димо Тодоров, „Насърдчаваната индустрија и индустриалната политика во Бугарија“, *Стопанска мисъл*, година 3, книжка 1, 1932, стр. 50-51; Ив. Симеонов, *Насърдчаваната индустрија во Бугарија*, част 1, стопанска анкета, Софи 1926, стр. 11; Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, 11.)

⁵⁰⁷ Упоредити: Рачо П. Косев, *Всесветското производство на памук, прејуди и платове, Бъдещи перспективи за Бугарија*, Софија 1928, стр. 13

⁵⁰⁸ АЈ 76-58-103, Допис Трговачке-индустријске коморе упућен ЦИК, 16.7.1925.

Мариборској области почетком 1914. било је у погону 53.582 вретена предионице памука и 859 ткачких разбоја. Наведени број вретена остао је непромењен док се број ткачких разбоја повећао па их данас има 1.963.⁵⁰⁹ У Босни у Херцеговини постоје у две перионице вуне – *Творница сукна и творница Индустијске заједнице дд, Омиш* које су имале 2 селфактора и 400 вретена и предионица, а фабрика у ликвидацији *Ужичанин и Баишаушевић, фабрика сукна и вунене робе* у Сарајеву је имала 2 селфактора и 200 вретена. Предионице памука пре рата у Босни и Херцеговини нису постојале, нити су постојале средином двадесетих⁵¹⁰ Савез банатских индустријалаца је написао да је пре 1914 постојала само једна предионица вуне – *Српска фабрика тепиха Л. Дунђерски АД* у Великом Бечкереку која је тада имала 200 вретена за предиво вуне и 40 механичких разбоја. Данас има у погону такође 200 вретена а само 12 механичких разбоја у погону. Током 1919. године је основана фабрика за израду вуне у Великом Бечкереку која је имала предионицу вуне са 720 вретена у погону.⁵¹¹ Земаљски савез индустријалаца Загреб није имао тачне податке о периоду пре 1914, док средином 1925 њихове творнице су бројале – 45.000 вретена и 1250 разбоја који сви припадају Дугој Реси.⁵¹² На територији горњобачких индустријалаца пре рата је био један ткачки разбој – Јозиф Рихтер Суботица, а 1925. године имало их је 4 – Гемчић Васо, Ђено Бех, Фроријан ВАрга, Јосиф Рихтер.⁵¹³

Мада нису све индустријске коморе одговориле на упутник, и питање је колико су прецизно сакупљани подаци, резултати анкете упућују на неколико закључака. Први, у Словенији је величина и моћ текстилне индустрије почивила на предратном развоју. Босна и Херцеговина и Војводине нису имале ни приближно развијену текстилну индустрију као северозападни делови Аустроугарске. И треће, најразвијенија текстилна индустрија била је у Хрватској и Словенији. Укупан број вретена у предионицама у фабрикама Хрватске и

⁵⁰⁹ АЈ 76-58-103, Допис Звежа индустријцев на словенском оземљу Кралјевине Србов и Хрватов на Словенцов в Лјубљани, упућен ЦИК, 20.7.1925

⁵¹⁰ АЈ 76-58-103, Допис Творничка и обртничка комора за БиХ у Сарајеву упућен ЦИК, 18.7.1925

⁵¹¹ АЈ 76-58-103, Допис Савеза банатских индустријалаца у Великом Бечкереку, упућен ЦИК 20.7.1925

⁵¹² АЈ 76-58-103, Допис Земаљски савез индустријалца Загреб, упућен ЦИК, 27.7.1925

⁵¹³ АЈ 76-58-103, Допис савеза горњобачких индустријалаца Суботица, упућен ЦИК, 27.7.1925

Словеније је био 1925. године 98.582, односно 60% од укупног броја вретена у Краљевини (162.000 је био годишњи просек у периоду од 1919 до 1929). На територији Србије, Босне и Херцеговине и Војводине је било око 64.000 вретена, што је цифра која је приближна броју вретена у Бугарској (53.000). Цела бугарска текстилна индустрија, не само повлашћена, је 1923. године имала око 53.000 вретена у памучној и индустрији прераде вуне. Толико је имала Словенија у периоду пред Први светски рат.

О модернизацији технолошког процеса поред увоза машина показатељ јесте и обим уложеног капитала у машине. Биланси текстилних фабрика сведоче да је *Југочешка Крањ* имала највише уложеног капитала у машине 35 милиона, затим *Дуга Реса* 22 милиона, *Југословенске текстилне творнице Маутнер* 21,5 милиона динара, а фабрике концерна Илић 15,5 милиона динара. У истраживаном периоду највише инвестиција у машине су имале фабрике концерна Илић и *Југословенске текстилне творнице Маутнер*. Маутнер је повећао своја улагања у машине са 2,6 милиона (1923) на 21,9 милион (1929), куповином нових парних котлова.⁵¹⁴ У фабрикама браће Илић обим капитала инвестиран у машине је износио 1920. године 1,5 милиона, док је 1929. године вредност машина износила 15,6 милиона. Захваљујући детаљним извештајима Управног одбора *Текстилних фабрика вуне Косте Илића* имамо прилику да прикажемо како је изгледао раст и модернизација једне фабрике -

„На простору саме наше фабрике подигли смо једну велику троспратну зграду за радничке станове и фабричке потребе као и за један мали млин за који су раније купљене машине. Од машинерије купили смо при крају године врло повољно 15 комада разбоја и једну машину за шивење од фабрике Георг Швабе, Билиц (1921)... Купили смо предионицу за једноставна предива која се састоји из 5 асортимана влачара, 7 предионица селфактора по 450 вретена и још 9 разних других машина за предионицу заједно са припадајућим прибором. Даље смо купили предионицу за камгарн предиво, која се састоји из једног комплетног предспремног асортимана од 5 пасажеа... Купили смо једну машину за сушење сукна, највећег капацитета и наповољније конструкције са 6 спрата и 4 поља,

⁵¹⁴ АЈ 65-1238- пословно порочио 1923-1929; Извештај управног савета, 27. јун 1928.

система М. Рудолф Јар, Гера. Са купљеном предионицом у вези приступили смо и зидању једне нове, сасвим модерне зграде искључиво за предионицу...Зграда ће бити од гвозденог бетона са 4 спрата у дужини од 60 метара и ширини од 17 метара (1922) Од већих инвестиција напоменути нам је зидање петоспратне нове предионице, нове канцеларијске зграде, подизање чиновничких и раденичких станова... Машине нове предионице, сушаре и остале машине набавили смо врло повољно...(1923) Имали (смо) знатних инвестиција у нове машинерије. Између осталог набавили смо један велики парни казан са 300м² ложеће површине, нов уређај за предње чешљање вуне/камгарн нову велику пресу и декатир машину, ваљавице и друге. Осим тога подигли смо и још један магацин за вуну и остале сировине и купили имање у непосредној близини фабрике... (1925)⁵¹⁵

Укупне инвестиције у *Текстилним фабрикама вуне Косте Илића синови* закључно са 1925. годином износиле су 9 милиона динара, а следећа већа инвестиција у билансу је била 1929. годину, када је вредност машина представљена са 11 милиона, али није наведено у извештајима да су машине купљене. То није случајно. Те године, су почеле да стижу машине наручене на рачун репарација у вредности од 20 милиона динара.⁵¹⁶ Поред ових 20 милиона динара које су реално уложене тек 1929 године, *Фабрици вунених тканина Косте Илића синови* је одређена 1922. године и ратна одштета у износу од 9,7 милиона динара у натури, на основу којих су власници имали намеру да набаве машине из Немачке.⁵¹⁷ Из извештаја се не види на који начин и када су машине из ратне штете пристигле. Утврђивање тачне хронологије пристиглих машина из репарације показује да фабрика Владе Илића није обновљена на основу

⁵¹⁵ АЈ, 65-1205-2189, Извештај управног одбора поднет 6 редовном збору акционара на дан 26. Марта 1922; Извештај управног одбора, поднет 8 редовном збору акционара на дан 25 марта 1923; Извештај управног одбора Фабрике вунених тканина Косте Илића Синови АД у Београду, поднет 8 редовном збору акционара на дан 6 априла 1924.; Извештај УО фабрике Вунених тканина Косте Илића Синови АД у Београду, поднет 10 редовном годишњем Збору акционара на дан 21. Марта 1926;

⁵¹⁶ АЈ, 65-1205-2189, Записник 13 редовног збора акционара фабрике Вунених тканина Косте Илића синови АД у Београду одржан на дан 28 априла 1929.

⁵¹⁷ АЈ, 65-1205-2189, Предлог УО фабрика вунених тканина Косте Илића Синови АД у Београду за повећање фабрике и фабричних некретнина, 26. Март 1922 – ово није до краја искоришћен документ, у случају да је потребно да попуни број страна може да се искористи

репарација у Првим годинама после рата када је у суштини био њен највећи технички развој, већ из сопствених средстава и кредита Народне банке.⁵¹⁸

Све фабрике у Краљевини су израђивале влачени штоф – штрајхгарн, док је једино фабрика Владе Теокаревића у Параћину имала могућност израђивања финог камгарног штофа, јер је поседовала најморедније машине за чешљање и предење вуне.⁵¹⁹

Фабрика у Преболду, као део *Југословенских творница Маутнер*, се састојала из две фабричке зраде, располагала је са 487 аутоматских разбоја, система Northrop⁵²⁰, а делимично система Steinen⁵²¹ са одговарајућим стројевима за предрадње. Имала је у погону 5.600 Throstle⁵²² вретена, са којима је штедела на премотавању памука. Погон је радио на воденој турбини од 80КС и парној машини од 400КС.⁵²³ *Glanzmann, Gassner & Co.*, памучна предионица и ткаоница је увела у ткање полуаутоматске разбоја, а у предење прстанасте машине, док је пренос погона замењен електромоторима.⁵²⁴

Типичан пример развоја једне мале текстилне фабрике јесте фабрика трикотажа браће Гранер у Чаковцу. Браћа Гранер били су трговци и индустријалци који су пре рата имали циглану у Белици, а у Чаковцу трговину мешовитом робом на велико и мало. После рата решили отворили су малу фабрику врпци, захваљујућу извесном искуству у пословању са текстилном робом из Аустрије. У Аустрије су набавили 10 разбоја за ткање врпце и поставили у шупе, које су претходно изградили за потребе фабрике. Производњу врпци су започели на пролеће 1923. године, са 14 радника. Електричну енергију су добијали од *Чаковачког млина са муњаром ДД*. Прве производе су продавали у

⁵¹⁸ Никола Вучо износи не наводиће тачне године када су машине пристигле да је фабрика брзо обнављана сопственим новчаним средствима, кредитима Народне банке и делимично немачким репарацијама (Никола Вучо, „Текстилне фабрике на Карабурми 1878-1947“, *Годишњак града Београда*, XII, 1975, стр. 123) Милан Илић, брат Владе Илића, наводи да су ратну штету за обнову фабрика (вероватно у Лесковцу) добили међу последњима (Милан К. Илић, *Мој План*, Београд 1935, стр. 4)

⁵¹⁹ „Индустрија штофа“, *Привредни преглед*, број 49, 1929, стр. 7.

⁵²⁰ Најмодерније тип разбоја, у потпуности аутомаско ткање, произведене у Енглеској

⁵²¹ Врста аутоматизованог разбоја

⁵²² Напредније врста вретена код које је рад у предењу континуиран

⁵²³ Привредни алманах Југословенског Лојда, Загреб 1929, стр. 52, глава 5, реклама

⁵²⁴ Janko Jovan, „Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije“, u: *Slovenci v desetletju 1918-1928, zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, uredil dr Josip Mal, Ljubljana 1928, str. 530; F. Kresal, *Tekstilna industrija...*, стр. 97-98; Joso Lakataoš, *Privredni almanah...*, стр. 50, глава 5.

сопственој продавници, али имали су и свог трговачког путника за продају врпци. Крајем године, пошто су имали успеха у пословању, запослили су и првог службеника који је водио пословне књиге. У наредним годинама производња се проширила, број радника се повећао на 150, увели су у производњу чарапе, капе, кончано предиво, пертле и разна друга предива. Фабричке зграде су надоградили, а број разбоја је увећан на око 40.⁵²⁵

Улагање у технологију било је присутно и у *Првој повлашћеној ужичкој ткачкој радионици АД*. Фабрика је започела са радом 1868. године као ткачка радионица са 14 разбоја и ваљарицом, 8 ручних машина са по 50 вретена, и реком Ђетињом као погонском снагом. До краја двадесетих година је ткачку радионицу са пет одељења за белјење, за сновање и намотавање, два одељења за ткање са 165 механичких разбоја, одељење за апретирање са машином за штрикање платна, две машине за сушење памука...стругару са два гатера, ледару браварску радионицу и столарску радионцу. Имала је локомобил од 55КС, турбогенератор са парном трубином, два котла уз коришћење хидроелектране.⁵²⁶

Обим инвестираног капитала у земљиште, зграде, машине, алат, намештај и превозна средства,⁵²⁷ у текстилним предузећима Краљевине СХС основаним до 1918. године био је 466 мил. динара, а у периоду од 1919. до 1929. године укупна величина инвестираног капитала у новооснованим фабрикама била је 700 мил. динар. Из овога се закључује да је укупан обим био 1929. године био минимум 1.1 млрд. динара. Капитал инвестиран у текстилну индустрију чинио је 22%-24% од укупог капитала (3.1 млрд. динара) инвестираног у овом периоду. У графикону бр. 2 смо представили кретање и величину капитала у индексним вредностима у посматраним годинама. Током 1923. године инвестирано је највише капитала – пет пута више него 1919. године – 139 мил. динара. Поред чињенице да је ово био период јаког пораста броја текстилних фабрика (17 фабрика је основано 1923), у

⁵²⁵ Dragutin Feletar, Ernest Fišer, *Međimurska trikotaža, 1923-1973*, Čakovec 1973, 45-46.

⁵²⁶ 85 година Текстилног завода „Цвета Дабић“, Титово Ужице, Ужице 1985, стр 73, 170.

⁵²⁷ Подаци о обиму инвестираног капитала се налазе у Статистици индустрије... То значи да имамо податке о томе колико је уложено капитала при оснивању нове фабрике, а немамо реално стање инвестираног капитала током године за читаву текстилну индустрију. Статистика индустрије је подразумевала стварно инвестирани капитал и то у земљиште, зграде, машине, алат, намештај и превозна средстав. Међутим, у многим случајевима подаци нису постојали јер нису вођење књиге, већ је процењено на основу прометне или биланске вредности творнице. (*Статистика индустрије*, стр. 10)

овом период је довршена национализација предузећа и тада су de facto основана „нова“ преузећа. Тих година су основана и две велике текстилне фабрике *Југословенске текстилне творнице Маутнер*, која у новембру 1922. године добија дозволу за рад, и *Југочешке Крањ* у 1923. години. У периоду повољне конјунктурне инфлације од 1919. до 1924. инвестирано је 404 мил динара у новоосноване фабрике, док је у периоду привредне стабилизације од 1925. до 1929. године инвестирано 296 мил динара (за око 30% мање). Предузећа су у просеку инвестирала 41 мил динара по фабрици, с тим што је у првом периоду од 1919 до 1924 инвестирано дупло више у фабрику (27 мил динара) него у периоду 1925-1929 (13 мил динара).

Обим и структуру уложеног капитала у машине, зграде и земљиште у Бугарској представили смо у графиконима бр. 2 и 3. Највећа грана текстилне индустрије имала је и највише уложеног капитала – индустрија вуне, али постоји тренд опадања сходно промени у структури текстилне индустрије. Од укупног капитала инвестираниог у машине, зграде и земљишта током 1921. године у индустрију прераде вуне било је уложено 72%, а током 1926 године 60%. Насупрот томе удео памучне индустрије је повећан са 4,6% на 16%. Такође улагање капитала јасно показује да су технолошки напредовале само памучна индустрија и индустрија прераде вуне, док рецимо у индустрији лана, конопље и ужарије није постојало знатније улагање у технологију производње. Уложено је свега 10.000 лева, насупрот памучној где је уложено 80.000, или вуненој 74.000 лева.

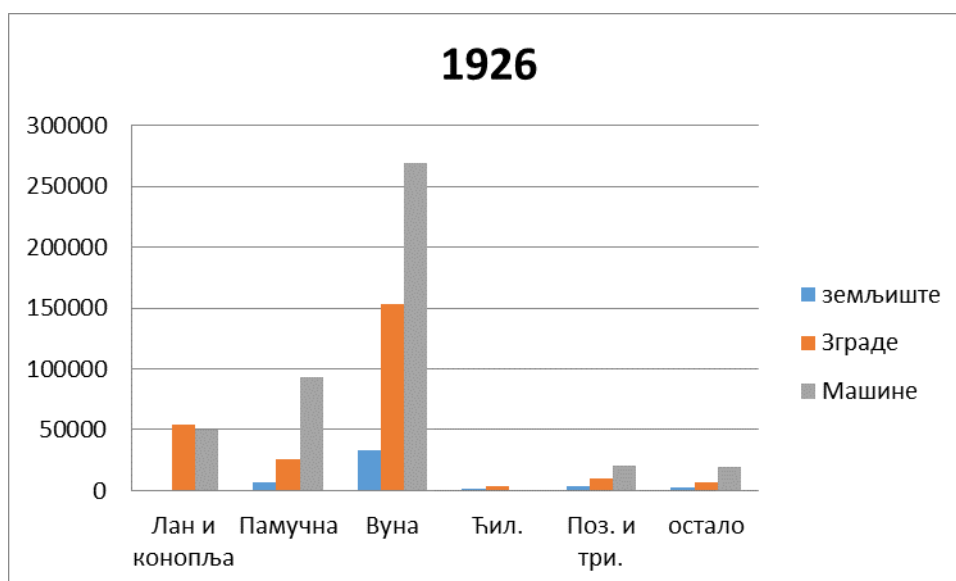
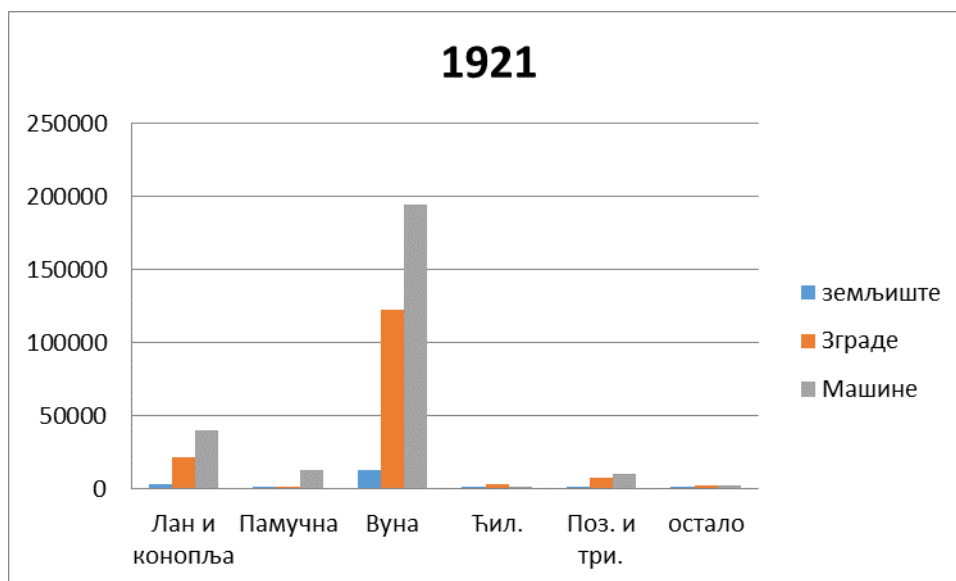
Укупан капитал уложен у покретну и непокретну имовину у бугарској текстилној индустрији увећан је у периоду од 1921. године до 1929. године са 22,6 милиона зл. лева на 48,5 милиона зл. лева.⁵²⁸

Највише капитала (1926) је било уложено у ткачнице вуне, 48% од укупно уложеног капитала у текстилној индустрији, што потврђује да су фабрике ткачнице предњачиле насупрот модернијим предионицама (12%). Уложени капитал у ткачнице вуне и памука је чинио 63% укупног капитал, насупрот предионицама вуне и памука чији је удео капитала био 13%. Инвестиран капитал

⁵²⁸ СГБЦ, 1932, стр. 242

у памучне предионице је био свега 1,2% а видећемо касније да је управо структура увоза текстилних производа била најуже везана за број памучних предионица. Вредност уложена у машине је чинила највећу ставку у покретној и непокретној имовини око 59% капитала (1923-1926).

Графикони бр. 3 и бр. 4: Структура уложеног капитала текстилних предузећа у Бугарској '000 1921 и 1926 (у левима)

Извори: Ив. Симеоновъ, *Насърдчаваната индустрия в България*, част 1, стопанска анкета, Софи 1926, стр. 9; Весов, Димитър, *Текстилната индустрия...*, стр. 10;

Фабрике у Бугарској су се развиле од малих ткачница смештених у адаптираним шупама или складиштима, и тек у првој деценији двадесетог века или после рата су добиле изглед правих фабрика. Бетонирање подова фабричких зграда највећих фабрика за прераду вуне се одиграло тек почетком двадесетих година. (Успех, Александар, Ив Берова)

Фотографија: Стара фабрика Ив. Калпазанова⁵²⁹

Фотографија: Нова фабрика Ивана Калпазанова⁵³⁰

⁵²⁹ Христо Беров, *Габровските Фабрики – „Биографии” И Снимки*, у: Анамнезис <http://www.anamnesis.info/broi2/Berov.pdf>

АД текстилно Андонов & Михаилов, Габрово, је започела рад у просторији од 300 метара квадратних, прве машине су биле примитивне, имали су 208 вретена и 7 ручних разбоја, а три разбоја су радила у кући Русча Андонова. До Првог светског рата фабрика се проширила у зграду са три спрата, а до 1927. године набављене су нове машине и уграђене модерније инсталације за прераду вуне – 80 разбоја, жакардов stroj, машине за апретуру, селфактори, машине за чешљање вуне.⁵³¹

Фабрика *Принц Кирил* је изграђена у малој каменој згради са једним спратом и почела је рад са 24 ткачких разбоја и неколико припремних машина, до 1929. број разбоја се повећао на 168.⁵³² У наредним годинама за одељење ткачнице су набављене и нове немачке машине – Рошер и Фокленгешеф и енглеске – Хетерсли, као и најмодернији стројеви за апретуру, жигери за бојење тканина, центрифуге за бојење пређе, калемови и апарати за бељење тканина, сушара... За непрекидан рад фабрике, саграђена је електрична централа, фабрика се прикључила на електричну централу.⁵³³

Једна од најмодернијих фабрика за прераду вуне из Софије *Георги Стефанов и синови* је 1929. године имала следећу механизацију – комплетну инсталацију за прање, карбонирање и бојадисање вуне, предioniцу за штрајхгарн вуну са 2610 вретена, комплетно одељење за гребењање, ткачко одељење са 116 разбоја, комплетну апретуру са бојациницом за тканину и одељење за камгарну пређу са 1000 вретена. Погонска снага се састојала од два парна котла, једне парне машине и једног воденог точка са укупно 200КС.⁵³⁴

Један од индикатора технолошког ступња јесте и иновативна делатност, која представља базу и суштински део техничких проналазака, а тиме и технолошког развоја. Како се узроци развоја технологије налазе у постојећој

⁵³⁰ Христо Беров, *Габровските Фабрики – „Биографији” И Снимки*, у: Анамнезиз <http://www.anamnesis.info/broi2/Berov.pdf>

⁵³¹ Видети детаљније: З. Златанов, *150 години сливенске...*, стр. 1984; 50 години Андонов и Михайлов акционерно текстилно д-во, Сливен – Софија, 1889-1940, Софија, 1940

⁵³² Енчо Николов, *Габровските памукотекстилци...*, стр. 8; *Книга на габровската индустрија*, Габрово, 1934, стр. 60.

⁵³³ Енчо Николов, *Габровските памукотекстилци...* 10-11; *Книга на габровската индустрија...*, стр. 60-61

⁵³⁴ З. Златанов, *150 години сливенске...*, стр. 45-46.

структури индустрије, тако технолошка промена постаје део широког процеса, а сам проналазак социјални процес, на који утичу економска и културна околина.⁵³⁵

Већина научника се слаже да је инвентивна активност, коју најпрецизније одређује патентна статистика, одговорна за напредак у технологији који доприноси сталном повећању дохотка по глави становника и даљој индустријализацији.⁵³⁶

На територији Краљевине СХС у периоду од 1921. до 1929. године у Гласнику завода за заштиту индустријске својине је пријављено око 8.000 патената, од чега су око 1.200 патената пријавили проналазачи са територије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Патенти су се пријављивали по класама, а неколико класа је обухватало и иновације везане за текстилну индустрију - *Индустрија одеће, Плетење, израда чипака, коврчање и позаментирање, Предивна влакна, Израда шешира и клобучине, Позамантерија, предивна влакна, Шивење и вез, Предење, Ужарство и Ткање*. Укупно у целом периоду је било свега 25 пријава, од чега највише у класи *Индустрија одеће* 14, а затим *Шивење и вез* – 7. Није била ниједна патентна пријава у класама *Ужарство и Ткање*, које су се односиле на: приправне или помоћне радње, машине нићанице и Жакардове машине, на разбоје, начине ткања и тканине односно на део текстилне индустрије који је везан за технологију.⁵³⁷ Већина пријављених патената се тичала унапређивања ручног рада, али било је и пар пријава које су се односиле на унапређивање механизације *Вијало за навијални сирој, Приправа за кључ и Машина за ломљење, Машина за чишћење и вијање кудеље и Израда вунених клобучина*.⁵³⁸

⁵³⁵ Tom Kemp, *Historical Patterns of Industrialization*, New York, pp. 38–44

⁵³⁶ Kenneth L. Sokoloff, „Inventive Activity in Early Industrial America: Evidence From Patent Records 1790–1846“, *The Journal of Economic History*, Vol. 48, No. 4 (Dec., 1988), p. 813; Jacob Schmookler, „The Level of Inventive Activity“, у: *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 36, No. 2 (May, 1954), p. 184.

⁵³⁷ Јелена Рафаиловић, „Патентна статистика у Краљевини СХС – могућности за проучавање иновативне делатности“, у: *Историјска трибина младих сарадника*, Београд 2013, стр. 53, 57.

⁵³⁸ Стезник без пера, Прсник из три дела, Шаблон за кројење, Дедуктивна метода кројења, Ноговична роба, Уложци за косу, Израђивање панталона, Преса за хлаче, Уређај за чување очију, Пуце са прибадачем, Игла за везивање, Оквир за ручни рад, Справа за удевање конца у иглу, Машина за ломљење, Машина за чишћење и вијање кудеље, Поступак за израду чарапа, Поступак и смеша за пластично малање тканина (Јелена Рафаиловић, „Патентна статистика у Краљевини СХС – могућности за проучавање иновативне делатности“, у: *Историјска трибина младих сарадника*, Београд 2013, стр. 53, 57; подаци су преузети из: „Objave patentnih prijava“, *Glasnik*

Нисмо били у могућности да дођемо до података о патентној статистици у Бугарској, јер нису издавали посебну серијску публикацију са патетном статистиком.

4.2. Погонска снага

У случају Краљевине СХС није било могуће са тачном прецизношћу утврдити колику погонску снагу су користиле текстилне фабрике и каква је тачна била њена расподела. Поред непостојања прецизне статистике, додатан проблем представља и немогућност да се одреди колико је електричне енергије користило одређено предузеће, односно индустријска грана. Електричне централе које су користиле индустријске фабрике снабдевале су и друге фабрике, занатске радионице, или су служиле за осветљавање градова.⁵³⁹

Раст погонске снаге коришћен у текстилним индустријама у обе земље био је више него приметан. На првом месту текстилна индустрија, а индустрија уопште је употребљавала воду, угаљ, електричну енергију, природни гас и нафту. У Бугарској у периоду од 1921. до 1929. године број коњских снага које су користиле машине повећао се за три пута (са 5.798КС на 17.844КС), а коришћење електричне енергије у процентима се увећао са 2,8% на 37%.⁵⁴⁰ Према подацима из 1926. године највише погонске енергије су користиле ткачнице вуне 48%, затим предионице вуне 15%, и ткачнице памука 16%. Током 1929. године, резултат је нешто другачију у корист памучне индустрије 20%, а укупне вунена 48%.⁵⁴¹

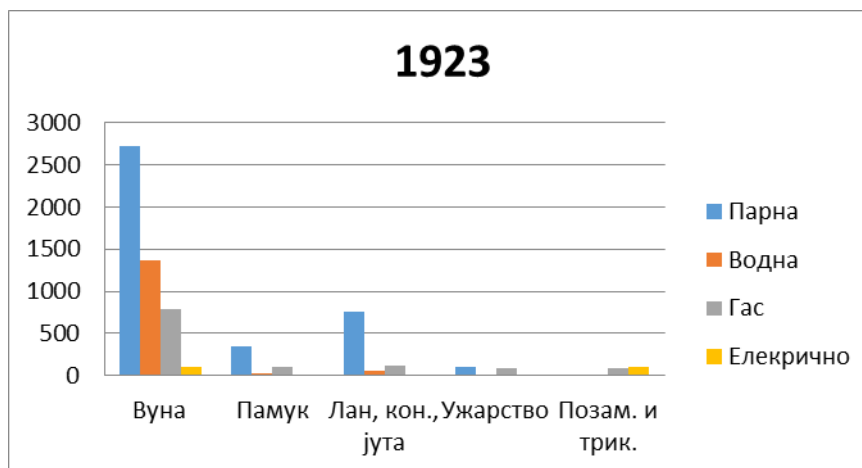
Графикон бр. 5. и бр. 6: Употреба погонске снаге у Бугарској

Uprave za zaštitu industrijske svojine, Godina 1, Beograd, 1 april 1921, broj 4. – Glasnik Uprave za zaštitu industrijske svojine, Godina XIII, Beograd, 1 jun 1933, broj 6)

⁵³⁹ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 129-130

⁵⁴⁰ Погонска снага коришћена у текстилној индустрији је расла из године у годину 1921 године 5.798КС (118), 1926 10356кс(241), 1929 17.884КС (1.280). коришћење електричне енергије је било присутно али је чинило мањи проценат – 2,8%, 10%-1926, 37%. (СБГЦ, 1931, стр. 232, 242, Д. Весов, *Текстилната индустрија...*, стр. 12)

⁵⁴¹ СБГЦ, 1931, стр. 232, 242, Д. Весов, *Текстилната индустрија...*, стр. 12

Извор: Ив. Симеонов, *Насърдчаваната индустрия в България*, част 1, стопанска анкета, Софи 1926, стр. 9; Весов, Димитър, *Текстилната индустрия...*, стр. 12.

За краљевину СХС можемо да представимо само колику су погонску снагу имале новоосноване фабрике, што не представља реално стање, јер су највеће фабрике на територији Краљевине основане пре Првог светског рата, а током двадесетих су даље улагали у своју механизацију. Количина погонске снаге коришћена у текстилној се кретала индустрији није била знатна. У Табели смо представили однос

Табела бр. 13. Погонска снага текстилне индустриј у новоснованим фабрикама 1919-1929

	Краљевина СХС	
--	----------------------	--

Година оснивања	Погонска снага текстилне индустрије	Укупна погонска снага	Однос у процентима
1919	449	8738	5.1%
1920	2070	16811	12.3%
1921	673	18218	3.6%
1922	1690	13391	12.6%
1923	2025	58176	3.4%
1924	722	7025	10.2%
1925	354	8559	4.1%
1926	3453	13271	26.0%
1927	1215	8591	14.1%
1928	2748	9665	28.4%
1929	1091	14435	7.5%
Укупно	16490	176.880	9.09%

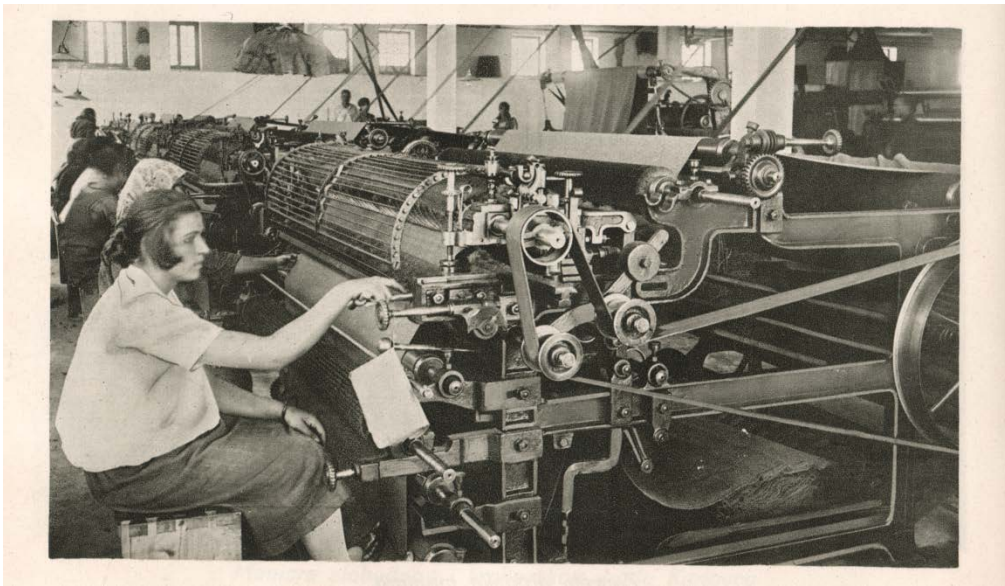
Извор: *Статистика индустрије...* стр. 60-61.

Текстилна производња прво се појавала као кућна индустрија а потом као машинска производња, најпре на воденом, а потом на парном погону, да би тек касније дошло до примене погонске снаге електричне енергије. Најбољи пример за то јесте развој индустрије Лесковцу. Као што је већ речено прва „фабрика“ за производњу гајтана уз помоћ чаркова је подигнута у Стројковцима 1885. године. Два су разлога за то. Прво постојање воденице на коју су власници постројили чаркове и користили снагу воде за покретање чаркова, а други разлог јесте да је у Стројковцу река Накриванска, на којој је била воденица, била некренена и погодна за прање вуне. Међутим услед честог смањивања водостаја Накриванске реке, власници су чаркове пребацили у село Вучје близу Вучјанске реке, која је имала већи потенцијал воде. Захваљујући већем потенцијалу воде Мита Теокаревић је подигао и предионицу. Даље током развоја града Лесковца и индустрије, од 1905. године лесковачке фабрике су започеле да користе електричну енергију за свој погон оснивањем *Лесковачког електричног друштва*.⁵⁴²

⁵⁴² Nikola Vučo, „Pogleda na industrijsku revoluciju u Srbiji u 19 veku“, u: *Acta historico-oeconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974, str. 88-89, 92.

Чаркови, калемови за упредање гајтана коришћени у „фабрици“ у Стројковцу око 1880⁵⁴³

Фабрика Владе Теокаревића у Параћину. Разбој у употреби око 1926

У посматраном периоду основане творнице су располагале са погонском снагом од 16.490 КС, и чиниле су свега 9,32% од укупне погонске снаге коришћене у индустрији. Према тумачењу С. Куколече уколико се упореди процентуални раст погонске снаге са растом фабрика и радних места он је најслабији и износи 32%, за разлику од броја фабрика од 66% и од радних места где је 57%. Такође с обзиром на велики удео радних места у индустрији 22% од укупног запосленог становништва, а мали удео од 9,32% погонске енергије од укупно коришћене енергије, текстилна индустрија је по Куколечи радом

⁵⁴³ <http://www.politika.rs/rubrike/Magazin/Drama-utkana-u-tekstil.sr.html>

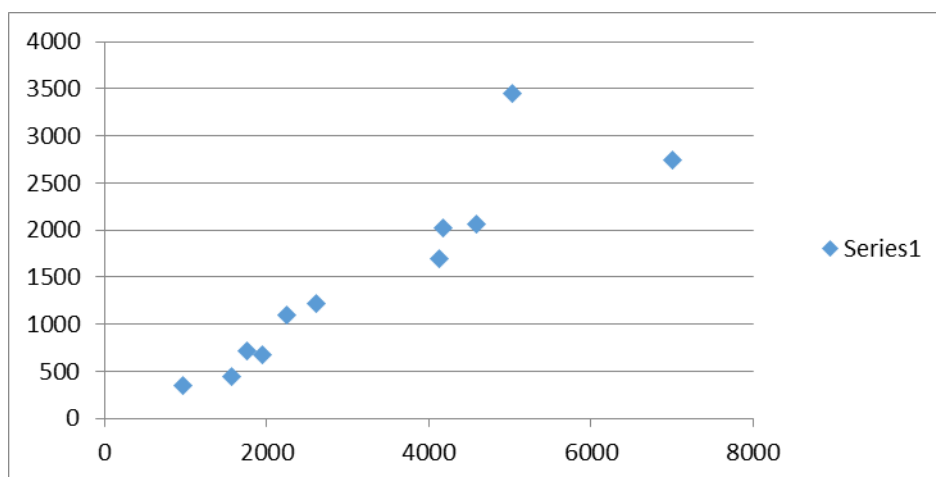
интензивна индустрија. Што значи да је њен основн производни фактор радна снага и да се текстилна индустрија заснива на раду радне снаге, а не машинске.⁵⁴⁴

Међутим, корелација⁵⁴⁵ између радне снаге и погонске снаге, као и радне снаге и капитала уложеног у основна средства донекле потврђује тврђење Куколоче.

Табела бр. 14: Корелација r уложеног капитала, погонске снаге и радне снаге у текстилној индустрији Краљевине СХС 1919-1929

	капитал-радна снага	капитал-погон	Радна снага-погон
1919-1924	0,86	0,92	0,99
1925-1929	0,83	0,90	0,88
1919-1929	0,73	0,76	0,91

Графикон бр. 7 - корелација радне снаге и погона

Корелација између радне снаге и коришћене погонске снаге је скоро 0,90, што упућује на скоро апсолутну повезаност. Међутим то искључује тврђење Куколече да је рад био заснован у потпуности на радној снази. Према корелацији

⁵⁴⁴ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 133-134, 150.

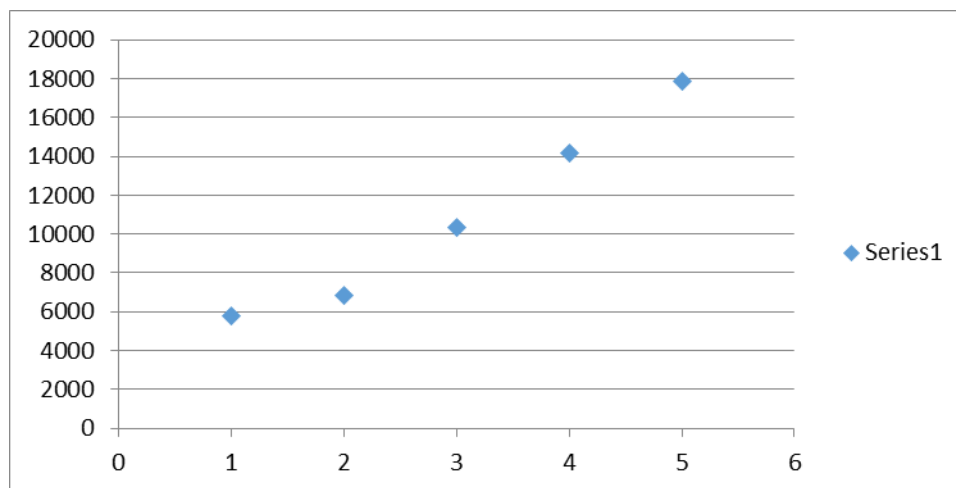
⁵⁴⁵ Корелација је једна од метода која се користи у економетрији за израчување везе између две варијабле. Корелација се мери на основу коефицијента корелације – r . Коефицијент корелације се креће од -1 до 1. $r = -1$ означава перфектну негативну корелацију (нема везе између варијабли), $r = +1$ означава перфектну позитивну корелацију, а $r = 0$ означава да одсуство било какве корелације. Што је r ближи јединици то значи да постоји јача веза. Ми смо рачунали Пирсонову корелацију. Морамо да напоменом да висока корелација не значи узрочност, већ да је постојала веза између варијабли. Charles H. Feinstein, Mark Thomas, *Making History Count: A Primer in Quantitative Methods for Historians*, 71-77.

рад је био заснован на количини погонске снаге, односно количина погонске снаге је одређивала број радника. Да је рад текстилне индустрије зависио само од броја радника, онда не би постојало корелације између броја радника и погонске снаге, јер број запослених радника не био одговарао коришћеној погонској снази. У прехрамбеној индустрији корелација је у периоду 1919-1924 године била 0.56, у индустрији прераде метала 0.78, у индустрији керамике и стакла 0.55, док је у текстилној индустрији износила 0.99.⁵⁴⁶

Свакако да количина коришћене погонске снаге говори о малом производном капацитету⁵⁴⁷, што је утицало да постоји највећи број радника, али је тај број радника био одређен малим капацитетом фабрика, односно slabим машинама.

У Бугарској је иста ситуација. Корелација између броја радника који су радили у текстилној индустрији и коришћене погонске снаге за период 1921-1929. године био 0.99

Графикон бр.8. корелација радне снаге и погона у Бугарској⁵⁴⁸

У обе земље је дошло до напретка на технолошком нивоу. Количина уложеног капитала у основна средства, машине и непокретности, се увећала;

⁵⁴⁶ Израчунато на основу *Статистике индустрије*, стр. 61-62.

⁵⁴⁷ S. Kukoлећа, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 140.

⁵⁴⁸ Израчунато на основу Табеле бр. 4.

величина искоришћене погонске снаге такође. Текстилна индустрија Краљевине је била према обиму употреба машина, разбоја, вретена и погонске снаге скоро два пута већа од бугарске текстилне индустрије. Међутим, у Краљевини су се увозиле већином старе, похабане и дотрајале машине, док су у Бугарској увожене нове машине.⁵⁴⁹ (Нема података у литератури о увозу старих и дотрајалих машина, што је као што смо видели једно од суштинских проблема југословенске индустрије).

Мишљења смо да увоз модерних технологија (и нових и старих) није омогућио прескакање јаза у знању и технологији и омогућио одржив развој индустрије. То чак није ни суштинско питање, јер је врло ускогрудо и не обухвата друштвена питања која се тичу доласка и начина на који се користи нова технологија. Значајније питање јесте шта се дешава у позадини при коришћену нове технологије. Увоз нове савремене технологије није од значаја ако не постоји стручно радништво, ако се чека пар месеци на испоруку машина, или на делове за поправку; ако не постоје иновације у вези производног процеса; ако не постоји добра организација рада. Тако да увоз модерне технологије само по себи није мерило да ће доћи до развоја индустрије.

Затим, текстилна индустрија није била индустрија чији је раст био заснован искључиво на радној снази, а не на погонској снази. Напротив, погонска снага је одређивала величину радне снагу, док је количину погонске снаге одређивао уложени капитал.

Модернизација у технологији је постојала у обе државе, али је и даље заостајала у односу на напредне индустријске земље. Изграђене су нове фабрике са релативно савременом опремом, али је и даље наставио да постоји велики број старих машина.

⁵⁴⁹ Видети: *Развитие на текстилната промишленост...*, стр. 25.

5. Капитал у текстилној индустрији

5.1. Обим и структура капитала у текстилној индустрији

Перманентно оскудевање у капиталу⁵⁵⁰ била је карактеристика југословенске привреде. Па тако ни текстилну индустрију као једну од развијенијих није заобишао овај проблем. Пољопривредни сектор је, услед своје неразвијене структуре, незнатно доприносио акумулацији капитала, јер и уколико је имао средства инвестирао је у производне гране где је пословање било упрошћено и у предузећа малог или осредњег капацитета. Услед ратова у Србији трговина је изгубила могућност да буде главни инвеститор у Краљевини, па су тако извори новца у Краљевини СХС били држава, новчани заводи, банке и инострани капитал.⁵⁵¹

Детаљније је речено у претходном поглављу, али овде ћемо само да сумирамо количину капитала инвестираног у машине, зграде и земљишта. Укупан капитал уложен у покретну и непокретну имовину у Бугарској текстилној индустрији увећан је у периоду од 1921. до 1929. године са 22,6 милиона зл. лева на 48,5 милиона зл. лева. Чинио је 17% (1921), односно 20% (1929), од укупно инвестираног капитала у целој индустрији.⁵⁵² Највише капитала је било уложено у индустрију прераде вуне, у оквиру кога је постојала тенденција опадања, и то у ткачнице вуне (48% од укупно уложеног капитала у текстилној индустрији). Укупан уложени капитал у ткачнице вуне и памука је чинио 63%, насупрот предионицама које су имале 13%. Уложен капитал у памучне предионице је био свега 1,2%. У текстилној индустрији предњачиле су ткачнице насупрот скупљим

⁵⁵⁰ Капитал индустријског предузећа може да буде домаћи, страни или комбиновани, а што се тиче употребе може да буде инвестициони или обртни. Инвестициони, или дугорочни, капитал се улаже у производна средства (машине), а обртни, односно краткорочни се улаже на кратке време и враћа се преко цене производа (Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 73)

⁵⁵¹ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја...*, стр. 265, 269; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 115.

⁵⁵² СГБЦ, 1932, стр. 242

предионицама. Вредност уложена у машине је чинила највећу ставку у покретној и непокретној имовини и чинила је у просеку 59% капитала (1923-1926).

Обим инвестираног капитала у покретна и непокретна добра детаљније је објашњено у претходном поглављу. Али да сумирамо, у текстилним предузећима Краљевине СХС основаним до 1918. године било је инвестирано 466 милиона динара, док је периоду од 1919. до 1929. године укупна величина капитала у новооснованим фабрикама била 700 милиона динара. Из овога се закључује да је укупан обим био 1929. године минимум 1.1 милијарди динара. Капитал инвестиран у текстилну индустрију чинио је 22%-24% од укупог капитала (3.1 млрд. динара) инвестираног у овом периоду. Највише капитала је инвестирано у периоду повољне конјунктурне инфлације, док је у периоду привредне стабилизације инвестирано за трећину мање.

Према правној форми предузећа текстилна индустрије у Бугарској су била: предузетничка, акционарска друштва (АД), ортачка, задружна, командитна и друштва са ограниченом одговорношћу (ДОО)⁵⁵³. У табели бр 15. представили смо правну структуру предузећа у Бугарској. Акционарска друштва се у Бугарској јављају након ослобођења и пред Први светски рат деловало је 198 акционарских друштава са око 125 милиона лева. Акционарска друштва су се прво оснивала у оквиру кредитних институција, банака и новчаних завода, а уочи рата су се проширило на трговинка и индустријска предузећа. Први светски рат је неповољно деловао на акционарска друштва јер су брзо изгубила капитал због депресијације бугарског лева. Године 1921. деловало је 128 акционарских друштава што значи да је једна трећина акционарских друштава нестала током рата. У периоду 1921-1923. ликвидирано их је чак 159 (од 198), јер су акционари престали са улагањем новца који није могао да донесе камату на акције

⁵⁵³ Предузетничка предузећа су била предузећа која су имала само једног власника; Акционарска друштва су друштва капитала које средства за оснивање и пословање прикупља и емтисањем акција одређене номиналне вредности. Оснивни капитал друштва чини збир номиналних вредности акција; Ортачко друштво јесте друштво које оснивају физичка лица ради обављања делности под заједничком фирмом у циљу стицања добити; Друштво са ограниченом одговорношћу представља предузеће које оснива правно или физичко лице са минималним износом капитала, за које одговара у потпуности својом имовином. Командитно друштво јесте предузеће које су основала два или више физичких лица ради обављања делности под заједничким именом. *Економски речник*, 9, 319, 125,522

дивиденди.⁵⁵⁴ Нормализовањем привреде дошло је и до повећања акционарских друштава тако да је у периоду до 1929. године постојало 248. Број акционарских друштава у текстилној индустрији је 1921. године износио 27, а 1929 године 59 и од укупног броја акционарских друштава, текстилна су чинила 21% током 1921, односно 23% током 1929.⁵⁵⁵ У току 1925. године било је укупно 32 акционарска друштва⁵⁵⁶ у текстилној индустрији са укупним основним капиталом од 112.839.000 (уплаћени капитал је чинио 108.513.000 лева). Фабрике са највећим оснивачким главницама биле су *Андонов & Михаилов* из Свилена; *П. К. Балевски АД*, из Тројана; и *Текстил АД* и Варна, са по 15 мил. лева капитала.⁵⁵⁷

Табела бр. 15: Структура бугарских текстилних предузећа

	Бугарска		Краљевина СХС
	1921	1929	1929
предузетничка	19	47	
АД	27	59	30/41
оргачка	19	70	
задружна	7	10	
Командитна и ДОО	1	12	
Укупно	73	198	

Извор: СГБЦ, стр. 242; 6. Општа државна статистика, Статистички годишњак, књига 1, за 1929, стр. 178

Акционарска друштва у Бугарској нису имала нарочито добре резултате. Већина друштава је основана без озбиљнијих намера и без доброг управног одбора. Чланови управних одбора су се често више интересовали за своје послове него за послове друштва. Многа кредитна друштва су основана управо у интересу чланова управних и зарад њихових профита. Декапитализовање је такође било врло присутно кроз узимање кредита од фирме без покрића, исплате високих

⁵⁵⁴ Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 360-361.

⁵⁵⁵ СГБЦ, 1932, стр. 244-245; упоредити са подацима – број текстилних акционарских друштва је био 1929 године 55 и имале су укупан капитал од 376.994.000 лева, док је укупно било 345 АД са око 2,3 милијарде основно капитала („Развитие на акционернитѣ индустриални дружества въ България“, *Индустриален преглед*, година 2, број 4, август 1931, године, стр. 30-31.)

⁵⁵⁶ Андонов и Михаилов, Аспарух, Беров и Хоринек, Балкан, Балканска свилена фабрика, Браћа Стојчев, Будућност, Ужарска фабрика Ив. Вжаров, Звезда, Васил Сотил, Ив. К. Калпазанов, Искра, Кајлашка долина, Кирил, Конопља, Конопљена индустрија и трговинско АД, Надежда, Мусала, Орел, Платно, Балевски, Постојанство, Принц Борис, Принц Кирил, Розова долина, Св. Георги, Текстил, Трико, Тројица, Успех, Фабрика Алекдар, Хр. Заимов (С. Бочев, *Капитализмът в България...*, стр. 403-404)

⁵⁵⁷ С. Бочев, *Капитализмът в България...*, стр. 403-404

дивиденди члановима одбора, бесплатно коришћење имовине фирме, надувавање дивиденди како би порасле акције. Поред тога акционари су често били у међусобним сукобима, како између једног друштва, тако и између више различитих друштава. Други проблем који су сва акционарска друштва имала јесте било недостатак довољно образованог и квалитетног чиновничког особља.⁵⁵⁸

Када је у питању структура текстилних предузећа у Краљевини СХС то нисмо могли са сигурношћу да утврдимо услед недостатка и непоузданости статистика. *Статистички годишњак Краљевине Југославије* наводи да је током 1929. године било 41 акционарско друштво у текстилној индустрији са оснивачким капиталом од 197 милиона динара и укупним износом биланса од једне милијарди динара. Како је укупно у Краљевини поменуте године било 247 акционарских друштава, тако да су текстилна чинила 16%, а највише их је било у индустрији прехране 31%.⁵⁵⁹ Детаљнији подаци о акционарским друштвима јесу у Извештај Одсека за кредитне установе и осигурање Министарства трговине и индустрије у Краљевини СХС који је први пут извршило преглед акционарских друштва за 1929 годину. Од 41 фабрике у категорији текстилне индустрије било 30 акционарских друштава (од укупно 213 фабрика), а разноврсне конфекције 11 акционарских друштава. Укупан биланс текстилних фабрика је био 753 милиона, а конфекцијских 293 милиона; уплаћена главница је износила 142 милиона односно (4% од укупне главнице свих акционарских друштава у земљи, укључујући и банке), а 55,5 милиона код конфекцијских; 111 милиона је било уложено у машинерију, односно 21,4 милион у конфекцијским фабрикама.⁵⁶⁰

У *Компасу* наводи се да је укупан број акционарских друштава у текстилној индустрији био закључно са 1929. године 70, са укупним оснивачким капиталом од 294 милиона динара. Анализом оснивачких главница на основу података које постоје у *Компасу* структура текстилне индустрије је следећа – до

⁵⁵⁸ С. Бочев, *Капитализмът в Българија...*, стр. 367-368; Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 362.

⁵⁵⁹ *Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Statistički godišnjak*, 1, 1929, Београд 1932, стр. 178-178

⁵⁶⁰ „Преглед стања акционарских предузећа, Југословенска акционарска друштва“, *Гласник завода за унапређивање спољне трговине*, 1931, број 7, стр. 12, табела 1, 2.

милион динара било је 20 друштава, од милион до 5 милиона – 35; од 5 милиона до 10 милиона 16; а преко 10 милиона било је свега два предузећа (*Дуга Реса* и *Југословенске текстилне творнице Маутнер*). То сведочи да је већина индустријских предузећа била малог обима и капацитета.⁵⁶¹

Иначе сам систем акционарских друштава у Краљевини СХС није био регулисан. У току читавог периода постојања Краљевине Закон о Акционским друштвима није донет, већ је важио на територији Србије Закон о акционским друштвима из 1896, са изменама из 1898. Овај Закон је проширен на Црну гору 1922. године. На простору некадашње Аустро-угарске царевине важили су трговачки закони у оквиру којих су постојале одредбе о акционарским друштвима. Због неједнакости у правном регулисању акционарских друштава Министарство финансија је 1922. године у оквиру финансијског Закона донело решење да се акционарска предузећа могу оснивати само за дозволом Министарства трговине и индустрије.⁵⁶² Привредници из Хрватске су били против ове одлуке и сматрали су да је неповољна по развој индустрије.⁵⁶³

Представу о величини капитала најбоље показују биланси предузећа.⁵⁶⁴ Међутим највећи део фабрика и других привредних предузећа у Краљевини није водио, нити је био у стању да води уређење књиге.⁵⁶⁵ Закон је једино обавезивао сва акционарска друштва да једном годишње закључују своје књиге и завршне рачуне предају јавности. А саму шему биланса је прописао Закон, међутим предузећа врло често нису представљала реално стање, јер су тежила да им биланси буду што мање јавни.⁵⁶⁶

⁵⁶¹ Compass, *Finanzielles Jahrbuch 1930*, Gustav Leonhardt, Wien 1930, 760-780.

⁵⁶² Vesna Aleksić, *Banka i moć*, Beograd 2002, str. 37.

⁵⁶³ Zanimljivo je da se srpska buržoazija nastojala uključiti u ovu trku za bogaćenjem i stići hrvatsku privrednu oligarhiju služeći se pri tome raznim sredstvima. Zamena krune u dinar u nerealnom omeru 4:1 (krajem 1919) nije pogodila hrvatske industrijalce jer su oni domaćim povisili cene roba i na taj način rekompensirali gubitak. Mira Kolar Dimitrijević, „Osnovna obilježja industrijskog razvitka...”, str. 191.

⁵⁶⁴ О самој појму и структури биланса видети Paul Gerstner, *Analiza bilansa*, Beograd 1933.

⁵⁶⁵ Биланси и закључни рачуни за 1924. и 1925. нису могли бити састављени јер Министарство пољопривреда и вода још није одредило цене сувих предивних чаура (АЈ 65-31-205, Директор Стеван Динишки, Извештај о раду Државних фабрика свиле у вези поднесених биланса и закључних рачуна за године 1920-1921, 1922 и 1923); АЈ 334-405-1321, Извештај о збору centrale industrijskih korporacija Kraljevine SHS koji je održan 12 i 13 juna 1926 u Beogradu u Sali Jugoslovenske banke, Стр. 12

⁵⁶⁶ В. Бајкић, „Неколико мисли о годишњем извештају акционарских друштава“, *Народно благостање*, 11.1.1930, година 2, стр. 20, бр. 2)

Разлог за приказивање фиктивних биланса је била жеља да се прикрије стварна добит предузећа, и да се на тај начин умањи пореска основица. Из тих разлога су књижени и дугови који нису постојали, затим трошкови производње су били више оптерећени, како би се исказана реална добит смањила, нису приказивали ни реалне цене непокретних или покретних вредности и сл.⁵⁶⁷ Знајући за такве појаве, државне власти су у Финансијском закону за 1926/1927 овластиле Министарство трговине и индустрије – одељење за кредитне установе да може у случају сумње у истинитост приказаног пословања и пријављеног пореза извршити контролу завршног рачуна.⁵⁶⁸

Коњунктуре укупних биланса најрепрезентативнијих предузећа са целе територије Краљевине у апсолутним износима представили смо у графикону бр 9. Нажалост немамо податке за све године и за сва предузећа да би извршили прегледнија анализу, али, и ове бројке нам доста казују.

Табела бр. 16: Оснивачки капитал највећих акционарских друштава у К. СХС

Фабрика	Главница 000'	
	1922-1923	1928-1929
ДД Дуга реса	4.500k	56.250
Маутнер, Загреб	10.000	20.000
Беогр. текс. инд.	6.000	20.000
Југочешка, Крањ	1.000	15.000
Фаб. вун. пред. КИС	5.000	10.000
Текст. Фабрике КИС	1.000	10.000
Ланене индустрија дд Иван Фидлар, Осиек	-	10.000
Прва повлашћена ужичка акционарска ткачка радионица	1.125	10.000

Извор: *Анализе биланс, народно благостање*, Compass, Finanzielles Jahrbuch 1930, Gustav Leonhardt, Wien 1930, 760-780; Compass, Finanzielles Jahrbuch 1923, Gustav Leonhardt, Wien 1930, 488-499.

Највећи оснивачки капитал имала је *ДД Домаће творнице ткања и предења у Дугој Реси* са 56.250 милиона динара, док је укупан биланс у 1929. био 95 милиона динара. Главница је била 1921. године 4,5 милиона круна, наредне 1922. године 9 милиона круна, да би у току 1927. године на основу Закона о

⁵⁶⁷ Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 118-120.

⁵⁶⁸ Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad 2007, стр. 127-128.

валоризацији⁵⁶⁹ капитал друштва уписан на 27 милиона динара, а наредне године на 56.2 милиона динара, што ју је учинило највећим текстилним предузећем у Краљевини СХС. Велике промене у билансу Дуге ресе се виде у увећању инвестиција у зграде и машине са 10 милиона 1926 године у 1929 години је износило 50 милиона (у оквиру чега је фонд амортизације од 12 милиона). Поред овог капитала, Дуга реса је располагала и са 70 милиона динара властитих инвестиција, што најбоље представља добру финансијску ситуацију у којој је фабрика радила.⁵⁷⁰

Главнице предузећа концерна Владе Илића нису прелазиле 10 милиона динара - *Фабрика вунених тканина Косте Илића синови АД* и *Текстилне фабрике Косте Илића синови АД* су имале 10 милиона, док је *Прва српска фабрика конфекција АД* имала милион динара. Укупни главница свих фабрика концерна Илића током 1933. је била 33,5 мил динара са фондом од 44,1 мил динара.⁵⁷¹ На основу биланса из 1929. године сазнајемо да је Фабрика вунених тканина КИС имала 34,8 милиона, од чега је 24,8 чинили резервни фондови (редован резерни фонд, фонд за амортизацију зграда и непокретности, фонд за амортизацију машина, фонд за ажију, фонд за дубиозу), а 10 милиона оснивачког капитал. Народно благостање је врло критички приступило анализи биланса *Фабрике вунених тканина* и *Фабрике текстилних фабрика КИС*, можда више него за било коју другу текстилну фабрику, сматрајући да је добар део биланса подцењен из неколико разлога. Односно да фабрике нису представљале реално стање, већ су умањивали добит. Машинерија је исказана са 8,3 милиона (750.000 златних динара), али то је сувише мало за куповину целог машинског прибора за једну фабрику вунене тканине и сматрају да треба повећати бар за 200%. Исто тако важи и за непокретности, које су исказане са 11 и по милиона, а с обзиром на локацију и вредност терена вреде минимум 14 милиона динара. Фабрика вунених

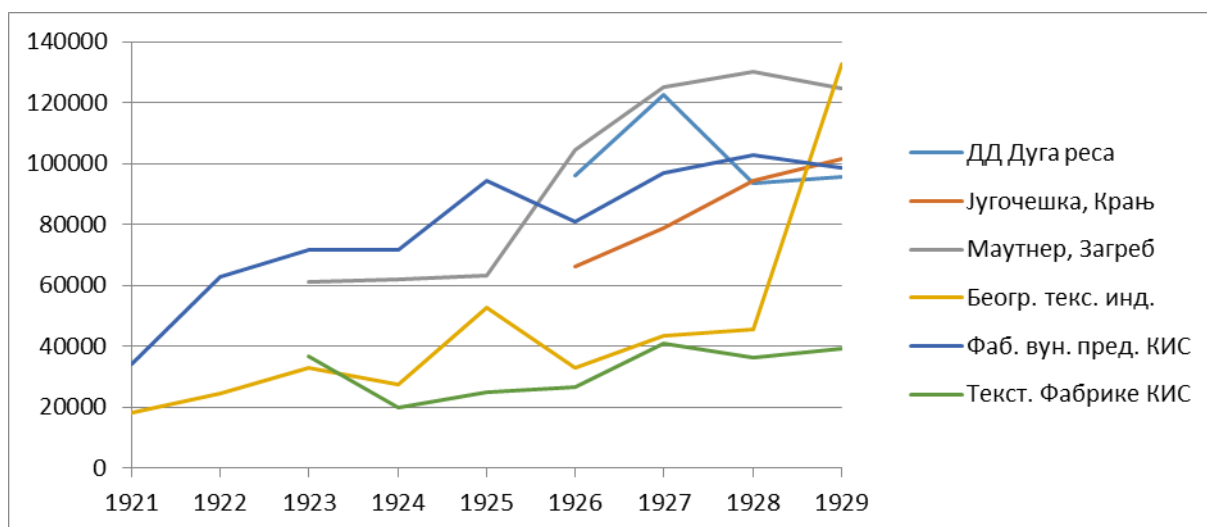
⁵⁶⁹ Валоризација (7.8.1926) у случају Дуге ресе је извршена тако што је вредност сваког од 22,500 комада акција који су били у оптицају повишена жигосањем од 400 на 1200.

⁵⁷⁰ АЈ 17-73, досије Памучне индустрија Дуга реса, *Izvadak iz trgovačkog upisnika za tvrtku „Dioničko društvo domaće tvornice pređenja i tkanja pamuka Duga Resa“*; „Дионичко друштво домаће творнице предења и ткања памука – дугареса“, *Анализа Биланса Народно благостање*, година 2, 26.7.1930, број 30, 134-135; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1930*, Gustav Leonhardt, Wien 1930, 765-786.

⁵⁷¹ Архив Народне банке Србије, период В, досије 122, *Izveštaj o koncernu fabrika Илић за 1933. godinu*, str. 3-4.

тканина имају преко 7 хектара земљишта, непокретности у Банату (заједно са дворцем и зградама у Београу). Само непокретност без зграда вреди 15 милиона динара. Акције предузећа не котирију се на берзи, јер су у чврстим фамилијарним рукама.⁵⁷² Занимљиво је споменути да се у *Народном благостању* (и *Анализама биланса*) више није појављивао биланс фабрика концерна Илић после критичке анализе која је урађена у току 1929. године од стране аутора Народног благостања

Графикон бр. 9 Биланси највећих текстилних предузећа у Краљевини СХС

Извор: : *Анализе биланс, народно благостање*, Биланси предузећа Коста Илића синова, АЈ 65-1203-2187, АЈ 65-1205-2189

Трендови кретања билансних вредности потврђују да је најстибилнији развој текстилне индустрије био од 1925. до 1929. године. У периоду од 1921. до 1924. године постоја је тренд стагнирања и слабог раста, да би тек са 1925. годином уследио знатан раст. *Фабрике вунених производа Коста Илић* и синови су имали просечну стопу раста биланса од 14%, *Текстилне фабрике Коста Илић и синови* од 10%, *Маутнер* 10%, а *Београдске текстилна индустрија* 13%. Највећи биланс – 132 милиона и највиши раст у билансу (са 45 на 132 милиона) имала је *Београдска текстилна индустрија* 1929. године. Разлог томе јесте да су у билансу за 1929. годину поново проценили инвестиције у зграде и машине и подигли их за 53 милиона динара. Затим током 1929. године *Београдска текстилна индустрија*

⁵⁷² „Вунене и текстилне фабрике Косте илића синова и компаније, Београд“, *Народно благостање*, година 1, 1.6.1929, број 17, стр. 272-273

добили је кредит од централе Маутнер у Ротердаму како би уравнотежили стање. Овим су сторнирали задужења за камате читаве 1929 године и покрили губитак за 1929 годину, као и губитак на рачуну за инвестиције, који је настао умањењем стварне вредности према процени.⁵⁷³

5.2. Кредитирање текстилне индустрије

Висока каматна стопа и недостатак дугорочних кредита били су највећи пробелими при финансирању у обе индустрије. Каматна стопа је била висока јер је каматна понуда била недовољна услед врло мало капитала који се инвестирао у индустрију. Разлози недовољног инвестирања у индустрију су вишеструки и у основи се односе на сиромаштво балканских држава, затим унутрашњу-политичку нестабилност, лошу администрацију и недовољно развијени банкарски системи,

Банкарски систем Краљевине СХС настао је на бази разноликих монетарних наслеђа Краљевине Србије и Аустроугарске царевине. Број банака који је деловао у краљевини СХС се кретао од 583 у току 1921. до 651 у току 1929 године (тренд раста је постојао до 1927 – 700 банака, а тада креће опадање).⁵⁷⁴ Хетерогеност, неуједначност и децентрализованост су биле основне одлике југословенске банкарске структуре настале као резултат историјских наслеђа.⁵⁷⁵ Саме банке су биле претежно мешовитог типа, подела на депозитне и пословне банке готово да није постојале, обављале су и банкарске и трговачке послове, главни извори су им били штедни улози, које су често искоришћавали и за финансирање индустрије. Универзалност у пословању јесте последица

⁵⁷³ АЈ 65-1203-2187, Извештај управног одбора Београдске текстилне индустрије АД Београд за пословну годину 1929,

⁵⁷⁴ Током 1922 концесиони систем оснивања банака као акционарских друштава, проширен је на целу земљу. До тада су на подручју Аустроугарске банке осниване опо нормативном систему. Проширење је значило да су банке могле да се осноју само по одобрењу државних власти, али захваљујући широком тумачењу и либералним приступом у примени закона, банке су се оснивале врло брзо. (D. Gnjatović, *Stari državni dugovi...*, *сmp.* 151-152; А. Тасић, „Југословенско банкарство...“, стр. 151; Vesna Aleksić, „Foreign Financial Capital as the Catalyst...“, р. 5-6)

⁵⁷⁵ На аустроугарском привредном простору деловале су ситне и велике акционарске банке са развијеном мрежом филијала претежно у Хрватској, регулативне штедионице у Словенији, банке са племенским и верским обележјима у Босни и Херцеговини. У Србији са друге стране постојао је читав низ малих новчаних завода, да далеко мањим капиталом него у северозападним деловима Краљевине. (А. Тасић, „Југословенско банкарство...“, стр. 152)

неразвијеног тржишта и сиромаштва, тако да слабе банке у суштини нису могле да испрате „индустријализацију“. Ипак у Краљевини је постојао сразмерно велики број новчаних завода, на сваких 20.000 становника долазила је по једна банка. Банкарски систем су у децембру 1929 чинили: Народна банка Краљевине СХС (1 са укупним билансом од 15 милиона), акционарске банке мешовитог типа (око 637 са 18 милиона укупног биланса, од који су две привилеговане и четири филијале иностраних банака), градске и општинске штедионице (56 са 1,9 милиона); два државна новчана завода (са 5,5 милиона)⁵⁷⁶ и кредитне задруге (3974). Са гледишта финансирања индустрије и других привредних делатности, осим земљорадње, акционарске банке нису имале велике важности.⁵⁷⁷

Народна банка Краљевине СХС формално је представљала наследницу Привилеговане народне банке Краљевине Србије, што је потврђено Законом од 26. јануара 1920. године.⁵⁷⁸ Народна банка, као емисиони завод, на првом месту требала је да се брине о новцу - издавање новчаница, регулисање новчаног оптиција, брига о националној валути, али поред тога учествовала је и у краткорочном кредитирању. Камате Народне банке су биле најповољније за краткорочне кредите и износиле су по есконту 6%, а за кредите по ломбарду 7%-8% годишње.⁵⁷⁹ Са друге стране кредите које су плаисрале приватне банке и новчани заводи у индустрију су имали камату која се кретала од 14% до 18%. То

⁵⁷⁶ Државна хипотекарна банка и Поштанска штедионица

⁵⁷⁷ Државне банке су поред централа обављале своје операције у преко 15 филијала, Народна банка преко 19, а акционарски заводи у преко 272 филијале. „Jugoslovenski novčani zavodi“, u: *Glasnik zavoda za unapređivanje spoljne trgovine*, broj 14, 1930, str. 14 A. Тасић, „Југословенско банкарство...“, стр. 150-156;

⁵⁷⁸ Привилегована народна банка Србије је била једина емисиона установа са простора бивших држава и покрајина које су ушле у састав нове заједнице. Банка се из Марсеља вратила у Београд 1919. године и отоворила/преузела филијале у Бањој Луци, Вараждину, Великом Бечкереку, Вршцу, Загребу, Земуну, Љубљани, Марибору, Мостару, Нишу, Новом Саду, Осиеку, Панчеву, Сарајеву, Скопљу, Сплиту, Суботици, Цетињу и Шапцу. Народна банка Краљевине је основана као деоничко друштвом са капиталом од 180 милиона динара, подељеног на 60,000 акција номиналне вредности од 3.000 динара. Према власничкој структури: 20% акција је припадало државним привилегованим банкама (Државној хипотекарној банци и Поштанској штедионици); 30% акција приватним новчаним заводима; 42% ситним привредницима и појединцима; 8% крупним привредницима чији је пакет акција већи од 100 (Jozo Tomašević, *Novac i kredit*, Zagreb 1938, str. 144-152; 159-163; Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad 2007, str.193-195)

⁵⁷⁹ Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad 2007, str. 194-196

је практично значило да је индустријалац у току од четири до пет година плаћао у виду камате своту која је равна износу његове позајмице.⁵⁸⁰

Народна банка Краљевине је у периоду од 1922 до 1929⁵⁸¹ издала 12,3 милијарди динара кредита (ломбард и есконт), а посебно сектору индустрије је одобрила укупно 2,5 милијарди динара кредита односно од укупних кредита просечно 23,1%, или просечно 313 милиона годишње. Највише кредита у овом периоду је ишло новчаном сектору 48,2%.⁵⁸²

Кредитна политика Народне банке је често била критикована да је селективна, наклоњена српским трговцима, индустријалцима и банкарима.⁵⁸³ У погледу територијалне расподеле највише банчиних кредита, Народна банка јесте додељивала Србији, тачније Београду, у периоду 1920-1929 у просеку око 44% кредита је додељено Србији, Хрватској 33%, а Словенији 17%. Управни одбор Народне банке је правдао чињеницу да је највише кредита одлазило Београду и Србији јер је Србија за време рата претрпела огромне материјалне штете, а у Београду је била највећа концентрација трговине.⁵⁸⁴ Овакав начин регионалне дистрибуције јавних инвестиција јесте у ствари покушај политичких елита да

⁵⁸⁰ „Мемоара индустријске коморе са централом индустријских корпорација, Стање наше индустрије“, *Трговински гласник*, 1929, 31.1.1929 број 24, стр. 3

⁵⁸¹ Рестрикције у одобравању кредита појавиле су се још 1922 године, да би у периоду 1923-1925 године кредити нису одобрани пуне две године. А. Тасић, „Југословенско банкарство...“, стр. 158.

⁵⁸² АНБ 1/II (1918/1920-1945), kutija 83, Referat Ivo Belin, str. 3. Ivan Becić, „Kreditna politika Narodne banke Kraljevine Jugoslavije“, u *Istorija 20. veka* 1/2010, str. 77-78; *Министарство финансија...*, 244; А. Тасић, „Југословенско банкарство...“, стр. 158-160; „Кредитна политика народне банке краљевине Југославије“, *Банкарство*, 1930, број 4, стр. 180-182.

⁵⁸³ „Да се убудуће код давања кредита за привреднике у Војводини поступа преавдно и либерално и да се поадри кредит у количини која одговара привредној снази те области. Да Господа цензори појединих филијала Народна Банке у Војводини са више енергије заступају интересе оних привредника, који се обраћају тој банци за кредит, и да се у централној Управи Народне Банке даде места барем двојици деоничара из Војводине, јер један члан није у стању да присуствује свима заседањима Народне Банке, услед чега интереси војвођанских привредника остају у много случајева незаштићени“. АЈ 65-3-9, жалба Удружења трговаца и индустријалаца у Новом Саду министру 21.март 1926; (Видети: Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad 2007, str. 194-196; Иво Белин, „Критика кредитне политике Народне банке“, *Нова Европа*, књига 8, број 18, 1923, стр. 545-559; Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga Hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938...)

⁵⁸⁴ Ivan Becić, „Kreditna politika Narodne banke Kraljevine Jugoslavije“, u *Istorija 20. veka* 1/2010, str. 76-77; Никола Вучо, *Привредни развој града од 1919 до 1941*, у: *Историја Београда* 3, Београд 1974, стр. 201, 210.

утичу на развој заосталих подручју, што је карактеристично у развоју неразвијених држава.⁵⁸⁵

Ипак треба споменути да су постојале велике структуралне разлике између новчаних завода у појединим деловима Краљевине СХС. У Хрватској и Славонији били су велики новчани заводи са великим износима иностраног новца поверног на штедњу. Са друге стране у Србији постојала је потпуна децентрализација малих самосталних банака чији је капитал био домаћи и већином реесконтован кредитом код Народне банке.⁵⁸⁶

Но, треба истаћи да је у Краљевини СХС Загреб био средиште финансијске моћи. У периоду од 1920. до 1924. на подручју Хрватске и Славоније било је концентрисано 50% приватног капитала југословенских банака. Сама кредитна способност финансијског капитала *Прве хрватске штедионице* била је толико велика да је она 1925. године дала 1.400 милиона динара кредита привреди, док је исте године укупни кредит Народне банке Краљевине СХС износио 1.300 милиона динара. Поред тога, у Загребу, индустријски папири код те банке су 1929. имали вредност од 129 милиона, док су се кредити ценили на 6,3 милијарде динара. Укупне дужничке обавезе према тој банци биле су 1.700 милиона, а на индустрију је отпадало 750 милиона динара.⁵⁸⁷

Кредити Народне банке су били врло значајни за Концерн Владе Илића о чему сведочи константно захваљивање Владе Илића у Извештајима управног одбора текстилних фабрика, али то можемо да видимо и на основу извештаја Народне банке о концерну Илић из 1934. године. Текстилна предузећа Владе Илића су узела највише кредита од Народне банке у периоду велике економске кризе, како би одржали позитиван биланс. Поред тога често су узимали и кредити како би имали уопште могућност да примају велике пословне ангажмане које услед недостатка новчаних завода нису могли сами да исфинансирају. Владе Илић

⁵⁸⁵ Према Хиршмену један од проблема који се јавља при давању средстава привреди јесте питање да ли на првом месту треба да буде питање новца или питање где иде тај новац (питање пројекта). Односно да ли су одлуке за инвестирање државе у неке одређено предузеће оправдано или не, и да ли ће бити од користи? Hirschmann, *The American Economic Review*, Vol. 47, No. 5 (Sep., 1957), pp. 552-553.

⁵⁸⁶ Smiljana Đurović, *Struktura akcionarskih društava u Beogradu između 1918-1929 godine*, u: *Acta historico-oekonomica iugoslaviae*, vol IV, Zagreb 1977, str. 140.

⁵⁸⁷ Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 76-77.

је ову врсту помоћи често видео и као „сузбијање стране конкуренције у корист напретка домаће привреде“.⁵⁸⁸ Када су у питању апсолутни подаци фабрике концерн Владе Илића су до 1. маја 1930. уживале кредите код Народне банке у укупном износу од 14 милиона динара, а предузећа у којима партиципира мање или више Влада Илић око 5.22 милиона динара. До јуна 1932. концерн Владе Илића је имао 27 кредита у укупном износу од 61 милион.⁵⁸⁹ Ипак, овде не треба занемарити још једну чињеницу која је сигурно имала утицаја на однос Народне банке и концерн Илић, а то је да је др Гедеон Дунђерски (1875-1939), дугогодишњи члан УО Народне банке (1925-1933) и један од оснивача Фабрике вунених предузећа Косте Илић и синова био у родбинској вези са Владом Илићем.⁵⁹⁰

Било је често приговора из целе земље управо на рачун кредитне политике, када су у питању текстилне индустрије Илић и Теокаревића „Ну док пречанска предузећа добивне државне бонове не могу никако или слабо ломбардирати код Народне банке, разни Теокаревићи и Илићи могу ломбардирати и по 50 и више милиона динара. На тај начин они су долазили до ликвидационих средстава уз 8% камате а данас уз 7% док њихови конкуренти у пречанским крајевима морају своје бонове садржати у благајнама и својој банковној вези плаћати камате од 10 па чак и 12%“.⁵⁹¹ Међутим нису се само на политику доделу кредита Народне банке жалили економисти из Хрватске, већ и Београдска текстилна индустрија.⁵⁹²

Кредитирање индустрије од стране акционарских банака, односно приватних банака, у овом периоду није било могуће утврдити. Подаци који постоје за 1937. годину сведоче да је кредитирање индустријских предузећа од стране акционарских банака било далеко веће него обим кредита које је давала Народна банка. Акционарска индустријска друштва највише су кредитирали

⁵⁸⁸ АЈ, 65-1205-2189, Извештај УО фабрике Вунених тканина Косте Илића Синови АД у Београду, 8. априла 1928; 19. априла 1931; АЈ 65-1203-2187, Извештај управног одбора текстилних фабрика Косте Илића синови АД у Београду 27 марта 1927

⁵⁸⁹ Архив Народне банке Србије, период В, досије 122, Извештај о концерну фабрика Илић за 1933. годину, стр. 2.

⁵⁹⁰ Љуб. Косијер, „Привредна аристократија Гедеон Дунђерски“, *Банкарство*, 1931, број 9, стр. 427.

⁵⁹¹ АНБ 1/II (1918/1920-1945), kutija 83, Referat Ivo Belin, str. 8.

⁵⁹² АЈ 65-1203-2187, Извештај управног одбора Милана Јечменице и Ко АД у Београду поднет 6. Редовном збору акционара одржаном 13. Априла 1924 у Београду.

инострани повериоци (44,64%), затим приватни новчани заводи (26,02%) и Народна банка (5,68%). Исте године износ кредита у текстилним акционарским друштвима је био – 769,5 милиона, од чега су кредити узети код приватних банака бил 238,2 милиона (47%), а износи кредита из иностранства 257,1 милион (53%).⁵⁹³

Банке су учествовале у индустрији на више начина – зајмовима, руковођењем предузећа у сопственој режији, држањем акција и учествовањем у конзорцијалним пословима, непосредно су учествовале у индустријској производњи, чиме су имале улогу комерцијалних банака обезбеђујући дугорочно финансирање. Нарочито значајан утицај су имале стране банке⁵⁹⁴ које су кроз оснивање филијала или кроз учешће у капиталу домаћих банака акционарског типа биле присутне у Краљевини.⁵⁹⁵ Акционарске банке су финансирале привредну производњу највише преко штедних улога који су укупно у периоду 1922-1923 износили 50.291 милион динара, при чему су највећи улози били у току 1928-1929 године.⁵⁹⁶ Државна власт ништа није урадила да среди на било који начин кредитирање индустрије, нису постојали ни посебни закони, ни посебни новчани заводи⁵⁹⁷ за обезбеђивање индустријског кредита. Од стране Централне индустријске корпорације су постојали захтеви ушућени Министарству трговине и индустрије за оснивање посебне Индустријске банке. Међутим, Одељење за кредитне установе Министарства трговине и индустрије је тражило од индустријалаца да сами оснују Индустријску банку којој би главни задатак био набавка индустријског кредита.⁵⁹⁸

⁵⁹³ Vesna Aleksić, „Foreign Financial Capital as the Catalyst...”, p. 11 ;

⁵⁹⁴ Постојале су 4 банке које су имале своје филијале, а 14 банка је било са акционарским учешћем страног капитала. Vesna Aleksić, „Foreign Financial Capital as the Catalyst...”, p. 8.

⁵⁹⁵ Vesna Aleksić, „Foreign Financial Capital as the Catalyst...”, p 7-11.

⁵⁹⁶ А. Тасић, „Југословенско банкарство...”, стр. 165-166.

⁵⁹⁷ Индустријске банке су пословне банке које се првенствено баве набавком, куповином и продајом деоница и обвезница индустријских предузећа. Оне за разлику од депозитних банака раде са властитим капиталом, па га могу пласирати у дугорочне кредите у индустрији. Те банке обављају две врсте послова – купују деонице и облигације индустријских предузећа и задржавају их, надаље врше посредничку улогу када набављају деоница и облигације индустријских предузећа са сврхом даље продаје, па зарађају на разлици курса (Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 74)

⁵⁹⁸ „Мемоара индустријске коморе са централом индустријских корпорација, Стање наше индустрије“, *Трговински гласник*, 1929, 31.1.1929 број 24, стр. 3; А. Тасић, „Југословенско банкарство...”, стр. 178.

Највећа приватни завод је била *Прва хрватска штедионица* која је 1924. године имала 39 филијала, а у својој интересној сфери је окупљала 16 банака и кредитних завода, 51 индустријско предузећа, 5 трговачких друштава, 7 деоничких друштва.⁵⁹⁹ У оквиру ње су улазили: *Дуга реса*, и *Вуковарска кудељара и штедионица ДД*, Вуковар и *Прва југословенска творница шешира и туљака дд*, Галдово. Филијала *Прве Хрватске штедионице* у годинама након рата је кредитирала зарад обнове индустријских предузећа и фабрике вунених тканина Косте Илића Синова; фабрике трикотаже Милана Јечменице и комп, фабрике штофа Илића, Теокаревића и Петровића из Лесковца, индустрије вунених тканина Вл Теокаревић и комп из Параћина. Имала је интерес у 5 текстилних предузећа у држави.⁶⁰⁰

Главна карактеристика финансијског система Бугарске јесте била потпуна доминација државних банака и кредита.⁶⁰¹ Банковни систем у Бугарској се делио на државне банке и акционарске приватне банке. Државне банке, односно банке основане са државним капиталом биле су: Бугарска народна банка (БНБ)⁶⁰², Бугарска пољопривредна банка (БЗБ)⁶⁰³ и Бугарска централна задружна банка (БЦКБ)⁶⁰⁴. Ове банке су сматране за институционалну основу банкарског система. Капитал у државним кредитним институцијама се прикупљао из различитих извора – порези, депозити, иностраних кредити, монетарне емисије... Бугарска држава је овим у суштини у потпуности контролисала кретање токова капитала у

⁵⁹⁹ Иво Белин, „Најновији развитак нашег новчарства“, у *Нова Европа*, књига 7, бброј 11 и 12, 1923, стр. 345; Zdenka Šimunčić, „Osnovne karakteristike industrijskog razvitka na području Hrvatske u međuratnom razdoblju 1918-1941“, у: *Acta historico-oconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974, str. 64.

⁶⁰⁰ Привредни преглед, број 5, 1.4.1923, стр. 3

⁶⁰¹ приватне банке су се делиле у четири групе у Бугарској – 1. стране банке 2. велике бугарске банке 3. остале софијске банке 4. мале банке у другим градовима бугарске. У првој групи су следеће банке Banque Generale de Bulgaria, the banque franco-belge et balkanque, Kredit Banki Banque Commerciale Italiennne et Bulgare. Њихов капитал је био 1929 године 225 милиона лева. У другој групи су спадале - Banque Bulgare De Commerce, The Union Des Banques Bulgares, Banque Franco-Bulgare I Banque Pour Le Credit National. Њихов капитал је износио 160 милиона лева. Друге софијске банке су имале укупан капитал од 263 милиона лева. Мале банке дуж земље су имале укупан капитал од 407 милиона лева. Укупан капитал банака у Бугарској је био 1930 године 1,085 милиона лева (Т. С. Rapp, his majesty's consul, Economic Conditions in Bulgaria, Report dated april 1932, London 1932, str. 18.)

⁶⁰² Основана је 1879 са државним капиталом од 9 милиона лева, и основана је као кредитна, а не као емисиона установа. (С. Бочев, *Капитализмът в Българија...*, стр. 142-143)

⁶⁰³ Основана је 1903 на основу реформације неколико пољопривредних новчаних задруга основаних 1863 основани од стране Мидхат паше зарад прикупљања данака. (Видети: *Обиљ годишникъ на Българија 1926-1929*, но 3, Софија стр. 759-768)

⁶⁰⁴ Основана 1910 за финансирање пољопривредних задруга. Видети: *Обиљ годишникъ на Българија 1926-1929*, но 3, Софија стр. 769-770)

бугарском кредитном систему. Ово није било карактеристично за остале балканске земље. Оваква етатизација кредита је омогућила држави, односно владајућој политичкој снаги, да интервенишу и управљају великим количинама новца, а тиме и да утичу на политичку, социјалну и привредну сцену. У периоду који ми анализирамо кредитна моћ БНБ се умањила, промене у закону БНБ у 1924, 1926 имале су за циљ да банка мање зависи од државе. Када су бугарске финансије дошле под контролу Друштва народа и Комисије за исплату ратне одштете таква политика деетатизације се наставила. Током 1928 године извршена је потпуна реорганизације Бугарске народне банке и њено директно кредитирање је умањено, и постала је у „банка над банкама“, односно емисиона институција са циљем да прати остале банке у државе.⁶⁰⁵ Директно кредитирање у индустријска и трговачке предузећа постало је индиректно кроз есконтне послове и кредитирање приватних банки.⁶⁰⁶

И у Бугарској је било негодовања против кредитне политике банке, али на општијем нивоу. Мале занатлије и ситне радионице су протествовали против кредита које је банка делила великим занатским предузећима и великим индустријских фабрикама, сматрајући да су они ти којима је потребнија већа помоћ.⁶⁰⁷

Приватне банке у Бугарској су биле релативно слабе због нестабилне финансијске ситуације и честих ратова. Постојале су су мале и велике банке којих је укупно било 128, међу којима су највећи значај имале 13 страних банака, а биле су распрострањене у 40 градова. Мале локалне банке по унутрашњости које су располагале са малим капиталом учествовале су у раду предузећа и ситним комисионим операцијама. Веће домаће банке су давале кредите индустрији, али

⁶⁰⁵ Нови закон о БНБ је донет основне су биле: банка је требала да се ослободи свих дугорочних операција и кредити и да се посвети емисији новца; повећавање новчаног оптиција; независност банке по питању кредитне политике, буџета и персонала; кредити за државне потребе се ограничавају на 300 милиона лева на рок од 6 месеци; надзорни орган банке постаје комисија која има право гласа у управном савету и право вета на решња савета ако су одлике противречне закону и правилницима. (*Обицъ годишникъ на България 1926-1929*, но 3, Софија стр. 756.)

⁶⁰⁶ Roumen Avramov, „The Bulgarian National Bank in a Historical Perspective: Shaping an Institution, Searching for a Monetary Standard“, *Monetary and fiscal policies in South-East Europe: Historical and comparative perspective*, 2006, Sofia, стр. 95-96, 97, 101-100 Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 344,345, 347; Л. Й. Спасов, „Стопанска и социјална политика...“, стр. 211.

⁶⁰⁷ ЦДА 173к, опис 3, а. е. 3881, Телеграми упућени Министру финансија поводом кредита индустрији и великим занатским радионица, 1924, 1925

искључиво краткорочне кредите. Највеће банке у Бугарској су биле стране банке које су такође пласирале краткорочне кредите у индустрију. С тим што је највише кредитирана трговина, стране и велике банке су кредитирале спољну тргоину, док су мање локалне банке улагале у унутрашњу трговину.⁶⁰⁸

Развој приватног банкарског систем у Бугарској започео је у првој деценији 20 века оснивањем првих банки са страним капиталом. Постојало је 13 страних банки, од којих су највеће биле: Бугарска генерална банка (1905) у којој су учешће имали Banque de Paris et des Pays-Bas, Banque Hongroise de Pest, Allgemeine Osterreichische Bodou Austalt; Кредитна банка (1905) Disconto Gesellschaft, Norddeutsche Bank и bankarska kuća Bleichroeder; Балканска банка (1906) вођена од стране Banque de l Union Parisienne, Wiener Bankverein, Ungarische Allgemeine Credit Bank, Немачка банка (1917) као филијала Дојче банке из Берлина. После рата су основане и Италијанска и Бугарска трговинска банка (1919) од стране Banca Commerciale Italiana, иначе највећа банка у Бугарској у међуратном периоду; Париска кредитна банка (1922) као филијала истоимене банке из Француске; Француско-белгијска банка (1922), са учешћем Banque Belge pour l'Etranger и Credit Foncier d'Algerie et de Tunisie. Имала је учешћа у текстилној фабрици Беров и Хоринек. Друго по значају банка.⁶⁰⁹

Ове банке су давале краткорочне зајмове за зграде, машине, инсталације, али развојем и ширењем индустрије, јавиле су се потребе за стварањем и банака за дугорочне зајмове и тако је основана Хипотекарна банка. После рата постојала је вилка нужда за капиталом. Од 1924 и стабилизације лева, страни капитал у форми инвестиција у индустрији, кредита државних зајмова, почео је да улази у бугарску. Раст банкарског сектора се види кроз повећање број АД банки и њихових биланса од 117 1924 године до 126 1928 године,, са 4,3 милиона лева, на 7,8 милиона лева.⁶¹⁰

Домаће приватне банке су биле слабе и под контролом државе, то су у ствари биле локалне акционарске банке за ограниченим капиталом чији је кредит имао највишу каматну стопу. У суштини су приватне банке настајале ради

⁶⁰⁸ *Общъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 772-773

⁶⁰⁹ *Общъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 774-776

⁶¹⁰ С. Кръстевъ, *Развитието на кредита въ България*, стр. 153, у: *АССП*, 1930, година 1, кн 3.

решавање финансијских проблема својих акционара и власника. Приватне банке су генерално избегавале директне инвестице у индустрију и пласирале су свој новац у општинске кредите, државне монопол и кредите за потребе спољне трговине.⁶¹¹

Домаће банке које су деловале после рата ван Софије биле су Бугарска трговачка банка (1895) са седиштем у Руси, и учествовала је у текстилној фабрици Св. Георги; затим Бугарска банка (1917), Француско-бугарска банка за међународну трговину (1917), са мањим уделом француског капитала; Банка за народни кредит (1919), Гирдап и Бугарска хипотекарна банка. У Софији су највеће банке биле – Интернационална банка Бугарске (1922), Софијска банка и Бугарска кредитна банка.⁶¹²

Прецизне податке о кредитирању текстилне индустрији нисмо у могућности да представимо, већ само укупан пласман кредита. На основу сачуваних досијеа из фонда Бугарске народне банке види се да је она кредитирала фабрике: Розова долина (25.1 милиона лева у периоду 1920-1929 година), Казанлук; Генчо Узунов 1,6 милиона лева у периоду 1927-1929; А. Х. Момерин, Христо Бобчев (2 милиона лева 1929 године).⁶¹³

Пласман укупних кредита у току 1925 године, док је још Бугарска народна банка⁶¹⁴ слободно кредитирала привреду стање била је следећа:

Табела бр. 17. Пласман кредита 1925 године у зл. левима (000')

Банке	Трговина	Индустрија	Занатство	Пољопривреда	остало	укупно
Бугарска народна банка	329	325	8		285	947

⁶¹¹ Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 349-350

⁶¹² Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 350; *Общъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 777-781.

⁶¹³ ЦДА, фонд 285, опис 8, а.е.1342, досије Христо Бобчев; ЦДА, фонд 285, опис 8, а.е.1623, досије Генчо Узунов; ЦДА, фонд 285, опис 8, а.е.3133, досије Розова Долина

⁶¹⁴ Кредитну политику БНБ од друге половине 1922 карактериште једно повећање пласмана у народну привреду. Године 1922 трговински и индустријски сектор је добио 61 милијарду лева да би 1926 године улагање у индустрији повећано на 367 милијарди лева. Већ наредне године сходно правилима новог закона, по коме се ограничило пласирање кредита, цифра уложена у индустрији и трговину се смањила на 300 милијарди. (*Общъ годишникъ на България 1926-1929*, но 3, София стр. 755.)

Бугарска пољопривредна банка				1075	60	1135
Задруге при БЗБ				1500		1500
Задруге при БКБ	485		288	157	380	1310
Приватне банке	1950	600			650	3200
Укупно	2764	925	296	2732	1375	8092

Извор: С. Бочев, *Капитализмът в Българија...*, стр. 133.

Укупан обим кредита уложен у привреду је био 8 милијарди лева, од чега је индустрија кредитирана са 925 милиона лева (11%). Бугарска народна банка је кредитирала индустрију са 325 милиона (35%), а приватне банке са 925 милиона (65%). Од тога је у индустрију уложено 925 милиона лева, односно око 9%. Највише су кредитирани пољопривреда (33%) и трговина (34%). Приватне банке су највише давале кредите за извозну трговину и из тог разлога је висок удео приватних банки у пласману инвестицијау трговину.

5.3. Учешће страног капитал у текстилној индустрији

У Краљевини СХС је после рата покушано са спровеђењем национализације непријатељског капитала. Легитимитет за национализацију и секвестрацију су добили на основу Версајског уговора⁶¹⁵ који је Краљевини СХС, Чехословачкој, Пољској и Румунији дао правни оквир за преузимање имовине.⁶¹⁶ О имовини непријатељских поданика донето је неколико закона, први је био *Закон о поступању са имовином поданика државе које су у непријатељству са Србијом* од 17.8.1915, затим *Закон о узимању на знање и одобрење одлуке Париске економске конференције* од 18.10.1916 – које су Законом од 29.1.1922. распрострањење на целу териорију Краљевине СХС. Пре тога у јуну 1920 донета је *Уредба о имовини непријатељских поданика и Правилних о извршењу Уредбе о*

⁶¹⁵ Члан 297 Версајског уговора, 249 Сен-жерменског уговора, члан 232 Тријанон у погледу аустријских и мађарске имовине.

⁶¹⁶ *The Cambridge Economic History...*, стр. 904-905

имовини непријатељских поданика.⁶¹⁷ Све ове уредбе и закони су требали да обезбеде куповину акција у предузећима и банкама од њихових страних власника на основу законодавног процеса.⁶¹⁸ Ипак десило се као што ћемо видети бар у примеру Краљевине СХС да је капитал текстилних предузећа остао у истим рукама, или је када је у питању текстилна индустрија прешао у Чехословачке.

Највећа индустријска предузећа на подручју Хрватске и Славоније пре Првог светског рата била су аустријска или мађарска. Распадом аустроугарске царевине ова предузећа и њихов капитал је постао страни и потпао је под поменути *Закон о имовини непријатељских поданика*. Спроведена национализација у наредним годинама била је фиктивна јер су хрватски привредници помогли да се ова национализација спроведе без штете по власнике. Овим потезом страни капитал је задржао своје позиције у Хрватској и Словенији, а хрватски привредници су добили извесно поверење у привредним круговима Аустрије, Мађарске и Чехословачке, што им је омогућило лакши привредни развој. Процењује се да је 30% иностраног капитала које је од 1923 до 1925 године инвестиран у Хрватску било пореклом из Аустрије или је дошло преко Аустрије, а 10% је било из Мађарске.⁶¹⁹

О значају страног капитала (аустријског и мађарског) за Хрватску најбоље говори чињеница да су хрватски привредници већ у априлу 1919. године тражили дозволу за улазак страног капитала, као и да се омогући страном капиталу да учествује у индустрији са учешћем од 40%, јер ће то између осталог утицати и да у земљу долази и странци са богатим техничким искуством.⁶²⁰

⁶¹⁷ *Закони, уредбе и остали прописи Краљевине Југославије издани од 1.12.1918 до 31.12.1936*, изradio Ненад Ђорђевић, Београд 1937, стр. 220

⁶¹⁸ Видети: АЈ 65-1781-2897 Попис имовине поданика непријатељских држава; АЈ фонд Министарства финансија Краљевине (70) 70-228-407, Спискови секвестрираних имања

⁶¹⁹ Мира Кolar Dimitrijević, „Основна обилежја индустријског развитака...”, стр. 190; Владимири Розенберг, „Кредитне прилике у Југославији“, у: Привредни летопис Задужбине Николе Спасића, књ. 3, Београд 1938, стр. 257-258

⁶²⁰ Hrvatski su privrednici bili prvi koji su se usudili javno tražiti da se dozvoli ulazak stranom kapitalu u zemlju. Na anketi industrije i finansije 2.4.1919 u Zagrebi ind dr Hanaman predlagao je da se omogući da strani kapital sudeluje kod industrija s učešćem od 40% jer da se stranim kapitalom dolaze u zemlju i stranci s bogatim tehničkim iskustvom. Zagrebački trgovci istovremeno protestuju protiv zabrane trgovanja sa Mađarima i Austrijancima zahtevajući slobodnu trgovinu i znatno pokretniju izvoznu i uvoznu politiku. Razlog zašto je toliko dioničkih preduzeća osnovano upravo u Zagrebu treba tražiti u praksi da su se na tom području tvornice mogle osnivati bez dozvole ministarstva (Mira Kolar Dimitrijević, „Основна обилежја индустријског развитака...”, стр. 191.)

За фиктивну национализацију најбољи пример јесте фабрика концерна Маутнер. *Југословенске текстилне творнице Маутнер* припадале су текстилном концерну Маутнер основаном 1905. године од стране Исидора Маутнера и бечке Bodenkreditanstalt банке. Текстилна фабрика у Преболду и фабрика у Литији су 1912. године дошле под концерн текстилних фабрика Маутнер Vereinigte osterreichische Textillingdisutre A.G. Wien. После Првог светског рата концерн је подељен на два дела – чешки и аустријски, а седиште концерна је било у Ротердаму - Vereenigde Textil Maatshappijen Mautner N.V. Чешку групу чиниле су Маутнер фабрике у Чехословачкој и Краљевини СХС, а аустријске групу фабрике у Аустрији, Мађарској и Румунији. Између два рата концерн Маутнер је имао око 40 текстилних фабрика са 800.000 вретена и 12.000 разбоја и око 20.000 запослених радника.⁶²¹

Национализацију Маутнерове фабрике спровела је Љубљанска кредитна банка⁶²² преко правника др Франа Зупанца оснивањем новог друштва где је Љубљанска кредитна банка имала 55% учешћа које није смела у року од три наредне године да прода.⁶²³ У току новембра 1922. године Фран Зупанц поднео је молбу за укидање секвестра и за доделу концесије за оснивање новог акционарског друштва, које би се састојало од аустријског друштва Vereinigte osterreichische Textillindustre, две фабрике текстила у Југославији, у Литији и Преболду, под именом *Југословенске текстилне творнице Маутнер ДД*. Министар трговине и индустрије 11. новембра, 1922., одобрио оснивање корпорације *Југословенска текстилних производних линија Маутнер* са седиштем у Љубљани и основачком главницом од 10 милиона динара.⁶²⁴ Главница је била подељена између – Љубљанска кредитна банке (54.800), Vereinigte osterreichische Textillindustre (40.000), Исидора Маутнер (2500), Артура Куфлер (2500), Франа

⁶²¹ („Jugoslovenske tekstilne tvornice Mautner DD, Ljubljana“, *Народно благостање*, 2.11.1929, година 1, број 40, стр. 639; F. Kresal, *Tekstilna industrija...*, стр. 98)

⁶²² Љубљанска кредитна банка била је највећа банка у Словенији и спадала је у интересну сферу бечке Creditanstalt bank (Žarko Lazarević, „Slovenian Banks during the Great Depression, Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective Fourth South-Eastern European Monetary History Network (SEEMHN), 2009, 5,6 http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/90/seemhn/seemhn_conf/SEEMHN_3_Lazarevic.pdf)

⁶²³ АЈ, 65-1328-2312, Потврда о скидању секвестра, 8.12.1922

⁶²⁴ АЈ, 65-1328-2312, Правила југословенске текстилне творнице маутнер ДД; Одобрење министра трговине и индустрије, 11.11.1922

Зупанц (100), Франца Павлин (100). Формално је Љубљанска кредитна банка преузела 55% основне главнице, а 45% претходни власници фабрике.⁶²⁵ Управни одбор банке био је састављен од представника Љубљанске кредитне банке (Алојзиз Тикач, Ричард Швингер, др Фран Павлин.), генералног директора предузећа (Јосип Деклева), два представника јавног и пословног живота у Југославији (Иван Хрибар, Френ Зупанц), три представника Маутнеровог концерна (Исидор Маутнер, Штефан Маутнер, Артур Куфлер), представника бечке банке (Рудолф Штајнер) и представника Живностенска банка из Прага (Јидрих Белохрибек). Стога је 6 представника већинског пакета акција у рукама домаћих и 5 представника мањинског пакета у страним рукама.⁶²⁶

Фабрика *Glanzmann, Gassner & Co.*, памучна предионица и ткаоница из Тржиша избегла је национализацију тако што је у току 1919. године Андреј Гаснер млађи, који је био енглески држављанин, преузео део капитала од свог оца. Тиме је 1/3 капитала постала енглеска, односно фабрика је постала савезничка чиме више није потпадала под *Закон о имовини непријатељских поданика*. Крајем 1930. године Лео Гаснер је преузео југословенско држављанство чиме је формално, аустријски капитал постао домаћи.

Многи аутори сматрају да је царински систем, а нарочито царинска тарифа из 1925. пружио велике могућности за улагања страном капиталу, јер је увозним царинама штитила и помагала на исти начин и домаћи и страни капитал у текстилној индустрији.⁶²⁷ То је само делимично тачно, јер успостављање виших увозних царина није пресудно у присуству страног капитала (то је последица), већ су пресудне тржишне и финансијске везе успостављене у 19. веку. Један савременик је приметио „иако се живи брзо, период од десет година постојања нашег спајања са Србима и Хрватима у новој земљи је сувише кратак да би се отресли у самој привреди сви вековних веза са Аустро-угарском монархијом.“⁶²⁸

Сва велика предузећа у Словенији и Хрватској су до Првог светског рата била у рукама аустријских или чехословачких индустријалаца. Поред тога

⁶²⁵ F. Kresal, *Tekstilna industrija...*, стр. 56-57, 98.

⁶²⁶ F. Kresal, *Tekstilna industrija...*, стр. 100.

⁶²⁷ Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 109; Сергије Димитријевић, Страни капитал у привреди бивше Југославије, Београд 1952, стр. 3.

⁶²⁸ Janko Jovan, „Glavne produktivne sile...“, стр. 484.

развијена чехословачка индустрија је пре рата могла део своје производње да пласира по целом аустроугарском тржишту без трошкова, јер је то било једно заједничко царинско подручје. По стварању нове државе и разбијању аустроугарског тржишта за пласирање производа је створен нови трговински оквир. Девизни односи су били такви да је страна валута била у предности у односу на динар, а царинске тарифе су донекле повисиле трошкове увоза. Тако да би задржали југословенско тржиште страним фабрикама је било најисплативије да остану својим старим фабрикама.⁶²⁹ Још један разлог за веће улагање јесте и чињеница да је у Чешкој врло брзо дошло до хиперпродукције у текстилној индустрији па су многа предузећа тражила нова тржишта, а југословенско је било згодно због потражње за капиталом и машинеријама.⁶³⁰

Страни капитал уложен у југословенској текстилној индустрији, наступао је пре свега у форми акционарских друштава, под звучним националним именима.⁶³¹

Тачан обим страног капитала у периоду 1919-1929 нисмо могли да утврдимо јер Статистика индустрије није публиковала капитал по народности у овом периоду. Најближе податке о количини капитала налазимо код Владимира Розенберга који наводи да је до 1937. године било 341 текстилно предузећа од којих су 46 била акционарска. Међу овим акционарским друштвима у 24 се јавља учешће иностраног капитала преко главнице или преко кредита, или обострано. Удео иностраних средстава у главници било 65%, у кредитима 69,2%, а у обиму пословања 66,5%. Међу њима највећи је био удео Чехословачког капитала – 53 милиона, односно 32,54%, затим Аустријског 17 милиона или 10,58%, Француског 5 милиона, односно 3,08%, док су следеће земље имале учешће мање од 1% - Швајцарска, Пољска, Италијанска и Мађарска.⁶³²

⁶²⁹ Сергије Димитријевић, *Страни капитал у привреди бивше Југославије*, Београд 1952, стр. 3.

⁶³⁰ Lars Sandberg, „Cotton since 1914“, у: D. Jenkins, *The Cambridge History of Western Textiles*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, р. 982; „Југочешка, југословенско-чешка текстилна индустрија ДД, Крањ“, *Анализа биланса, додаток Народном благостању*, Година 2, 26.7.1930, број 30, стр. 133.

⁶³¹ Smiljana Đurović, „Struktura akcionarskih društava u Beogradu između 1918-1929 godine“, у: *Acta historico-oekonomica iugoslaviae*, vol IV, Zagreb 1977, str. 139

⁶³² Владимир Розенберг, *Иностранни капитал у југословенској привреди*, Београд 1937, стр. 52-53.

Од већих фабрика у периоду 1919-1929. године постојао је следећи распоред капитала: У *Југочешкој Крањ* деловао је чешки капитал, преко банке Пешчек, са 67,7% друштвене главница.⁶³³ *Творница за памучну индустрију ДД* Загреб и *Домаћа творница рубља ДД* Загреб биле су у рукама фирме Херман Полак и син из Беча. Банкарска веза овог капитала је била *Industrie Kredit* и преко ове банке Босанска индустријална и трговачка банак.⁶³⁴ *Прва југословенска творница свиле* у Осиеку инвестирана је од стране аустријског капитала, тачније бечке фирме Шиле у Бечу.⁶³⁵ *Текстилном индустријом Вараждин* управљали су чланови породице Стијасни.⁶³⁶ *Југословенска текстилна творница Маутнер*, дд, као што смо већ истакли била је у оквиру аустријског концерна *Textilwerke Mautner A.G.*, који је био финансиран од стране *Boden Credit Anstalt*, међутим већ 1921. години већи део ове групе био је концентрисан у групу под вођством *Textilwerke Mautner*, Праг са главницом у износу од 35 милиона кч. које се налазило под патронатом Живностенске банке.⁶³⁷ *Дуга реса* је била под аустријским капиталом породице Албес из Беча, *Прве хрватске текстилне штедионице* и *Југословенске удружене банке*.⁶³⁸ У оквиру чехословачког капитала били су и: *Преслица, текстилна индустрија ДД*, Орославље; *Браћа Холцнер, текстилна фабрика*; *Југобруна, текстилна творница ДД* Крањ; *Индустрија лана*, Осиек; *Творница шешира Галдово* код Осиека, *Моравија, фабрика плетене робе* Београд; *Југословенске Рико творнице ДД* Загреб.⁶³⁹

Учешће страног капитала најједноставније описује говор једног од представника београдских индустријалаца - „Пре рата кредитне везе српске индустрије биле су везане за Беч, Пешту и Берлин. После рата су везе престале, а нове нису створене, међутим индустрија осталих крајева одржала је надаље своје старе везе преко банака које су заинтересоване у предузећима преко Саве и

⁶³³ *Britanski kapital u Jugoslaviji 1918-1941, njegova ekonomska, politička i obaveštajna uloga*, Београд 1951, стр. 69; (у даљем тексту: *Britanski kapital u Jugoslaviji 1918-1941...*)

⁶³⁴ *Britanski kapital u Jugoslaviji 1918-1941...*, стр. 67; Владимир Розенберг, *Иностранни капитал у југословенској привреди*, Београд 1937, стр. 54.

⁶³⁵ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku...*, стр. 198; *Britanski kapital u Jugoslaviji 1918-1941...*, стр. 67.

⁶³⁶ *Britanski kapital u Jugoslaviji 1918-1941...*, стр. 69.

⁶³⁷ V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku...*, стр. 197-198.

⁶³⁸ *Britanski kapital u Jugoslaviji 1918-1941...*, стр. 71; Владимир Розенберг, *Иностранни капитал у југословенској привреди*, Београд 1937, стр. 54.

⁶³⁹ *Britanski kapital u Jugoslaviji 1918-1941...*, стр. 72-73

Дунава. У тим крајевима криза је захватила само предузећа која су основана у доба инфлације⁶⁴⁰.

Више главнице, већи раст биланса и већа позиција страног капитала су биле присутне у текстилној индустрији Хрватске и Словеније. Са друге стране у остатку државе су доминирала средња предузећа, са капиталом у рукама домаћих индустријалаца. У другој половини двадесетих у домаћој штампи се назире и сукоб ова два „капитала“. Влада Илић је у *Привредном прегледу* изнео да је привредна криза обухватила текстилну индустрију „и то ону чисто домаћу, која је у рукама својих оснивача – наших индустријалаца. У томе се она видно издваја од оне „наше“ текстилне индустрије којом доминира инострани капитал, а којој неки наши људи дају само домаћу форму...с једне стране је био моћни и јефтини инострани капитал, а са друге с стране интересна стопа нашег новчаног тржишта“⁶⁴¹. Убрзо је уследио одговор Милана Прпића, власника фабрике Преслица, према коме је „прилив страног капитала природан и разумљив, и он се придонеси ништа кризи индустрије у продуктивном смислу, већ само у народном.“⁶⁴²

Територијални распоред иностраног улагања у индустрији показује да је инострани капитал имао најјаче позиције у текстилној индустрији у Хрватској и Словенији, док је у осталим деловима Краљевине део капитала био у рукама домаћих индустријалаца који су успели да задрже своје позиције у Краљевини.

У Бугарској страни капитал после рата је био присутан у минамалном обиму, јер страни индустријалци и банкари нису имали интереса да улажу у дугорочне инвестиције и и у мала предузећима.⁶⁴³ Уложен капитал 1921. године према *Анкети* у свим индустријским предузећима (1519) био је 5,1 милијарди лева. Од укупног броја предузећа домаћи капитал је био присутан у 1348, страни у 78, а мешовити у 93 предузећа. Тиме је учешће страног капитала износило свега

⁶⁴⁰ „Izvještaj skupštine udruženja beogradskih industrijalaca“, *Trgovinski list*, str. 3, broj 6, 6.2.1927

⁶⁴¹ Криза домаће текстилне индустрије, *Привредни преглед*, година 7, број 40, стр. 1.

⁶⁴² АЈ, Председништво министарског савета Централни пресбиро фонд 38, фасцикла 519, јединица 680, 38-519-680, Milan Prpić, „Krizna domaće tekstilne industrije“, *Hrvatska privredna smotra*, godina 1, broj 5, str. 2.

⁶⁴³ Д. Ив. Симидчиев, „Исторически прегледъ на проникването на чуждия капиталъ у насъ“, *АСИП*, 1930, година 1, книга 4, стр.73.

1.3 милијарди лева односно 26,8%. У текстилној индустрији од укупно 555 милиона лева страни капитал је чинио 25 милиона лева односно 4,5%.⁶⁴⁴ Када је у питању потпомогнута индустрија учешће страног капитала је било 36,4%, а у текстилној 661.000, односно свега 2,5%⁶⁴⁵. Највеће учешће је имао белгијски капитал 26 милиона, француски 14 милиона и чешки 13 милиона.⁶⁴⁶

Према наводима *Привреде* до 1925 године инострани капитал је био инвестиран са више од 136 милиона лева у бугарској индустрији и трговини. На првом месту је био швајцарски капитал, у оквиру електричне енергије (42 милиона лева). Затим француско-белгијски капитал са 26,5 милиона лева код бугарских банки. Холандски капитал је суделовао са 20 милиона лева у извозу дувана. Затим следе италијански са 12,4 милиона (банке и производња конопље); чехословачки са 9 милиона (банке); енглески 8,3 милиона лева (пољопривредне машине, текстилна индустрија и осиграње); немачки са 9 милиона (грађевинарство, трговина коже и дрва), шведски са 3,6 милиона лева; белгијски са 1,4 милиона лева, аустријски са 1,7 милиона лева и Мађарски са 1 милиона лева.⁶⁴⁷

У габровским и сливенским фабрикама углавном је био уложен бугарски, домаћи капитал, док је страни капитал деловао у Софији (*Беров и Хоринек*), Варни (*Текстил*), Русе (*Постојанство*), Надежда (*Нова Загора*), Бахава (*Мездра*).⁶⁴⁸

Страни капитал је претежно учествовао у памучним фабрикама основаним у другој половини двадестих година. Ту је најпре са уложеним италијанским капиталом - *Бугарска* (1928) једна од највећих предионица са 70 милиона капитала која је снабдевела већину предионица са памучном пређом, потом *Глориа* (1929) са 24 милиона капитала, *АД Фортуна* (1927) са 60 милиона

⁶⁴⁴ Највише је било у рудној индустрији – 47,3%, а потом у прехранбеној 37% и дуванској 33%.

⁶⁴⁵ Пре рата учешће страног капитала је чинило 10,2%. (Н. Михайлов, *Чуждитџ капитал у насџ*, АССП, години 2, јун 1926, кн 3, стр. 264-267); Д. Ив. Симидчиевџ, „Исторически прегледџ на проникването на чуждия капиталџ у насџ“, АССП, 1930, година 1, книга 4, стр. 48.

⁶⁴⁶ Д. Ив. Симидчиевџ, „Исторически прегледџ на проникването на чуждия капиталџ у насџ“, АССП, 1930, година 1, книга 4, стр.

⁶⁴⁷ „Inostrani kapital u bugarskom privrednom životu“, *Privreda, službeno glasilo zagrebačke trgovačke i obrtničke komore*, God I, Zagreb, 1 маја 1926, br 5, str. 143

⁶⁴⁸ *Развитие на индустријата в Бџлгария...*, стр. 223-224.

капитала и *Бахава* са 30 милиона лева капитала која се бавилапроизводњом помоћног материјала.⁶⁴⁹

О улагању у фабрику Беров и Хоринек имамо сачуване податке у грађи. После смрти А. Хоринека 1917. године и Д. Берова 1922. године наследници су основали *Анонимно АД за производњу вунених тканина*. Новоосновано друштво није имало обртних средстава и запало је у тешку финансијску ситуацију. Борис Беров је отишао у Белгију, у Вервју, и захваљујући старим трговинским везама и пријатељству са белгијским индустријалцима успешно уговорио куповину фабрике. Белгијанци су требали да уложе обртна средства као и део кредита за куповину материјала. Преговори су закључени у октобру 1923 године и тада се образовало *Белгијско акционарско друштво бившег завода Беров и Хоринек* са капиталом од 6 милиона лева. Фабрика Беров и Хоринек је гарантовала 4.5 милиона лева, а 1,5 милиона лева је био удео групе акционара из белгије које је представљао Карл Нокен, трговац вуном из Верјва, Шарл Бертран, индустријалац и Алфред Детиу, ингжење из Брисела. Белгијског друштво је уложило 800.000 белгијских франака, односно 5,56 милиона лева. Један од чланова белгијске групе Шарл Бертран је био и акционар банке Банка Вервјеа која је издавала кредите Друштво. Та банка је била део Сосиете женерал из Брисела, чија филијала у Софији је била француско белгијска банка Бугарске.⁶⁵⁰ Фабрика је имала успехе у 1924. и 1925. години, али 1926. године није имала довољно посла и смањила је капацитет рада на 1/3 због чега је породица Беров и Хоринек продала својих 9000 акција групи Нокен, Бертранд, Дејо и Болк за 20 милиона лева, који су до тада имали 3000 акција. Од тада је фабрика била у рукама белгијских индустријалаца.⁶⁵¹

После рата, у ситуацији политичке нестабилности, економске кризе, монетарне и финансијске несигурности, слабости домаћих кредитних

⁶⁴⁹ Асен Чакалов, *Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България, 1878-1944*, София 1962, стр. 76-77.

⁶⁵⁰ Архив Софије, фонд 46к, опис 2, а.е.7, садржај 12, Акционерно дружество за производство на влнени платове, стр. 2, април 1942; Архив Софије, фонд 46к, опис 2, а.е.7, садржај 12, Въведение,

⁶⁵¹ Архив Софије, фонд 46к, опис 2, а.е.7, садржај 12, Асен Кехлибарев, Бегииско АД на бившит заводи Беров и Хоринек, 16.11.1939

институција, страни капитал је је био од значаја са текстилну индустрију. Међутим био је од значаја у оној мери колико је то одговарало интересима страних индустријалаца. Распрострањеног страног капитала уложеног у текстилну индустрију потврђује јаке везе 19 века. Бугарска и територије предратне Краљевине Србије нису имале, са изузетком неколико фабрика, значајнија предузећа која су била у власништву странаца. Са друге стране на бившим територијама аустроугарске нису постојала битна предузећа која нису била у рукама странаца.

5.4. Монополи и картели

Формирање финансијских групација око великих приватних банака, као и стварање индустријски картела или других облика монопола у индустрији било је карактеристично за међуратни период. Главни циљеви индустријских картела су били одржавање више цене готових производи (углавном у паралелној вези са монополском дистрибуцијом продаје). Поред тога дошло је и до успостављање монопола ниских цена при куповини одређених сировина, одржавање контаката између предузећа ниских надница и заједничкој борби против захтева синдиката.⁶⁵² Године 1920. је формиран Синдикат Уједињених текстилних фабрика у Сливену који је обједињавао 14 вунено-текстилних предузећа у Сливену са око 1.200 запослених и годишњом производњом у раним 20-им око 100 милиона лева. Циљ синдиката је био да се елиминише конкуренција између фабрика у њиховом учешћу на тендерима за државне уговоре, као и борба против захтева Уније текстилних радника. Након деветојунског преврата активност Синдиката се смањила, али је поново започела са радом током масовних штрајкова текстилне индустрије у Сливену током 1929. и 1934.⁶⁵³

Стварање монопола у индустрији у Бугарској после Првог светског рата је довело до стварања значајног броја картела и синдиката у индустрији. Укупан број картела који су основани у периоду до 1929 је био 24, с тим што је у периоду

⁶⁵² *Развитие на индустријата в Българија...*, стр. 117.

⁶⁵³ *Развитие на индустријата в Българија...*, стр. 119.

1919-1924 деловало 7 картела, а од 1925. до 1929. 17 картела. Већина основаних картела нису биле трајније организације њих. Пред Други светски рат индустријских картела Бугарској је било 31, а у Југославији 79, у Румунији 94, а Мађарској 357. Главни разлози за нестабилност већине картела у бугарској индустрији су унутрашње противречности између великих и малих предузећа, недовољна концентрација капитала у појединим индустријама. Ништа мање важан разлог је и чињеница да је локални индустријски капитал захваљујући високим увозним дажбинама и протекционистичкој политици девизног курса бугарске био у могућности да остваре довољан профит без помоћи специјалних монополистичких удружења. Димензије овог феномена (картелисане индустрије) могу се видети из процента бруто добити обрачунат на основу извештаја званичне статистике индустријских. Резултати јасно указују на значај присуства или одсуства картела у индустријској производњи. У периоду до 1929. картелисана индустријска предузећа су производила 25% од укупне бруто производње.⁶⁵⁴

У текстилној индустрији у Краљевини у периоду до 1929. године⁶⁵⁵ није дошло до интензивног стварања картела. Међусобна конкуренција произвођача и њихова борба за муштерије били су главни покретач при развоју ове индустријске гране у периоду до 1929. До картелисања је ипак дошло у текстилној индустрији у врло уским сразмерама тек од средине тридесетих.⁶⁵⁶

⁶⁵⁴ *Развитие на индустријата в Българија...*, стр. 122-125.

⁶⁵⁵ Тако да су у читавој текстилној индустрији постојала свега 4 картела: картел рубља (1936), картел чарапа, картел лепљене вате и картел телиха. (S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 441-443.)

⁶⁵⁶ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 441-443; Al. Vegner, „Karteli i njihov značaj za jugoslovensku industriju“, *Socijalni arhiv*, број 7-8, 1939, стр. 218-222

6. Држава и текстилна индустрија

Laissez-faire, основица трговачког живота у 19 веку, у суштини никада није била основа економске политике у Централној и Југоисточној Европи. Концепт државне интервенције у индустријализацији Балкана постојао је пре 1929, али није представљао основу развоја, а касније се појавио као одговор на велику депресију. У периоду 1919-1929. држава је имала све већу улогу у свим сферама економског живота. Владе су покушале уз своја законодавна овлашћења да консолидију свој национални и политички положај и тиме да изграде капиталистичку привреду, али су у сваком тренутку имали пред собом проблем релативне заосталости својих привреда у целини.⁶⁵⁷

У Краљевини Југославији није било планске нити систематске индустријске политике, а под индустријском политиком се подразумева скуп мера, које држава предузима „у циљу развијања производних снага и решавања битних привредних и друштвених питања земље на бази њене индустријализације“. Према С. Ђуровић индустријализација земље спроводила се спонтано, и руководила се интересима домаћег, и страног капитала.⁶⁵⁸

Однос државне политике према индустрији јасно описију следећи цитати:

„Цела наша привреда пати стално од оскудице једног привредног плана. Тај план неће моћи да остваре министри који се често мењају. Њега би најбоље дао привредни савет састављен од привредних стручњака, већ неколико времена се ради на његовом састављању, тим пре што га је устав предвидео.“⁶⁵⁹

„Наша влада и политичари показују врло мало интереса за наша привредна питања, јер их партизанство и страначко натезање посве апсорбира. И сам начин решавања проблема је до скрајности спор, дуготрајан, и управо немогућ. Те комисије, анекете и одбори су наш југословенски специјалитет. Именују их се,

⁶⁵⁷ *The Cambridge Economic History...*, стр. 893, 904.

⁶⁵⁸ Smiljana Đurović, *Državna intervencija...*, Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 103.

⁶⁵⁹ „Izvještaj skupštine udruženja beogradskih industrijalaca“, *Trgovinski list*, стр. 3, број 6, 6.2.1927

поставља и сазива за свако важније питање, говори се и пише на велико, затим све мање, док с временом не заспе и комисија и одбор заједно с питањем“.⁶⁶⁰

У Бугарској су ратови изазвали повећану интервенцију државе у привреди – контролу извоза, ограничавање слободне трговине, царине. Под политиком повећаног протекционизма индустрија је забележила раст нарочито у прехранбеној и текстилној индустрији, али не и структурне промене.⁶⁶¹

Улога државе у индустрији се може пратити преко неколико економских индикатора, односно главних компоненти протекционистичке политике – царинске тарифе, закони о заштити и промовисању индустрије, оснивање државних предузећа у области тешке индустрије, извозне премије, првенствено права код државних лифериција, валутно регулисање тржишта, разна ограничења увоза...⁶⁶² Ми ћемо у наредном поглављу обрадити два централна питања која су се тичала текстилне индустрије а то су законодавна и пореска (царинска) политика.

Компарација резултата добијених у вези са представљањем ових индикатора протекционистичке политике може да послужи као полазна тачка за одговор на питање да ли је протекционизам био главни фактор у индустријском напретку балканских земаља обухваћених истраживањем. Да ли је протекционистичка политика била главни покретач привредног развоја у периоду између два светска рата и да ли неслагање у резултатима значи да је индустријски напредак првенствено последица дејства других фактора.⁶⁶³

6.1. Протекционизам кроз законодавну делатност

⁶⁶⁰ „Pitanje stranaca u našoj privredi“, u *Jugoslovenski Lloyd*, Zagreb 4.1.1928, str. 3

⁶⁶¹ 369

⁶⁶² *Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX век*, Отг. ред. Любен Беров, София 1989, стр. 31 (у даљем тексту: *Протекционизъм и конкуренция...*); Привредни преглед, Ђ- Турчин, Индустријска политика, 11.3.1923, год 1, бр. 2, стр.3.

⁶⁶³ *Протекционизъм и конкуренция...*, стр. 34-35

Законодавна делатност у домену привредне политике која се односи на регулисање, организовања или подстицање развоја индустрије постојала је у врло ограниченом облику у обе земље.

У Краљевини СХС у периоду до 1929. године није постојао закон који је дефинисао индустрију или индустријску радњу. Осим закона у области заштите индустријске својине Министарство трговине и индустрије није посебним законима регулисао делатност индустрије.⁶⁶⁴ Протекционистичка политика кроз законодавну делатност се огледала у законима који подстичу развој индустрије кроз разне повластице.

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца закон о помагању индустрије није постојао облику у ком је постојао у Краљевини Србији, већ је то регулисано кроз низ олакшавајућих закона који су се односили на увоз и извоз одређене робе. Краљевина Србија је имала *Закон о потпомагању домаће радиности (индустрије)*⁶⁶⁵ (1873, 1898) донет са циљем да помогне развој индустрије и на њему се заснивала почетна индустријализација у Србији. Био је врло сличан *Закону о потпомагању индустрије* у Бугарској. По оснивању Краљевине *Закон о потпомагању индустрије* је проширен на Црну Гору, док је за остале крајеве важио распис од 22. јула 1919. Финансијским законом за буџетску 1924/1925 важност овог закона је проширена на територију целе државе. Царинском тарифом из 1925. укинута су сви специјални закони о индивидуалним или

⁶⁶⁴ *Алманах Краљевине Југославије, IV јубиларни свезак, Врховна државна управа и закони Краљевине Југославије*, Загреб, 1933, 92-93

⁶⁶⁵ донет је у Краљевини Србији 1873, а нови Законом о потпомагању домаће радиности (индустрије) 1898, са циљем да помогне развој индустрије. Законом из 1873 индустријска предузећа у оснивању су добијале повластице у трајању од 10-15 година, као и могућност бесцаринског увоза машина и опрема у земљи, извоз готових производа и полуфабриката, ослобођење непосредног порезе на промет... Закон из 1898 је проширио одредбе и чланове старог Закона, јасно дефинисао ко може да добије повластице и одређене недоумице. Закон из 1898 је наставио са политиком бесцаринског увоза машина, машинских делова, справа, алата и осталог материјала који служи за инсталацију и подизање предузећа; дозволио увоз сировина и полупрерађевина потребних за прераду а којих у земљи нема или их нема у довољној количини квалитету; ослободио предузећа непосредних пореза, пореза на обрт и свих приреза: државних, окружних, среских и општинских; дозволио бесцарински извоз; дозволио коришћење државне железница са попустом од 25% за пренос сировина и прерађевина; увео право првенства при добијању државних набавку уколико је цена понуде скупља 10% од просечне цене... („Закон о потпомагању домаће радиности (индустрије)“, члан 1, *Српске новине, службени дневник Краљевине Србије*, година LXV, Београд 1898, 23. јула, стр. 924, број 158, страна 2-4; Р. Ђунисијевић, *Оснивање индустријских...*, стр. 47.)

колективним повластицама, па *Закон о потпомагању индустрије*.⁶⁶⁶ Део повластица из тог закона је постао део протекционистичке политике према индустрији преко решења Министарског савета од 22. септембра 1920, којим је дозвољен бесцарински увоз машина и минималне тарифе на одређену групу предмета. Основна разлика јесте што су се повластице односиле на целу индустрију, без обзира да ли је индустријско предузеће било повлашћено или не. „сви индустријалци, занатлије, пољопривредници и разна удружења“ могли су да увозе без царина, машине, машинских делова, справе, алате и целокупни помоћни материјала који служи за инсталацију и подизање предузећа; бесцарински увоз сировина и полупрерађевина потребних за прераду а којих у земљи нема или их нема у довољној количини и квалитету.⁶⁶⁷

Индустријалци су сматрали да је домаћој индустрији неопходна заштита, а нарочито од стране конкуренције.⁶⁶⁸ У записнику са конференције Текстилне савеза из 1927 представљени су разлози зашто је страна индустрија боља и због чега држава треба више да улаже у домаћу текстилну индустрију:

„Домаћа индустрија мора плаћати скупље разне сировине и помоћна средства као боље и друге хемикалије које мора увозити плаћајући царину док чехословачке текстилна индустрија набавља исте много јефтније у сопственој земљи; и угаљ је код нас скупљи него у Чехословачкој. Све машине и њихове делове морају наше фабрике набављати на страни и уз много веће трошкове. У случају квара инсталација и машина мора наш индустријалац често чекати целе недеље и месеце да добије из иностранства монтера или материјал за поправке. Наш индустријалац мора држати стално велике залихе разних помоћних средстава и тиме умртвљује велике капитале, док страном индустријалцу то није потрено јер има све у непосредној близини и може чекати са набавком док му је материјал потребан. Каматна стопа и кредитни услови су знатно неповољнији него у иностраним развијеним земљама. Ради тога може инострана конкуренција да продаје у нашој земљи на вишемесечни бескаматни кредит што наша индустрија не може да чини. Иностране творнице као стара предузећа давно су већ

⁶⁶⁶ *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1938*, Београд 1938, стр. 119, 121 (у даљем тексту: *Министарство финансија...*)

⁶⁶⁷ *Министарство финансија...*, стр. 110-111; *Sergije Dimitrijević, Privredni razvitak Jugoslavije od 1918 do 1941, predavanja održana na Visokoj školi političkih nauka, Beograd 1962, str. 20; V. Pertot, Ekonomika međunarodne razmjene...*, str. 37-38.

⁶⁶⁸ АЈ 76-52-85, Реферат Општи реферат о домаћој индустрији, стр. 1, АЈ 76-92-181, Реферат царинска заштита наше привреде

отписале уложен капитал, док су наше још у последњим годинама чиниле велике инвестиције и морају још увек инвестирати. Стране фабрике раде са великим капиталом и производе већ само ради тога много јефтније. Радна снага иностраних индустрија је спремнија од наше домаће јер има сем дугогодишње практичне спреме и теоретску школску обуку због чега ради квалитативно боље а квантитативно више од наше. Ми морамо домаћу радну снагу тек обучавати, јер оснивање стручних школа је још у зачетку. Поред тога великом броју радника у нашим индустријским предузећима фабрички посао није једино стално занимање, пошто ради у главном у пољопривреди, а тражи запоследње у фабрикама самонда када нема другог посла. Као последица овог стања јавља се несталност и велика флукуација у радничком особљу предузећа и потреба сталног обучавања новог особља. Што изискује ванредне непродуктивне трошкове за наднице ученика и учитеља, и абнормалне количине лоше израђене робе.“⁶⁶⁹

Протекционистичка политика Бугарске према индустрији се огледала у *Закону о потпомагању индустрије* (Закон за насърчение на местната промишленост и търговия)⁶⁷⁰. Индустријско законодавство је и започело са првим *Законом о потпомагању индустрије* донетим 1895. године (са додатком 1897) за време министра привреде Ивана Ев. Гешева. У наредним годинама су доношени нови Закони – 1905 године (Н. Генадиев), 1909. године (А. Лапчев), 1925 (продужење претходног) и 1928. године (Цв. Бобошевски). У току 1936. године је донешен и *Закон о индустрији* који се у потупности разликује од претходних закона јер циљ није протекционизам индустрије већ регулисање.⁶⁷¹

Закони су јасно дефинисали величину предузећа која су могла да добију повластице, затим врсту подстицаја и период који је на снази. Већ смо споменули да је минимум које је предузеће у овом периоду требало да има да би добило

⁶⁶⁹ АЛ 76-55-95, Записник конференције текстилне индустрије, која је одржана код Централне индустријских корпорација на дан 14 и 15 априла 1927, стр. 5

⁶⁷⁰ О закону видети детаљније: Т. Къневъ, „Мѣстната индустрия и вносната търговия“, *АССП*, 1930, год 1, книга 4, стр.160-161; К. Бобчевъ, „Стопанството и стопанската политика въ България следъ войната“, *СпБИД*, год XXX, кн 8, окбобар 1931, стр. 486; „Законъ за насърчение на мѣстната индустрия“, у: *Сборник на действующите закони по Министерството на търговията, промишлеността и труда*, София 1930, стр. 89-120; Димо Тодоровъ, „Насърчаваната индустрия и индустриалната политика въ България“, *Стопанска мисъл*, година 3, книжка 1, 1932, стр. 35-38.

⁶⁷¹ Ат. Д. Атанасовъ, „Българската индустрия...“, стр. 10.

повластицу било - погонска снага од минимум 10КС, више од 10 радника; затим машинерија треба да има вредност од 20.000 златних лева (600.000 лева).⁶⁷²

Постојеле су две врсте подстицаја, односно олакшица – генералне, које су се односиле на читаву индустрију и специјалне за које су биле поменуте квалификације. Специјалне погодности које је закон давао фабрикама биле су: 1. бесцарински увоз машина и сировина. Овај увоз је могао да буде бесцарински само под условом да сировина и машина нема у држави, али их нема довољно, да квалитет није добар, и да не могу да се замене са другим материјалама којих има у земљи; 2. ослобађање за период од 10 или 15 година одређених пореза и такси. Ослобађање се вршило тако да су фабрике првих 10 година биле ослобођене свих државних (порез на занимање) и општинских пореза, такси и разних административних такси (осим таксе за извршене услуге и надокнаде за трговинску комору). У следећих 5 година плаћали су 25% од намета, а у последних 5 година плаћали су 50% од намета; 3. превоз машина, сировина и произведене робе железницом са попустом од 35%, тако да је 30% умањење било на сировине и полуфабрикате које су биле потребне фабрикама и 50% умањење готових фабричких производа који су фабрике слале за извоз; 4. бесплатна државна и општинска локација за изградњу фабрика (такође гради пут или пругу од фабрике на државни пут); 5. првенство при државним набавкама у односу на стране понуде, уколико су једнаког квалитета и ако су скупље до 15% (у складу са законом из 1926 – 5%); 6. гарантована добит преко 20% при јавним уговорима; 7. бесплатна употреба државне, окружне и општинске земље за вађење камена, песка, глине и других материјала неопходних за грађење фабричких постројења. Закон из 1928. године је ограничио ове погодности на бесцарински увоз сировина, поједине пореске олакшица и смањио количину законске добити од јавног снабдевања (са 15 на 5%)⁶⁷³

⁶⁷² *Обицъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 690.

⁶⁷³ Димо Годоровъ, „Насърчаваната индустрия и индустриалната политика въ България“, *Стопанска мисълъ*, година 3, книжка 1, 1932, стр. 34-47; Румен Даскалов, *Българското общество 1878-1939*, Т. 1, София 2005, стр. 318; *Развитие на индустрията в България...*, стр. 133; Анастас Йорданов Тотев, *Сравнително изучаване на българското и югославското народно стопанство*, София, 1940, стр. 184; Т. Къневъ, „Мѣстната индустрия и вносната търговия“, *АССП*, 1930, год 1, книга 4, стр.162-163; *Обицъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 690-691.

Закони из 1905, 1909., и 1928. су давали специјалне уступке за производњу одређеног производа у одређеној области само једној фабрици, али без забране другим фабрикама да произведе исти производ у истом простору коришћењем само основне предности. Те специјалне погодности су даване у оним гранама индустрије где се сматрало да има довољно предузећа за задовољавање домаћег тржишта, како би се сачувао њен развитак и спречила појава даље конкуренције (између осталог и у оквиру домаће индустрије). Индустијске концесије су додељиване само већим предузећима која су испуњавале одређене услове.⁶⁷⁴

Опште погодности које су важиле за сву индустрију, уведене 1905, нису захтевала одређене квалификације предузећа које је могло да буде и више занатског него фабричког карактера. Од повластица је укључивало: бесцарински увоз машина и алата под условима који су већ наведени; бесцарински увоз сировина када се увозе ради обраде за извоз; слободно коришћење државних и општинских земљишта до 5 ари за изградњу предузећа; бесплатно коришћење снаге воде; 35% попушта за превоз железницом. Поменуте олакшице су уклоњене законом из 1928. године.⁶⁷⁵

Табела бр. 18. Раст потпомогнуте текстилне индустрија 1921-1929

	фабрика	Укупан број ф	Број радника	КС	вредност	уложен капитал
1921	66	454	3434	5798	455762987	22636091
1929	198	1164	16.368	17884	87590000	48478278
CAGR	14,72	12,49	21,56	15,12	26,81	9,99

Извор СГБЦ, 1931, стр. 251, 252

Поред Закона о потпомагању индустрије, у Бугарској је постојао и Закон за развој народне индустрије донет 1883. године по коме су државни службеници – стражари и војници морали да носе одећу од домаћих вунених производа.⁶⁷⁶ Овај Закон је касније допуњен и замењен Закон о обавезном ношењу домаће одеће и обуће по коме су сви државни, општински и окружни чиновници и сви који

⁶⁷⁴ Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 318; *Развитие на индустрията в България...*, стр. 133; Димо Тодоров, „Насърдчаваната индустрия и индустриалната политика във България“, *Стопанска мисъл*, година 3, книжка 1, 1932, стр. 34-47.

⁶⁷⁵ Т. Къневъ, *Мѣстната индустрия и вносната търговия*, АССР, 1930, год 1, книга 4, стр.162-163; Румен Даскалов, *Българското общество 1878-1939*, Т. 1, София 2005, стр. 318

⁶⁷⁶ Весов, Димитър, *Текстилната индустрия...*, стр. 6.

представљају државу морали да носе одећу и обућу домаћег порекла, у супрутном би могли да буду кажњени са 50 до 300 лева. Такође сви фабриканти или продавци одећом који су продавали стране материјале за одећу и обућу уместо домаћих по закону су се кажњавали од 500 до 5000 лева, или затвором до 6 месеци.⁶⁷⁷ Идеја да се на тај начин утиче на потрошаче ипак је имала скроман успех. Од индустријских закона битних за нашу тему поменућемо и *Закон за подизање свилене индустрије* (1891 и 1896) и *Закон за подстицање овчарства*, који ипак нису имали много утицаја (1891).⁶⁷⁸

У Бугарској је постојала забрана увоза свих луксузних предмета, одређене робе који нису представља неопходност, кроз *Закон о забрани увоза робе која није од значаја* из 1924. Важио је до 1926, односно до доношења царинског закона. Овај закон против увоза луксузних предмета омогућио је да се развоју текстилне гранама, попут трикотаже, конфекције и позамантерије, а нарочито производња чарапа. Овим законом су три поменуте грану ужавале потпуну заштиту од конкуренције страних држава.⁶⁷⁹

6.2. Порески систем и текстилна индустрија

6.2.1. Непосредни порези

Основна подела пореског система јесте на непосредне и посредне порезе. Непосредни порези су они које плаћају директно порески обвезници (порез на приходе, порез на занимање, порез на имовину, порез на предузеће...) а посредни порези (царина, акцизе) плаћају порезни обвезници тако што их пребацију на другог (потрошача).

⁶⁷⁷ Чл 1-4, Законъ за задължително носене мѣстни дрехи и обуца, донешен 3.3.1897, допуњен 14.7.1921, у: *Сборник на действующите закони по Министерството на търговията, промишлеността и труда*, София 1930, стр. 85-86.

⁶⁷⁸ Р. Даскалов, *Българското общество...*, стр. 317.

⁶⁷⁹ *Развитие на индустрията в България...*, стр. 132.

Бугарска држава је наследила порески систем Османског царства, реформисаног средином 19 века, који је уз нешто мање измене настављен и касније. Током 1894. године реформисан је непосредан порез тако да су уведени – порез на зграде, порез на занимање и натурални десетак (који је касније замењен са новчаним порезом). Реформисан је и посредан порез тако да је на до тада већ постојеће опорезивање акцизних производа (вино, ракија, алкохол, дуван и со) се додаје низ других (шећер, уље, чај, кафа, утакмице, итд). Као резултат ове реформе учешће посредних пореза је порасло са 15,9% 1879. године на 33,8% 1905. године. У периоду током рата учешће непосредних пореза је и даље падало услед девалвације лева тако да је током 1921/1922 чинило свега 13,7%. Од 1922. до 1936. непосредни порези су варирали у распону од 11% до 16%, а посредни од 38% до 47% од укупних државних прихода. Развој од ратова уопште карактерише повећање опорезивања потрошње са посредним порезним. То се догодило и кроз повећање ад валорем царине и повећањем акцизе (уз опорезивање многих нових објеката). После рата је реформисан и порез на доходак – уведени су пословни порез, додатни порез на општи доходак и порез на предузеће.⁶⁸⁰

Битно је споменути и локалне порезе, који су углавном били непосредни – порез на приходе и имовину (зграде, земљиште, овце, козе, занимање). Ове порезе је такође сакупљала држава. За време власти Стамболиског било је покушаја да се наплата комуналних такси повери самим општинама, али то није довело до резултата. Након рата порез на земљиште и зграде су биле уступљени општинама, а потом поново враћене државама. Ипак приходи општина су били занемарљиви у националном дохотку – између 1-3% - што у суштини сведочи о јачини, односно слабости локалних самоуправа.

Радикалнији покушај реформације бугарског пореског система је био у доба Стамболиског који је покушао да уведе прогресиван порез на доходак. У ту сврху порез на занимања и порез на земљиште су укинута и замењени прогресивним порезом на доходак. Резултат готово да није ни постојао, јер нису постојали системи тачног опорезивања дохотка, власти нису могле да дођу нити су добијале тачне информације. Организациона структура прикупљања

⁶⁸⁰ Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 406-409

информација о пореским обвезницима није ни постојала. Ефикасно опорезивање у таквом случају је било готово немогуће. Године 1925. прогресивни порез на доходак је укинут и враћен је стари порез на земљиште и порез на занимање. Као основну карактеристику бугарског пореског система можемо да наведемо немогућност државе да у пуној снази наплати порезе. Укупан износ свих пореза (државних и општинских) за периода од 1924. до 1939., је био у просеку 16% од прихода становништва (у распону између 14-19%), а што је чинило у просеку 11% националног дохотка.⁶⁸¹

На територији државе СХС до 1928. постојао је хетерогени порески систем, другим речима важило је пет разноврсних начина плаћања непосредних пореза, чија се наплата знатно разликовала од покрајине до покрајине.⁶⁸²

Унификација система непосредног пореза извршена је доношењем *Закон о непосредним порезима* у фебруару 1928, односно његовим ступањем на снагу 1 јануара 1929. Колико је хаотичан систем пореског система постојао у Краљевини СХС сведочи и кратак преглед пореза који су деловали у периоду 1918-1929.

На територији предратне Краљивене Србије важио је *Закон о непосредним порезима* (1884) у оквиру кога су улазили порез на принос – земљишта, зграда, капитала, радња и личног рада, порез на личност и порез на обрт; У Црној Гори постојале су две врсте непосредних пореза – дације (земљишта, овце, говеда, коњи, магарци, сивњењ, пчеле, производња ракије и вина) и порез на принос од капитала и рада (принос од капитала, трговина, занати, принос од личног рада, принос од зграда); У Босни Херцеговини постојао је порез на земљиште, порез на зграде, течевина (порез на принос од рада и занимања), рударски порез, точарина; порез од кућарења, порез на службене принадлежности; У Словенији и Далмацији био је на снази аустријски порески систем, састављен из личних (субјективних) и реалних (објективних) пореза. У реалне порезе су спадали – порез на земљиште, порез на зграде, а у личне - порез од радње (општа течевина), течевина предузећа обавезних на јавно полагање рачуна, порез на ренте, порез на више службене

⁶⁸¹ Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 410-413.

⁶⁸² Становник Војводине на име непосредних пореза за 1925 просечно је плаћао 293,5 динара, а становник Србије и Црне Горе 91,15 динара. (Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 115.)

принадлежности, порез на тантијеме, доходарина; у Хрватској, Славонији, Војводини и Прекомурским крајевима важио је мађарски порески систем. Опорезивао се порез на принос (земљиште, зграда, радње, тециварина, друштва обавезна на јавно полагање рачуна, рударски порез, порез на камате и рент) и лични порез (доходарина и порез на имовину).⁶⁸³

Индустрију у Краљевини СХС су од непосредних пореза оптерећивали течевина, друштвени порез, порез на ратну добит, порез на пословну обрт. Не постоје подаци о томе колико је текстилна индустрија плаћала пореза држави у облику течевине и у облику друштвеног пореза, тако да само можемо да представимо основне особине ових пореза.⁶⁸⁴ По унификацији у непосредне порезе су спадали: порез на приход од земљишта, порез од зграда, порез на приход од радњи и самосталног занимања, порез на ренте, друштвени порез и службенички порез.⁶⁸⁵

Течевина се односила на индустријска предузећа која нису била у обавези да јавно полагају рачуне, док се **друштвени порез** односио на предузећа која су морала јавно да полагају рачуне. Поред тога постајао је и **допунски порез** који су пре реформе плаћала само предузећа обавезна да плаћају друштвени порез, који је износио према рентабилитету 2%-12%. (односио се на плаћање пореза на капитал прво је износио 1,5%-2% бруто промета, а касније је повећан на 2% до 10% годишњег бруто промета). Основица друштвене стопе утврђивала се код акционарских друштава, на основу рентабилитета, чија је скала била утврђена законом, а кретала се од 6% до 100%. Основна стопа код течевине била је 10% према подели по групама а допунски порез за све групе од 2% на приход до 10.000 динара до 12% на приход преко 150.000. Стопа опорезивања код друштвеног пореза била 11%. Док је основна стопа била у оба облика (течевина и друштвени) непосредни порез пропорционални за индустрију, код допунског

⁶⁸³ Министарство финансија..., стр. 43-45; Драг. М. Милојевић, *Непосредни порези Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словеница*, Београд 1925, стр. 120-157 (у даљем тексту: Драг. М. Милојевић, *Непосредни порези...*)

⁶⁸⁴ Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 120.

⁶⁸⁵ „Закон о непосредним порезима“, *Економист*, година 8, број 5-6, 1928. стр. 291.

пореза она је била прогресивна. Порезна основица течевине утврђивана је на темељу „укупног чистог прихода свих порезних предмета“ порезног обвезника.⁶⁸⁶

Током 1929/1930 држава је наплатила пореза од течевине у вредности од 383 милиона, друштвеног пореза у вредности од 124 милиона што је укупно чинило 21% од укупног пореза у корист државе (порез на земљиште је чинио 34%).⁶⁸⁷

Порез на ратну добит – уведен је према финансијском закону из 1920/1921 и почео је да се примењује законском одлуком 6 априла 1920. Ова одлука односила се на свако правно и физичко лице (домаће и страно) које је у периоду 1914-1919 повећало свој принос у односу на редован приход које је имало пре рата. За домаћа предузећа стопа опорезивања кретала се од 40% до 75%, а за страна од 50% до 80%.⁶⁸⁸ Основа овог пореза је било свако повећање приноса постигнуто за време рата према редовном приносу пре рата. У укупни принос ратних година улазе све суме које су фактички остварене. То је била обавеза свих лица која су у ратним годинама остварила веће приносе него у предратним, ако ти вишци приноса прелазе суму од 10.000 динара код друштв аобавезних на јавно полагање радчуна, односно за 30.000 за период 1914-1918.⁶⁸⁹

Порез на пословни обрт/промет – Порез на пословни обрт уведен је Финансијским законом 1920/1921, да би од 1 јануара 1922. ступио на снагу *Закон о пословном промету*.⁶⁹⁰ Увођењем пореза на пословни обрт крајем 1920. опорезиван је сваки увоз и извоз робе. Порез на пословни обрт је подразумевао опорезивање увоза и извоза робе (већих од 5000 динара), па чак и робе која није продата, већ се налазила у складиштима, с обзиром да је допринео повећању цена и смањењу цена укинута је и уведен је порез на пословни промет. Порез на пословни промет је опорезивао „целокупан промет ствари и личних услуга извршен у земљи у циљу стицања прихода“. Порески обвезници су били сва

⁶⁸⁶ Г. Курило, „Пореско оптерећење индустрије и трговине“, у: *Економист*, година 9, број 11-12, 1929, стр. 650, 654; Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 115-116.

⁶⁸⁷ Svetko Gregorić, *Opterećenje indutrije i njenog proizvodnog procesa javnim teretima*, Beograd 1941, стр. 13

⁶⁸⁸ Драг. М. Милојевић, *Непосредни порези...*, стр. 168-182; Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad 2007, str. 131.

⁶⁸⁹ Драг. М. Милојевић, *Непосредни порези...*, 177-178.

⁶⁹⁰ *Министарство финансија...*, 47.

правна и физичка лица која су у учествовала у обављању посла који је доносио приходе. Порез на пословни промет није дао резултате које су власти очекивале од њега, јер државна власт није имала изграђен систем за опорезивање, тачније није могла да спроведе закон.⁶⁹¹

Пореско оптерећење фабрика које су користиле домаће сировине било је 12% од годишњег обрта у периоду 1921-1924, а фабрика које су користиле стране сировине 15%.⁶⁹² Осим тога текстилна индустрија плаћала је општи и скупни порез на пословни промет. Општи порез на пословни промет је уведен Законом о порезу на пословни промет од 31.1.1922 године, а његова стопа је износила 1%. Применом новог система непосредних пореза (1928) било је повећано порезно оптерећење индустрије за око 20%.⁶⁹³

Законом о пословном промету уведен је и систем вођења књиге (обављеног промета) и право прегледа пословних просторија, као и контрола књига од стране надзорних органа. Но, уследили су велики протести због овог члана, тако да је он измењен у финансијском закону за 1924/1925 у толикој мери што су само порески обвезници чији је промет био већи од 360.000 динара, као и друштва обавезна на јавно полагање рачуна су била обавезна да воде књиге обављеног промета, као и да подносе на свака три месеца пореске пријаве. Остали порески обвезници паушално су оцењивани, на основу прошлогодишњег промета.⁶⁹⁴

Током 1924. године је Министарство финансија одредило да акционарска друштва која поред централе имају и подружнице на подручју друге пореске власти, порез на пословни промет плаћају код оне пореске власти где се налази централа. Овај распис је одговарао акционарским друштвима јер су таква друштва водила заједничко књиговодство с целокупним пословањем код централе. Расписом од јула 1927. године Министарство финансија је увело да подружнице треба да плаћају порез на пословни промет пореској власти на чијем подручју се

⁶⁹¹ Драг. М. Милојевић, *Непосредни порези...*, стр. 188-193;

⁶⁹² Драг. М. Милојевић, *Непосредни порези...*, стр. 157,159

⁶⁹³ Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 116.

⁶⁹⁴ Драг. М. Милојевић, *Непосредни порези...*, стр. 190.

налазе. Индустијалци су сматрали овај потез непотребним, „једном врстом шиканације“ и оштро се противили његовом увођењу.⁶⁹⁵

Порез на пословни промет био је често централна тема у међуратној периодици. Против њега били су највише градски привредници: „Порез на пословни промет је један скроз неправичан са стране копиран и по бољи развој нашег привредног живота штетан државни терет. Од обећане реформе нема ништа! Држави треба новаца, а то јој једино може дати градски привредник!... Закон о порезу на пословни промет предвиђа плаћање овох терата за многобројне промете друштва, радање, предузећа и приватних лица, које пореска одељења, са данашњим системом своје администрације нису у стању контролисати те ће стварно овај порез плаћати само протоколисане фирме. Велики број приватних лица чије промете закон предвиђа извући ће се и цео терет биће стављен на предузећа која се непосредно налазе пред очима пореских власти. Није било ни једне корпорације која није против закона протествовала“.⁶⁹⁶

Незадовољство пореских обвезника је постојало све до унификације, а нарочито је кулминарало по порасту пореза 1923-1925⁶⁹⁷, из тог разлога је од 1925 почело са снижавањем пореских терета, као и са укидањем пореза на имовину у Хрватској и Војводини (1926).⁶⁹⁸ Незадовољство се најпре односило на више порезе који су постојали на територијама бивше Аустро-угарске царевине, пошто је њихов наслеђен порески систем предвиђао и више порезе. Према извештају А. Павелића са збора Трговачке и обртничке коморе у Загребу – од 1919. до 1926. Србија и Црна Гора уплатили су 22,72% непосредног пореза, а остали крајеви 77,28%. Код посредних пореза је 20% насупрот 80%. У 1926. у име прометног пореза Србија је уплатила 16,19%, а остали 83,81%.⁶⁹⁹

⁶⁹⁵ Ernest Fischer, odvjetnik u Osijeku, „Gdje imadu podružnice dioničkih društava podnositi porezne priјave o godišnjem prometu?“, u: *Jugoslovenski Lloyd*, Zagreb 4.1.1928, str. 1; „Protiv nepodnosljivih poreza“, *Jugoslovenski Lloyd godina XX*, Zagreb 14.1.1928, broj 9, str. 1

⁶⁹⁶ „Порез на пословни промет“, *Привредни преглед*, 1.41, 1923, год 1, бр. 5, стр. 1.

⁶⁹⁷ Министарство финансија је 1923 увело привремени ванредни прирез за све постојеће непосредне порезе и дотадашње државне прирезе, и то је продужено на буџетску 1924/1925. Порез је износио 30%, односно 30 динара на сваких 100 динара непосредног пореза (*Министарство финансија...*, 48.)

⁶⁹⁸ *Министарство финансија...*, 47.

⁶⁹⁹ „Porezna bura, protest protiv porezne nejednakosti“, *Jugoslovenski Lloyd*, Zagreb 10.1.1928, str. 1; „Много плаћамо, мало примато – страшне цифре о пореској nejednakosti“, *Jugoslovenski Lloyd*, Zagreb

Иако је унификација пореза донекле смирила страсти и после ње су се јављала незадовољства против пореског система. Порез на течиварину трећег разреда и на акционарска друштва у Загребу су била већа него у Београду јер је државни порез био знатно мањи, због чега су нека акционарска друштва премештала централу у Београд. Поред државног, загребачка предузећа су плаћала и градски порез у износу од 45%, па и обласни од 25%. Из тог разлога су нека акционарска друштва била оптерећена за 70% више пореза него у Београду.⁷⁰⁰

Унификација пореза када је у питању оптерећење индустрије увела је следеће порезе – порез на предузећа, радње и занимања, где се опорезивао приход од удруженог рада и капитала. Порески обвезници су били подељени у три групе, према сразмери учествовања рада и капитала – у првој групи биле су радње код којих је у већој мери заступљен капитал, у другој где је однос рада и капитала био сличан, а у трећој оне у којима капитала скоро па да и није било. Основу за пореску наплату чинио је чисти приход постигнут у претходној години.⁷⁰¹

Предузећа обавезна на плаћање друштвеног пореза радила су и злоупотребе, јер су у својим билансима књижила дугове који нису постојали, па је на основу тога фиктивним веровницима исплаћивана камата и провизија на коју није био плаћан порез за ренту. Обавезу плаћања пореза заобилазила су та предузећа и на тај начин што су имала мали властити капитал, а остала потребна средства добијала су у облику кредита из иностранства. Наиме, исплаћене камате и провизије нису улазиле у порезну основицу, већ су смтране режијом. У књиговодству су оптерећивали трошкове производње, чиме се добит, а тиме и пореско оптерећење смањивало.⁷⁰²

Бугарска није имала проблема да централизије порески систем тако да је порески систем бугарске био једноставнији. Прву групу директних пореза,

11.1.1928, str. 1; „Porezna bura, iz razgovora sa g Vladimirom Arkom, veleindustrijalcem i predsjednikom Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu“, *Jugoslovenski Lloyd* godina XX, Zagreb 13.1.1928, broj 9, str. 1; „Protiv nepodnosljivih poreza“, *Jugoslovenski Lloyd* godina XX, Zagreb 14.1.1928, broj 9, str. 1

⁷⁰⁰ „Uništavanje zagrebačke privrede“, *Jugoslovenski Lloyd*, Zagreb 6.1.1928, str. 4.

⁷⁰¹ *Министарство финансија...*, стр. 52.

⁷⁰² Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 118-120.

односно непосредних пореза чинили су порези на приходе, дохотке и имовину. Порез на пословну добит, додатни порез на доходак и порез на предузећа плаћао је неаграрни сектор. Док су други порези били везани за пољопривредну делатност – порез на земљиште, порез на овце и козе. А постојали су и општи порези – порез на зграде⁷⁰³ и порез на наследство. Неки од њих, као што су порез на занимање, додатни порез на доходак⁷⁰⁴ и порез на предузећа искључиво односиле су се на индустрију, трговину и слободне професије. Постојали су још и порез на наставу и порез на наследство.

У Бугарској индустрију су оптерећивала два најзначајнија пореза а то су порез на занимање и порез на предузећа.

Порез на занимање - проистицао је из турских пореза и укинут је реформом 1921/1922, односно заједно са порезом на зграде – замењен са прогресивним порезом на приходе. Враћен је 1925 године. Према закону из 1925 порез на занимање плаћали су сва физичка и правна лица (који упражњавају некакав посао, или добијају приходи на основу некретности) на основу својих прихода, али не и акционарска друштва и задруге, пољопривредници, пензионери, аутори, преводиоци књига и становништво са малим годишњим приходима. Порез се обрачунавао на основу прошлогодишњег прихода и износио је 4% од прихода од службених занимања, 8% за занатлије и слободна занимања, 9% од прихода од трговинских професија, 10% прихода од индустријских занимања, од имовине и капитала. Порез на занимање (од 1928 до 1937) је опорезивао 3/4 прихода од непољопривредних занимања и представљао је око 1/3 националног дохотка.⁷⁰⁵ Од сакупљеног пореза држава је узимала 60% за себе, 8% је ишло округу, 30% општини и 2% у фонд за потпомагање пострадалима у рату.⁷⁰⁶

⁷⁰³ Порез на зграде се односио на непокретности, дворниште зграде, магацине... Уведен је 1895 године, током реформе Стамболског постоје је прогресиван, али је измењен тако да је износио 5% вредности. Овај порез се распоређивао 20% за државу, 30% у фонд за плате учитеља и 50% за општине. (*Обицъ годишникъ на Бѣлгария*, Но 3, Софија, стр. 128-129)

⁷⁰⁴ *Развитие на индустријата в Бѣлгария...*, стр. 134; Румен Даскалов, *Бѣлгарското общество...*, стр. 417

⁷⁰⁵ Румен Даскалов, *Бѣлгарското общество...*, стр. 416-417

⁷⁰⁶ *Обицъ годишникъ на Бѣлгария*, Но 3, Софија, стр. 129.

Додатни порез на доходак - Уведен је после 1925. годиен и њега су плаћали само појединци са приходима преко 100.000 лева по домаћинству. Био је безначајан због малог броја обвезника 5.000-7.000.⁷⁰⁷

Порез на предузећа се односио на опорезивање акционарских друштава, друштава са ограниченом одговорношћу и задруга, а уведен је у августу 1920. године. Порез је делио фирме на три групе - 1. предузећа која се баве банкарством, трговином и осигурањом; 2. предузећа која су деловла у оквиру индустрије, рударства, пољопривреде и сточарства; 3. задруге. У почетку је предвиђао прогресивно опорезивање од 20% до 50% за трговинска и кредитна предузећа, индустријска од 8% до 40%, а задружна од 12 до 32% на основу добити. Влада Демократског савеза је током реформе 1925. донела нову стопу опорезивања којом су се прве две групе прогресивно опорезивале на нето добит од 10% до 25% (20% за индустрију) према профитабилности. Порез се прикупљао у централи и потом дистрибуирао на округе, општине и индустријске коморе. Прикупљени порез се прикупљао у двојној размери тако да је један део ишао директно у државне приходи а други се распоређивао тако да је општини ишло 61%, округу 20%, трговинским коморама 7%, фонду за пострадале у рату 9% и 3% за железницу. Такође законом из 1925. од опорезованог добитка одузимала се годишња амортизација од 2% до 5% за зграде и 10% за машине, инсталације и покретна имовина; одузимала се и посебна сума за резервни фонд у износу од 10% профита; као и ненаплатива потраживања, приходи од камата на хартије од вредности и сума за проширење и побољшање предузећа. Ово је у суштини значило да је било могуће потпуно ослобађање од пореза уколико део прихода буде капитализован.⁷⁰⁸

Пореско оптерећење индустријских акционарских друштава (течевином и основним порезом) било је умереније у својим највишим стопама у Краљевини СХС. Максимално је оптерећивало индустрију са 23% и 24% при рентабилитету

⁷⁰⁷ Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 417; *Общъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 130.

⁷⁰⁸ *Развитие на индустрията в България...*, стр. 133- 134; Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 417-418; *Общъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 132.

преко 24%, док је у Бугарској оптерећење индустрије износило до 32% при рентабилитету преко 40%. Самоуправни порез (прирези на непосредне порезе на предузећа) је већ сличније оптерећивао индустрију – Краљевину са 21% при рентабилитету од 100%, а бугарску 20% при истом рентабилитету. Оптерећење неакционарских друштава течевином и допунским порезом је такође било умереније у Краљевини СХС. Кретало се од 23% до 27%, а у Бугарској од 11,7% до 32,8% (за приходе преко 100.000 динара). Са друге стране оптерећење порезима за предузћа чији је приход био до 10.000 динара било је у Југославији од 17% до 21%, а у Бугарској од 2,4% до 11,6%.⁷⁰⁹

6.2.2. Посредни порези

Посредни порези у Краљевини су обухватили монополе, царине, трошарине и таксе и они су уједначени врло брзо након доношења Финансијског закона за 1920/1921. године.⁷¹⁰ У Бугарској су посредни порези били царине, акцизе⁷¹¹ и државни монополи.⁷¹² Ми ћемо анализирати само однос царина и текстилне индустрије.

Царине су имале двојаку функцију – финансијску ради обезбеђивања државаних прихода и рестриктивну – као средство заштите домаће индустрије. Са гледишта наплате царине се деле на царине по вредности *ad valorem* и на специфичне царине, тј по тежини, запремини или комаду. Царински ставови које једна земља примењују у свом робном промету са иностранством сачињавају царинске тарифе.⁷¹³ Разликујемо извозне и увозне царине. Извозне царине се примењују из два разлога, да би се обезбедили државни приходи, као и да би се обезбедила храна домаћем становништву. То је био и случај у Југославији 1920-

⁷⁰⁹ Курило, „Пореско оптерећење индустрије и трговине“, у: *Економист*, година 9, број 11-12, 1929, стр. 651-656.

⁷¹⁰ монопол на производњу и промет дувана, соли, петролеума, шибица и цигарет папира (Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad 2007, str. 44, 60-62

⁷¹¹ Акцизна роба је била дуван и дувански производи, вино, ракија, алкохол, пиво, шећер, со, кафа, петролеј, пиринач...

⁷¹² директне државне монополе су обухватили неке житарице, карте за игру, хартију за цигаре, кинин, алкохол од 100 степени, ракија шљивовица... затим државна предузећа – руднике, банке, државна лутрија, железница, пристаниште, поште и телеграф.

⁷¹³ Мијо Мирковић, *Спољна трговинска политика*, Београд 1932, стр. 137-138.

1921 заведене су извозне царине на пшеницу, јечам, кукуруз, овце, вино, мед, ракију...⁷¹⁴

Генерално, постоје две основне врсте мера за подршку индустрији – једно је царинска политика као као облик посредне и директне помоћи домаће индустрије, а друго су разне индустријске повластице о којима смо већ писали. Царинска заштита омогућава индустрији да делује без конкуренције и притиска производње страних производа. Ипак, често посебне мере нису успевале да спрече да страни индустријски производи продру на домаће тржиште. Локалним предузећима је било лакше због трошкова производње да набављају из иностранства, а потрошачке жеље становништва су се разликовале од производа локалне индустрије.⁷¹⁵

Царине су наизглед лако упоредив показатељ, пошто се упоређује група робе у царинској номенклатури држава и њихове тарифе. Међутим, практично је јако тешко упоредити царинске тарифе због осцилација у тржишним ценама робе, периодичним променама царинских коефицијената, везаности за златну валуту, односно домаћу валуту.⁷¹⁶ Затим ту је и чињеница да за неке државе су важиле царинске тарифе по договору из трговинских уговора, затим постојање низа додатних трошкова за увезену робу као што су: царински пропис, акциза, општинска такса, ад валорем порези, статистичка такса...⁷¹⁷

Након рата политика заштите локалне индустрије се помера ка јачању царинске заштите, који постаје важнија од *Закона о помагању индустрије*. Таква политика је била у духу међународне економске ситуације, где је слободна трговина предратног периода замењена стварањем баријера против стране конкуренције. Царинска заштита у Бугарској је константно интензивирана, а посебно у 1928. и након 1930. и увођењем „системом контигената“ у трговини.

⁷¹⁴ Мијо Мирковић, *Спољна трговинска политика*, Београд 1932, стр. 138-139; Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1*, Београд 1986, стр. 70.

⁷¹⁵ Румен Даскалов, *Българското общество 1878-1939*, Т. 1, София 2005, стр. 316-

⁷¹⁶ Примера ради у периоду између два рата спољно трговинска статистика Краљевине изражавана је у динарима текуће домаће вредности. Вредност робе је на царинарницама фактурисана на основу свакодневне домаће котације, односно одмах је роба у девизним ценама претривара у динарску текућу вредност. То отежава било какво детаљно компарирање јер морају да се упореде свакодневне берзанске котације жељене стране валуте, како за Краљевину СХС тако и за Бугарску. *Протекционизъм и конкуренција...*, стр. 36; Владимир Пертот, *Економика међународне размјене Југославије, анализа раздобља између 1919 и 1968 године*, књига 1, Загреб 1971, стр. 25-26.

⁷¹⁷ *Протекционизъм и конкуренција...*, стр. 36.

У Бугарској је период од 1905. до 1922. представљао је доба када је започето увођење специјалних царинских тарифа за увоз робе која је била у интересу домаће индустрије. Са девалвацијом лева на крају рата министар финансија је добио право да одреди стопе царине, односно да уреди царински курс тако да компензује девалвацију лева – чиме су царинске стопе представљале инструмент фискалне политике. Тако да је у раним двадесетим дошло до измена увозних царине преко промена у царинским кофицијантима како би се ускладило плаћање због односа златног лева и обезвређеног ратног новца. Током 1919-1922 тај коефицијент је више пута подизан, али је и даље заостајао од текућег односа златног швајцарског франка у Софији. Са законом о царинама из априла 1922. започео је период царинске политике када је наступило постепено увећавање царина и допуњавање специфичних царинских стопа. Протекционизам који је 1922. код умерених царина износио 50% на робу до краја овог периода је повећан на 150%. Током 1922. је спроведена делимична, а 1926. потпуна корекција увозних царина у циљу њихових повећавања.⁷¹⁸

Док је увоз страних индустријских готових производа био опорезован високим царима, роба потребна за унапређење локалне индустрије била је минимално опорезована. Ово је први пут омогућено царинским законом из 1885. године када је дозвољен по први пут бесцарински увоз сирових материјала неопходних за производњу у домаћим фабрикама.⁷¹⁹ Тако да је у складу са законом о потпомагању индустрије значајан део увоза (преко 1/3) био ослобођен царина, а уведена *ad valorem* такса на увозне сировине била је свега 3% (1922). Повластицу бесцаринског увоза могла су да користе само индустријска предузећа која су била повлашћена. Министарство трговине, индустрије и рада је тачно прописало које сировине и полупрерађевине су смеле да увозе одређене гране индустрије. Тако је текстилна индустрија подељена у 16 врсти фабрика⁷²⁰ смела

⁷¹⁸ *Протекционизъм и конкуренция...*, стр. 40; Анастас Ђорданов Тотев, *Сравнително изучаване на българското и югославското народно стопанство*, София, 1940, стр. 184; К. Бобчевъ, „Стопанството и стопанската политика въ България следъ войната“, Ив. Гжбенски, *Външната ни търговска политика следъ войната*, СпБИД, год XXXI, кн 8, октобар 1932, стр. 466-467; *СпБИД*, год XXX, кн 8, октобар 1931, стр. 487. Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 423

⁷¹⁹ Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, б.

⁷²⁰ Фабрика за прераду вуне, фабрика за прераду памука, фабрика за прераду лана, фабрика за прераду конопље и јуте, фабрика за прераду виоња, фабрика за конце, фабрика за ткање вуне, фабрике за ткање памука, фабрика за ткање свиле, фабрика за ткање лана, фабрика за конопље и

да бесцарински увози 169 разних категорија робе, између осталог све памучне и вунене сировине, хемијске супстанце, машине, технику...⁷²¹

Протекционистичка царинска тарифа, иако позитивна за индустријски развоја, изазвала је одређене турбуленције у унутрашњем тржишту. Заштита домаћих индустријских производа је довела до одређевања цене домаћим производима и позитивно деловала на „маказе цена“ између индустријских и пољопривредних добара. Смањени приходи сеоског становништва, између осталог и због забрана извоза сировина (примера ради вуна је била забрањена за извоз), а са друге стране и поскупљење домаћих индустријских производа, који нису имали конкуренцију страних јефтених производа, једноставно су допринели негативном ефекту по тржиште.⁷²²

Посматрајући опште оптерећење царина на увоз он је у Бугарској био следећи 1922/1923 – 20,2%; 1924/1925 – 17,7%; 1926/1927 – 16,9%; 1928/1929 – 16,4%; а у Краљевини СХС 1924/1925 – 21%, 1928/1929 – 20,1%.⁷²³ У целом међуратном периоду увозне царине у балканским земљама су биле – Југославија 20%, Бугарска 19%, Грчка 13,8%, Румунија 12,9%.⁷²⁴

Укратко, може се рећи да је царинска тарифа и спољно трговинска политика осцилирала између политике подстицање индустрије и политике чисто фискалних разлога зарад већих царинских прихода. Индустријска заштита је означавала укидање царина на увоз неопходних артикала за индустријску производњу и увођење високих царинских тарифа за готове индустријске производе. По мишљењу бугарских економиста до 1926. године размере протекционизма индустрије у вези са царинским тарифима биле су умерене и у балансу са осталим деловима привреде. Али од 1926. и повећања царина за

лан, фабрика за ткање јуте, фабрика за ћилиме, фабрике за ужарију, фабрика за плетење разног материјала, фабрике за позамантерију (Списък на суровитѣ и полуобработени материјали, пропушчани безѣ мито и октроа за индустријалнитѣ заведенија и за занаятчийскитѣ и земледѣлски производителни кооперации, 521-525. у: *Известия и стопански архив на МПТТ*, 12, 1927, стр)

⁷²¹ Заповѣдъ възъ основа на чл 17 отъ Закона за насърчение на мѣстната индустрия, стр.514-516; Списък на суровитѣ и полуобработени материјали, пропушчани безѣ мито и октроа за индустријалнитѣ заведенија и за занаятчийскитѣ и земледѣлски производителни кооперации, у: *Известия и стопански архив на МПТТ*, 12, 1927, 521-525.

⁷²² Румен Даскалов, *Българското общество 1878-1939*, Т. 1, София 2005, стр. 319-320.

⁷²³ *Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX век...* стр. 41-43.

⁷²⁴ *Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX век...* стр. 45.

заштити индустрију дошло је до стварања вишка капитала и вишка вештачких инвестиција, које су даље довеле до отварања нових презаштићених предузећа и превише продукције, коју није имао ко да апсорбира.⁷²⁵

У Краљевини СХС у првим годинама после рата делатност владајућег режима на привредном пољу била је у знаку обнове земље, најпре, царинском политиком фаворизовања увоза и отежавања извоза и то под разним видовима, а затим реституцијама, репарацијама и зајмовима. Прве мере су имале за циљ да се обезбеди исхрана становништву и да се набаве основна средства производње. Ради ублаживања последица рата Министарски савет Краљевине Србије је 30. јула 1918. донео решење о општој забрани извоза и бесцаринског увоза, али је остављена могућност да министар финансија, а на предлог Министра народне привреде може изузетно да дозволи извоз појединих продуката. Захваљујући овој могућности развио се систем индивидуалних извозних дозвола ткз. режим извозница. У јануару закон је проширен и на територије некадашње аустроугарске царевине, али покрајинске власти су самостално водиле своје извозне политике. Ипак, све док није формирана заједничка царинска границе није било могуће и централизовати трговинску политику. Први прави корак ка томе је била Уредба од 11. марта 1919. године по којој су се царински закон, трговински уговори и тарифе Краљевине Србије⁷²⁶ проширили на читаву територију Краљевине СХС.⁷²⁷ Царински законик Краљевине Србије се заснивао на поставци да треба увозити јефтинија средства за производњу, а готове производе оптеретити великим увозним дажбинама.⁷²⁸

Поред децентрализованог царинског система, други проблем са којим се суочила Краљевина СХС у оквиру своје спољне трговине био је монетарног карактера. Највећи део извоза и увоза је био усмерен ка Аустрији и Мађарског (храна, сировине и роба широке потрошње), чије су валуте биле нестабилне и депресирание. Како се не би роба плаћала новцем уведен је систем компезација,

⁷²⁵ Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 320.

⁷²⁶ Царинском закону из 1899 и Закона о општој царинској тарифи из 1904. допуњен 1904 (*Министарство финансије Краљевине Југославије 1918-1938*, Београд 1938, стр. 106-112)

⁷²⁷ Министарство финансије Краљевине Југославије 1918-1938, Београд 1938, стр. 106-112; V. Pertot, *Економика међународне размене...*, стр. 35

⁷²⁸ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја...*, стр. 274.

односно размена робе за робу. При Министарству трговине и индустрије је 12. марту основана Централна управа за трговину с иностранством чија је делатност била закључивање и спровођење компензационих уговора са земљама нестабилних валута (Аустрија, Мађарска, Чехословачка и Пољска), док је извоз у земље стабилних валута био под надзором Девизне централе, основане 30. марта при Министарству финансија. Систем извозница и компензације је 5. новембра 1919 замењен системом контингента – у оквиру кога је један део робе⁷²⁹ могао неограничено да се извози, док је други део робе могао да се извози у одређеним количинама.⁷³⁰ И даље је постојала роба која чији је извоз био потпуно забрањен. Крајем године су уведене и извозне царине и донети прописи којима се обезбеђивао унос стране валуте. Уредбом од 4. јула 1921 први пут је измењена, односно повећана, стара царинска тарифа.⁷³¹

Главна карактеристика економске политике Југославије према В. Бајкићу била је јаче фаворизовање индустрије, које се огледало у многобројним економско-политичким мерама за помагање индустрије, као што су: слободан увоз од свих царина и сличних дажбина фабричких уређаја или делова, а нарочито машина; постојање извозних царина на сировине; слободан увоз сировина од свих царина и тарифа; слободан извоз и увоз ради дораде; заштитна царина на производе домаће индустрије.⁷³²

*Предлог Закона о општој царинској тарифи са увозним и извозним царинама*⁷³³ ступио је на снагу 20. јуна 1925 године са циљем да „увозна царинска тарифа заштити домаћу производњу“ од стране конкуренције. Заштитном

⁷²⁹ Постојали су спискове робе са тачно утврђеним извозним царинама, док су могли да извозе само они који су имали сертификат Генералне дирекције царина о плаћеној царини и сертификат Девизне централе о обезбеђењу здраве валуте. (Синиша Стефановић, „Један неуспео покушај државне интервенције у привреди Краљевине СХС 1920. године – Средишња задруга за снабдевање и извоз АД“, у: *Годишњак за друштвену историју*, година III, свеска 1-2, 1996, стр. 96. (у даљем тексту: С. Стефановић, „Један неуспео покушај...“))

⁷³⁰ С. Стефановић, „Један неуспео покушај...“, стр. 96; V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, str. 35

⁷³¹ G. Pitić, „Karakteristike i organizacija...“, стр. 112-113; AJ-76-47, реферат Развитак наше привреде после рата у периоду 1914-1926, реферат из 1926, стр 1-2; Smiljana Đurović, *Državna intervencija...*, 274.

⁷³² В. Бајкић, „Индустријализација“, *Народно благостање*, 20.2.1932, број 8, година 4, стр. 116

⁷³³ Иначе овај предлог Закона о општој царинској тарифи никада није ратификован у скупштини и као привремена тарифа и предлог је важио све до 1951 године. (V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, str. 36)

тарифом која је износила у просеку 32% вредности производа увоза намера је била да увоз готових производа широке потрошње буде у потпуности нерентабилан. Спољна трговина остала је на бази слободне размене производа, али су нове царинске стопе имале протекционистички карактер према домаћој производњи. Али није се радило о томе да се унапред одаберу индустрија које ће посебно бити заштићене већ да се омогући „рађање индустрије“ царинским тарифама, а временом ће се извршити систематизација према захтевима народне економије.⁷³⁴ Оваква политика Министарства финансија и државе упућује да није постојало систематизовано проучавање привреде и јасне концепције шта се жели постићи, осим да се покуша развој индустрије.⁷³⁵

Царинска тарифа из 1925 је имала свега два низа ставова – максималне ставове који су се примењивали на увозну робу из држава са којима Југославија није имала тарифских уговора, нити уговора о највећем повлашћењу; и минималне ставове које су се примењивали на робу што је долазила из земаља са којима је Југославија имала трговински уговор или споразум о највећем повлашћењу. Систем одмеравања и наплате царина заснивао се на специфичним царинама.⁷³⁶

Увозне царине на текстилне производе биле су различите. Зависило је шта се увозило да ли готови производи, тканине, предиво или само сировине. Царинска заштита текстилних производа у Југославији износила је пре 1925 у просеку 21,6% вредности домаће робе односно 16,53% од вредности увезене робе. Царинска заштита била је повећана новом царинском тарифом 1925 и каснијим изменама па је она у раздобљу 1925-1938 године просечно износила 34,1% вредности домаће робе односно 31% од вредности увезене робе. Царинска заштита у процентима од увозне цене за текстилну за 1928 годину била је следећа – памучне сировине око 7%, а вунене сировине 17,26%. Памучно текстилно предиво је било оптерећено од 7% до 13%, а вунено предиво од 6% до 15%.

⁷³⁴ *Министарство финансија...*, 114; Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја...*, стр. 275; Мира Кolar Dimitrijević, „Основна обилежја индустријског развоја...”, стр. 192.

⁷³⁵ У јавности су у том периоду сматрало да је царинска тарифа донешена да су корист из царинске тарифе имали само неки крупни индустријалци. „Како се развијала индустрија пре и после царинске тарифе“, *Приврдни преглед*, 1929, година 7, број 2, стр. 4.

⁷³⁶ Мијо Мирковић, *Спољна трговинска политика*, Београд 1932, стр. 148.

Памучне тканине су биле оптерећене од 19% до 30% када је у питању, а вунене 18 до 26%. Готова текстилна роба (женске свилене чарапе, туљци, шешири, свилене тканине) је била највише оптерећена царинама од 25% до 103%.⁷³⁷

Висина увозне царине на одређене текстилне артикле одређивала је и структура ткачница и предионица у земљи. Подизање висине царинске тарифе пређе означавало је заштиту предионица и оптерећивање ткачница. Ниска цена пређе је утицала на заштиту ткачнице, а оптерећивања конфекције, трикотаже и позамантерије. Видимо из претходно наведеног да је царина на увоз предива била релативно ниска, што је значило да су највећи утицај на формирање царинских ставки имали власници ткачница и да је ткачка индустрија била најјачи део текстилне индустрије.

На царинске тарифе утицали су и трговински уговори који су доносили другачије тарифе, најчешће далеко ниже. Поједини царински ставови на текстилну робу су снижени при склапању трговинских уговора за Италијом 1924, а и после доношења Царинске тарифе са Аустријом 1926, Немачком 1927, Енглеском и Беликој 1928, Француском 1929, са Чехословачком и Француском 1931. Међу овим трговинским уговорима најзначајнији је био са Италијом. Памучна предива била су утврђена од 4% до 10% од вредности, а штампане памучне тканине вишебојно са 10%, двобојно са 28% од вредности. Та иста роба /двобојна/ заштићена је у Немачкој са 45%, у Чехословачкој са 53%, у Мађарској са 72%, у Пољској са 76% од вредности. Код вунених тканина заштита износи просечно 11-16% од вредности.⁷³⁸

Слично као и у Бугарској једна од мера за помагање индустријализације била је и бесцарински увоз машина и других предмета за индустрију из 1920, о чијем увођењу је већ било речи. Овим су читавој индустрији дате највише повластице за увоз комплетних машинских инсталација. Негативна страна ове протекционистичке политике јесте да су највише увожене старе машине које су у

⁷³⁷ Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, knjiga II, Djelovanje carinske zaštite kod tekstila oko 1929 godine*, Стр. 50-51; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 511. Детаљније о тачним увозним царинским ставовима видети: *Carinski zbornik Kraljevine Jugoslavije opšti i ugovorni carinski režim sa uvoznim i izvoznim carinama i ostalim dažbinama na carinsku robu*, priredio Ljub. Radovanović, Beograd 1934, 761-807.

⁷³⁸ 76-52-85, Милан Лазаревић, општи реферат о домаћој индустрији, 1932.

иностранству избачене из употребе.⁷³⁹ Ипак тарифом из 1925. године овај проблем је решен тиме што су само нове машине могле да се увозе без царине, увозних царина све машине, справе, апарате које се не израђују у земљи, а дозвољено је и ослобођење комплетних инсталација за подизање фабрика по одобрењу Министарства финансија и Министра трговине и индустрије. Затим, од значаја за текстилну индустрију је било што су 1927 смањене стопе за цеви и калеме за пределице и ткачнице.⁷⁴⁰

Жалбе на увозне и извозне царине, организацију и систем царине од стране текстилних индустријалаца су биле врло присутне и честе у читавом анализарном периоду. Целокупни увоз је био јако бирократизован и повезан са временским и финансијским трошковима. За увоз делова машина, било је потребно одобрење три различите службе.⁷⁴¹ Индустријалци су прво требали да набаве уверење надлежне трговачко-обртничке коморе или индустријско-занатлијске коморе, затим уверење Министарства Трговине индустрије да се не може прерађивати у земљи или да не постоје сировине у земљи, и на крају потврду од Генералне дирекције царина.⁷⁴² Исто је било и са извозом и увозом текстилних материјала који је слат на дораду, на бојадисање и апретуру.⁷⁴³ За време док је начелник Одељења за индустрију и занатства био Миловоје Савић Министарство трговине и индустрије је стајало на становишту забране извоза текстилних тканина на дораду (изузев свилених прерађевина) јер је начелник сматрао да су многе фабрике управо и подигле своје апретуре, бојацинице и штампарије зато што им Министарство није дозвољавало извоз.⁷⁴⁴

Примери о жалбама на тарифирање робе и царине били су бројни. Предионица вуне, твочница плетива и ткања Апатин се жалила на неправедно

⁷³⁹ Министарство финансија..., стр. 106-112.

⁷⁴⁰ Министарство финансија..., стр. 119, 121

⁷⁴¹ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја...*, стр. 257.

⁷⁴² Raspis svima carinarnicima Rešenje privredno-finansijski komitet ministra na sednici od 22.9 t.g, *Službene novine Kraljevine SHS, godina II, 1920, broj 217, 2.10.1920.*

⁷⁴³ Видети: АЈ 65-741-1501 – Извоз текстилних производа и тканина на дораду; АЈ 65-752-1502, увоз текстилних тканина на дораду;

⁷⁴⁴ АЈ 65-741-1501, Одговор Миловоја Савића поводом забране извоза текстилних клотова Творници Маутнер ДД упућен Кабинету министра ТИ, 26.11.1928

тарифирање памучне пређе уместо као небелјену пређу царинио је као белјену и платили су три пута већу царину.⁷⁴⁵

О организацији и нестручности царинских служби навешћемо пример увоза Вигоњ предива. Већина ткачница је увозила из Чехославчке црно памучно предиво које је било познато као 6 ½ мм црни вигоњ копсови. Они се састоје из старих памучних отпадака, а највише из вате прерађених чарапа. При изради овог предива из тих разлога је долазило до мешања вунених и памучних чарапа, јер су се вуном најчешће крпиле чарапе. Услед тога ови вигоњ копсови су садржали и одређен проценат вуне. По царинској тарифи ако је вигоњ предиво имало мање од 5% вуне царинило се 35 динара по 100кг, а ако је имало више од 5% 70 динара за 100кг. Пошто је често био неједнак однос долазило је до неприлика приликом царинења, јер су Царинарнице сваки пут другачије цариниле исту пређу. Индустијалци су стога тражили повећање толеранције присуства вуне на 10%.⁷⁴⁶ Да се ништа није урадило у Министарству трговине и индустрије поводом овог питања видимо и по томе што се Влада Илић на збору Седнице текстилне индустрије са подручја управе града Београда 1935. жалио на исте проблеме.⁷⁴⁷

Затим чести су били и примери непоштовања уверења од Министарства трговине и индустрије о ослобађању од царине од стране Генералне дирекције царина.⁷⁴⁸ Једно текстилно предузеће са подручја Загребачке трговачке обртничке коморе наручило је најмодернији машине из Белгије, Француске и Швајцарске. Добили су одобрење од Министарства финансија и Министарства трговине и индустрије. Од добављача су машине стигле на два фактурисана рачуна, али у једном вагону упаковани у 77 сандука. Фабрика је добила на основу прве фактуре прописан отпуст од царине за партију од 37 сандука. Али када су стигли до друге фактуре и других 40 сандука (све је део једне партије) царина им није дала опрост већ је тражила да плате 120.000 царине – платили су царину с обзиром да им је било неопходно, да не врате стројеве. Али су писали Генералној дирекцији царина

⁷⁴⁵ АЈ 65-755-1521, Жалба Предионица вуне, твoцнира плетива и ткања Апатин упућена Генералној дирекцији Царина, 8.4.1925

⁷⁴⁶ АЈ 76-755-1521, Zveva industrijcev Ljubljana, Vigogne kospovi, molba upuћena MTI, Generalna direkcija carina, 9.3.1928; 76-55-95.

⁷⁴⁷ Записник седнице текстилне индустрије са подручја управе граде Београда, сазвана од стране Савеза текстилних индустрија по жељи председника Владе Илића, одржана 10.12.1935, Стр. 4.

⁷⁴⁸ „Izvještaj skupštine udruženja beogradskih industrijalaca“, *Trgovinski list*, str. 3, broj 6, 6.2.1927

молбу за опрост и образложење да је то једна партија, због чега су инсталације остале да леже на царини где се додатно плаћала лежарина.⁷⁴⁹

Поред увозних царина о којима је до сада било речи морамо да споменемо и извозне царине које су такође имале извештан значај за развој индустрије, а пре свега за односе између пољопривредног и индустријског сектора. У извозној царинској политици краљевине постојала су три периода – период забране, период успостављања високих фискалних царина и период нормализовања и обарања царина са циљем да „извозне царине не треба да служе као извор за фискалне приходе него као средство за регулисање и јачање народне привреде.“⁷⁵⁰

Висока извозна царина на вуну је био централни проблем и тачка сукоба између текстилних индустријалаца и пољопривредног сектора. Ове царина (60 златних динара за 100 кг вуне) је донета како би се отежао извоз вуне, тачније постао потпуно нерентабилан, и тиме омогућио да се домаћа вуна продавала домаћој текстилној индустрији по нижим ценама, што је изазивало незадовољство код произвађача вуне. Са друге страна страна увозна сирова вуна, која није могла да се набави у земљи, је била ослобођена од царине по већ споменутих повластицима. Такође постојала је и обавеза да се домаћа вуна користи и код производње војничког сукна, при набавкама Министарства војске, али се то често није поштовано (20% домаће вуне).⁷⁵¹

Индустријалци су сматрали су да је извозна царина на вуну добра из следећих разлога: „Код извозне царине на вуну привредни је моменат следећи: кад се овце шишају у пролеће, у марту или у мају, сељак који нема вуне не купују вуну, већ остају сељацима који имају овце. Ова извозна царина има у пролеће да спречи да се та вуна извози јер би инострани трговцу улазили у нашу земљу да купе ову сирову вуну. Кад не би било извозне царине изашла би та вуна у великим количинама из земље, а кад наступи јесен наш сељак вуну преде онда би велики део сељаштва морао за скупне новце купити вуну. Урађено је у интересу

⁷⁴⁹ АЈ 76-58-103, Препис Представка упућена Трговачкој и обртничкој комори Загреб, 31.8.1925 – не пише која фирма.

⁷⁵⁰ Министарство финансија..., стр. 109; М. Тодоровић, „Извозне царине“, *Економист*, година 4, број 4, 1924, стр. 282-285.

⁷⁵¹ Referat Јоксимовић, текстилни стручњак, „Anketa o vuni i kudeljji...“, стр. 6; Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 37-38, 109.

сељака и мали радионица које преду вуну.⁷⁵² Са друге стране представници пољопривредног сектора су били против оваквих тврђења износећи аргументе да високе извозне царине одговарају само индустријалцима.⁷⁵³

Ови поступци су између осталог требали и да стимулишу домаће овчарство али је дошло до супротног ефекта. Проблем у насталој ситуацији је био следећи – квалитет вуне који се добијао од домаћих сорти овце није био добар, а поред тога при процесу производње вуна је губила и на оно мало квалитета што је имала.⁷⁵⁴ Из тих разлога индустријалци су куповали вуну у иностранству, где је цена била нижа него у краљевини, а имали су и могућност куповине на кредит.⁷⁵⁵

Једно од питања које се провлачило још од стварања првих индустријских предузећа на југу државе било је питање извоза конопље и ужарије у Бугарску. Ужарски производи, али и непрерађена конопља који су се производили у Јужној Србији извожени су у највећој мери у Бугарску. По завршетку рата проблем је био због извозних забрана и додељивања дозвола за извоз јер Инспекторат у Скопљу често није давао дозволе за извоз ужарије у Бугарску.⁷⁵⁶ Када се ситуација нормализовала Бугарска је оптеретила великом увозном царином ужарске производе из Краљевине, али не и непрерађену конопљу. На тај начин су бугарски трговци куповали јефтину непрерађену царину, али не и компљинене прерађевине и ужарију. То је урађено јер Србија није оптеретила кудељом извозном царина, тако да се Бугарска снабдевала кудељем неплаћајући никакву царину. Из тог разлога су привредници из Јужне Србије захтевали увођење извозних царина за конопљу или потпуну забрану извоза, како се Бугарска индустрија конопље не би могла да развија на јефтиним сировинама из Краљевине. На тај начин би поново дошло до извоза ужарије као скупљег артикла у Бугарску.⁷⁵⁷

⁷⁵² Referat Грегорић, „Anketa o vuni i kudelji...“, str. str. 8.

⁷⁵³ Referat Јоксимовић, „Anketa o vuni i kudelji...“, str. str. 10-11.

⁷⁵⁴ Referat Sveuč. Prof dr Ulmansky, „Anketa o vuni i kudelji...“, str. str. 6.

⁷⁵⁵ Referat Јоксимовић, „Anketa o vuni i kudelji...“, str. str. 7.

⁷⁵⁶ AJ, 65-197-618, Допис Трговинског инспектората Скопље упућен Министарству трговине и индустрије у Београду, 23.11.1919; AJ, 65-197-618,

⁷⁵⁷ AJ, 65-739-1495, Молба Првог лесковачког АД за прераду кудеље упућена МТИ, 20.9.1921; Привредни преглед, Кудеља и ужарија, допис од пријатеља из Лесковца, 25.3.1923, стр.3, број 4.

Постоје два мишљења у литератури, једно јесте да је царинска тарифа пресудно утицала на развој текстилне индустрије⁷⁵⁸ – „Нарочито се може да констатује, да је за ових десет година нашег заједничког самосталног и слободног државног живота текстилна индустрија, које прије у нас тако рећи није ни било, учинила управо колосалан прогрес, што се у главном има да припише доброј и смишљеној царинској политици, која је у погледа ове индустрије вођена.⁷⁵⁹ А друга да није имала одлучујућу улогу у њеном развоју:⁷⁶⁰ „кад је у питању царинска заштита ове гране, као целине може се рећи да је она пропорционално нижа но код осталих индустријских грана. Неоспорно је да је и њеном развоју као и развоју уопште читаве индустрије царина знатно допринела, али је неоправдано тврђење да је она била главни фактор тога развоја“.⁷⁶¹

Текстилна индустрија у Краљевини је била заштићена много мањим царинским баријерама него у Бугарској. Бугарске увозне текстилне тарифе су биле далеко веће него југословенске, њихова заштита 1927. године при увозу пређе је била 87,5%, док је југословенска била свега 12,2%⁷⁶²

Царинске тарифе су утицале на развој текстилне индустрије, али не пресудно, свакако су олакшале развој, али нису биле бар када је Краљевина СХС од суштинског значаја.

Има наравно и критичара који сматрају да је индустријски протекционизам имао своју позитивну страну, дешавао се у право време и био је погодан за развој. Према Даскалову погрешан је био начин спровођења ове политике, уместо концентрисања на индустрије које су биле погодне за развој, све индустрије су имале могућност помагања. Потпомагање индустрије значило је затварање

⁷⁵⁸ АЈ, 76-92-181, Цветко Грегорић, Реферат Питање царинске заштите на текстилну робу, Савез текстилних индустрија Краљевине Југославије 22. Јул 1937; Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 444; Мира Колар Димитријевић, „Основна обилежја индустријског развоја...“, стр. 192; Мира Колар Димитријевић, *Radni slojevi Zagreba od 1918-1931*, Zagreb 1973, стр. 221; Иво Белин, „Наша привреда у години 1928“, *Нова Европа*, књига 19, број 1, 11.1.1929, стр. 30; Мира Колар Димитријевић, „Положај текстилних радника Славоније послје велике свјетске кризе“, у: *Zbornik 10, Historijski institute Slavonije*, Slavonski brod, 1973, стр. 83.

⁷⁵⁹ Lakatoš, Joso, *Industrija*, у: Lakatoš, Joso, *Privredni alamanah Jugoslovenskog Lloydа*, глава V, Zagreb, 1929, стр. 1.

⁷⁶⁰ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја...*, стр. 276; V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, стр. 93.

⁷⁶¹ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 512.

⁷⁶² J. Lampe, J. Marvin, *Balkan Economic History...*, стр. 412.

могућности да се створе нове индустрије. Такође царинска заштита је елиминисала конкуренцију на тржишту чиме је уклоњен подстицај за рационализацију у производњи и концентрацију више малих предузећа у неколико великих који би имали бољу организацију и боље коришћење производних капацитета.⁷⁶³

6.3. Државне набавке

Још један вид протекционистичке политике државе биле су државне набавке. Нажалост, за бугарску немамо детаљније податке о државним набавкама. Постојале су у оквиру Закона о потпомогнутој индустрији па су стога фаворизирана предузећа имала првенство при државним набавкама у односу на стране понуде, уколико су једнаког квалитета и ако су скупље до 15% (у складу са законом из 1926 – 5%).

У Краљевини СХС је постојао сличан систем. Према Закону о радњама чл 140 био је гарантовано првенство „при набавкама за државу, округе, срезове и општине узимаће се у оцену понуде...индустријалаца...ако садрже домаће производе при иначе једнаким условима лифоровања првенствено усвојити ако су цене веће највише 5+10% од најниже понуде понуђала страних производа по учраноту царини и транспорту...“. Закон о државном рачуноводству је такође дефинисао да „сви материјали, предмети, артикли и остале потррбе у природном, прерађеном или готовом виду за државне потребе у опште набавиће се по одредбама овог закона редовно у земљи од домаћих произвођача, прерађивача или подузететника и то првенство од оних који су држављани Краљевине.⁷⁶⁴ Тако да је држава на основу ова два члана поменутих закона, набављала артикле, плаћајући на лицитацијама много скупље, него што би те исте артикле купила у иностранству.

Индустријалци су нарочито били за политику државних набавки, јер им је то омогућавало великог купца – „Не би се смело ништа у иностранству поручити

⁷⁶³ Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 332

⁷⁶⁴ Петар Прокић, „Заштита домаће индустрије“, *Економист*, година 8, број 5-6, 1928. стр. 288; Мијо Мирковић, *Спољна трговинска политика*, Београд 1932, стр. 151.

од онога што се у земљи израђује ако је понуда домаће нешто скупља треба пре но што се набавка уступају странцима, позвати домаће произвођаче и споразумети се са њима, да ли бмогли да спусте цену“.⁷⁶⁵

Прецизне податке о државним набавкама у оквиру текстилне индустрије немамо. Државне набавке су представљале значајан фактор за реализацију великог дела текстилне продукције, јер је држава била знатан потрошач различитих врста текстилних производа. Радило се о покривању потреба војске, железнице, различитих државних надлештва и сл.⁷⁶⁶ За потребе војске радиле су фабрике штофова у Вараждину, Параћину, Београду, Лесковцу, Грделици и Кули затим памучне фабрике Маутнер, Дуга Реса, Ужице, Ниш и Београд.⁷⁶⁷ Уопштено, фабрике вуне израђивале су око 70% штофова за војску, а остатак је било сељачко сукно, шајак и грађански штофови средњег квалитета, јер финије штофове је производила само фабрика Теокаревић.⁷⁶⁸

Ипак да би се стекао утисак о висини државних набавки и њиховом кретању представљамо једине прецизне податке до којих смо дошли.

Табела бр. 19. државне набавке концерна Илић:

Године	Вредност државних набавки у милионама динара	
1923	55	
1924	66	
1925	54	
1926	125	
1927	69	
1928	56	
1929	60	
1930	46	
1931	34	
1932	23	
1933	16	
укупно	593	597

Извор: Архив Народне банке Србије, период В, досије 122, Извештај о концерну фабрика Илић за 1933, стр. 4.

⁷⁶⁵ *Izveštaj skupštine udruženja beogradskih industrijalaca*, „Trgovinski list“, стр. 3, број 6, 6.2.1927

⁷⁶⁶ Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 120-121.

⁷⁶⁷ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije, 1922-1935*, Београд 1994, стр. 279.

⁷⁶⁸ „Наша текстилна индустрија“, *Привредни преглед*, бр 28, 1929, стр. 4.

У периоду од 1923 до 1933 концерн фабрике Владе Илића је продао држави робу у вредности од 593 милиона, док је у истом периоду трговачким фирмама и другим потрошачима продао робу у вредности од 597 милиона. Држава је највише робе откупила 1926. године, и од те године је присутан пад у откупа, у оквиру кога се године економске кризе посебно издвајају као године са изузетно ниском куповином. Један од разлога за опадање продаје држави у другој половини двадесетих, нарочито штофа за војску, јесте да фабрике вуне, генерално нису имале рачуницу. Вуна је коштала око 65 динара, а метар штофа око 83 динара.⁷⁶⁹

⁷⁶⁹ „Индустија штофа“, *Привредни преглед*, број 49, 1929, стр. 7.

7. Текстилно тржиште

Трговина представља „посебну привредну делатност која има за задатак да својим посредовањем у промету организује редовну размену између производње и потрошње. Она треба да обезбеди понуду робе у количинама и асортиману који тржиште тражи, у време када тражи и по ценама које су купци спремни да прихвате“.⁷⁷⁰ Разликујемо унутрашњу и спољну трговину. Унутрашња трговина је упућена да на територији једне земље, а у оквиру њених царинских граница организује размену добара између произвођача и потрошача, између увозника и потрошача, и између произвођача и извозника.⁷⁷¹ Спољна трговина се односи на промет добара између два различита царинска подручја. Ако је купац у иностранству продавац у земљи врши се извозна трговина, а у обрнутом случају увозна трговина. Постоји и транзитна трговина, када се роба увози, да би се извезла у трећу земљу.⁷⁷²

Као што је већ поменуто питање унутрашње трговине Краљевине СХС/Југославије није обрађено у југословенској или српској историографији, општи токови и прегледи унутрашње трговине који су представљани у синтезама и расправама нису довољно свеобухватни да бисмо могли да говоримо о истражености овог питања.⁷⁷³ Слично стање је и са историјом унутрашње трговине у Бугарској. Организација унутрашње трговине, цене артикала, потрошња и потражња, све су то питања која нису обрађена, или су само споменута у кратким цртама у појединим расправама и студијама. Стога је било немогуће да се детаљније представи трговина текстилним производима на нивоу националног тржишта, јер базични феномени и појаве које нису биле предмет нашег истраживања нису обрађени. Како је то функционисање унутрашњег тржишта битан економски индикатор ради схватања развоја текстилне индустрије

⁷⁷⁰ *Економски речник*, стр. 811.

⁷⁷¹ Мијо Мирковић, *Трговина и унутрашња трговинска политика*, стр. 10.

⁷⁷² Мијо Мирковић, *Трговина и унутрашња трговинска политика*, стр. 12.

⁷⁷³ Видети: Aleksandar Miletić, „Unutrašnja trgovina u Kraljevini SHS 1919. godine“, *Tokovi istorije*, 2003, 3-4, str. 7-20.

због односа понуде и потражње, али и функционисања тржишних институција на микронивоу у наредним страницама представимо само проблематику у оној мери у којој смо успели да компарирамо исте стваре.

7.1. Унутрашња трговина

Како је изгледао процес трговине од произвођача до потрошача не можемо у потпуности да реконструишемо али можемо у цртама да представимо путању текстилних сировина до коначног конзумента.

У Краљевини СХС, осим егзотичних текстилних сировина и вештачке свиле све остале сировине производиле су се у одређеној мери у земљи и могле су да се набаве од домаћих произвођача. Међутим, као што је наведено с обзиром на квалитет сировина, индустријалци су у ретким случајевима куповали веће количине сировина произведене на домаћем тржишту. Изузетак је била сировина свила о чијем откупу је већ било речи. Сам процес унутрашње трговине је био прилично једноставан. Пољопривредници су продавали своје сировине директно трговцима или агентима, а они даље индустријалцима. Прерађену робу фабрике су у већини случајева продавале трговинама на велико или мало, а они даље потрошачима.

Централа индустријске корпорације је на молбу Министарства спољних послова 1928. године спровела анкету о методама куповине и продаје вуне у Краљевини. Информације су тражене за потребе *Британског удружења за испитивање индустрије вуне и сукна* за израду једног меморандума. На основу одговора комора и фабрика можемо донекле да реконструишемо како је изгледала трговина између фабрика и домаћих произвођача. У пределу Скопља, Битоља и Јужне Србије, где се годишња производња ценила на 250 тона вуне, вуна се директно куповала од сточара или од локалних трговаца вуном. Вуна бољег квалитета је коштала 26-28 динара по килограму, а лошијег 22-24 динара по

килограму.⁷⁷⁴ На територији трговачке коморе Босне и Херцеговине производило се око 20 вагона вуне, односно 200 тона вуне у неопраном стању, од чега 50 тона јагњеће вуне. Начин куповања и сабирања вуне у Босни и Херцеговини је био сличан као на Југу Србије. Сељак је продавао вуну маловарошком трговцу, а трговац пошто би сакупио извесну количину продавао је велетрговцу. Продаја се вршила обично на локалним сајмовима, пошто трговачких задруга и централне продаје путем лицитације није било.⁷⁷⁵

Трговина вуном у Бачкој, Банату и Срему такође није била организована. Вуна се продавала одмах при или непосредно после шишања, тако да сељаци већ током јесени нису имали вуне, јер би до тада све распродали. Сељак је доносио своју вуну трговцу који је претежно препродавао друге артикле. Постојали су две врсте трговаца, једни су били цензари, који су одмах без „шпекулације“ продавали фабрикантима вуну уз врло скромну зараду, а други су били трговци „шпекуланти“ који су манипулирали са вуном, сакупљајући је, сортирајући и чекајући повољан тренутак да је продају по већој цени.⁷⁷⁶ У Словенији се вуна није откупљивала од домаћих произвођача јер је продукција била минимална, већ се прерађивала искључиво увозна вуна.⁷⁷⁷

Две фабрике које су послале детаљније одговоре такође нису користиле домаћу вуну. *Загорска творница вунених тканина* из Орославља је користила само енглеску и аустралијску вуну, јер је домаћа била лошег квалитета – „домаћа вуна у сврху наше производње никако не долази у обзир“⁷⁷⁸. *Творница сукна Фрање Брандекера* је набављала преко својих агената домаћу вуну од сељака, што је задовољавало 1/3 годишње потребе за вуном. Како је годишња потрошња вуне

⁷⁷⁴ АЈ 76-58-103, одговор Трговачко-индустријске коморе Скопље упућена ЦИК-у поводом анкете о трговини вуне, 26.9.1928.

⁷⁷⁵ АЈ 76-58-103, одговор Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину у Сарајеву упућена ЦИК поводом анкете о трговини вуне, 26.7.1928.

⁷⁷⁶ АЈ 76-55-95, Записник седнице УО савеза текстилних индустрија, која је одржана 5. 9.1929, стр.2-3.

⁷⁷⁷ АЈ 76-58-103, *Odgovor Zveza industrijcev na slovenskem ozemlju Kraljevine SHS v Ljubljani, Podatki o nakupu in prodaji volne*, 11.10.1928; Чедомир Јоксимовић, „Текстилне задруге и текстилни извоз“, *Гласник завода за унапређивање спољне трговине*, 1931, бр. 14, стр. 16-17.

⁷⁷⁸ АЈ 76-58-103, допис *Загорска творница вунених тканина* упућено ЦИК, 16.10.1928; *Творци сукна Фрање Брандекера*, К.д, 17.10.1928

ове фабрике била 150 тона вуне, то значи да су од сељака потребовали максимално 50 тона вуне.⁷⁷⁹

У претходном поглављу је писано о проблемима који су страни трговци имали при куповини кудеље, а односило се на њен квалитет. То је било везано и за чињеницу да нису постојале трговачке куће или задруге које би се бавиле набављањем конопље од сељака, сортирањем, градирањем, паковањем и типизирањем исте, и даље извозом.⁷⁸⁰ Конопља у Војводини, где је њена производња била највећа, се продавала као прерађена директно трговцима „exporterima“ конопље у врло лошем стању (Српски Милетић, Гајдобра), или се продавала фабрикама непрерађена (Апатин, Бачка Паланка). У Оџацима, где је постојала највећа фабрика кудеље, сељаци су годишње имали око 4.000 тона кудеље од које количине су 3500 тоне сами прерађивали у сељачку кудељу и продавали, а око 500 тона непрерађене кудеље продавали фабрикама.⁷⁸¹

Такође између индустријалаца и произвођача конопље често су постојали и сукоби јер су фабрике тражиле конопљу испод режијских трошкова. То је нарочито било присутно 1925. године када је жетва била добра у Краљевини, за разлику од италијанске конопље коју су те године погодиле елементарне непогоде. Током 1924. године почетна цена за конопљу је била 220 динара, а за 1925. године фабрике су покушале да преко новосадске продуктивне берзе као јавне установе за регулисање цена траже 75-80 динара како би се на тој бази извршили испоруке конопље. Међутим берза је одбила да котира такве фиктивне цене и наступио је сукоб између индустријалаца и произвођача.⁷⁸²

Постојало је неколико облика трговина и у Краљевини СХС и у Бугарској. Најпримитивније је било торбарење, односно путујућа трговина, где је трговац

⁷⁷⁹ АЈ 76-55-95, Записник седнице УО савеза текстилних индустрија, која је одржана 5. 9.1929, стр.2-3.

⁷⁸⁰ Referat Фр. Жарен, „Anketa o vuni i kudeljji...“, стр. 15.

⁷⁸¹ ИВ, Ф 92, 5645/925, Допис општине Гајдобре упућен Трговачко-занатској комори, Нови Сад, 13.2.1926; ИВ, Ф92,5645/925, Допис општинског поглаварства Оџаци упућен трговачко-занатлијској Комори Нови Сад, 13.2.1926; ИВ, Ф92,5645/925, Допис општинског поглаварства Бачка паланка упућен трговачко-занатлијској Комори Нови Сад, 24.2.1926; ИВ, Ф92,5645/925, Допис општинског поглаварства Српски Милетић упућен трговачко-занатлијској Комори Нови Сад, 4.2.1926.

⁷⁸² „Социјална хроника – сукоб индустријалаца и и произвођача конопље“, у: *Радничко јединство*, 30 август 1925, број 34, стр. 3,

носио робу са собом и продавао од куће до куће, или на сајмовима, станицама и трговима.⁷⁸³ Била је најприсутнија у слабо насељеним местима, без сталних трговачких радњи и у местима са тешко проходним путевима. Најчешћи артикли које су торбари продавали били су карте, нотеси, шибице, муштикле, али и ћилимови, трикотаже, платна, штофови, шиваће машине...⁷⁸⁴ Торбарање без дозволе је било забрањено према Закону о радњама, а дозволе су делиле Београдска трговачка комора, односно за акциониорска друштва Министарство трговине и индустрије.⁷⁸⁵ Ипак биле су присутне честе жалбе трговачких комора, као и трговаца на мало против торбара и торбарање.⁷⁸⁶

Поред торбарења постојале су и сталне трговине на велико (гросисти) и на мало (деталјисти). Гросисти су набављали робу у великим количинама и продавали је индустријалцима или другим трговцима, а деталјисти су набављали робу у мањим количинама и продавали је становништву.⁷⁸⁷

Какав је однос био текстилних фабрика и трговина на велико или мало видимо на основу једног Записника Управног одбора Савеза текстилних индустријалаца из 1929. године. Влада Илић је продавао и гросистима и деталјистима, али по различитим ценама. Гросистима је продавао мање и цене су биле унапред договорене тако да зарађају и једни и други. Роба која се продавала трговцима на велико била је слабијег квалитета, али „лепа на око“, како би је гросисти лакше продали. Милан Прпић, власник *Загорске творнице вунених тканина ДД* из Орославља, је пословао само са гросистима и продавао је робу на три до шест месеци.⁷⁸⁸

⁷⁸³ Торбарање је било веома присутно нарочито јер су постојале уредбе које су забрањивале сељацима да на вашарима и током пијачних дана купују потребне ствари пре 11 часова. До тог времена све је или распродато или у рукама трговаца шпекуланата. (65-4-23, Питање на господина министра трговине и индустрије, Војислав Лазић с.р., Народни посланик, фебруар 1924.)

⁷⁸⁴ Мијо Мирковић, *Трговина и унутрашња трговинска политика*, стр. 54-55, 57.

⁷⁸⁵ АЈ 65-4-25, Жалба Трговачке коморе Београда упућена Министарству унутрашњих дела, 27.2.1925

⁷⁸⁶ Било је случајева када је и Министарство унутрашњих дела дозволило једном лицу дозволу за продају робе кинеског порекла на територији Краљевине СХС и то за три месеца. Била је и врло заступљена продаја штофова на ситно – по улицама, јавним локалима, приватним кућама, државним надлештивма (АЈ 65-4-25, Жалба Трговачке коморе Београда упућена Министарству унутрашњих дела, 27.2.1925)

⁷⁸⁷ Мијо Мирковић, *Трговина и унутрашња трговинска политика*, стр. 58-61.

⁷⁸⁸ АЈ 76-55-95, Записник седнице УО савеза текстилних индустрија, која је одржана 5. 9.1929, стр.2-4.

У пословање између индустријалаца и великих трговаца у другој половини двадесетих јавили су се проблеми, јер су трговци каснили по неколико месеци, чак и годину дана са исплатима робе. Због тога су се индустријалци окренули продаји робе детаљистима који су одмах плаћали купљену робу. Београдске велетрговци у оваквој ситуацији покушали су да монополизују куповину робе од фабрика. То их је навело да траже 1929. године од Савеза текстилне индустрије: да пословање индустрије буде првенствено са трговинама на велико; да се продаја робе детаљистима ограничи на фирме у окружним местима; да разлике у ценама за гросисте и детаљисте буду између 12% и 15% и да се цене фактуришу у динарима, а не у страниј валути; да се професионална тајна строго чува (односно да индустријалци не говоре детаљистима које су артикле и по којим ценама продали гросистима).⁷⁸⁹ Захтеви су само декларативно прихваћени и свакако нису представљали образац по коме је вршена продаја између фабрика и трговачких радњи.

Београдски трговци су монополисање, протекционизам и регулисање локалне продаји видели као једине начине да увећају своје приходе и опстану на привредној сцену. То је резултат слабо развијеног тржишта и мале куповне моћи становништва, јер су једино на тај начин могли да осигурају сигурну продају.

Фабрике су ретко имале своје продавнице за продају. Изузетак од тога јесте *Текстилна индустрија ДД Вараждин*, односно њено одељење конфекције Тивар. Продајна организација *Тивара* обухватала је око 300 продавница у свим већим местима широм Краљевине, де је по далеко нижим ценама продавала тканину, штофове и одећу.⁷⁹⁰ У Бугарској такође није било уобичајено да фабрике имају своје продавнице, изузетак је била фабрика - АД Андонов & Михаилов из Сливена, са својим продавницама у Софији, Лому и Бургасу.⁷⁹¹

Унутрашња трговина у Бугарској је била у стању константних сукоба између индустријалаца и трговаца. Разлог томе јесте била протекционистичка

⁷⁸⁹ АЈ 76-55-95, Записник седнице УО савеза текстилних индустрија, која је одржана 14. 11.1929, стр. 1

⁷⁹⁰ „Текстилна индустрија ДД, Вараждин“, *Анализа биланса, додатак Народном благостању*, година 2, 27.9.1930, број 39, стр. 170; V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku...*, str. 197.

⁷⁹¹ З. Златанов, *150 години сливенске...*, стр. 49-50; *50 години Андонов и Михайлов...*, стр. 35-43; Д. Весов, *Текстилната индустрија...*, стр. 80-81

политика државе и поменуте повластице за индустријска предузећа. Државна подршка индустрији неминовно је утицала на друге гране економије због вештачки изазване прерасподеле у економским позицијама. Индустијалци су, захваљујући привилегијама и заштитним царинама, продавали трговцима на велико робу по високим ценама и по лошим кредитним условима, а потрошачима су продавали робу ниског квалитета и високих цена. Трговци су били незадовољни оваквим понашањем индустријалаца и често су протествовали против привилегија и покушавали на све начине да сниже цену производа. У оваквој ситуацију су индустријска предузећа почела да заобилазе трговце на велико и почели да продају детаљистима. Поред трговачког слоја, државном политиком заштите индустрије били су незадовољни и пољопривредници, јер је њих протекционистичка политика водила у „маказе цена“. Цена пољопривредне робе коју су продавали било на домаћем или иностраном тржишту била је далеко нижа од цена индустријских артикала коју су захваљујући монопољу одржавали индустријалци.⁷⁹²

Заједничка карактеристика оба тржишта јесте њихова неразвијеност као и слабе тржишне институције. У Бугарској се испољавала кроз делимично регулисану унутрашњу трговину, слабост трговачког слоја и слабе развијености локалне индустрије којој су повластице биле неопходне да би могла да продаје робу. У Краљевини је унутрашња трговина била слободнија, али зато је био прустан потпуни недостатак тржишних институтција, закона и организације. Регулисана или не, у обе земље унутрашња трговина је била слаба због мале куповне моћи становништва и неповезаности локалне индустрије са осталим деловима привредног организма, у овом случају трговцима и пољопривредницима.

7.1.1. Производња и потражња за текстилним производима

Када говоримо о потрошачким капацитетима Бугарске и Краљевине СХС морамо имати на уму да су у питању аграрне државе, где је највећи и основни

⁷⁹² Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 330-331.

потрошач сељаштво, које је у суштини било слаб конзумент индустријских текстилних производа. У Краљевини је број становника у пољопривредном сектору износио 10.6 милиона од 13,9 (76%), а у Бугарској 4,5 милиона од 6 милиона становника (74%). Већина ових потрошача је користила артикле произведене у кућној делатности. Огромна потрошња за свим врстама текстилне робе је постојала само у првим годинама после рата, тако да то не можемо да сматрамо за особеност потрошача, већ пре за егзогени удар на привредне прилике. Непосредан проблем по завршетку рата на њиховим тржиштима није био недостатак тражње. Напротив, државе су биле суочене са превеликом инфлацијом тражње, у првим годинама постојао је недостатак у залихама произвођача робе широке потрошње, што је изазивало шпекулације и нереално високе цене робе.

Народни посланик Фран Пишек је 1920. године упутио питање министру трговине и индустрије у вези снабдевања становништа које нам осликава право стање на тржишту у годинама 1919-1920 – „Увоз из иностранства, који би требао да снабде становништво, што се у унутрашњости не може произвађати, је због разних тешкоћа и неправилности у погледу валуте ограничен. Последица је да је код разне робе нарочито код мануфактурних производа настала велика оскудица и веома осетна скупина. За одело захтевају се тако високе цене, да их нижи сталез, сељаци и радници, не могу подносити...Дошло је чак тако далеко, да деце, пошто немају шта да обуку не могу ни у цркви ни у школу. Код трговаца који продају ову робу, као нпр кожу одело и ципеле, нема никакве контроле... У неким крајевима продаје се стара роба од пре прата за више стотина процената скупља него у мирно доба.“⁷⁹³

Производи текстилне индустрије били су упућени на унутрашње тржиште, док се само мали део извозио, тако да је потрошња текстилних производа зависила од структуре становништва.

Сеоско становништво је користило текстилне производе које је само израђивало. Поред одеће од вуне, лана и конопље, сељанке су израђивали за сопствене потребе и разна друга ткања, прекриваче, ћилимова, јоргане, и сл. Вуну

⁷⁹³ АЈ, 65-1-5, Питање народног посланика Франа Пишека и другова на г Министра трговине, Београд 18.дец 1920.

су одабирали, чистили прели, ткали, бојили биљним бојама, кројили и шили. Економски и културни разлози су утицали да се ручна производња текстилне робе задржи и даље на селу. Народна ношња, која је била огледало традиционалности и националних мотива, није била згодна за масовну фабричку производњу. Слабија куповна моћ сељаштва је утицала да сам израђује одело јер није имао трошак за исти, а поред тога упошљавао је жене у зимској сезони када није било пољопривредних радова.⁷⁹⁴ Затим, у друштву је и даље преовладавао став да је ручно израђена одећа од домаћих сировина најбоља за здравље - „Но, не само са економског, но и са здравственог обзира пробитачније је било да сељак као и прост радника има кошуљу за време летњег рада од свог домаћег кудељног платна, јер кад ради у оваквој кошуљи тежак посао он се зноји, али се иста не лепи за тело, те кад ветар дува нема назеба, а осим тога не цепа се тако лако као кад је од фабричног памучног платна“.⁷⁹⁵

Ипак у овом периоду долази до првих знакова модернизације и продирања фабричке робе на село, јер сељачко становништво није више у оној мери остајало при староме у потрошњи.⁷⁹⁶

„Данашње сељачко мушко, па и женско одело нити је сељачко нити варошко. Данас абације граде за сељаке неку врсту спортског модела који у маси из дана у дан све више преовлађује. Женске данас купују своје аљетке по дућанима или их кроје од куповне фабричке материја. Нашем народном оделу приближује се крај, и неће дуго трајати од свег некадашњег лепог и богатог народног одела остаће само опанак. Уплив са истока и са запада, затим многи ратови и увоз страних фабричких израђевина упропастали су народно одело. Сељаци су куповали разне шарене и јефтине фабричке тканине, позамантерије и лажни накит.“⁷⁹⁷

О извесној модернизацији на селу сведочи и да су сељаци на тржишту највише куповали артикле за одећу и обућу. Према процени Народне банке Краљевине СХС из 1929 године, артикли за одећу и обућу су чинили 33%

⁷⁹⁴ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 330-333.

⁷⁹⁵ Ч. Јоксимовић, *Наша текстилна радиноост...*, стр. 9.

⁷⁹⁶ Мигковић Мијо, *Економска структура Југославије 1918-1941*, Загреб 1950, стр. 323.

⁷⁹⁷ Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, том 3, стр. 137.

вредности од свих артикала који су тражили на пијацама, а тек потом артикле за исхрану 25%, а артикле за одржавање газдинства 22%.⁷⁹⁸

У Бугарској постоје сличне тенденције на селу. До првог светског рата сељаштво је искључиво носило одећу од вуне, али крејем рата на село је започео продор и памучних тканина.⁷⁹⁹ Грађанска одела од финог вуненог штофа су се полако пробијала у сеоску средину. Процес прихватања нове моде је био бржи у северној Бугарској, где су у већим селима, најпре мушкарци почели уместо турских чакшира, да носе панталоне, прслукe и кошуље сашивене од стране кројачких мајстора.⁸⁰⁰

Насупрот сељаштву било је грађанство које је као стуб модерности, новог и западно, било највећи потрошач фабричких тканина. Европска мода је брзо продирала у балканске градове. Градско становништво је желело нове финије, лепше тканине, израђене од квалитетне вуне и свиле. Фабрике конфекција и трикотажа су се највише и развиле по централним градовима, што сведочи о порасту потражње за чарапама, финим рубљем, сукњама, хаљинама, тракама израђеним у кројачким радњама и модерним салонима.

Жеља градског становништва да купује европске модерне стваре била је све присутнија током двадесетих. Али са друге стране постојала је и намера индустријских кругова да ограниче становништво да купије само домаћу робу. Из тог разлога су габровски индустријалци делили летке следеће садржине: „Бугари, бојкотујте оне који купују европску одећу и обућу. Докажите да цените своју производњу. Немојте да дајете робу онима који продају стране производе. Радници, избегавајте продавнице са европском одећом и обућом!!! Они су гнездо стране пропаганде, тамо се конкурише вашем раду, ствара незапосленост!“⁸⁰¹

Структура два основна слоја друштва упућује да текстилна индустрија није имала много могућности за развој. Егзогени шок је деловао повољно на потражњу

⁷⁹⁸ Љубодраг Димић, „Сељачко домаћинство и тржиште, структура тржишне понуде и потражњеједног порсечног сељачког домаћинства у Краљевини Југославији 1929 године“, у: ГДИ, год 3, св. 1-2, 1996, стр. 136-146.

⁷⁹⁹ Неделчев, Кирил Димитров, *Външната търговия на България, 1920-1936* София, 1937, стр. 58.

⁸⁰⁰ Шивашкото производство в България, *Известия и стопански архив на МППТ*, година 6, 12.15.1929, број 13, стр. 31.

⁸⁰¹ Илияна Марчева, „Индустриализацията на България и Габрово“, В: Сборник Модернизацията на България и Габрово 1878-2006, Сборник от национална научна конференция, Габрово, 18 и 19 септември 2006, В. Гърново, 2007, 20.

у првим годинама, као и промене у потрошачком менталитету, али оне су и даље биле споре и површне да би се говорило о потпуној промени.

Величину куповне снаге становништва, а у оквиру тога потражњу за текстилним производима није могуће утврдити, јер не постоје валидни статистички подаци. Ипак на основу неких процена можемо да видимо у ком смеру се кретала потражња за текстилним производима и коме су ти производи били намењени.

Производи текстилне индустрије обе државе нису имали тржиште у иностранству, и сам извоз текстилне робе је био минималан. Из Бугарске је у периоду од 1921. до 1929. године укупно извезено 5.523 тона текстилних производа (увоз истих је био 139.259 тона). Краљевина СХС је у истом периоду извезла 107.397 тона биљних и животињских материја за предива и израде од њих и 1,7 милиона комада одела, рубља и остале шивене и помодне робе. Цифра на први поглед упућује на развијеност и траженост текстилних производа, међутим вредност извоза показује другачије тенденције. Вредност извезене фабричке текстилне робе била је 80 милиона, а укупна вредност све текстилне робе и предива 1,2 милијарде. Просечно на годишњем нивоу извоз готове текстилне робе је био око 6% у односу на сав извоз. Највећу ставку овог извоза чини конопља у вредности од око 1 милијарде (86%). И овај пример показује неразвијеност индустрије и аграрни карактер државе. Цена коштања и квалитет индустријске робе нису могли да конкуришу производима развијенијих индустријских земаља.

За праву слику о укупној потрошњи текстилних производа у земљи требало би увезеним количинама прибројити и унутрашњу производњу и стање залиха. То није било могуће учинити јер није постојала статистика која је водила рачуна о производњи и промету текстилних добара у унутрашњој трговини.⁸⁰²

У Бугарској је потражња на домаћем тржишту за локалним индустријским производима повећана са 37,8% у 1921. на 61,5% у 1929.⁸⁰³ Вредност производње памучних ткачица 1921. године је била 19 милиона лева, 1926. године 350 милиона лева, 1929. године 633 мил лева, од чега је све пласирано у земљи. У

⁸⁰² Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 147-148.

⁸⁰³ *Протекционизъм и конкуренција...*, стр. 90.

току 1921. године произведено је један милион метара памучног платна, а 1926. године 12 милиона метара платна. И поред знатног пораста у производњи потражња за памучним производима је била толика да бугарска индустрија није успевала да јој у потпуности одговори, јер је увоз памучних производа био 1926. године 1,24 милијарде лева. Процењује се да је током 1924. године укупно у Бугарској потрошено 33 милиона метара памучног платна, а те године је бугарска индустрија израдила 2,5 милиона метара, из чега следи да је домаћа производња задовољавала једва 1/13 од средње годишње конзумације.⁸⁰⁴

На основу ових цифри можемо да прерачунамо да је 1924 године потрошња памука по особи у Бугарској износила 5,8 метара платна што представља око 800 грама по становнику или једна кошуља и једно доње рубље по глави становника.⁸⁰⁵ Пред Други светски рат у Краљевини је потрошња износила 9 метара по становнику годишње, док је светска потрошња памучних тканина била око 24 метра годишње.⁸⁰⁶

Памучна индустрија у Краљевини СХС је 1927. године израдила 52 милиона метара памучног платна, што је скоро четири пута више него бугарска памучна индустрија. Током 1927. године је у Краљевини произведено 6,8 милиона метара разног платна и тканина од вуне, а у Бугарској годину дана раније 1,6 милиона метара.⁸⁰⁷

7.1.2. Цене текстилних производа

⁸⁰⁴ Рачо П. Косев, *Всесветското производство на памук, прејди и платове, Бъдеци перспективи за Българија*, Софија 1928, стр. 36; упоредити: Георги Наумов, „Отражението на индустријата върху нџкои отрасли отъ народното стопанство“, у: 100 години, стр. 35.

⁸⁰⁵ У Немачкој је 1912. конзумација била 7,5кг по становнику годишње (Рачо П. Косев, *Всесветското производство на памук, прејди и платове, Бъдеци перспективи за Българија*, Софија 1928, стр. 31-32.)

⁸⁰⁶ Stevan Kukoleџа, *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat*, Beograd 1956, 103

⁸⁰⁷ Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 446-449, Весов, Димитър, *Текстилната индустрија...*, 21. Структура производње текстилних производа од вуне у току 1928. године је износила: платна у вредности од 17 мил. лева (2 мил. метара); одеа 333.000 лева (16.000 комада); пређе за 3 мил. лева (390кг); гајтана за 87 мил. лева; абака за 222.000 лева (111.000 метара), и разни других производа за 1,4 мил. лева. (Им. Хитилов, „Текстилната индустрија в Югоизточна Европа“, *Известия и стопански архив на МППТ*, година 9, 1.2.1930, број 13 и 14, стр. 569.)

Прецизне податке о кретању цена готових текстилних производа такође нисмо били у могућности да утврдимо јер су државне статистике приказивале само најважније пољопривредне артикле и индексе кретања цена.⁸⁰⁸

Цена бугарског сировог памука се кретала од 67 лева (1925) до 59 лева (1929), а памучне пређе од 172 лева (1925) за кг до 146 за кг (1929), што је у складу са смањењем цена памука на светском тржишту.⁸⁰⁹ Међутим, предионице памука у Бугарској су куповале памук по средњој цени од 25 лева, јер су се по тој цени задужили код Министарством пољопривреде, уколико купују домаћи памука. Сами бугарски сељаци су имали по једном јутру добитак од 145 лева, што нису могли да добију производњом зрнастих производа. Памук се увозио по цени од 60 лева (1927), 74 лева (1928), 65 лева (1929).⁸¹⁰ Цене сирове вуне су биле нешто веће и у периоду од 1925. до 1929. средња цена вуне је била 80 лева за један килограм.⁸¹¹

Распон цена памука и вуне на тржишту се према М. Савићу током 1929. године кретао на следећи начин: увезени сирови памук је коштао 26 динара килограм, предиво увезено 44 динара килограм, а израде од предива 68 динара килограм. Килограм увезене вуне коштао је 36 динара, а увезене вунене робе 126 динара.⁸¹²

У Краљевини СХС после почетне потражње већ од 1925 године примећује се пад цена текстилних производа, што је узроковано смањеном потрошњом. Тако су свилене цене свилених тканине и свилене конфекција опале за 20%, вунених тканина за око 12-18%, памучних 15-20%, рубља 20-30%, трикотаже 30%, одела за 20%, јоргана 18-20% и ужарских производа за скоро 50%.⁸¹³ Цене су током 1926-

⁸⁰⁸ Нарочито је проблем утврдити цене текстилних производа у Краљевини СХС. Податке о укупном прорачуну националне привреде објављивали су редовно Народна банка, Индекс, Привредни преглед... али пошто је свака институција за индекс узимала другу годину подаци нису међу собом упоредиви (М. Ж. Чалић, *Социјална историја...*, стр. 25).

⁸⁰⁹ Ив. Каросеров, Индустрита за ткачество на памук и коприна през 1929 године, *Известия и стопански архив на МТПТ*, година 10, 1.8.1931, број 21/22, стр. 808.

⁸¹⁰ „Перспективите на памучни предачната индустрија во Бџагарија“, *Известия и стопански архив на МТПТ*, XI, 13-14, 1932, стр. 424-425

⁸¹¹ *СГБЦ*, 1932, стр. 263.

⁸¹² Миливој Савић, *Наша индустрија, занати и трговина*, IX, Сарајево 1930, стр. 81, 84. Према прорачунима *Индекса* просечна цена памуке је 1928 године износила 11 динара, а вуне 65 динара. *Индекс, Индекс сјена и veleprodaji*, br. 1, god 1, 1929, стр. 17

⁸¹³ *Izveštaj trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu za godinu 1925*, Zagreb 1926, str. 55-57.

1927 и даље биле у паду, најпре због чехословачке и аустријске конкуренције код финалних производа. Конфекција је 1926. ради општег смањивања куповне моћи становништа испоручила 25% мање производа него 1925 године и то за 10% по нижим ценама. Пад у потрошњи и производњи се наставио све до 1928. године, када су се прилике за текстилну индустрију поправиле.⁸¹⁴

Први предуслов за убрзани развој капиталистичке индустрије у земљи лежи у проширење унутрашњег тржишта због повећања руралне приходе и повећање плата номинално запослених.⁸¹⁵ Унутрашње тржиште у Бугарској је било јако слабо да би могло да у потпуности апсорбије и повећа потражњу за индустријским производима.⁸¹⁶ У области унутрашње трговине напредак се изразио једино у томе што је бугарска привреда постајала све мање натурална и све мање заснована на робној размени. Сељаци су се све више окретали куповини на тржишу, а градска домаћинства су била ослобођена натуралних остатака из прошлости.⁸¹⁷

7.2. Спољна трговина

Први светски рат је означио крај једне ере у историји комерцијалних односа. Послератни трговински односи међу земљама били су измењени у толикој мери да се период до Велике депресије сматра за доба у коме је владала релативно либерелна тржишна економија. Ситне државне интервенције и протекционизам оличени у извозним и увозним царинским тарифима, трговинским забранама, девизним ограничењима, били су неопходни како би се стабилизовале послератне економије и надокнадили ефекти депресијације монета.⁸¹⁸ Жеља ка слободном систему *laissez-faire* је постојала и између осталог се огледала у Вилсонових

⁸¹⁴ Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 158

⁸¹⁵ *Развитие на индустријата в България...*, стр. 132.

⁸¹⁶ Анастас Ђорданов Тотев, *Сравнително изучаване на българското и югославското народно стопанство*, Софија, 1940, стр. 185.

⁸¹⁷ К. Бобчевъ, „Стопанството и стопанската политика въ България следъ войната“, *СпБИД*, год XXX, кн 8, октобар 1931, стр. 477.

⁸¹⁸ Jenkins, D. (2005). „Wool textiles in the twentieth century“, in: D. Jenkins, *The Cambridge History of Western Textiles*, Cambridge University Press, Cambridge, p. 995; G. Pitić, „Karakteristike i organizacija...“, стр. 109; : Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija...*, стр. 55; *The Cambridge Economic History...*, стр. 166-167.

четрнаест тачака⁸¹⁹, али прокламовање нижих тарифа од стране држава није значило и да су биле спремне да их прихвате, што је означено као псеудо-интернационализам 19. века, где је типичан пример била Велика Британија⁸²⁰. Све до 1925. године у међународној трговини државе су користиле читав низ разних такси, забрана и високих увозних царина како би нормализовале своје трговине. Почетак нормализације и отварања тржишта капитала означава 1925. године до када је Даусов план завршен, фунта обновљена по златном стандарду и престало ограничење права Немачке да закључује комерцијалне уговоре.⁸²¹

Проблеми са којима су се суочавале Краљевина СХС и Бугарска у спољној трговини у првим годинама по завршетку рата биле су у складу са наведеним економским трендовима.

7.2.1. општи трендови спољне трговине

Спољнотрговински односи Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у периоду од 1918. године до 1921. године одвијали су се у атмосфери потпуне дезоријентисаности и дезорганизованости. Проблеми које је донело уједињење, на првом месу централизација спољне трговине, ишли су паралелно са проблемима који су настали као последица преласка на мирнодопску привредју. Снабдевање становништа храном и робом широке потрошње вршено је хитно и без царинских

⁸¹⁹ „Отклањање, у мери у којој је то могуће, свих препрека економског карактера и успостављање једнаких услова трговине за све земље које прихватају мир и које се удруже у силу одржавања мира.“ 3 тачка Четрнаест тачака председника Вудроу Вилсона. 8. јануар 1918. <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/istorijski-diplomatski-dokumenti/1296--8-1918-?lang=lat>

⁸²⁰ У Великој Британији рат је довео до промена у комерцијалној политици. Већ 1915. године је повећан порез за 33% на увоз моторних возила и њихових делова, музичких инструмената, сатова и кинематографских филмова, у напору да се смањи увоз луксузних и да сачувате простор за испоруку – али је у ствари, оставио могућност Великој Британији да дискриминише трговину у корист британског Царства. Низ закона који су доношени у Британији у годинама о завршетку рата (The Key Industries Act of 1919, Safeguarding of Industries Act 1921) имали су за циљ заштиту домаће индустрије и забрану увоза низ артикала (рукавице, коже, чипке, прибор за јело, керамике, папира за паковање). У Француској су такође минималне царинске стопе 1918-1919 подигнуте са 5 на 20%, а максимално стопе са 10 на 40%. Поред тога, треба споменути и да је Немачка према Версајском споразуму морала савезницима једнострано да и безусловно да да право најповлашћеније нације на пет године. Тек у јануару 1925 Немачка је била слободна да сам закључује трговинске споразуме (*The Cambridge Economic History...*, стр. 161-163.)

⁸²¹ *The Cambridge Economic History...*, стр. 166-167.

формалности, због чега је промет са иностранством у већини случајева био потпуно слободан до прве половине 1919. На границима нове државе нису постојале уређене царинарнице, односно до априла 1919. године постојале су само царинарнице у старим границама Србије, а у априлу су формално уведене дуж целе земље.⁸²² Непостојање царинарница није био једини проблем, царински чиновници су и даље били на војној дужности, а и они који су је обављали примењивали су царинске тарифама по најразличитијим критеријумима. Већина царинарница у овом периоду није тражила нити водила статистичке податке.⁸²³ Проблем у првим годинама, али и касније, представљало је и кријумчарање⁸²⁴, које је прећутно подржавано од стране државе. Тако се током 1919-1920 преко Београдске финансијске управе извезло робе за око 15 милиона динара за које није плаћена царина, нити су ушле у статистичке податке. Велимир Бајкић је сматрао да се током 1919/1920 преко границе кријумчарило 80% промета, као и да је цела статистика трговине непоуздана закључно са 1923. годином.⁸²⁵

Споменули смо да је спољна трговина у овом периоду била релативно либерална, што је значило да је одређен број артикала било забрањено увозити, односно извозити.⁸²⁶ По завршетку рата било је забрањено извозити сточну храну

⁸²² Министарство финансија Генерална дирекција Царина, *Статистика спољне трговине, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за године 1918, 1919, и првих 9 месеца 1920*, Београд 1920, стр. 3-4.

⁸²³ Мијо Мирковић, *Спољна трговинска политика*, Београд 1932, стр. 8; *Статистика спољне трговине, Краљевине*, 1920, стр. 3-4.

⁸²⁴ Кријумчарање је био сталан проблем спољне трговине. Било је нарочито присутно на јадранској обали, са средиштем у Задру, као и на Југу Србије. Илегално се највише увозила свила, кафа, обућа, шећер, пиринач и шпиритус. На јадранску обалу роба је стизала преко италијанских лађа до копна, на пуне луке, острва, увале и одатле су је сељаци даље преносили препродавали. Конзуларно особље, југословенско и италијанско, прећутно је дозвољавало овај вид трговине. Са друге стране у Јужној Србији илегални путеви су одржавани путем корупције и насилних упада наоружаних пљачкаша, која су читава стада оваца пребацивали са једне на другу државну територију. Скадар је такође био центар кријумчарања италијанске робе, на првом месту свиле, која се у Ђаковици продавала по нижим ценама него у Скопљу и Београду (АЈ, 334-376-1193, Извештај о кријумчарењу разном робом на подручју Т.О.К. Сплит, Сплит 12.5.1925; „Кријумчарење“, *Народна одбрана*, година 1, број 9, 1.9.1926, стр. 133-135; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, Beograd 2002, str. 246.)

⁸²⁵ Milenković, M. „Ekonomske prilike u Srbiji i problemi besposlice u svetlu posledica Prvog svetskog rata“, u: *Drugi kongres KPJ*, Slavonski Brod 1972, стр. 284; В.(елимир) Бајкић, „Наша спољна трговина“, у: *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца, 1918-1928*, II део, издање Матице живих и мртвих СХС, Београд 1929, стр. 565-564.

⁸²⁶ Без дозволе министарства било је забрањено извозити шећерну репу, живе свиње, кестеново дрво, пунокрвне коње, машинске делове, златни и сребрни новац, француске гоблене, оружје и муницију... (АЈ, 334-405-1320, Министарство финансија, Листа предмета чији је извоз забрањен, 1925.)

(1921-), живе свиња до 70кг; затим увозити луксузну робу (1921,1922)...⁸²⁷ До царинске тарифе (1925) било је забрањено увозити 36 артикала.⁸²⁸

Бугарска није имала сличних проблема са организацијом спољне трговине као што је то био случај са Краљевином СХС, али је у Бугарској такође постојало ограничење и протекционизам у првим годинама после рата. Трговинска политика је била изражена углавном у контроли извоза или увоза кроз различита царинска оптерећења, трговинске споразуме и контингентирани увоз и извоз. Као и у Краљевини спољнотрговинска политика била је уско повезано са политиком девизног курса, односно потребе да се успостави равнотежа платног биланса. Бугарски економски интереси су диктирали општу комерцијалну политику ограничавања увоза индустријске робе из развијених западних земаља, чиме се штитила домаћа индустрија, и стварала могућност за извоз пољопривредних производа у иностранство. Високо опорезивање стране индустријске робе, пратило је и високо опорезивање бугарских пољопривредних производа, који су требали да остану у држави и да буду искоришћени од индустрије. Таква политика је била подршка индустрији, а ишла је на штету пољопривреде.⁸²⁹

Закон о забрани увоза робе из 1918. године, а потом и из 1924 године, су представљали једну врсту царинске тарифе све до њеног доношења 1926. године. Дирекција за СГОП⁸³⁰ руководила је спољном трговином, дозвољавајући или забрањујујући увоз и извоз разне робе. Типичан пример је *Закон о трговини са житарицама* којим се забрањивао извоз основних пољопривредних производа из децембра 1919, који је у наредним годинама мењан и допуњаван. Увоз је такође

⁸²⁷ Мијо Мирковић, *Спољна трговинска политика*, Београд 1932, стр. 133.

⁸²⁸ Споменућемо само неке - барут, муниција, оружје, монополисани предмети (со, шибица, хартије за цигарете, петролеум, дуван, шећер), војничка одела страних држава, памучни отпаци (фурде) од старих, црних и других угаситих боја хаљина, памучни отпаци у балама (једино по претходној дезинфекцији), рибља трава за тровање риба, препарати и средства за уништавање плодности код жена (сперматренетон), апарати за бежичну телеграфију и телефонији (по дозволи), опијум, кокаин и апотераски специјалитет (по дозволи), увоз пива са етикетом на којој је слика Св Саве, фридменова вакцина против туберкулозе, непристојне и скаредне штампане ствари и предмете (књиге, слике, гравуре, фотографије, карте), комунистичке књиге и списи, предмети са израдама и пописима против постојећег реда, обичаја и сигурности државе (АЈ, 334-405-1320, Министарство финансија, Листа предмета чији је увоз забрање, 1925.)

⁸²⁹ Р. Даскалов, стр. 338-339.

⁸³⁰ Дирекција за народну негу и јавну опрезност, установљен је 1917/1918 под министарством војске, али је радила под надзором министарског савета. Укунута је 1922 године. *Българските државни институции*, 1879-1986, Софија 1987, Стр. 76-77

био ограничен, поред Закона из новембра 1918. који је забрањивао увоз одређене робе, донет је и *Закон о забрани увоза робе која није неопходна* у јануару 1924.⁸³¹ Као и у Краљевини, како би се одржала монетарна стабилност, успостављена је државна контрола над валутним операцијама и ограничена је количина валута при увозу робе.⁸³²

Главне карактеристике спољне трговине у обе земље биле су – 1. низак ниво размене по глави становника (видети табелу) 2. преобладајућа улога аграрних производа у извозу, а индустријских у увозу 3. почивање извозног потенцијала на малом броју извозних артикала (16 артикала је чинило 68,2% извоза, а прва четири чак 45,1% целокупне извозне вредности),⁸³³ и за наше тему важно је да наведемо да је вредност увоз текстилне робе чинио највећу ставку увоза по вредности (40%-42%).

Опште тенденције спољне трговине Краљевине СХС и Бугарске су представљене у графиконима бр. Можемо да приметимо да постоје знатне разлике у тренду, а нарочито у активном и пасивном билансу земаља.

У спољним трговинама Краљевине СХС и Бугарске могу се приметити знатне осцилације. Врхунац спољне трговине Краљевина СХС је достигла после периода обнове током 1924. и 1925. године, док је активни биланс забележила још и током 1926. и 1929. Са друге стране Бугарска је свој врхунац доживела 1922. да би потом уследио пад, а активне билансе је забележила још 1924, 1926. и 1927. Основни разлог за колебање и нестабилност трговинског биланса јесте пољопривредни карактер Бугарске и Краљевине СХС. Суштину проблема код аграрних земаља када је у питању спољна трговина Мијо Мирковић је окарактерисао на следећи начин - „Једна добра киша у право време и наш је трговински биланс активан. Али несрећа је баш у томе што се са добром кишом у

⁸³¹ Гита Николова Йовчева, *Стопанска историја на Бугарија: Документи и казуси*, Јамбол: Светлина, 2007, стр. 169; Ив. Гжбенски, „Външната ни трговска политика следъ войната“, *СпБИД*, год XXXI, кн 8, октобар 1932, стр. 461-462

⁸³² *Протекционизъм и конкуренция...*, 60; Т. Къневъ, Външната трговия на Бугарија, у: *АССП*, 1929, год 1, книги 1, стр. 156; Беров, Л, *Икономика на Бугарија до социјалистическата револуција*, София 1989, п. 415; К. Бобчевъ, „Стопанството и стопанската политика въ Бугарија следъ войната“, *СпБИД*, год XXX, кн 8, октобар 1931, стр. 487.

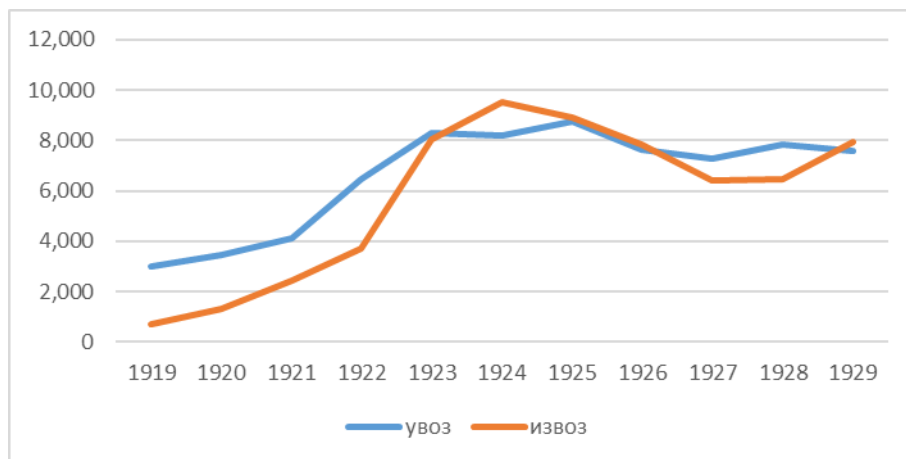
⁸³³ V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, 31-32; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 284.

добро време не може увек сигурно рачунати, и што је просечан принос пшенице и кукуруза наших главних производа знатно нижи од оптималног приноса у добрим годинама“.⁸³⁴

Проблем са пасивним салдом изазива проблем у читавој структури привреде, јер је у тим годинама потраживање страних платежних средстава (девиза) већа него потражња за домаћим платежним средствима (лев, динар) од стране иностранства. То је даље водило државе у дуг и закључивање зајмова на страни (државних, општинских, приватних), како би се исплатила потребна разлика у девизама.⁸³⁵

На лоше билансе Краљевини утицала је аграрна криза из 1926. године и пад вредности аграрних производа. Са друге стране активни спољнотрговински биланси у Краљевини СХС били су резултат цикличних деловања инфлације и спољашње депресијације динара, одржавање увоза на ниском нивоу, стабилизовање југословенске монете, и доношење Царинске тарифе 1925. године.⁸³⁶

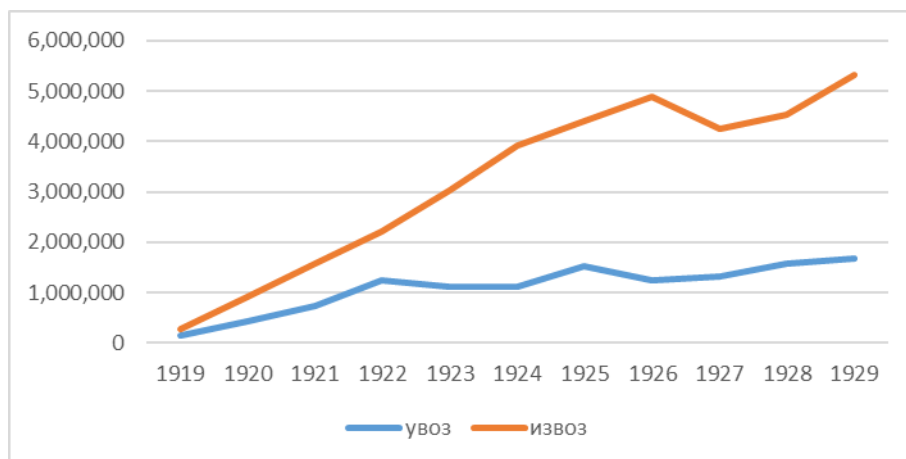
Графикон бр. 10. бр. 11 – вредност (у милионима динара) и обим (у тонама) спољне трговине у Краљевини СХС 1919-1929

⁸³⁴ Мијо Мирковић, „Пасивност нашег трговинског биланса“, *ЛМС*, година 103, књига 319, свеска 1, 1929, стр. 439; „*Naša spoljna trgovina*“ у: *Carinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, приредили Јован Радуловић, Владимир Ристић, Београд 1936, стр. 317; Владислав Миленковић, „Наша спољна трговина“, у: *Економист*, бр. 3-4, 1930, стр. 142-143.

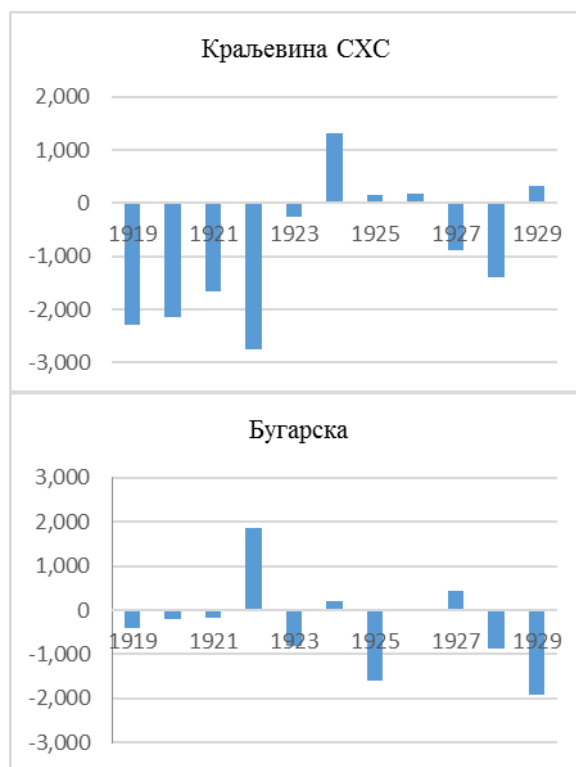
⁸³⁵ Мијо Мирковић, *Спољна трговинска политика*, Београд 1932, стр. 11; Мемоара индустријске коморе са централом индустријских корпорација, Стање наше индустрије, Трговински гласник, 1929, 29.1.1929 број 22, стр. 3

⁸³⁶ Владислав Миленковић, „Наша спољна трговина“, у: *Економист*, бр. 3-4, 1930, стр. 142-143; V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, str. 28-29, 52; S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 284.

Извор: *Statistika spoljne trgovine*, (1921), стр. VI; *Statistički godišnjak, knjiga II*, 1930, (1933), стр. 214.

Графикон бр. 12 и бр. 13: Биланси спољних трговина Краљевине СХС и Бугарске 1919-1929

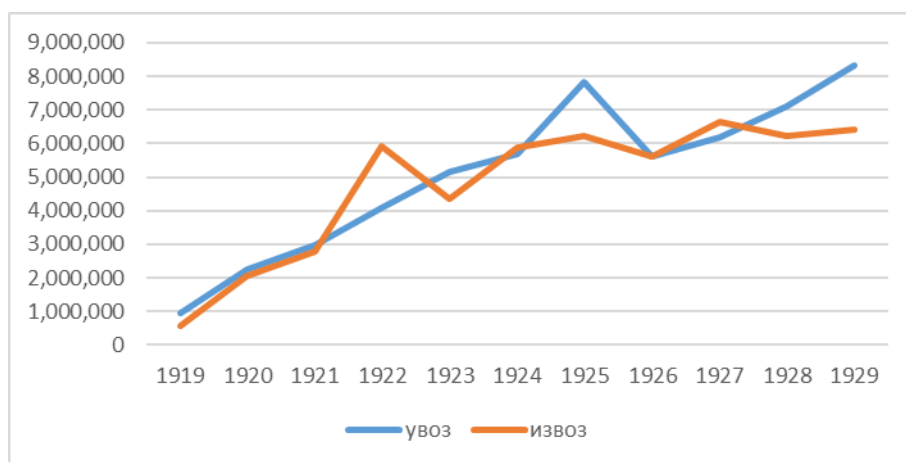

Извор: *Statistika spoljne trgovine*, (1921), стр. VI; *Statistički godišnjak, knjiga II*, 1930, (1933), стр. 214; *Статистически Годишник на Българското Царство, 1929- 1930*, стр. 199.

Бугарска спољна трговина у периоду 1919-1929 је већином била пасивна. Први светски рат је уназадио бугарску спољну трговину, 1919. године количински обим увоза у поређењу са 1911. био је седам пута мања, а извоза 52 пута мањи. У наредним годинама дошло је до спорог и континуираног раста, али све до 1926.

године Бугарска није успела да достигне предратни ниво.⁸³⁷ Први разлог за лошији развој спољне трговине огледао се у спором опоравку пољопривредног сектора, нарочито услед губитка Добруце, која је била главна житница Бугарске. Други разлог била је промена спољнотрговинске оријентације, услед нестанка Отоманског и Аустроугарског тржишта. Слабији извоз пољопривредних производа, пратила је и потражња за индустријским производима, као и настојања Бугарске да изгради своју индустрију.⁸³⁸ Велики пасивни биланси у Бугарској у 1923. и 1925. години јавили су се као последице протекционистичке политике владе. Први пасивни салдо је настао пошто су трговци током 1923. куповали велики број артикала због најављених забрана увоза одређене робе наредне године. Други пасиван биланс из 1925. године настао је из истог разлога (повећана куповина роба за залихе), али овога пута је у питању било увођење царинска тарифе која је ступала на снагу у марту 1926. године.⁸³⁹

Графикон бр. 14. бр. 15 – вредност (у хиљадама лева) и обим (у тонама) спољне трговине у Бугарској 1919-1929

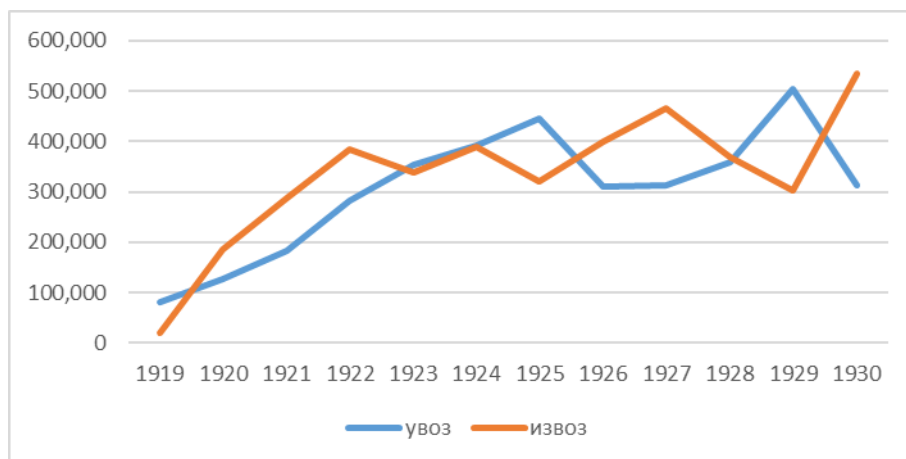

Извор: *Статистически Годишник на Българското Царство, 1929-1930*, стр. 199.

⁸³⁷ 1924 године је постигнуто 68,6% увозне количине из 1911, док је увоз по вредности растао нешто спорије и 1924. је чинио тек 37,7% вредности из 1911.

⁸³⁸ АЈ, 334-619-1365, Владимир Вукмировић, Економска ситуација у Бугарској (извештај), Софија 15.6.1930, стр. 1.

⁸³⁹ Жак Натан, *Стопанска историја на България*, стр. 436

Извор: *Статистически Годишник на Българското Царство, 1929-1930*, стр. 199.

Однос увоза и извоза пољопривредних и индустријских добара је показивао исту структуру у обе земље. У Краљевини СХС индустријски производи су у извозу учествовали у просеку са 30%, док су у увозу учествовали са 94%. А у оквиру овог увоза све до светске привредне кризе је превладавао текстилни увоз, затим гвожђе, вуна, машинске справе и апарати.⁸⁴⁰ У Бугарској извоз пољопривредних добара, сировина, и полуобрађених материјала чинили су 90,8% од укупног извоза у периоду 1922-1924, а у другој половини двадесетих око 80%. Индустријски производи и колонијална добра су чинила 77,6% укупног увоза.⁸⁴¹ Из Бугарске се највише извозио дуван, затим цереалије, кукуруз, јаја, стока, чахуре свилене бубе и ружино уље, док се поред текстилне робе највише увозили металургијски производи, машине, разна уља.⁸⁴²

У европским оквирима спољна трговина Краљевине СХС и Бугарске била је незнатна. Извоз Краљевине је током 1928. године чинио свега 1,08% европског извоза ка свету, односно 1,15% извоза ка Европи. Бугарски извоз, исте године

⁸⁴⁰ Mirković, M, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1962, стр. 303; *Упоредни преглед главних предмета увоза и извоза*, Статистика спољне трговине, 1920-1930; Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, стр. 88; Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene*, II, 1970, стр. 17.

⁸⁴¹ Т. Къневъ, Вѣншната трговина на България, у: АССР, 1929, год 1, книги 1, стр. 155-156; К. Бобчевъ, „Стопанството и стопанската политика въ България следъ войната“, *СнБИД*, год XXX, кн 8, октобар 1931, стр. 477; Drabek, Z. „Foreign Trade Performance and Policy“, in: M. C. Kaser, & E. A. Radice, *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, Clarendon Press, Oxford 1985. pp. 407, 470-471.

⁸⁴² АЈ, 334-382-1202, Један поглед на економске односе између Краљевине СХС и Краљевине Бугарске пред закључењем трговинског уговора, са статистичким подацима од др Светислава Ћорића, секретара краљевског посланства у Софији, стр. 3; АЈ, 334-619-1365, Владимир Вукмировић, Економска ситуација у Бугарској (извештај), Софија 15.6.1930, стр. 11.

чинио је 0,3%, европског извоза ка свету, а у Европи 0,43%. Сам извоз обе земље је у потпуности био окренут ка европским земљама - 89,4% робе је Краљевина СХС извозила у Европу, а 95,6% Бугарска. Увозна трговина је била још лошија. Увоз Краљевине СХС је био 0,73% укупног европског увоза из целог света, а из Европе 1,02%, док је Бугарски увоз чинио 0,27%, односно 0,47%.⁸⁴³ Ако упоредимо извоз и увоз по глави становника у Бугарској и Краљевини СХС са другим европским земљама добијамо идентичну слику – обе балканске државе су са врло ниским вредностима размене по становнику биле на зачељу европских држава.

Табела бр. 20 – увоз и извоз по глави становника 1928 у изабраним европским земљама (у златним доларима САД)

Држава	Увоз по особи	Извоз по особи	Држава	Увоз по особи	Извоз по особи
Данска	125.43	117.64	Чехословачка	39.04	43.14
Белгија	111.17	107.37	Италија	28.51	19.16
Холандија	139.56	103.29	Мађарска	24.56	16.74
Швајцарска	126.94	101.12	Грчка	25.83	12.64
В. Британија	114.13	76.80	Пољска	12.40	9.25
Француска	51.21	49.74	Румунија	10.95	9.17
Аустрија	68.08	46.41	Краљевина СХС	9.37	10.53
Немачка	52.27	45.83	Бугарска	10.97	9.87

Извор: *Statistical yearbook of the League of Nations, 1933-1934, Geneva 1934, p. 195.*⁸⁴⁴

У складу са нормализовањем спољне трговине предратни српски трговински уговори са земљама савезницама и неутралним државама у рату проширени су на целу Краљевину⁸⁴⁵, а склопљени су и нови. У годинама након

⁸⁴³ Svennilson, Ingvar, *Growth and stagnation in the European economy*, Geneva 1954, pp. 171, 173; За 1929 годину Мијо Мирковић, према подацима Лиге народа, наводи следеће податке – 0,40% учешћа у светској привреди, док је Бугарска имала учешће од 0,16%. (Мијо Мирковић, *Спољна трговинска политика*, Београд 1932, стр. 5-6)

⁸⁴⁴ Прорачуни извршени на основу *Statistical yearbook League of Nations, 1933-1934, p. 195*; Pertot iznosi malo drugačije podatke za Kraljevinu SHS - 6,7 dolara tekuće vrednosti u periodu 1919-1925; odnosno 8,8 dolara u periodu 1926-1929 u Kraljevini (Pertot (1970), p. 15).

⁸⁴⁵ Предратни српски трговински уговори који су проширени на целу Краљевину: САД 1881, 1882, Холандија 1881/1882, Данска 1909/1910, Норвешка 1909/1909, Португалија 1910/1911, Швајцарска 1907/1907, Шведска 1907/1907. (Joso Lakatoš, *Privredni almanah...*, VI, стр. 3)

рата на путу нормалном развоју трговинских односа између Краљевине СХС и других земаља стајали су углавном проблеми у вези са валутним питањима, високим увозним царинама, транспортним тешкоћама и трошковима, оријентисаношћу трговаца на традиционална подручја, административним пробелмима.⁸⁴⁶ Први уговори који су склопљени имали су карактер компезационих уговора (замена добара) и закључени су са Аустријом (1919/1920), Чехословачком (1920) и Мађарском (1920). Потом су уследили Провизорни уговори са Аустријом (1920) и Чехословачком (1920). Први Трговински уговор на бази повлашћене куповине је склопљен са Немачком 1921/1922, а потом са Пољском (1922/1924), међутим иако су били на бази повлашћене куповине имали су одређене рестрикције, тако да се могу сматрати „условним“ или „реципрочним „уговорима“.⁸⁴⁷ Први уговор који је заснован на предратним либералним принципима трговина и на бази клаузуле највећег повлашћења⁸⁴⁸ био је са Италијом 1924⁸⁴⁹, а даље са Аустријом (1925/1926), Албанијом (1926/1929), Мађарска (1926/1929), Белгијско-луксембуршка унија (1926/1928), Велика Британија и Ирска (1927/1928), Египат (1927/1929), Немачка (1927/1927), Грчка (1927/1928), Естонија (1928/1930), Летонија (1928/1929), Чехословачка (1928/1929), Финска (1929/1929), Француска (1929/1929), Шпанија (1929/1929), Румунија (1930/1930)⁸⁵⁰. Краљевина је највише увозила из: Италије (око 20%),

⁸⁴⁶ Видети на примеру Француске која је у Краљевину највише извозила текстилну робу - Vladimir Svetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918-1941*, Beograd 2006, str. 29-31.

⁸⁴⁷ G. Pitić, „Karakteristike i organizacija...“, str. 113. Boško Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike, od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenica do rata 1941*, Zagreb 1960, str. 4

⁸⁴⁸ Уговорни поступак између две земље који подразумева да ће се другој држави пружити могућност да се користи сваком посвластицом, привилегијом или олакшицом у царинској тарифи за увоз артикала наименованих у уговору, коју једна од њих буде пружила некој трећој држави. (Мијо Мирковић, *Спољна трговинска политика*, Београд 1932, стр. 158.)

⁸⁴⁹ Трговински модус вивенки који постоји између Краљевине СХС и Краљевине Италије био је врло неодређен. Заснивао се на Трговинском уговору Србије и Италија из јануара 1907, а који је проширен крајем 1919 и почеком 1920 на целу територију. Одредбе из овог уговора примењују се у у пракси само у једној одредби – у погледу највећег повлашћења. Све друге уговорне одредбе биле су прећутно негиране са обе стране. Примера ради, и Краљевина СХС и Италија су декретовали увозне и извозне забране, иако је по Уговору била потпуно слободна трговине, затим обе стране су повећавале увозне и извозне царине, иако је велики број царинских ставова био везан (АЈ 334-378-1195, Одговор Министарства трговине и индустрију упућен Министарств спољних послова у вези трговине са Краљевином Италијом, 13.3.1921)

⁸⁵⁰ Boško Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike, od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenica do rata 1941*, Zagreb 1960, str. 4-39

Аустрије (17%) и Чехословачке (19%), док је највише извозила у Италију (26%) и Аустрију (26%).⁸⁵¹

Бугарска после рата није имала активнију спољну трговинску политику. До августа 1925. године на основу чл 150. Нејског мировног уговора морала да је призна једнострано право најповлашћенијих нација свим државама Савезницима, али и после истека овог ограничења Бугарска није предузела веће акције на спољнотрговинском пољу. До 1929. године имала је једино са Турском потписан трговински уговор, док је са највећим делом других држава имала провизорне трговинске конвенције које су се базирале на клаузули највећег повлашћења⁸⁵². Трговински уговори са Грчком и Румунијом су престали да важе и у овом периоду нису обновљени.⁸⁵³ Главни увозни трговински партнери Бугарске после рата су били Немачка, Италија, Чехословачка, Енглеска и Аустрија; док је извозила највише у Немачку, Грчку, Италију, Аустрију и Чехословачку. Ипак највећа пормена се огледа у положају Турске која је од највећег увозника у предратном периоду 1926. године спала на 11 место (од 1923 године је значајан пад извоза у Турску).⁸⁵⁴ Избегавање ближих међународних трговинских веза са развијеним земљама, је последица страха за угрожавање интереса домаће индустрије. У трговинским уговорима са напреднијим земљама бугарске привредне елите виделе су могућност конкуренције њеној индустрији на домаћем тржишту, али и интензивирање пољопривред и већег уласка страног капитала. Слабе међународне трговинске везе Бугарске са страним земљама у суштини

⁸⁵¹ Љубомир Косијер, „Наша спољна трговина и трговинска политика,“ *Банкарство*, 1929, 9, стр. 1; Владислав Миленковић, „Наша спољна трговина“, у: *Економист*, бр. 3-4, 1930, стр. 152-153.

⁸⁵² 1922 – Аустрија, Данска, Шпанија, Немачка, Холандија, Мађарска, Швајцарска, 1924 – Шведска, Египат, 1925 – Енглеска, Италија, Француска, Чехословачка, Палестина; 1926 – Белгија, Енглеске колоније, 1927 – Пољска, Албанија, Данциг, Јапан, 1928 – Естонија, Летонија. (Ив. Гжбенски, „Външната ни трговска политика следъ войната“, *СпБИД*, год XXXI, кн 8, октобар 1932, стр. 463-465, 470-475; *Известиа и стопански архив*, год X март 1931, брои 13-14, стр. 508; *Общъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 234)

⁸⁵³ T. C. Rapp, his majesty's consul, *Economic Conditions in Bulgaria*, Report dated april 1932, London 1932, str. 28; AJ 334-619-1365, Владимир Вукмировић, Економска ситуација у Бугарској (извештај), Софија 15.6.1930, стр. 11.; К. Бобчевъ, „Стопанството и стопанската политика въ България следъ войната“, *СпБИД*, год XXX, кн 8, октобар 1931, стр. 488.

⁸⁵⁴ У току 1923 године Бугарска је извозила у Немачку 285 милиона лева, а у Турску 532 милиона 1926 године вредност извоза у Немачкј је био једна милијарда лева, а у Турској 112 милиона. Т. Къневъ, Външната трговия на България, у: АССП, 1929, год 1, книги 1, стр. 156; Беров, Л, *Икономика на България до социалистическата револуция*, София 1989, п. 415; *Общъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 730.

рефлектују једну од битних особина бугарске економије – а то је аутохтоност и изолованост.⁸⁵⁵

На претходним странама смо представили спољну трговину у општим цртама и то је неопходно ради разумевања положаја текстилне индустрије у њој, јер како смо већ напоменули главни увозни артикал у обе земље јесу били текстилни производи, што је директно утицало на питање одржавања равнотеже у трговинском балансу.

7.2.2 Трговина текстилним производима

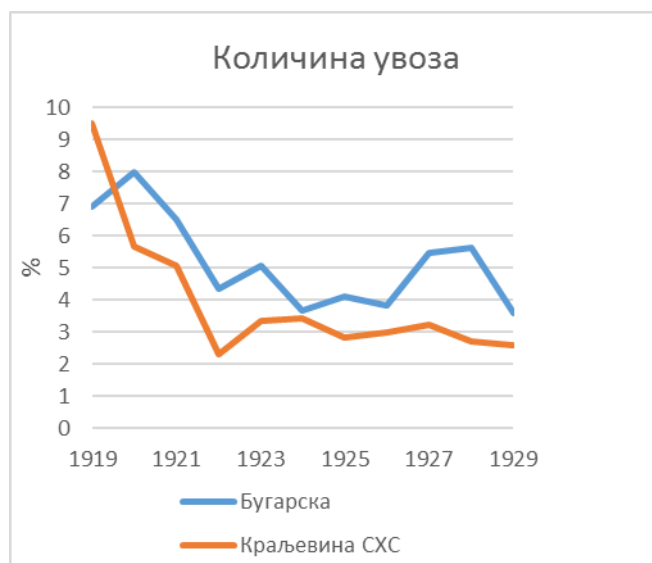
Ради сагледавања целовите слике спољашне трговине текстилном робом анализу смо извршили на неколико нивоа. Први ниво, јесте анализа укупног текстилног увоза и извоза по количини (тонама) и по вредности (динар, лев). Други ниво, јесте разлагање и праћење увоза и извоза текстилних материјал – памука и вуне. И трећи ниво јесте јесте анализа према структури текстилне робе – сировине, пређе и финалних производа.

Укупан увоз текстилне робе у тонама у обе земље био је у целом периоду испод 10% од укупног увоза, али у вредности увезене робе био је око 40-42% од укупне вредности увоза. Пре Првог светског рата (1907-1911) увоз текстилних материјала је у Бугарској био 30% што индицира да потражња за текстилном робом није била само последица рата.⁸⁵⁶ У Бугарску је укупно увезено у периоду 1919-1929, 154.942 тона текстилне робе, у просеку око 14.086 тона по години, а у Краљевини СХС 390.217 тона робе, просечно око 35.474 тоне годишње. По становнику тај увоз је био у периоду од 1919. до 1929. за Бугарску 2,46кг у Бугарској, односно 2,72 кг у Југославији. Количински увоз текстилне робе је имао годишњу стопу раста у периоду од 1920 до 1929 (искључили смо 1919 као нестабилну) од 6% у Бугарској, односно од 6,2 % у Краљевини СХС.

⁸⁵⁵ Р. Даскалов, стр. 333-341

⁸⁵⁶ Петко Спирков, *Текстилната индустрија в Българија*, Свиштов 1947, стр. 5; *Вноса на текстилни материјали и изделия в Българија* (1929), р. 345.

Графикони бр. 17 и бр. 18 : Процентуални удео текстилне робе у укупном увозу у количини и вредности у периоду 1920-1929

Извори: СГБЦ, (1922-1932); Statistika spoljne trgovine, (1920-1930).

Кретање вредности увоза у Бугарској и Краљевини је имао готово идентичне трендове. Једино веће одступање јесте била 1919. година, када је текстилни увоз у Краљевини СХС чинио чак 79,73% увоза, али то можемо сматрати као врло неправилно како због нетачних података за 1919,⁸⁵⁷ тако и због

⁸⁵⁷ У првим годинама након рата статистичка служба није била најбоље организована због чега је увоз показан у већем износу него што је у ствари био. Између осталог јер је већи део увоза на рачун репарација показан са увозом у слободан промет што није требало да буде. Naša spoljna

великог сиромаштва после рата, опште демобилизације и потребе за одећом. На југословенском тржишту у првим годинама после рата постојао је велики недостатак свих врста текстилне робе, јер је рат исцрпео све залиха.⁸⁵⁸

Потражња за готовом финалном одећом током 1919. године најбоље илустрије пример из војне историје. Према Париској конвенцији из 1916. године савезници су били у обавези да снабдевају српску војском оделом до краја рата. У другој половини 1918. године снабдевање је обустављено, али је и у месецима пре тога било „неуредно, нетачно и произвољно“. То је изазвало велике проблеме за војне власти, јер је требало да наступи демобилизација. Одећа војника са солунског фронта била је истрошена, готово у ритама, а била су потребна и нова одела за нове војнике.⁸⁵⁹ „Једне је војнике требало пуштати кућама, а они се нису могли пуштати голи и боси, друге је требало примати у касарне, они су долазили голи и боси – а за њих није било ниједне гарнитуре резервне спреме.“ Министар војске и морнарице, генерал Михаило Рашић је тражио да се од Американаца, који су тада једини у Европи имали робу, издејствује за војску 100.000 потпуних гарнитура одела како би се подмириле најосновније потребе војске и како би се војници могли отпустити у цивилним оделима, а униформе оставили војсци. Краљевска влада је одобрила откуп 100.000 одела у јануару 1919, да би већ у марту одобрила откуп још 400.000 готових одела од САД, што је делимично и остварено јер су амерканци у међувремену предали своје стокове французима.⁸⁶⁰

trgovine u: *Carinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, priredili Jovan Radulović, Vladimir Ristić, Beograd 1936, str. 317.

⁸⁵⁸ F. Kresal, *Tekstilna industrija...*, стр. 52.

⁸⁵⁹ Ово питање је прво решено тако што је наређено у фебруару 1924 да се сва лица лобођена војне обавезе или пуштена на неодређено одсуство предају своје одело општинским властима. Међутим извршавање наређања су наишли на „несавладиве тешкоће“. Два разлога су била за то – први опште животне и економске прилике и оскудица одела у целој земљи, висока цена текстилних производа и одела. И други - „Појмови наших људи од увек су били некако комунистички, кад је у питању државна својина. Наш човек сматра да је државна ствар и његова, јер он плаћа порез, и присваја је као с неким правом. Ово је нарочито случај код враћања спреме и одела, у коме је он ратовао, и за које сматра да је сасвим право да их узме од државе. Такав је случај већ био после Бугарског рата...“ АЈ, 65-1-2, Предлог да се државно одело код отпуштених обвезника замени грађанским оделом које би се откупило од амерканске спреме у Француској, 8.4.1919

⁸⁶⁰ АЈ, 65-1-2, Предлог да се државно одело код отпуштених обвезника замени грађанским оделом које би се откупило од амерканске спреме у Француској, 8.4.1919; АЈ, 334-405-1315, Реферат Михаила Рашића, министра војног и морнаричког, Министарском савету, 7.1.1919; 334-405-1315, Молба о хитном слању одела од амерканске спреме, 23.3.1919; АЈ, 334-537-1725, Министар војни и морнарице, ген Бранко Јовановић, Молба/Представка/Предлог Министарском савету, 23.6.1920; Mile Bjelajac, *Vojaska Kraljevine SHS 18911921*, Beograd 1988, str. 117.

Велика потражња текстилне робе у првим годинама након рата је условљена кратким егзогеним утицајем, али основни разлог увоза велике количине текстилне робе биле су недостатак или квалитет домаћих сировина. Фабрике су увозиле за своје потребе 99,8% памука и око 90% вуне. За предење лана постоји само једна фабрика, а за предење конопље две, за свилу ниједну.⁸⁶¹

Током посматраних десет година у обе земље био је присутан пад у вредности увоза текстилне робе (уколико изузмемо неправилну, непоуздану и неупоредиву 1919). У Бугарској је вредност увоза текстилне робе 1920 године чинио 49,8% (1.102.252 лева) укупног увоза, а 1929 године 30,9% (2.573.125 лева). У Краљевини СХС у току 1920 године увезено је вредности текстилне робе од 2,3 милијарде динара, што је чинило 49,25% од укупне вредност увоза, а у 1929. Године увезено је 2,2 милијарде динара, што је тада чинило 29,96% од укупне вредности увоза. Годишња стопа раста била је негативна и у Бугарској -5,01%, и у Краљевини СХС -4,85.

Сходно малом уделу индустријских производа у извозу и лошим условима за прераду сировог материјала извоз текстилне робе је био минималан. Од 1919. до 1929. просечна вредност текстилног извоза у Бугарској је чинила 3,64% од укупног извоза, а у Краљевини СХС је била још мања 2,12%. Када је у питању обим извоза у Краљевини СХС текстилна роба је чинила 0,84% од укупног извоза, а у Бугарској 0,26%.⁸⁶²

У литератури пронализимо неколико објашњења за промену у структури увоза (опадање увозне вредности текстилних материјала, а раст количинског увоза). За Краљевину СХС Владимир Пертот сматра да су кључни разлози - пад иностраних цена текстилне робе и супституисање⁸⁶³ апсолутне количине увезеног текстила. Цене вуне и памука су до 1924 године биле сличне, да би до 1925 године отпочело разилажење у ценама. Међуратна цена вуне је била стабилнија од цене

⁸⁶¹ „Наша текстилна индустрија“, *Привредни преглед*, бр 28, 1929, стр. 3

⁸⁶² Израчунато на основу података: СГБЦ (1922-1932); *Statistika spoljne trgovine (1920-1930)*.

⁸⁶³ Пертот је израчунао прави вредносни ефекат супституција одвајањем од ефекта кретања светских цена тако што је за базу годину узео 1925 годину када је проглашена Привремена царинска тарифа. При сталним ценама ефекат надомештања увоза у међураном периоду износио је око 35% у периоду 1925-1939. (видети детаљније: Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, стр 90.)

памука иако је постојао тренд раста цене вуне до 1925 године, јер светска производња вуне није могла да одговори на потражњу за истом, уз паралелно смањивање светске производње вуне. Цена мерино вуне, према берзи у Братфорду је 1924 године коштала 80 пенија по фунти⁸⁶⁴, а 1913. године 29 пенија по фунти.⁸⁶⁵ Цене памука су биле врло колебљиве⁸⁶⁶ као последица продора америчког памука на европско тржиште и пораста светске потрошње памука. Разлику у цени у корист јефтинијег памука Пертот види као основни разлог за већи увоз памука од вуне.⁸⁶⁷ Интересантно је истаћи да оно што Пертот види као чисту последицу светске промене цена и инфлације, међуратни текстилни стручњаци су видели као развој текстилне индустрије – „и ако смо по количини увозили године 1936 више него у години 1925 памучне робе за 8%, а вунене робе за 7%, платили смо године 1936 иностранству мање него 1925 код памучне робе за 62%, а за вунену робу 52%. Ово је ефекат развитка текстилне индустрије у земљи“⁸⁶⁸. Поред промене у структури увоза – количина-вредност, дошло је до и промена у саставу текстилног увоза – са финалних производа на полуфабрикате и сировине, као и у квалитету увоза – форсирање јефитнијег памучног увоза уместо скупљег вуненог ради лакшег одржавања девизног биланса.⁸⁶⁹

Анализом појединачног увоза текстилних материјала – сировина, пређе и финалних производа представимо структуру спољне трговине и објаснити супституисање увоза. Определили смо се само за анализу вуне и памука, јер је њихов увоз чинио највећи удео у текстилном увозу. Укупан увоз памука и вуне чинио је у посматраном периоду у Бугарској у просеку 79,83%, а у Краљевини СХС чак 91,83% од укупног текстилног увоза. Сам однос памука и вуне је био на страни памука, па је он у Бугарској чинио 1922. 90%, али је постојала тенденција

⁸⁶⁴ Енглеска мера за тежину – око 453 грама

⁸⁶⁵ Giorgio Moraga, „Производството и трговијата на вълната и на вълненитѣ издѣлија въ свѣта“, *Известия и стопански архив на МТПТ*, 1927, стр. 405-407 – цене вуне су биле 1923 - 60, 1924-80; 1925-48; 1926-49

⁸⁶⁶ 1920 године цена америчког памука је износила 16,55 центи, 1923 године 30, центи, а 1928. године 19 центи („Перспективите на цените на памук“, *Известия и стопански архив на МТПТ*, IX, 11-12, pp. 1929, стр- 456. 458); амерички памук је коштао 1919. године 30 пенија за фунту (480грама) 1920 10,27; 11,81; 15,34; 13,64; 21,28; 10,26 (Рачо П. Косев, *Всесветското производство на памук, прежди и платове, Бъдещи перспективи за България*, София 1928, стр. 45)

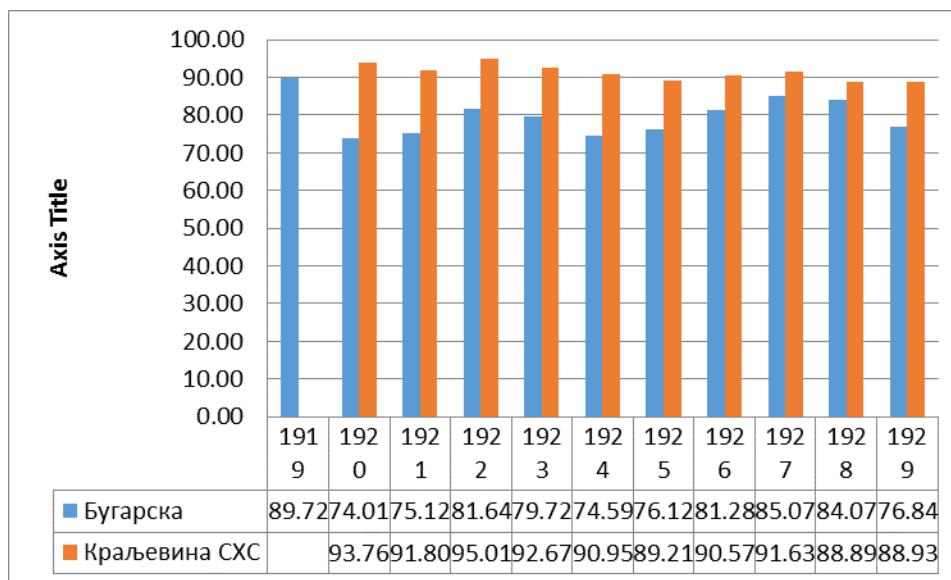
⁸⁶⁷ Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, стр 90-91.

⁸⁶⁸ АЈ 76-92-181, Цветко Грегорић, Реферат Питање царинске заштите на текстилну робу, Савез текстилних индустрија Краљевине Југославије, 22.7.1937, стр. 3.

⁸⁶⁹ Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, стр 89.

опадања и већ 1929 године био је 78,13%. У Краљевини СХС такође се увозило више памука него вуне 76% 1921. године, а 1929. године 71%.

Графикон бр. 19. Удео увоза памучних и вунених материјала у укупном текстилном увозу

Извори: Statistika spoljne trgovine, (1920-1930); Списание на Българското икономическо дружество, 1934, pp. 444-445; Вноса на текстилни материали и изделия въ Вългария (1929), pp. 348, 356-363.

Овде бисмо споменули једну епизоду из привредне историје Краљевине у вези извоза ћилимова из Баната за Сједињене америчке државе. Иако су ћилимови ручно прављени они су у званичној преписци представљени као индустрија ћилима. Банатска трговачка комора је упутила молбу Министарству спољних послова да умоли конзулате у САДу да уколико постоји могућност се оснује једно трговачко друштво са капиталом југословенских емиграната, а преко кога би се извозили ћилимови и теписи из фабрика тепиха Л. Дунђерски АД у В. Бечкереку. Са своје стране Комора би учинила све да се ћилимови израђују по укусу американаца – мат са солидним фарбама без јаког шаренила избегавајући црвену боју.⁸⁷⁰ Конзулат у САД је пренео допис и молбу у погледу оснивања једног трговачког друштва, али се суочио са проблемом непостојање каталага и мустара

⁸⁷⁰ АЈ 334-405-1320, Допис Банатске трговачке коморе упућен министарству иностраних послова, 27.10.1924

из којих би се могло донекле сазнати и увидети како ти продукти изгледају и да ли имају прођу на тржишту, да ли одговарају укусу публике.⁸⁷¹ Ипак југословенски представници су успели да заинтересују једну групу људи која је била вољна да уђе у посао са око 100.000 долара почетног капитала. И послат је елаборат представника те групе преко Конзулата у Сан Францусику Банатској трговачкој индустријској комори. Одговор коморе је био следећи – „да је предлог врло објективан и да ће се држати у евиденцији“, „да сви који познају наше ћилимарство тај ће знати да ово будући није организовано израђује свашта само не ћилимове, који су способни за ескорт“ и да је Комора „продала све ћилимове које су израдили“ и да им је „потребан капитал којим би се набављала сировина“. У суштини нису имали ни вуну ни ћилимове по „америчком укусу“ за продају. Оваква „трговина маглом“ је била према речима конзула у Сан Франциску С. Јовановића „терање комендије“ са страним представницима и озбиљним привредним круговима.⁸⁷² Са друге стране, оно што је комора замишљала како треба да изгледа трговина било је потпуно другачије. Наиме, Комора је желела новац коју би инвестирали у куповину вуне и у плаћање радника за израду ћилимова које би тек онда послали за САД. Морамо да напоменемо да овде није реч уопште о индустрији ћилимова како то назива Комора већ о сељанкама (око 1300) које зими по хладнијем времену се баве израдом ћилимова и које нису желеле да пошаљу својих пар комада ћилимова као мустру у САД под изговором – „да им је то сав капитал и не могу да чекају неколико месеци док би за ие примиле паре, а сем тога као неупућене не улазе у такве спекулације. Оне верују оно што својим очима виде и својим ушима чују.“ Разлог зашто су иначе предложили сарадњу са САД јесте чињеница да се ћилимови који се продају за Загреб наводно шаљу у Америку и да је трговац из Баната Бела Гроси по његовом тврђењу продао око 40-50 комада ћилимова у Њујорку.⁸⁷³

⁸⁷¹ АЈ 334-405-1320, Одговор генералног конзулата у Краљевине СХС у Чикагу 9.10.1925 поводом пласирања југословенских ћилимова у САД, 9.1.1925

⁸⁷² АЈ 334-405-1320, Допис Конзулата краљевине СХС у Сан Француску упућен Министарству иностраних дела консуларног трговачког одељења Београд, 17.5.1925.

⁸⁷³ АЈ 334-405-1320, Одговор Банатске трговачко, индустријске коморе поводом дописа Конзулата Краљевине СХС, 27.5.1925

7.2.2.1. Увоз и извоз памука и памучне робе

Увоз памука, а пре свега памучне пређе и конфекције, био је доминантан међу увозом и у Бугарској и у Југославији. Као што смо пар пута напоменули разлог за широку употребу памучних материјала јесте чињеница да је у питању јефтинији артикал лошијег квалитета чији су потрошачи најшири слојеви. Затим развој текстилне индустрије у обе земље се заснивао на развоју памучних фабрика, за које нису биле потребе веће инвестиције.⁸⁷⁴ У ранијим поглављима споменули навели смо основне карактеристике домаћег памука - није га било довољно и да је био лошег квалитета. Просечан годишњи принос памука у периоду 1920–1928 у Краљевини СХС је био око 222 тона, а у Бугарској 434 тона.⁸⁷⁵

Укупан увоз памучних материјала по становнику је био врло сличан у обе земље. У Краљевини СХС просечан увоз у периоду 1921-1929 је био 2.24 кг по глави становнику, од чега је највећи увоз финалних материјала од 1,17 кг по особи, са тенденцијом опадања (од 1,48кг на 0,9 кг у периоду 1921-1929). Бугарска је увозила у истом периоду 1.92кг текстилне робе по становнику, највише пређе 1,35кг по становнику. И код ње је приметан пад од 0,75кг 1922 на 0,38 кг по становнику.⁸⁷⁶

Увоз сировог памука у Краљевини СХС је био у периоду 1920-1928 године 5.738т, а у Бугарској 767т. У Краљевини је 1921 године увезено 3.764т, да би 1929. Године тај увоз чинио 7.598 тона што на годишњем нивоу представља пораст од 9,18%. Увоз памучне пређе је такође имао тренд раста од 13,3%, али са тенденцијом опадања. Негативни годишњи раст је имао увоз конфекције и памучног текстила и он је износио -1,13%. (табела). Вредности увоза памучне робе показују наизглед сличне тенденције. Пораст вредности увезених памучних сировина износио је на годишњем нивоу 23,84%, док је пораст увоза пређе био

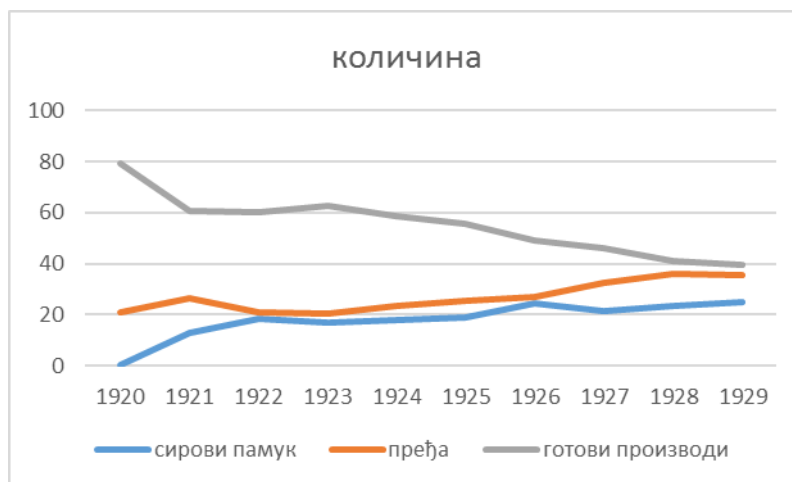
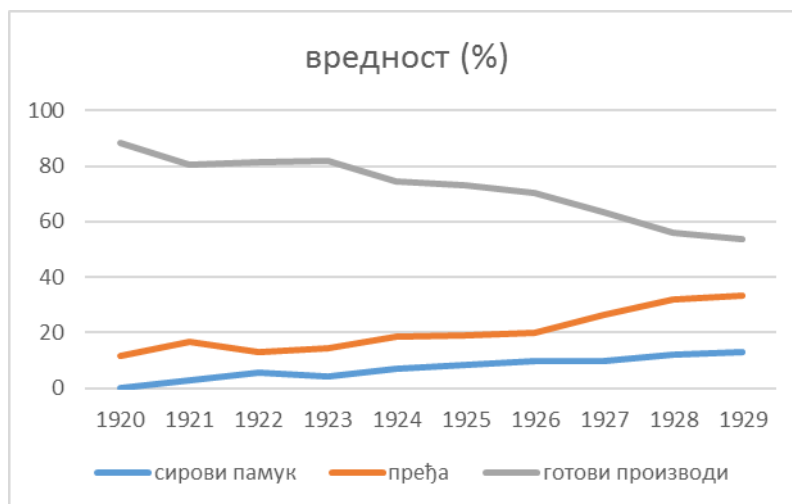
⁸⁷⁴ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 300-301

⁸⁷⁵ Statistical Yearbooks of the League of Nations, (1927-1930)

⁸⁷⁶ Прорачуни засновани на: *Statistika spoljne trgovine*, (1920-1930), *Списание на Българското икономическо дружество*, 1934, pp. 444-445; *Вноса на текстилни материали и изделия въ България* (1929), pp. 348, 356-363; *Statistički godišnjak*, II, 1930, (1933), p. 61; *СГБЦ*, 1932, p. 16.

нешто мањи 13,97%. Поново, негативни пораст показује увоз памучне конфекције – 4,21.

Графикон бр. 20 и бр. 21: Вредност (%) и обим (t) увоза сировог памука, пређе и готове памучне робе у Краљевини СХС

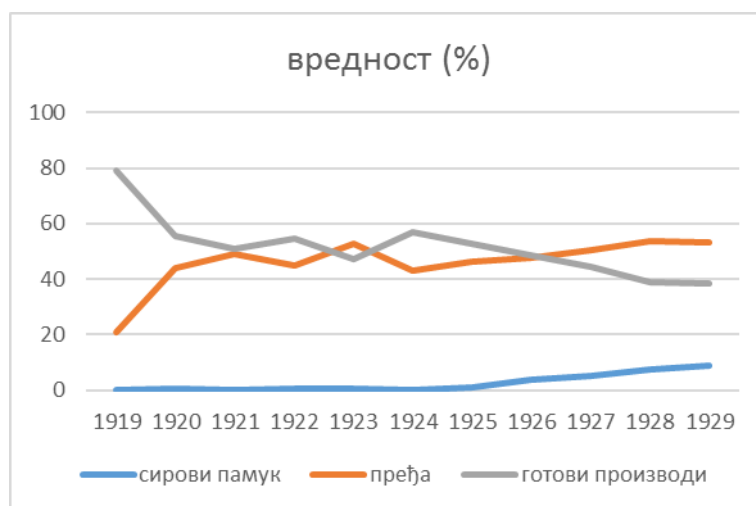

Извор: Statistika spoljne trgovine, (1920-1930)

У Бугарској су постојале сличне тенденције у увозу памучних материјала. Увоз памучних сировина је повећан за 28,36% са 209 тона 1920, на 2.075 тона 1929. године. Увоз памучне пређе је такође бележио пораст, 18,23%, са 3.000 тона на 6.736 тона. Највише се увозила памучна једножична сирова пређа до нумерације 12 (45%). Као и код Краљевине увоз финалних продуката је имао пад

од 4%, са 30.000 тоне на 22.000 тоне. Годишња стопа раста вредности сировог памука је износила 44,91%, пређе 23,71%, а фабриката 4%. (Табеле).⁸⁷⁷

Графикони бр. 22, бр. 23: Вредност (%) и величина (t) увоза сировог памука, полупрерађеног и памучне робе у Бугарској

Извори: Списание на Българското икономическо дружество, 1934, pp. 444-445; Вноса на текстилни материали и изделия въ Вългария (1929), pp. 348, 356-363.

Табела бр. 21: Годишња стопа раста (CAGR) количинског увоза памука (%) (100-1920)

	Краљевина СХС			Бугарска		
	Сирови памук	Пређа	Фабрикат	Сирови памук	Пређа	Фабрикат
1920-1923	10,15	50,59	13,58	-33,18	83,46	3,99

⁸⁷⁷ Вноса на текстилни материали и изделия въ България, стр. 349, 358.

1924-1926	11,61	15,79	3,4	12,32	27,17	3,65
1927-1929	9,22	15,14	-0,24	30,28	22,36	-8,5
1920-1929	9,18	13,33	-1,13	28,36%	18,23	-4

Табела бр. 22: Годишња стопа раста (CAGR) вредности увоза памука (%) (100-1920)

	Краљевина СХС			Бугарска		
	Сирови памук	Пређа	Фабрикат	Сирови памук	Пређа	Фабрикат
1920-1923	122,08	29,96	5,34	-28,55	131,43	17,78
1924-1926	52,08	22	5,73	25,82	39,6	14,2
1927-1929	27,52	15,68	-8,45	48,95	27,88	6,95
1920-1929	23,84	13,97	-4,21	44,91	23,71	4,71

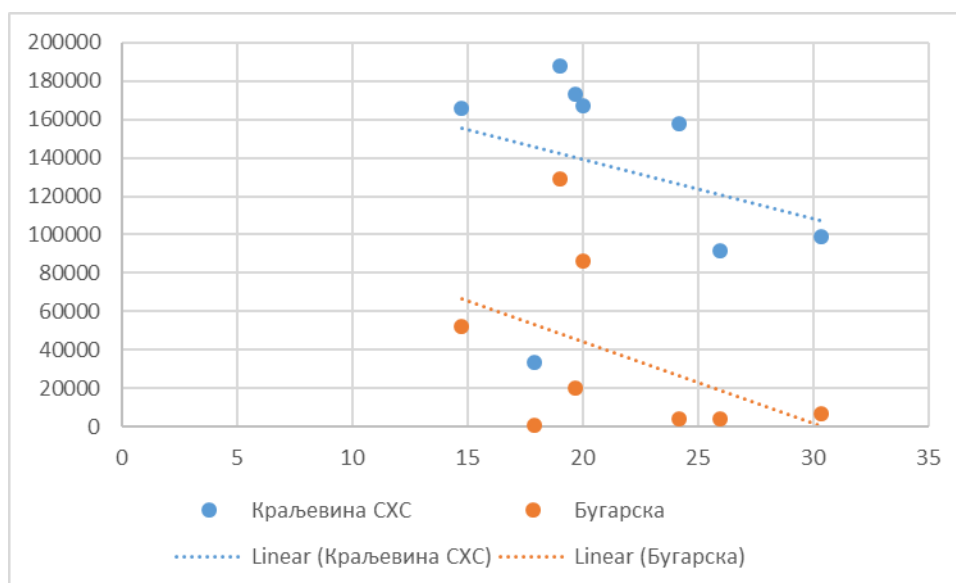
Промена у структури увоза памука која је ишла ка повећавању увоза сировина, а смањивању полуфабриката и фабриката је најзначајније промена у спољнотрговинској политици обе државе. Постоји неколико разлога за поменуте промене. Пертот истиче два – деловање супститутивне функције и пад цена памука на светском тржишту, док је по нашем мишљењу битну улогу имала и сама структура текстилне индустрије у обе земље, односно удео предионица и ткачница. Супститутивни ефекат се огледао у смишљеном надомештању увоза – апсолутни пад у вредности увоза памука је надомештен повећањем у количини, али јефтинијег сировог памука, а не скупљег финалног. Ипак овим количинским порастом текстила није била задовољења текућа потражња. Други разлог, према Пертоту јесте да је за велики увоз памучних сировина заслужно константно опадање цене памука.⁸⁷⁸

Упоредили смо цене сировог америчког памука, који је чинио највећи део глобалне потрошње, са увозом сировог памука у Краљевини СХС и Бугарској, и добили смо другачије резултате од Пертових. Пирсонова корелација између ових индикатора не показује јаку повезаност, тачније уопште не показује зависност. Коефицијенти корелација јесу за Бугарску -0,329% за количину увоза, -0,33 за вредност, а у Краљевини -0,54% за количину увоза, -0,28 за вредност увоза

⁸⁷⁸ V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, str. 88-93.

(Графикон)⁸⁷⁹. Куколеча је такође сматрао да смањење цена није битно утицало на промену у структури увозе, већ да је до смањења увоза по вредности дошло услед стабилизовања монете извршене у 1924 години.⁸⁸⁰

Графикон бр. 23: Корелација вредности увоза памука и цене памука на светском тржишту

Source: Перспективите на цените на памук (1929), р. 456; Списание на Българското икономическо дружество (1934), рр. 444-445; Вноса на текстилни материали и изделия во Вългарија (1929), рр. 348, 356-363; Statistika spoljne trgovine (1920-1930)

Сама структура текстилне индустрије у обе државе је такође имала знатан утицај на овакав развој увоза памука. У првим поратним годинама продукција домаћих ткачница није могла да задовољи потражњу, али повећањем броја ткачница дошло је до смањења увоза финалне робе, а пораста увоза пређе и сировина. Наиме, у Бугарској запажамо велику промену 1925. године – од те године започиње увоз пређе и сировине. Разлог за ово јесте оснивање и почетак рада памучне предионице Цар Борис, чими је у суштини створена прва велика фабрика која је могла да прерађује памучну сировину, односно да обрађује

⁸⁷⁹ „Перспективите на цените на памук“, *Известия и стопански архив на МТПТ*, IX, 11-12, рр. 1929, р. 422; Списание на Българското икономическо дружество *Списание на Българското икономическо дружество*, година XXXIII, 7, септ 1934, рр. 444-445; Вноса на текстилни материали и изделия во Вългарија, *Известия и стопански архив на МТПТ*, IX (9-10), 1929, стр. 348, 356-363; Statistika spoljne trgovine (1920-1930)

⁸⁸⁰ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 297.

памучну пређу.⁸⁸¹ Слично је било и у Краљевини СХС. У периоду до Велике депресије у Краљевини СХС је постојало осам предионица које нису биле у стању да задовоље домаће тржиште, док је у Бугарској постојало четири.

7.2.2.3. Увоз и извоз вуне и вунених тканина

Увоз вунених производа у односу на памучне је био значајно мањи. Укупно се у периоду 1919–1929 увезло у Краљевини СХС 60.194 тона материјала од вуне, док је увоз у истом периоду био 276.225 тона. Просечни годишњи увоз износио је 6.200 тона. (увоз памука је био 27.622 тона). Мањи увоз вунених производа је био последица слабије развијености индустрије прераде вуне од памучне индустрије. Домаће фабрике су производиле 52 милиона метара памучног платна, а свега 1,6 мил метара вуненог платна. Затим вуна као сировина се израђивала у обе земље. Просечан годишњи увоз сирове вуне је био 2.000 тона, док се у Краљевини добијало у просеку 15-16.000 тона непране вуне од домаћих овци. Текстилна индустрија је користила свега 5-10% домаће производње вуне (око 750-1500 тона). Ипак иако је била некавалитетна домаћа вуна је коришћена у фабричкој производњи. Већина фабрика које су производиле и прерађивле вуну у Краљевини су израђивале сељачки шајак или шајак за војску за чију израду се користе и домаће вуне. Једино је фабрика Теокаревића у Параћину и Вучју имала могућности да производи финије вунене тканине, за које је била потребна иностранна вуна.⁸⁸² Употребљава се дакле 14,2% домаће вуне и 85,8% стране вуне.

⁸⁸³

Табела бр. 23: Потрошња вуне 1929-1931 (не наводи годину, али мора да је пре 1932)-била је тоне

	Потрошња годишња	Из иностранства	Из земље опрана
Загорска творница орославље	130кг	90	40
Тивар Вараждин	500	450	50

⁸⁸¹

⁸⁸² S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije...*, стр. 300

⁸⁸³ АЈ 76-56-98, Према реферату проф др Улманског

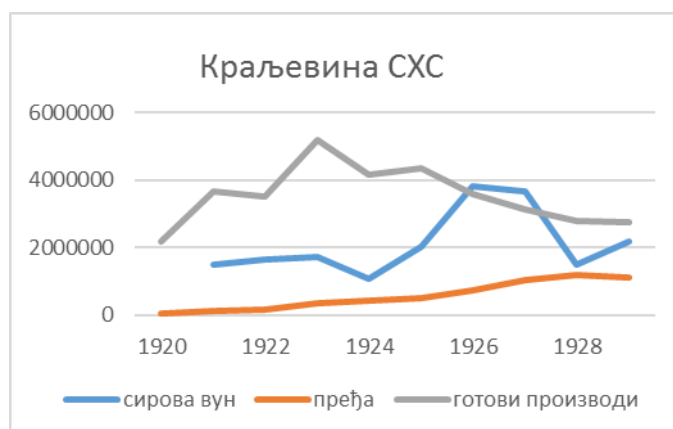
Теокаревић, опрана	1.200	1.080	120
Творница шешира Сисак	50	42	7
Творница Шешира, Вршац	6	6	0
	1886	1.668	217

Извор: 76-56-98, Реферат проф др Улманског

У Бугарској су постојале сличне тенденције, укупан увоз вунених материјала је био 21.017 тоне, за разлику од памучних материјала којих је увезено за 102.707 тоне. На годишњем нивоу просечно се увозило 2.000 тона вуне, од чега је увоз сирове вуне износио 1700 тона. Годишња домаћа производња сирове вуне је била 12.500 тона. Већ је речено да је Бугарска индустрија користила вуну за своју производњу, тако да увоз вуне, а најпре сирове вуне представља, као и у Југославији, неопходну квалитетну вуну која је потребна за производњу финијих тканина.

Вуне и вунених производа у вредности је увезено за 3,8 милијарди лева, а памука за 14,6 милијарди лева. У Краљевини СХС је та разлика у вредности увоза мања – 6,5 милиона динара за вунене, насупротив 17,2 милиона за памучне производе.

Графикон бр. 24, бр. 25: Обим увоза вунених материјала у Краљевини СХС и Бугарској (t)

Source: Списание на Българското икономическо дружество, 1934, pp. 444-445; Вноса на текстилни материали и изделия въ България (1929), pp. 348, 356-363; Statistika spoljne trgovine, (1920-1930);

Анализирајући структуру увоза вунених материјала приметно је да су се у Краљевину највише увозили готови вунени производи, који су до 1923. године чинили око 95% увоза, од када је приметан пад који је до 1929. године чинио 70%. Ове тенденције одговарају већ поменутиим привредним трендовима. Велики увоз готове робе је резултат потражње за робом широке потрошње након рата, несташнице цивилне и војне одеће, али и чињеница да фабрике које су прерађивале вуну на територији бивше Краљевине Србије нису у периоду до 1923 године биле у потпуности обновљене фабрике. У Бугарској је највише увожена сирова вуна, у просеку 75%. Тренд увоза сирове вуне одговара и развоју индустрије прераде вуне у посматраном периоду. До 1923. је нешто нижи увоз вуне који што је последица послератне кризе и смањење производње, потом креће раст и стагнирање до 1928-1929 године које су поново биле повољне за индустрију.

Промену у структури текстилне спољне трговине многи аутори⁸⁸⁴ сматрају као јасан индикатор индустријализације земље и раста производне способности

⁸⁸⁴ Даскалов, стр. 332; *The Cambridge Economic History...*, стр. 958; Anкета centralnog sekretarijata radničkih komora, *Tekstilna industrija i tekstilno radništvo u Jugoslaviji*, Beograd 1936, стр. 9; Mihajlović, D. „Uloga tekstilne industrije u našoj spoljnoj trgovini“, in: *Glasnik zavoda za unapređivanje spoljne trgovine*, 12, 1932, стр. 5; F. Kresal, *Tekstilna industrija...*, стр. 54, 83; Lakatoš, J, *Jugoslovenska privreda, jubilarно izdanje Jugoslovenskog Lloydа, Zagreb 1933*, стр. 131; V. Rozenberg, J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku...*, str. 188; AJ, 76-58-103, Цветко Грегорић, Реферат – развитак наше текстилне индустрије за последњих према подацима наше статистике спољне трговине, април

текстилна индустрије – „Настављајући традицију Краљевине Србије, наша индустријска политика показује један од најлепших својих успеха на пољу текстилне индустрије. Развој ове индустрије најбоље доказује и поред повећане потрошње стална тенденција опадања увоза.“⁸⁸⁵ „Текстилна индустрија Југославије је потпуно освојила домаће тржиште.“⁸⁸⁶ Док напротив други аутори сматрају да је у питању чист пример неразвијености индустрије.⁸⁸⁷

Питање увоза које смо ми обрадили је у суштини питање које поставља Мари Жанин Чалић - да ли је и у којој мери индустријализација Југославије могла да замени увоз готових производа сопственом производњом.⁸⁸⁸

Ми сматрамо да то у периоду од 1919 до 1929 године није успела и да је тренд у увозу који се сматра за типичан пример индустријализације само рефлексија слабог напретка текстилне индустрије. Аргументи и квантитативни показатељи јасно указују да је постојало стално опадање увоза готових производа и у одговарајућој размери повећања увоза текстилних сировина и полуфабриката. Пређа се и даље увозила у овом периоду више од текстилних сировина – што индицира – да је развој текстилне индустрије ишао преко развоја ткачница, као слабијег технолошког ступња, а не преко развоја предионица као базне основе за структурни развој текстилне индустрије.

Поред тога питање увоза текстилних производа у Краљевини СХС и Бугарској у међуратном периоду је у суштини било питање равнотеже девизног биланса и одржавања истог у позитивном стању. Промена у увозу са готових производа који су били скупљи на сировина које су биле јефтине – је утицало на смањење вредности увоза и тиме на одржавање платног биланса.

1935; АЈ, 76-52-85, Милан Лазаревић, општи реферат о домаћој индустрији, 1932; Смиљана Ђуровић, *Државна интервенција у индустрији Југославије 1918-1941*, стр. 31, 198; Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, стр. 46; Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда...*, стр. 444. У Бугарској: А.А, А.В. „Перспективите на памучни прерађивачка индустрија у Бугария“, *Известия и стопански архив на МПТТ*, XI, 13-14, 1932, стр. 456

⁸⁸⁵ АЈ, 76-52-85, Милан Лазаревић, општи реферат о домаћој индустрији, 1932.

⁸⁸⁶ F. Kresal, *Tekstilna industrija...*, стр. 54

⁸⁸⁷ „Promene u potrošnji i proizvodnji tekstilija“ у: *Glasnik zavoda za unapređivanje spoljne trgovine*, 4, 1934, стр. 73, 75; V. Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene...*, стр. 88-93; Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја...*, стр. 408; „Улога текстилне индустрије у нашој спољној трговини“, *Гласник завода за унапређивање спољне трговине 1932*, број 12, стр. 5; Ненчо Михаилов, *Стопанскиот облик на Бугария*, у: АССП, 1925, година 1, книга 1, стр. 32

⁸⁸⁸ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја...*, стр. 408-409.

8. Привредна елита и радна снага у текстилној индустрији

8.1. Привредна елита текстилне индустрије

У недостатку претходних истраживања и њихових резултата о привредним елитама, нисмо били у могућности да представимо структуру и генезу индустријалаца који су били на челним позицијама текстилне индустрије. Вредно је спомена да су током последњих десет година рађена истраживања и објављене су студије и радови о банкарским елитама у Краљевини СХС и у Бугарској.⁸⁸⁹ Тако да је овој теми приступљено из угла студије случаја упоређивањем два карактеристична индустријалца.

Иван Беров и Влада Илић били су „промотери модернизацијског процеса“ на Балкану.⁸⁹⁰ Сличности међу њима су велике, потичу из сиромашних породица, захваљујући добрим женидбама успели су да дођу до првог капитала, изградили су од малих трошних радионица са чарковима привредне империје за балканске прилике. Али њихова улога није била само на привредном пољу и изградњи фабрика; они су утицали на социјалне и друштвене промене. Били су представници модерног и доводили су модерност у средине из којих су потицали. По угледу на западне земље изградили су радничке станове, обданишта, школе, зоолошке вртове, паркове, игралишта, спровели електрификацију.

Породице Беров и Илић су представљале другу генерацију предузетника, а балканске прилике нису дозволиле њихов даљи развој, јер је наступио

⁸⁸⁹ За Краљевину СХС види: Vesna Aleksić, Udruženje banaka Beograd i srpska finansijsko-politička elita između dva svetska rata, Bankarstvo rod. 40, br. 5/6, 2011, str. 70-93; 180. Vesna Aleksić, *Banka i moć*, Beograd 2002; Мартин Иванов, Георги Ганев, *Бизнес елитите на Българија 1912-1947*, 1989-2005, Софија 2009.

⁸⁹⁰ Пеђа Марковић, „Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд“, у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, ур Латинка Перовић, Београд 1993, стр. 439

дисконтинуитет у друштвеној групи која је можда и највише у периоду од краја 19. века до Другог светског рата утицала на позитиван развој друштва у целини. Прекид у еволуцији аутохтоних, домаћих привредних елита које су из сиромашних пустоши Балкана утицале на напредак друштва јесте само још један пример дискурса у развоју српског и бугарског друштва.

8.1.1 Иван Х. Беров

Иван Хаџи Беров је оличење модерног у Бугарској с почетка 20. века: трговац, војник, индустријалац, пионир електрификације, осуђеник, филантроп. Биографија Берова представља нам једну изузетну личност у сваком погледу. Ако се има на уму да потиче из једног провинцијског места, на маргинама европских дешавања, километрима удаљено од светских центара, а деценијама од модерне културе и цивилизације тог доба, његова личност још више добија на значају.

Иван Х. Беров је рођен 1858. године у, за тадашње прилике, богатој габровској породици. Отац, Бери Ив. Иванов (1830-1901) био је трговац брашном и био је власник воденице на реци Јантра, а бавио се и преносом поште из Турске. Мајка му је била Иванка Д. Минчева (1839-1893). Имали су петоро деце – два сина и три ћерке, а Иван Беров је био најстарији.⁸⁹¹

Основно образовање у Габрову, често прекидано због помагања оцу у пословима, завршио је 1877. године и одмах се прикључио турско-бугарском рату. По завршетку рата отпочео је трговину са дуваном из Јужне Бугарске и убрзо стекао капитал од 40.000 лева које је уложио у модернизацију старе воденице. Започета је производња брашна без мекиња. Затим је подигао још једну воденицу коју је покретао воденични точак са 30 коњских снага. Током 1901. године отишао је у Немачку где је купио пет разбоја и један динамо са неколико сијалица. Динамо је прикључио на воденицу и засијала је прва сијалица у

⁸⁹¹ ЦДА, 1621к, Досије Иван Х. Беров; *Алманах на габровските индустриалци...*, стр. 36-40. Христо Беров, *Габровските Фабрики – „Биографији” И Снимки*, у: Анамнезиз <http://www.anamnesis.info/broi2/Berov.pdf>

Габрову, што је у том тренутку представљало за становништво Габрова „чудо невиђено“. Са разбојима, електричном енергијом и шураком Андрејом Момерином подигао је зграду у којој је имао три дрвена и два механичка разбоја за производњу финих европских вунених тканина. Оснивачки капитал за изградњу творнице је набавио продајом два златника, која је добио у мизану при женидби са Тодорицом Момерин. До 1902. године у фабрици је било 14 разбоја, који су производили 17.000 метара тканине, и 60-80 запослених радника. У фабрику је довео чешког мајстора Антона Хореника, набавио машине за апретуру, повећао број разбоја до 1904. на 45...⁸⁹²

Фотографија: Енглески парк Ивана Х. Беров⁸⁹³

Мит или истина, прича која је присутна у изворима и литератури о оснивању електране у Габрову, говори да је Беров је са интересовањем после увођења сијалице и електричне енергије на воденици, пратио све новости у области енергетике. Пошто је прочитао у једном чланку у СпБИД да у Америци на огромном водопаду Нијагара постоји моћна електрична централа која осветљава целу Америку, дошао је на идеју да река Јантра осветли и Габрово. „А зашто река Јантра да не даје електричну енергију и да осветљава цело Габрово“. Неколико недеља је тражио добро место на реци и напослетку пронашао водопад од 11 метара на два километра од фабрике. За изградњу електране је тражио кредит од банке, али пошто су у граду већ кренуле гласине да је луд, јер жели да изгради електрану, одбијен је јер су банкарци делили исто мишљење. То није спречило

⁸⁹² ЦДА, 1621к, Досије Иван Х. Беров; *Алманах на габровските индустријалци...*, стр. 36-40. Христо Беров, *Габровските Фабрики – „Биографији“ И Снимки*, у: Анамнезиз <http://www.anamnesis.info/broi2/Berov.pdf>

⁸⁹³ Христо Беров, *Габровските Фабрики – „Биографији“ И Снимки*, у: Анамнезиз <http://www.anamnesis.info/broi2/Berov.pdf>

Хаџиберова у свом настојању да изгради фабрику. Са нацртима електране и прорачунима отишао је у код директора филијале Народне банке у Трнову и уз претњу пиштоља добио кредит. У јуну 1906. године електрична централа је започела са радом. Уложено је 300.000 лева, имала је две турбине од по 90КС и два генератроа по 180 киловата.⁸⁹⁴

Своју радост због изградње фабрике је изразио тако што је наручио да се фабрика ослика од стране сликара Адолфа Селова. Насликана је богиња Електра, која седела на врху земаљске кугле. У десној руци је држала светлећу електричну сијалицу, а у левој венац победе. Испод земаљске кугле су насликани сељани и сељанке који играју коло и које предводи Иван Беров, а са стране је гајдар који свира. Символична слика бугарског кола је представљала и једну врсту захвалности. Наиме, приступ месту где је електрана изграђена је био отежан стеновитом деоницом у дужини од пар километара. Да би на неки начин подржао раднике он је позвао локалног гајдаша који им је током дана свирао, а на крају дана би сви заједно заиграли коло.⁸⁹⁵

Колико је био поносан на своју електрификацију сведочи и једна анегдота из 1908. По проглашењу Бугарског царства цар Фердинанд је са својим свитом из Трнова кренуо за Софију и требало је да преноће у Габрову. Како није било хотела, а најмодерније и најлуксузнију кућу је имо Беров, он га је и угостио. Први бугарски цар Трећег бугарског царства је дошао код Берова и овај га је сачекао са речима „Ваше величанство, ви сте цар Бугарске, а ја сам цар електрификације. Добро дошли у бугарски дом“.⁸⁹⁶

Не знамо да ли је и следећу идеју преузео од Американаца, али да би електрана била исплатива, дао је свакој кући бесплатну сијалицу и ко је желео осветљене, наравно плаћао је. Овај рокфелеров модел је био успешан као и

⁸⁹⁴ ЦДА, 1621к, Досије Иван Х. Беров; *Алманах на габровските индустриалци...*, стр. 36-40. Христо Беров, *Габровските Фабрики – „Биографији” И Снимки*, у: Анамнезиз <http://www.anamnesis.info/broi2/Berov.pdf>

⁸⁹⁵ ЦДА, 1621к, Досије Иван Х. Беров; *Алманах на габровските индустриалци...*, стр. 36-40. Христо Беров, *Габровските Фабрики – „Биографији” И Снимки*, у: Анамнезиз <http://www.anamnesis.info/broi2/Berov.pdf>

⁸⁹⁶ ЦДА, 1621к, Досије Иван Х. Беров; *Алманах на габровските индустриалци...*, стр. 36-40. Христо Беров, *Габровските Фабрики – „Биографији” И Снимки*, у: Анамнезиз <http://www.anamnesis.info/broi2/Berov.pdf>

изградња електране, тако да Габрово постало први провинцијалан град у Бугарској са електричним осветљењема.⁸⁹⁷

За време рата његова фабрика је радила за војску, а поред тога је трговао храном, брашном и бакром. Због делатности у току рата осуђен је од стране Трновског окружног суда по члану 4. *Закона о виновницима националне катастрофе* и 9 месеци је провео у затвору, а потом још годину дана на основу једне друге осуде.⁸⁹⁸ Када је напослетку фабрика започела са радом избио је пожар који је уништио фабрику до темеља, тако да од машина готово да ништа није остало. Штета је била 15 милиона лева, а осигурање фабрике је истекло једну седмицу пре пожара, па је Беров добио обештећење од свега један милион лева. Ипак, према казивањима савременика Беров се није предао - „Бог дао, бог узео. То, које сам 40 година градио, за 4 часа је изгорело. Не бојим се, сазидаћу нову фабрику“⁸⁹⁹. То је Беров и урадио. Уз помоћ старих мајстора демонтирао је полуизгореле разбоје и остале инсталације. Већ наредне године пустио је у рад 20 разбоја, а 1925. године имао је 35 разбоја, на којима је радило око 200 радника, са производњом од 120.000 метара тканина.⁹⁰⁰ После 1925. године рад фабрика је зависио од осталих габровских фабрика јер је прерађивала само њихове материјале *Успех, Надежда, Балкан, Александар...* ипак приход у том периоду је био 6,2 милиона лева..⁹⁰¹

Друга генерација Берова, за разлику од њега је добила солидно образовање. Син Беров је завршио финансије у Женеви и текстилну школу у Енглеској; Сава финансије у Швајцарској, и текстилну школу у Немачкој, ћерка Иванка француски колеџ у Русу и вишу трговачку школу Бечу; ћерка Недка француски колеџ у Паризу, Елена гимназију у Истанбулу. Беров је био свестан да је

⁸⁹⁷ ЦДА, 1621к, опис 1, а.е3, *Книга на габровската индустрија...*, стр. 47-48.

⁸⁹⁸ Габровски индустријалци су упутили мемоар Министру ТПГ против овог закона, односно начина на који се спроводи у Габрову, сматрајући овај закон за један од разлога опадања вунене индустрије у првим годинама након рата. („Мемоарџ на сјуза на габровскитџ промишленици“, у: *Седмичен икономически преглед*, број 38/39, 5.2.1921, Софија стр.17-18)

⁸⁹⁹ ЦДА, 1621к, опис 1, а.е. 3, Илиа Габровски, Биографија Иван Хаджиберов, стр. 8, 1976

⁹⁰⁰ *История на вълнено-текстилната...* стр. 118; *Книга на габровската индустрија...*, стр. 47-48.

⁹⁰¹ *История на вълнено-текстилната...* стр. 139-140.

образовање било почетак и сматрао је да „сваки језик отвара прозор у широки свет“.⁹⁰²

Сваке године Беров је ишао у иностранство, а нарочито у фирму Нортман у Енглеској, одакле је преузимао идеје и иновације. Тако је изградио посебно здање за госте, по „европском образцу,“ за породицу кућу по енглеском угледу, зоолошки врт, игралиште са тениским тереном, салон за Театар, школу и седење, за који је наручио из Женеве клавир, електрични музички оркестар, билијар...; за раднике је изградио станове у оквиру комплекса фабрике, школу за неписмене раднике и њихову децу, организовао игранке...⁹⁰³

Иван Беров је почео да се повлачи из посла 1927. године, али је све до смрти надгледао дешавања у фабрици. Иза њега је за директора фабрике остао син Сава Беров, који није оправдао очево наслеђе, јер је на прво место поставио лично уживање и афирмацију. Преминуо 1934. године у 78 години. Фабрика је радила до 1947. године када је национализована. Данас је од целог комплекса остала само руина.⁹⁰⁴

8.1.2 Влада Илић

Зачетник породичних послова Илића био је Коста Илић, родом из села код Призрена и као дете је дошао у Власотинце. Завршио је мумцијски занат – производњу пераћих сапуна и лојаних свећа. После шегртовања отворио је своју мумцијску радњу, одакле му и надимак Мумција. Временом је проширио посао - купио је имање, које је водио најстарији син Мијајло; отворио банкарску (лихварску) радњу и позајмљивао новац малим извозницима о пазарним данима; трговао је ужаријом и гајтанима са Бугарима. До времена оснивања прве фабрике са Глигоријом Петровићем и Михаилом Јанковићем већ је био богати трговац у Лесковцу. Фабрику *Коста Илић и компанија* започела је рад 1890. године са 72

⁹⁰² ЦДА, 1621к, Досије Иван Х. Беров; *Алманах на габровските индустријалци...*, стр. 36-40.

⁹⁰³ ЦДА, 1621к, Досије Иван Х. Беров; *Алманах на габровските индустријалци...*, стр. 36-40.

⁹⁰⁴ ЦДА, 1621к, опис 1, а.е3, *Книга на габровската индустрија...*, стр. 47-48.

чарка у Костиној воденици у селу Козара. Фабрику је отворио на наговор зета Михаила Јанковића.⁹⁰⁵

Коста Илић је имао пет синова – Мијајла, Сотира⁹⁰⁶ (рођ 1872), Милана, Владу (рођ 1882), Петра и Благоја, и ћерку Јевросиму, која је била удата за поменутог Јанковића. На његов наговор послао је синове на школовање, па је Сотир завршио два разреда Трговачке академије у Љубљани 1891, Милан је у Бечу учио немачки језик, а Влада је завршио текстилну школу у Ахену.⁹⁰⁷ Благоја су убили Бугари у Првом светском рату.

Цртеж Владе Илића, Б.С. Хорват, *Банкарство* 1931.

Прва већа фабрика у којој је учествовала породица Илић била је *Фабрика гајтана, позамантеријске и платнарске израде*, основана 1897. године. Кључни догађај за развој концерна Илић јесте била женидба Владе Илића са Олгом Јовановић, ћерком касационог судије Симе Јовановића, а унуком Лазе Дунђерском. Овом женидбом се створио индустријско-банкарски савез, који је омогућио способном Влади Илићу да уз финансијску и политичку подршку богате породице Дунђерски, створи текстилни концерн. Заснована на блиским

⁹⁰⁵ Д. Трајковић, „Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884-1918...“, стр. 9.

⁹⁰⁶ Сотир Илић рођен је у Власотинцима 1872 где је учио основну школу, гимназију у Лескоцу, у Љубљани је завршио Трговачку академију. Посланик у народној скупштини 1910. (Некролог Сотир К. Илић, Београдске општинске новине (БОИ), број 4, година 53, 1935, стр. 282)

⁹⁰⁷ Д. Трајковић, „Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884-1918...“, стр. 19, фуснота бр 14; Некролог Сотир К. Илић, БОИ, број 4, година 53, 1935, стр. 282; 5. Милан К. Илић, *Мој план*, Београд 1935.

породичним везама Дунђерски-Илић успела је у периоду између два рата да дође до утицајних политичких и привредних позиција.⁹⁰⁸

Захваљујући Српској банци из Загреба, чији је власник била породица Дунђерски, Влада Илић је купио београдску фабрику Евенија Михела 1907. године на Карабурми⁹⁰⁹, и *Текстилну фабрику Кромптон лимитед* 1910. године. После куповине поменуте фабрике основана су два акционарска друштва *Фабрика вунених тканина Косте Илића Синова и Комп* (1910) и *Текстилне фабрике Косте Илића Синова АД* (1910). Оснивачи и највећи акционари су били чланови породице Дунђерски и Илић: Лазар Дунђерски, Ђока Дунђерски, Геден Дунђерски, *Краљ. српска повлашћена фабрика вунених тканина Коста Илића и синова*, Влада Илић, Благоје К. Илић, Сотир К. Илић, Милан К. Илић, Милутин Ј. Папић, Будимпештанска филијала Српска банка, Миливој Шићаревић, Стеван Карамата.⁹¹⁰

До Првог светског рата Илићи су откупили и већину акција лесковачке *Фабрике канапа и ужарије АД*, основано је *Прво српско друштво за текстилну индустрију* (1913), и изграђене су *Предионица за памучне отпатке* и *Ткачница у Лесковцу* (1912).⁹¹¹

У новој држави породица Илић је наставила своје ширење и до Другог светског године је у оквиру концерна имала осам текстилних фабрика широм Краљевине – у Београду су биле *Фабрика вунених тканина Косте Илића синови АД*, *Текстилне фабрике Косте Илића синови АД* и *Прва српска фабрика конфекција АД*, у Великом Бечкереку *Српска фабрика тепиха Лазар Дунђерски (1921)* и *Прва српска фабрика мрежа АД (1921)*, у Карловцу *Фабрика вунених тканина Вуна ДД* и *Текстилна индустрије АД* и у Лесковцу *Фабрика канапа и*

⁹⁰⁸ *Ко је ко у Југославији*, 1928, стр. 51; Симо Ц. Ђирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944, лексикон личности: слика једне забрањене епохе*, Београд 2009, стр. 210; Ранка Гашић, „Лесковачка текстилна индустрија до Другог светског рата, британски и немачки утицај у предузећима Илића и Теокаревића“, *Лесковачки зборник*, XLIX 2009, стр. 95; Признање београдских привредника г. Влади Илићу, БОИ, стр. 578-582

⁹⁰⁹ АС, Министарство народне привреде, 1907, група 38, врста 10, Одобрење министарског савета, 3.1.1907.

⁹¹⁰ Правила фабрике вунених тканина Косте Илића Синова Акционарско друштво у Београду, из 1. Јуна 1910, са изменама и допунама од 3. Априла 1922 и 20. јула 1945, измена члана 6.

⁹¹¹ Никола Вучо, „Текстилне фабрике на Карабурми 1878-1947“, *Годишњак града Београда*, XII, 1975, стр. 17-67-44, *Dosije državno tekstilno preduzeće Oktobarska sloboda*, Министарство индустрије FNRJ, Правни положај предузећа фабрике вунених тканина KIS AD, Београд, 13.9.1946.

ужарије. Затим поседовала је и *Парни млин Србија* у Скопљу и *Фабрику хемијских производа Хемикос* у Београду.⁹¹² Колико су компликовани били власнички односи у оквиру овог концерна говори и чињеница да је Срески суд из Београда који је требао да спроведе конфискацију имовине 1946. године „дигао руке од овог посла“.⁹¹³

За успех концерна Илића највише је заслужан Влада Илић (1882–1952), индустријалац, градоначелник Београда (1935–1939), председник београдске Индустријске коморе, Централне индустријске корпорације Југославије и Савеза текстилне индустрије Краљевине (1928-1941).

Градоначелник Београда је био од 10. јануара 1935. до 13. септембра 1939. године, уживајући подршку Милана Стојадиновића. За време његовог мандата Београд је добио Мост краља Петра II (1935), зоолошки врт (1936), трамвајску линију од Београда до Земуна (1935), Сајмиште (1937). Реформисао је трошаринску политику, умањио цену електричне енергије, подигао је дезинфекциони завод, општинску болницу, отворио велики број кухиња за прехрану незапослених, обданишта за децу, подигао је паркове на левој обали Дунава и тиме уклонио легла маларије... У оквиру свог комплекса фабрика сазидао је радничке станове, забавиште за децу, подигао школу за децу радника и за неписмене раднике. Био је члан управе многих београдских угледних, хуманих и патриотских друштава, између осталих и Ротари клуба.⁹¹⁴ А као љубитељ коња имао је ергелу код Планишта и био је члан *Дунавског кола јахача Кнеза Михаила*.

Ухапшен је 1945. због сарадње са окупатором, и осуђен је на издржавање казне у Сремској Митровици. Преминуо је 1952. године у стану својих рођака, а његова жена Олга 1958. године. Последње године представници и потомци две најуспешније српске породице проживели су у беди и сиромаштву.⁹¹⁵

⁹¹² Архив Народне банке Србије, период В, досије 122, Извештај о концерну фабрика Илић за 1933, стр. 3-4; Некролог Сотир К. Илић, БОИ, број 4, година 53, 1935, стр. 282

⁹¹³ 17-67-44, Досије државно текстилно предузеће Октобарска слобода, Министарство индустрије ФНРЈ, Правни положај предузећа фабрике vunених tkanina KIS AD, Београд, 13.9.1946.

⁹¹⁴ Ranka Gašić, Београд у ходу ка Европи, Културни утицаји Британије и Немачке на београдску елиту 1918-1941, Београд 2005, стр. 135.

⁹¹⁵ Миловој Костић, *Успон Београда*, 2, Београд 2000, стр. 127-131; „Градски зоолошки врт стално се усавшава и проширује“, *Београдске општинске новине*, број 9, 1939, стр. 97; Александар

8.2. Радна снага у текстилној индустрији

8.2.1 Структура и обим запослених у текстилној индустрији

Једно од основних мерила индустријализације јесте број запослених радника у индустрији и управо слабо повећање радника у обе земље сведочи да индустријализација није успела да мобилише радну снагу из пољопривреде. Тешко је одредити прецизно структуру и обим радника у текстилној индустрији. За Бугарску постоје детаљнији подаци, док подацима о броју запоселних и висини надница у Краљевину СХС треба приступати за доста опреза.⁹¹⁶

Радно становништво запослено у индустрији и занатству у Краљевини СХС 1921. године чинило је 8,6% (522.091) од укупног броја запослених становника (3.772.000), а десет година касније 10% (717.002). У Бугарској је проценат становника 1920. године запослен у индустрији чинио 7,74% (204.000), а шест година касније 8,7% (279.000). Годишња стопа раста запослених у индустрији је била 3,2% у Краљевини, а у Бугарској 5,7%. У табели представљен је детаљније однос запоселних у пољопривреди и индустрији и у обе земље није дошло до већих померања радног становништа у корист пољопривреде. Популациони притисак, услед хроничног вишка сеоског становништва (61,5% у

Крстић, „Отварање Зоолошког врта у Београду“, *Београдске општинске новине*, број 89, 1936, стр. 656-660; *Ко је ко у Југославији*, 1928, стр. 51; Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941-1944, лексикон личности: слика једне забрањене епохе*, Београд 2009, стр. 210; Ранка Гашић, „Лесковачка текстилна индустрија до Другог светског рата, британски и немачки утицај у предузећима Илића и Теокаревића“, *Лесковачки зборник*, XLIX 2009, стр. 95; „Признање београдских привредника г. Влади Илићу“, *Београдске општинске новине*, 1939, број 9, стр. 578-582

⁹¹⁶ Статистика средишњег уреда за осигурање радника је једина доступна статистика за Краљевину. Чињеница је да се она односила само на раднике који су били осигурани, и да стога није потпуна јер је било много непријављених радника. Неки аутори су сматрали да је непријављивање радника постојало само у Србији и Јужној Србији где је обавеза осигурања уведена тек 1922, а да у другим крајевима где је осигурање радника познато деценијама то није био случај. (А. Вегнер, „Наше радништво и његова подела по индустријским гранама“, *Народно благостање*, 1929, 23.2.1929, број 3, година 1, стр. 37.)

Југославији, 53% у Бугарској),⁹¹⁷ био је препрека смањењу удела аграрног сектора у држави.

Табела бр. 24: структура запослених радника у Краљевини СХС и Бугарској

	К. СХС		Бугарска		К. СХС		Бугарска	
	1921		1920		1931		1926	
Запослени у индустрији и занатству	522	8,6%	204	7,74%	717	10%	270	8,7%
Запослени у пољопривреди	4847	80%	2148	81%	5098	76%	2472	80%
Укупно лица у индустрији из занатству	1257	10%	484	9,98%	1533	11%	576	10%
Укупно лица у пољопривреди	9214	78%	3667	75%	10670	76%	4103	74%

Извори: *Статистички годишњак Краљевине Југославије*, 1936, књига 7, Београд 1937, стр. 32-33; *Статистички годишњак Краљевине Југославије*, 1929, књиг 1, Београд 1932, стр. 88-89; *СГБЦ*, 1932, стр. 46-47

Пред Први светски рат у Бугарској је било око 105.000 трговаца, занатлија, чиновника и радника од чега су више од половине били радници-сељаци. Укупан број индустријских радника је био свега 2.000-3.000.⁹¹⁸ Рат је привремено успорио раст индустријског радништва, мобилизација становништва, жртве, као и велики број особа са инвалидитетом смањили су могућност снабдевања индустрије са мушким радним становништвом. Међутим, избеглица из Тракије и Македоније као и вишак становништва услед аграрне пренасељености су у потпуности анулирале спорији раст током рата.⁹¹⁹ Повећање индустријског радништва у Бугарској било је очито – 1900. било их је 4.000 (2,1%), 1910 године 22.000 (6,6%); 1920 је било 56.000 (14,3%), а 1926. 65.000 (14,4%). Број радника у потпомогнутој индустрији је са 17.282 у току 1921. године порастао на 38.214 у току 1929. године. Ипак то је од укупног броја радника чинило око 12% у периоду 1920-1926. У времену између два светска рата, у само две деценије, број запослених у индустрији се се повећао за око 80 хиљада.⁹²⁰ Доступност радне снаге никада није

⁹¹⁷ сталан вишак сеоског становништва је износио у процентима 61,5“ у Југославији, 53% у Бугарској, 51,4 у Румунији, 50,3% у Грчкој (Jelena Rafailović, *Poljoprivrede na Balkanu*, Beograd 2014, str. 40)

⁹¹⁸ Любен Борисов Беров, *Положението на работническата класа в Българија при капитализма*, София: Профиздат, 1968, стр. 3. (у даљем тексту: Л. Беров, *Положението на работническата...*)

⁹¹⁹ *Развитие на индустријата в Българија...*, стр. 204

⁹²⁰ Л. Беров, *Положението на работническата...*, стр. 4-5, 21, 22.

била проблем у Бугарској (као ни у Краљевини СХС), проблем је било да их је сувише било доступно, услед поменуте аграрне пренасељности, сиромаштва и високог наталитета.

У првим годинама након рата у текстилној индустрији био је присутан пад броја радника, сходно и смањеној производњи. У Сливену је број радника опао са 2.000 на 1.500 радника у односу на стање пред рат. Опадање броја радника је било због смањеног броја фабрика, од 18 текстилних фабрика пред рат 1922. године само је седам радило. Смањени обим посла је резултирао и да се пре рата радило у две смене по 12 сати, а током 1922. године у једној смени од 10 сати.⁹²¹

Ипак за цео период карактеристично је повећање радника у текстилној индустрији. Од 1919. до 1929. сведочи и статистика запослених у потпомогнутој текстилној индустрији (Табела бр). Број радника се увећао за четири пута са 3.611 на 16.368, а годишња стопа раста била је 20%.⁹²² Од укупног броја радника у индустрији текстилни радници су чинили 20% 1921 године, односно 42% током 1929 године.

Детаљнија анализа структуре текстилних радника према индустријским гранама је представљана у првом поглављу. Највише запослених текстилних радника је било у индустрији прераде вуне, али сходно опадању ове гране и број радника, од укупног броја радника запосленог у текстилној индустрији, се смањио са 70% у току 1921. на 30% у току 1929. године. Са друге стране, у памучној индустрији број радника се повећао са 8% на 28%, а у индустрији трикотаже и позамантерија са 16% на 21%.

Табела бр 25: број текстилних радника у потпомогнутој индустрији

	1921	1926	1929
Потпомогнута индустрија	17282		38214
Текстилни радници - потпомогнути	3611	7747	16368

⁹²¹ „Безработицата в текстиното производство“, *Седмичен икономички преглед*, год 2, 6.2.1922, број 33-34, стр. 12.

⁹²² Упореди: број текстилних радника је био 1922 године је био 4441 од којих је мушких било 1751 (39,4%), а женских 2690 (60,6%).(Др Т. Обрџшков, *Работничексият персонал въ едрата индустрия*, АССП, година 2, децембар 1926, кн 5, стр. 463-486.)

		2007	5740			
--	--	------	------	--	--	--

Извор: Беров, Л. Б., *Положението на работничката...* стр. 5; Д. Николов, „Движенето на работництвoт во индустријата и безработица през 1927“, у: *Известия и стопански архив на МТПТ*, 1927, стр. 1164.⁹²³

Повеќање бројот на работници нарочито је било присутно у годинама 1926/1927. Према извештају начелника одељења за рад Д. Николова 1926. године је било 6.233 работници у текстилној индустрија, а крајем 1927. године 11.347. Само у току 1927 године број работника се повеќао за 34% односно за 3.834 од јануара (7.513) до децембра (11.347).⁹²⁴

Према структури запослених током 1927. године било је укупно 11.906 работници од чега је било жена 8.143 (68%), а мушкараца 3.763 (31%). Деца до 18 година било је запослено 4.681 (40%), деца до 14 година је било запослено 11 (женских 10, а мушких 1), деца до 16 година 1042 (женских 1.018, а мушких 24), деца до 18 година 3628 (женских 3.274, а мушких 354).⁹²⁵

Висок проценат запослене деца у текстилној индустрији, и индустрији уопште осликава беду и сиромаштво бугарских нижих слојева друштва. Деца су потицала из градских или сеоских породица у којима родители нису могли да их издржавају, где је живот био мизеран, бедан, и где су били окружени разним болестима. Такође, културни и социјални ниво породица је био низак. Примитиван начин живота породица, без основне хигијене, без средстава за живот и без могућности за зараду, присилувао је деца на рад у фабрикама. Постојала је и жеља родители да деца изуче неки занат због чега су слати врло млади у фабрике.⁹²⁶

Још једна карактеристика је висок проценат жена работника. Посматрајући целу индустрију жене у току 1904. представљају 28% работника запослених у индустрији да би 1921. досегле 35%, а 1939. године 44%.⁹²⁷ Њихов број је

⁹²³ Према Николову укупан број работника у септембру 1926 је био 64306, а наредне године 39989.

⁹²⁴ Д. Николов, движенето на работництвoт во индустријата и безработица през 1927 *Известия и стопански архив на МТПТ*, 1927, стр. 1164

⁹²⁵ Дим. Николов, „Детскиот и јуношески наеман труд у нас“, АССП, година 9, книга , 1934, стр. 238

⁹²⁶ Румен Даскалов, *Бугарското общество...*, стр. 240-241

⁹²⁷ Л. Беров, *Положението на работничката...*, стр. 25.

сразмерно био највећи у текстилној индустрији где су чиниле у целом периоду око 2/3 запослених, са знатно нижим примањима. Средња надница у текстилној индустрији је била 42,68 лева за мушкарце и 12,14 лева за жене.⁹²⁸ Високо учешће жена и деце током година се увећавао. Број деце до 18 година у текстилној индустрији се увећао са 2.674 у 1920. на 5.054 у 1926. години. При чему је број девојака до 18 година био већи и чинио је 76% у 1920, односно 81% 1926. године.⁹²⁹

Индустријски радници су били пореклом из нижих слојева друштва, из аграрних средина, сиромашне занатлије, избеглице из Тракије и Македоније, али било је и млађих генерација из породица нижих државних и општинских званичника.⁹³⁰

У фабрикама су постојале две категорије радника. Прва, стални радници који су били у потпуности одвојени од пољопривреде. Они су потицали из радничких породица, или су били странци. Други, радници-сељаци из аграрних сиромашних крајева, који нису у потпуности раскинули везе за малим пољопривредним земљиштем. То су најчешће били сезонски радници или радници који су радили неколико година. После Првог светског рата привредници су се више ослањали на раднике-сељаке јер су били погоднији за контролу и пристајали су да раде за мање наднице, пошто су имали и друге приходе. У индустријском радништву у Бугарској између два рата било је релативно мало стручног радништва. Према истраживањима у индустрији је 1921. године, проценат радника специјалиста био 5%, а руководећи технички персонал био је око 3-4% од укупног броја радника.⁹³¹

У популацији фабричких радника у посматраном периоду углавном су били Бугари. Према анкети из 1921. године од 55,717 индустријских радника 44,662, или 80% били су Бугари, 2.898 Турци, 4.994 Руси белогардејци. Учешће страних стручњака (квалификованих радника и техничких специјалиста) у послератном периоду је био умањен у односу на њихов број пре рата. Према

⁹²⁸ Др Т. Обрџков, *Работническият персонал въ едрата индустрия, АССП, година 2, децембар 1926, кн 5, стр. 463-486.*

⁹²⁹ Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 237

⁹³⁰ Л. Беров, *Положението на работническата...*, стр. 21.

⁹³¹ Л. Беров, *Положението на работническата...*, стр. 24-25.

поменутој анкети проценат административно-техничко особља страног порекла је 1921 износио свега 7% (у периоду пре Првог светског рата је био 20%).⁹³²

Страни радници нису били прихваћени, ни од државе, ни од домаћих радника. Резолуција са другог редовног конгреса текстилних техничара која је упутила молбу Министарству трговине, индустрије и рада је садржала следеће захтеве: „1. да забрани текстилним предузећима да позивајући се на закона о подстицању домаће индустрије могу да држе стране мајсторе, јер страни мајстори могу да буду замењени бугарским техничарима. 2. Страни радници техничара који су живели већ 10 година у Бугарској могу да остану, али да се у року од 3 године замене са домаћим техничарима 3. ако нека специјална служба у текстилној бранши нема бугарске техничаре Министарство треба да дозволи долазак странаца у Бугарској, али на рок од највише три године, за које време индустријалац се обавезује да ће се бугарски радник обучити у том послу“.⁹³³

Прецизан број радника и његово кретање у текстилној индустрији Краљевине било је јако тешко утврдити с обзиром да су све статистичке публикације које су представљале број радника имале другачију методологију и другачије критеријума сакупљања података. Највалиднији подаци о броју радника се проналазе у *Средишњем уреду за осигарање радника* (исти подаци су у *Статистичком годишњаку краљевине Југославије*), такође број радника у текстилној индустрији проналазимо и у *Привредном алманаху* и у *Статистици индустрије* из 1941. године. Неорганизованост и слабост државе у сакупљању података илуструје следећи пример – на Међународној конференцији рада у Женеви 1929. године јапански делегат је захтевао да се утврде тачни показатељи положаја текстилних радника у Краљевини СХС, јер је сматрао да аграрне државе у Источној Европи ниским надницима обарају цене текстилним производа. Милан Ћурчин, представник Краљевине у Друштву народа, је потврдио да су наднице ниске, али је истакао да су производни трошкови високи јер 14% трошкова отпада на отплату капитала и кредита. Податке о положају, структури и броју текстилних радника Ћурчин није имао, а анкета која је покренута након тога није донела

⁹³² Л. Беров, *Положението на работническата...*, стр. 21-26.

⁹³³ „Резолуции на втория редовен на текстилнитѣ техници въ България“, *Текстиленъ прегледъ, Списание на Съюза на текстилнитѣ техници въ България*, Сливенъ, януарий, февруарий, 1931, кн 1 и 2, стр. 57-61

результате јер текстилна предузећа нису одговорили на питања Савеза текстилних радника Југославије.⁹³⁴

Број радника на почетку посматраног периода је био око 5.250⁹³⁵, а током 1929. године у текстилној индустрији је било запослено око 31.000 радника.⁹³⁶ Повећање броја радника је било за шест пута, а годишња стопа раста је била 20% годишње, као и у Бугарској. Укупан проценат текстилних радника од укупног броја радника на основу СУЗОР-а је био око 10% у 1927 години, с тим што ову цифру треба узети са великом резервом.⁹³⁷ У новоснованим фабрикама за десет година укупно је било запослено 36.033 радника, односно 36% од укупно запослених у индустрији. Међутим, овај број је био реално бар за трећину мањи с обзиром да је Анкета о статистици индустрије пратила колико је максимално могло да буде запослено радника при пуном капацитету рада фабрике,⁹³⁸ а највећа запосленост је била само током лета и почетком јесени, услед сезонских осцилација у производњи и потражњи у производном процесу текстилне индустрије.⁹³⁹

Положај жена се у међуратном периоду мењао подстакнут европским утицајима, а огледао се у борби за афирмацију жена у јавним пословима, изласком на јавну сцену, залагањем за другачији однос према браку и сексуалности, прихватањем страних модних утицаја, и уопште свеукупном еманципацијом. Први светски рат је омогућио женама да уђу у до тада мушку територију, да уђу у

⁹³⁴ В. Јанјатовић, *Повијест синдикалног...*, стр 59.

⁹³⁵ Према Статистици индустрија број запослених радника у текстилној индустрији до 1918 године је био 24.211. Ова цифра је преувеличана, Извештај о раду и стању индустрије у 1910 години наводи да је у текстилној индустрији Србије радило 2048 радника, у Статистици индустрије на територијама које су обухватале Управа града Београда, Моравска бановина и Вардарска бановина је у текстилној индустрији радило 4342 радника. (*Статистика индустрије...*, стр. 68; *Извештај о раду и стању индустрије у 1910 години*, Београд 1911, таблица 10.)

⁹³⁶ Статистички годишњак наводи да је у текстилној индустрији било запослено 16.091 у току 1921 и то је било, а 1931 године 35.058. (1936, стр. 34, 1929, стр. 88); Јосо Лакатаош, *Privredni almanah jugoslovnoskog Lloydа*, Zagreb 1929, str. 2.

⁹³⁷ Ово је израчунато на основу Средишњег уреда за осигурање радника које је давало резултате само са осигурана предузећа и предузећа које је пратила. Укупан број индустријских радника према Средишњем уреду је био 137.491 – али проблем је што су они рачунали укупан број запослених радника, а не само индустријске радника. (*Средишњи уред за осигурање радника*, 1927, стр. 4-5)

⁹³⁸ *Статистика индустрије*, 61-62.

⁹³⁹ В. Јанјатовић, *Повијест синдикалног...*, стр 61.

фабрику и да почну да привређују.⁹⁴⁰ Најбољи пример еманципације жена у привреди јесте њено учешће у текстилној индустрији у обе државе.

За разлику од Бугарске где је удео женске популације у текстилној индустрији био око 70%, у Краљевини СХС тај удео је био мањи и чинио је од 50% до 60% у целом периоду од 1919. до 1929. године. Према подацима *Средишњег уреда за осигурање радника* за 1927. годину у 157 прегледаних предузећа било је 15.030 радника. Од чега су жене чиниле 8.702 (57%), а мушкарци 6.327 (42%). Број деце запослен у фабрикама је такође био мањи него у Бугарској и чинио је око 30%. Једина већа промена у структури запосленог радништва било је умањење броја деце до 14 година. Током 1923 године било их је запослено 179, а 1927 године свега 9.⁹⁴¹ Процент упослених жена у текстилној индустрији у обе земље је одговарао европским трендовима, почетком тридесетих у Немачкој је било запослено 54% жена у текстилним фабрикама у Француској 55%, у Енглеској 59%, а у Италији 76%.⁹⁴²

Промене у селу након рата, већи број удовица и распуштеница, напуштање послова у пољопривреди, убрзано распадање сеоских породичних задруга натереле су жене са села да траже посао у индустрији, тако да део жена запослених у индустрији је био са села. Њихов рад у фабрикама често није гледан повољно. У неким крајевима Србије сељаци су сматрали рад жене у фабрици за праву несрећу; а девојке које би отишле у град биле би изгнане из сеоске заједнице. Сељанке су биле добродошле за рад у текстилним фабрикама јер се ткање и плетење сматрало одувек за женске послове, због чега су брзо савладавале савладавале фабричку технику ткања. По доласку у фабрику нове раднице са села добијале би старију радницу да је подучи, а њихов први сусрет са машинама је био судар традиционалног и модерног. Брдо, чунак, нити, прстенасте пределице,

⁹⁴⁰ Радина Вучетић, „Жена у граду, између резервата приватног и освајања места у јавном животу 1918-1941“, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, ур Милан Ристовић, Београд 2007, стр. 131-145

⁹⁴¹ 1923 године у 157 предузећа било је 9167 радника при чему је удео женских радника био 58%, а мушких 42%; 1927 - у 157 прегледаних предузећа било 15030 радника. Од чега су жене чиниле 8702 (57%), а мушкарци 6327 (42%). (*Извештај инспекције рада и парних котолова Краљевине СХС о њеном пословању у г 1927*, Београд 1923, 4-5; *Извештај инспекције рада и парних котолова Краљевине СХС о њеном пословању у г 1927*, Београд 1928. стр. 4-5; „*Ženska radna snaga na našem radnom tržištu*“, *Socijalni arhiv*, 12-13, 1935, str. 16-22)

⁹⁴² „*Žena u privredi*“, *Socijalni arhiv*, 10-12, 1936, str. 308.

биле су насупрот чешљања, гребењања, сновања, бојање. Ипак сељанкама је рад у текстилној индустрији често био велико олакшање јер се радило фабрички, за разлику од истих операција које је сељанка ручно изводила код куће на селу. Затим, рад у фабрикама је женама омогућио приступ модерним навикама живота „Свуда по нашим већим фабрикама текстила...могу се данас срести девојке из разних крајева. Када дођу у нову средину, оне изгледају онако какве су биле и код својих кућа са: опанцима, реклама, марамама, прегачама и кикама. Али већ после прве плате у фабрици опажа се на њима промена: купе ципеле или сандале, а неке и мараму одмах промене“.⁹⁴³ Нису се мењале само потрошачке навике већ и однос жена према браку, њен изглед и слободно време, што је утицало на спору, али дубоку друштвену положаја жена у двадесетом веку.

Подаци о односу сеоских и индустријских радника у Краљевини СХС не постоје, али као и у Бугарској основно занимање већине радника у текстилној било је земљорадња.⁹⁴⁴ Према анкети Загребачке трговачко-индустријске коморе из 1935. године на узорку од 270 предузећа у текстилној индустрији добијени радило је 31% правих радника, а сељака 69%.⁹⁴⁵

За Краљевину СХС нисмо били у могућности да одредимо проценат страних радника, ни у укупној индустрији, ни у текстилној. У првим годинама након рата Министарство трговине и индустрије је у више наврата издавало окружнице индустријским и другим привредним предузећима у земљи, у којима их је позивало да све раднике, чиновника и друге намештенике стране држављане који нису од преке потребе а који домаћим радним снагама одузимају посао, отпусте из својих предузећа. Међутим, овакви позиви нису имали очекивани одзив.⁹⁴⁶ Страних радника је највише било из Аустрије, Чехословачке, Пољске и

⁹⁴³ Cvetko Kostić, *Seljaci industrijski radnici*, Beograd 1955, str. 171, 174-175. 178; Momčilo Isić, „Dete i žena u Srbiji između dva rata“, u: *Žene i deca, Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 4, str. 47

⁹⁴⁴ „Мемоара индустријске коморе са централом индустријских корпорација, Стање наше индустрије“, *Трговински гласник*, 1929, 27.1.1929 број 21, стр. 8; Cvetko Kostić, *Seljaci industrijski radnici*, Beograd 1955, str. 106-119.

⁹⁴⁵ „Један драгоцен прилог питању нашег индустријског радништва“, *Народно благостање*, 9.11.1935, број 46, година 7, стр. 723; Z. Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj...*, стр. 89.

⁹⁴⁶ ИВ, ф 92, 1343/924, Допис Министарства трговине и индустрије упућен Трговачко обртничкој комори Нови Сад, 5.5.1924; Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, Beograd 1986, стр. 206, 347.

Мађарске, који су претежно радили на територијама бивше Монархије, јер се, између осталог, тамо говорио Немачки. На стране раднике су домаћи радници гледали са доста неповерења, јер су сматрали да им странци узимају посао. Такође, особености страних радника јесте да су они били прави радници, за разлику од домаћих сељака-радника и да су били одани послодавцима.⁹⁴⁷

Ограничавање запошљавања страних радника је постојало и они су могли да се запосле једино на основу дозволе Министарства социјалне политике. Према сачуваним документима из фонда Министарства трговине и индустрије дозволе за долазак страних радника су највише тражиле фабрике у Војводини и Словенији и то за запошљавање чешких и немачких радника.⁹⁴⁸ Сазнајемо да је Југочешка тражила 1924. године дозволу од Министарства социјалне политике да у свом предузећу запосли тридесет једног страног ткачког мајстора, пошто таквих стручњака није било земљи нема, а допуштено им је да запосле само чешке раднике.⁹⁴⁹

Структура запослених радника је била слична у текстилној индустрији. Број радника се повећао за четири пута у Бугарској, а у Краљевини за шест пута, с тим што је годишња стопа раста радника била идентична и износила је 20%. Текстилну индустрију карактерисао је и висок удео женске популације, па је тако он у Бугарској износио око 70%, а у Краљевини СХС око 55%, као и релативно висок број запослене деце до 18 година. У Бугарској су деца чинила око 40% запослених, а у Краљевини око 30%. Поменуте цифре сведоче о постојању извесних промена у друштву, али су оне биле мале – у питању је до 50.000 текстилних радника насупрот пар милиона сељака.

⁹⁴⁷ Mira Kolar Dimitrijević, „Osnovna obilježja industrijskog razvitka...”, str. 191; „Опет о странцима“, у: *Рад и труд*, број 3, 1930, стр. 3,

⁹⁴⁸ АЈ 76-130-246, Оdogov CIK-a – Ed Glanzmann & And Gastner, 26.3. 1923; 76-130-246, Pismo CIK-a - Bombaževa predilnica in tkalnica Eudard Glanzmann u And Gastner, 30.4.1923; 76-130-246, Досије Антон Бекер – Апатин, Писмо ЦИК-а упућено Трговачко занатлијској комори Нови Сад, 15. Јануар 1924; АЈ 76-130-246, Писмо ЦИК-а упућено Трговачко занатлијској комори Нови Сад, 7, фебруар 1924; АЈ 76-130-246, Досије Шандор и Јован Дудаш, Кула, 1923, Молба Шандора и Јована Дудаш, индустрија крзна, Кула – упућена Министарству унутрашњих дела, Кула, 31 мај 1923

⁹⁴⁹ АЈ 65-10-82, Молба упућена Министарству социјалне политике, 7.6.1924.

8.2.2 Наднице

Висина надница у индустрији је најбољи показатељ економског положаја радништва. Постојало је две врсте надница – временска и акордна. Временска надница је била надница по сату и није узимала у обзир ни количину, ни квалитет производа код радника. Акордна надница је плата по ефекту рада, по комаду, под којим се није подразумевала само израђени предмети већ и квалитет. У оквиру и једних и других могли су да постоје премије. Акордне наднице су такође могле да буду групне, односећи се на једну врсту посла у фабрици или индивидуалне. У Бугарској акордне наднице су биле ретка, али су у Краљевини СХС биле заступљене. Помоћно особље, портири, чувари, магационери, вртлари, шофери имали су наднице по сату, док су текстилни радници, а нарочито преоци и преље, ткаоци и ткаље имали акордну надницу. Акордне наднице су биле мање и однос са временским је био 7:10.⁹⁵⁰

Номинална просечна зарада индустријских радника у послератном периоду је била следећа у Бугарској је била следећа:

Табела бр 26: Просечне номиналне плате индустријских радника у периоду 1921-1929⁹⁵¹

Година	Средња надница				
	Индустријска статистика	Коригована индустријска статистика	Просечан број месечних надница	Бруто месечан доходак	Нето месечан доходак
1921	34,19	34,19	23,4	800,0	677,6
1923	46,98	46,98		963,1	774,6
1926	67,70	58,39	21,4	1249,4	1191,1

⁹⁵⁰ „Облици наднице у индустрији“, *Индекс*, год 5, број 3, 1933, стр. 18, 20

⁹⁵¹ Питање реалних надница је детаљно обрађено у бугарској историографији од стране Љубена Берова. Подаци о радничким надницама су сачувани у више статистичких извештаја (Анкета, СГБЦ, Д. Тодоров 1923-1928...), који имају својих мана и често су непрецизни, нејасни и нехомогени. Подаци у платама су прикупљани од стране радника и индустријалаца, без детаљне контроле књига, због чега су предузећа приказивала већа примања него што су реално била, како би се смањила према билансу стања профит предузећа. Износ исплаћене зараде а следствено томе и просечне зараде повећан је за укључивање других артикала у статистичким подацима (трошкове за безбедност радника, за социјално осигурање, за разне фондове, плате административног особља...). Због свих ових недостатака Беров је извршио корекцију радничких надница које су представљане у табели.

1929	81,29	58,89	22	1399,1	1282,3
------	-------	-------	----	--------	--------

Извор: *Развитие на индустријата в Българија...*, стр. 200

Званична статистика је давала само бруто наднице, али како је то изгледало у пракси. Уколико узмемо за пример 1929. годину – средња надница је била 61,29 лева и под условом да је одрађено месечно 22 наднице – годишњи приход једног радника је био 16.156 лева. Међутим од те суме треба да се одузме порез на приход, социјално осигурање и разни друге таксе у висини од 15% од плате – што је износило око 2.400 лева. Затим око 5.800 лева је био трошак за основна градски живот. Тако да је у најбољем случају раднику годишњи приход био 7.940 лева.⁹⁵²

Економски опоравак, међутим, био је праћен наглим порастом инфлације. Просечна плата текстилног радника пре рата је износила 3 лева 1914, а 1922. године 32 лева, што је повећање од 10,7 пута, док су трошкови живота порасли за 36,6 пута. Исте те године (1922) најједноставнији послови у текстилној индустрији били су плаћени 20 лева, ткаље и ткачи 36 лева, вуновлачари и машинци 38 лева, а праље и надзорници 50 лева.⁹⁵³ Општи индекс цена хране, одела, огрева и осветљења је порастао од 3.221 током 1927 на 3.450 током 1929 године. За 1923. годину за стан и храну радницу су плаћали месечно 107 лева, а током 1929 484 лева. За то време индекс радничких надница је опао од 3220 на 2946.⁹⁵⁴

Према званичним подацима једној радничкој породици је било потребно дневно 100 лева, а већина текстилних радника је имала надницу испод 50 лева. У индустрији вуне наднице су биле од 40 до 60 лева, а у памучној и трикотажној од 25 до 50 лева. У мањим предузећима наднице су биле још мање. Према једном истраживању у две русенске и две плевенске фабрике од 181 радника 17 радника је зарађивало 15 лева; 93 радника од 16 до 30 лев; 41 радник од 31 до 45; 16 радника од 46 до 60 лева; и само 16 мајстора изнад 61 лева. По правилу млади радници су добијали дупло мање од одраслих. Хлеб је коштао 8 лева по

⁹⁵² Икономика на блгарија, Стр. 459

⁹⁵³ *Текстилци: Организација и борби на текстилните работници в Българија 1878-1944*, Науч. ред. Васил Ат. Василев, Мито Исусов, Софија 1970, стр. 165. (у даљем тексту: *Текстилци: Организација и борби...*)

⁹⁵⁴ *Текстилци: Организација и борби...*, стр. 188; СГБЦ, 1929-1930, стр. 263-264, СГБЦ, 1934, стр. 230.

килограму, пасуљ 21 лев, паприке и парадајиз 6 лева, сир 37 лева, овчје и свињско месо 27-28 лева; уље 37, шећер 28... тако да је са просечно платом радник у вуненој текстилној фабрици могао да подмири свега 39,2% својих потреба, за породицу од 4 члана, а радник у памучној индустрији 22%.⁹⁵⁵

Просечна зарада се разликовала у индустријских гранама, али и у градовима. Током 1923. године средња надница се кретала од 41 лева у вуненој и памачуној индустрији, при чему је у Габрову била 37,97 лева, а у Сливену 53 лева, а у осталим 21 лева. Највеће наднице су имали у ужарској индустрији 55,28 лева, а најмање у ћилимарској 18 лева.⁹⁵⁶

Боље су били плаћени мајстори, надзорници, машинисти, техничари и други специјалисти. Они су добијали веће дневнице услед своје стручности, ради веће производности, али и како би власници фабрика имали своје људе у фабрикама (надзорнике) које су могли да искористе у случају штрајкова и немира у фабрикама. Разлика између просечне зараде производних радника и техничко-надзорног особља био је средином 20их година 1:3.⁹⁵⁷

Временом је у фабрикама започело увођење акордног плаћања, под изговором повећања продуктивности. У фабрици *Принц Борис* у Габрову, дневна норма је износила 5 метара платна на сат, а у вуненој фабрици *Калов* у Сливену 12 метара тканине дневно. У Сливенским текстилним фабрикама постојао је и систем рада на „парче“ (тзв народни рад „шјапул“). Дневно „парче“ се одређивало у зависности од врсте тканине које се ради, типа разбоја и машина за предење, сировина, итд. При неиспуњавању норме долазило је до изрицање казни – смањивале су се плате или су имали два сата додатног рада. Нека предузећа (*Фортуна* у Софији, *Бахава* у Мездри, *Сариванов* у Софији, *Тунџа* у Јамболу) увела су посебне аутоматске разбоја са сатовима који мере време застоја и коришћење могућности машина.⁹⁵⁸ Ради повећања продуктивности власници предузећа *Марко Аврамов* у Сливену су увели одлазак у тоалет у строго дефинисаном времену, у фабрици где је постојало два тоалета на 150

⁹⁵⁵ *Текстилци: Организација и борби...*, 188-189

⁹⁵⁶ Ив. Симеонов, *Насърдчаваната индустрия в България*, част 1, стопанска анкета, Софи 1926, стр. 14.

⁹⁵⁷ Л. Беров, *Положението на работническата...*, стр. 32-33.

⁹⁵⁸ *Развитие на индустрията в България...*, стр. 195

запослених.⁹⁵⁹ Слично је било у фабрици штофа Теокаревића у Параћину, где је постојао чувар испред клозета који је надгледао и записао уласке у тоалет. Чувар је плату добијао од убраних казни, због чега је посао схватао ревносно.⁹⁶⁰

После рата однос плата старијих радника и деце у Бугарској, према званичним подацима променио са тенденцијом даљег пада - 1921 - 100:43; 1927 100:47. Такође треба напоменути да је постојала велика разлика између плата мушкараца и жена, чак и у вршењу истог посла, али која се постепено смањивала: 1922 - 100:66; 1927 -100:50: С једне стране, то је резултат повећања свести у послератном периоду и организовање радница, а са друге стране манифестација општег тренда изравнавање плата у Бугарској.⁹⁶¹

Висину надница текстилних радника у Краљевини СХС нисмо могли да пратимо у овом периоду јер СУЗОР није давао податке за појединачну индустрију до почетка тридесетих година.⁹⁶² Ипак у наредној табели смо представили средњу надничну вредност запослених радника у индустрију, тачније оних који су били осигурани код СУЗОРА и просечну надницу запослених у *Првој повлашћеној ужичкој акционарској ткачници*, како би видели кретање на општем нивоу и кретање наднице у једној текстилној фабрици.

Табела бр 27: средња надница осигураних радника код СУЗОРА (динари) и просечна надница запослених у Ужичкој ткачници

	СУЗОР	Ужичка ткачница	Разлика у %
1920		9,71	
1921		11,63	
1922		16,63	
1923	20,24	19,55	3.41
1924	22,21	20,99	5.49
1925	23,37	21,49	8.04

⁹⁵⁹ *Развитие на индустријата в Българија...*, стр. 187

⁹⁶⁰ *25 година класне борбе текстилних и кожарских радника Србије 1919-1946*, Београд 1960, стр. 66.

⁹⁶¹ Л. Беров, *Положението на работническата...*, стр. 34.

⁹⁶² *Текстилци Југославије...*, стр. 49

1926	24,11	22,73	5.72
1927	35,12	20,84	40.66
	25,82	21,13	18.16
	26,32	21,12	19.76
	26,56	21,51	19.01

Извор: СУЗОР, 1922-1926, књига 4, скрижаљка 2.09; 85 година Текстилног завода „Цвета Дабић“, Титово Ужице, Ужице 1985, стр. 210.

Жене су генерално мање плаћене, али је постојала тенденција ка повећању надница – 1923. године су примале 14 динара (наспрам 21 колико су добијали мушкарци), а 1926. године 19 динара (наспрам 25 динара).⁹⁶³

Реконструкцију надница у текстилној индустрији можемо да одредимо преко кретања зарада у неким фабрикама. Па су тако зараде квалификованим радницима у току 1927. године у Дугој реси биле од 23,19 динара до 74,57 динара, док су неквалификовани зарађивали од 12 до 25 динара.⁹⁶⁴ У истом том периоду послодавци Дуге Ресе су тврдили да просечно недељно зарађују 160 динара.⁹⁶⁵

Творница кудеље у Вуковару је средином 1926. увела 10-сатни рад и снизила зараду на акордни рад, па су радници зарађивали 25-30 динара за 10 сати рада, а раније за 8 сати рада 35-41 динара. У фабрици Владе Илића у Турњу код Карловца од 200 радника било их је квалификовано 4, радили су у две смене, дневна 10 сати, ноћна 12 сати, а плата на сат је износила 2-3 динара.⁹⁶⁶

У Београдској текстилној индустрији током априла 1929. године⁹⁶⁷ било је запослено 1005 радника, од чега је било 925 ткача, ткачица и неквалификованих радника. Њихова надница се кратала од 12 до 60 динара, док је надницу од 35 динара имало 172 запослена; Квалификованих радника је било 29 и њихове зараде

⁹⁶³ СУЗОР, 1922-1926, књига 4, скрижаљка 2.09

⁹⁶⁴ „Дуга реса“, *Организовани радник*, бр. 48, 11.1927, стр. 24; *Текстилци Југославије...*, стр. 108-109.

⁹⁶⁵ *Текстилци Југославије...*, стр. 122.

⁹⁶⁶ *Текстилци Југославије...*, стр. 108-109.

⁹⁶⁷ током 1926. године највећа двонедељна зарада била је 550 динара, или у случају радница 400 динара. Неквалификованим радницима наднице су биле од 24 до 32 динара дневно. Одрасли полуквалификовани радници са преко четири године стажа су имали 32-36 динара, млади радници од 20 до 28 динара, а квалификовани радници су добијали од 50 до 80 динара на сат. (Б. Храбак, „Штрајк радника у трикотажи...“, 230-231.)

се су биле: 16 бравара је имало надницу од 36 до 112 динара; двоје казанџија су имали надницу од 76 динара; два ковача су имали надницу од 26 и од 78 динара; два електричара су имала наднице од 64 и од 96 динара; два лимара од 48 и од 64 динара; три столара су имали од 64 до 80 динара; два сарача су имали наднице од 56 и 66 динара.⁹⁶⁸ У Београдској текстилној индустрији постојао је и систем казни, па је тако за разговор при раду, или кад цевка падне се одбијало 10 динара од плате; за кашњење од сат времена, или кад производ не би испао квалитетно одбијано је 300 динара, а болесни радници су после два до три дана боловања добијали отказ.⁹⁶⁹

Табела бр 28: Преглед надница у Нишу током 1924 године

Назив предузећа	Радничке наднице, динара	Радно реме	Број радника
Варошки радници	30-45 динара	8-10	2000
Фабрика дувана	29 ж.; 33-45м.	8	848
Фабрика кожа НТБ	75 кв динара, 20-25нкв динара ⁹⁷⁰	8	82
Фабрика Обуће НТБ АД	Деца 8, одрасли 45 дин	8	97
Млинарска производња	600-800 дин месечно и 75кг брашна	8	67
Текстилна индустрија М. Ристића	14-26 (рад на парче) динара	8	236
Израда војничког веша	20 дин просечно	Неограничено, кућна индустрија	632
Израда шаторских крила	20 динара	Код куће	243
Војна шивара за израду војничког одела	500-600 месечно	Код куће	463и више
Радионица за прераду памука	12-20 динара	8	24
Фабрика коже, нишка бања	Кв 60 динара, нкв 20-25 динара	8	47
Циглане	Према производњи	Неограничено	200
Фабрика кеса	45-50 динара	8	7

⁹⁶⁸ Положај радништва текстилне индустрије у Србији, Београд 1932, стр. 3-5.

⁹⁶⁹ Б. Храбак, „Штрајк радника у трикотажи...“, стр. 230-231.

⁹⁷⁰ Квалификони и неквалификовани радници

Фабрика шамија	12-60 динара	8	28
Електрична централа	600-1300 динара месечно	8 (на смену)	14
Радионица државних железница	48 динара највећа	8	1863
Секција железница	20-25 динара	8	306
Пивара нишавац	500-2000 месечно	8	134
Стругара	20-35 динара	8	12
Железничка ложионица	48 динара	8 (на смену)	206
Пејић и стевановић	Ученици 10, радници 85	8	29
Радионица сиришта	600-1200 динара	8	5
Стовариште дувана	24-33 динара	8	125
Свега радника			7668

Извор: Ч.М. „Привредни развитак Ниша“, *Радничке новине*, бр 24, 11.6.1924.

Радничке наднице биле су додатно опорезоване – са 2% прихода на целокупну редовну зараду; са 30% приреза на суму која се добије опорезивањем наднице са 2%; инвалидским порезом до 2% пореза; коморским прирезом (за војну комору) до 1%; аутономним прирезом (за општину) који је износио до 25% на 2% пореза и 30% приреза на тај порез. То је значило да се раднику који је имао дневну надницу од 30 динара, а на годишњем нивоу 9.000 динара (за 300 радних дана), одбијало 385 динара за порез.⁹⁷¹

Према трошковима живота из 1925. године дневни минимум за једног радника са породицом био је 152 динара, под претпоставком да је радио 313 дана, за годину дана 47.500 динара, а месечно око 4.000 динара. Међутим гро радника је имао до 40 динара дневницу.⁹⁷² Слично стање је било и током 1928. године. Просечни трошкови живота су за породицу од четири члана у последњем тресемечју износили укупно 2.510 динара, или 1060 динара за храну, 650 динара за обућу и одело, за стан 400 динара, за огрев и расвету 180 динара. Просечан мушки текстилни радника је у току прва три месеца 1930. примао 907 динара, а

⁹⁷¹ „Колико радник мора да плаћа“, *Радничке новине*, број 28, 10.6.1925, стр 2

⁹⁷² „Порез на наднице, минимум за егзистенцију и стварне наднице“, *Радничке новине*, број 29, 17.6.1925, стр. 2

просечна женска надница била је 676 динара.⁹⁷³ Дакле радничке наднице су биле далеко испод минимума за отржавање живота радничке класе, и чиниле су једну трећину пара потребних за трошкове живота.⁹⁷⁴

Треба да нагласимо још један фактор а то је да је постојала велика разлика у надницама у зависности од подручја. Та различитост повлачи неједност продукционих трошкова, конкуренције делује на разлике у купној цени радничке класе, у ствару капитала. Неједнака привредна развијеност, већи проценат аграрног становништва, у индустријским центрима где је већи проценат квалификованих радника већи је и просечна надница.⁹⁷⁵

Генерално гледано у обе државе економски положај је био низак. Њихова зарада у обе земље је могла да покрије 30-40% трошкова који су били потребни за одржавање минималних животних потреба. Мали број радних места и велика понуда радне снаге су одржавали надницу увек ниском.

8.2.3. Стручно образовање текстилних радника

⁹⁷³ „Uputa u teoriju indeks-brojeva i naše metode obračunavanja“, *Indeks*, god 1, broj 1, mart 1929, Str. 9, 22-23; Naša statistika nadnica, *Indeks*, tromjesečna revija, god 2, broj 4, decembar 1930, Str. 28; Упореди са: Богдан Крекић, „Туберкулоза код београдских радника“, *Београдске општинске новине*, 1935, број, 6, јун, стр. 361, Bogdan Krekić, *Radnička nadnica*, Beograd 1934, str. 31-34.

⁹⁷⁴ Према прорачунима радничке коморе Београда живот радника у Србији је био економски неповољнији после Првог светског:

Месечна зарада	Динара	За набавку исте количине животних намирница као и 1914 динари	Надница је мања у односу на 1914 у динарима	Надница је мања у односу на 1914 у %
1914	78			
1922	841	1755	914	52
1924	1002	1929	926	48
1926	964	1767	803	46
1927	908	1721	812	47

Лука Павићевић, секретар радничке коморе у Београду, „Положај наше радничке класе и њене најпрешне потребе“, *Банкарство*, октобар 1930, број 10, стр 464.

⁹⁷⁵ „Зарада радника и намештеника код нас 1922-1938“, *Народно благостање*, 18.2.1939 број 7, књ 11, стр. 103

У Бугарској су постојале две врсте стручног образовања – пољопривредне школе и трговинско-индустријске школе. До 1906. године стручно образовање у Бугарској је било под јурисдикцијом Министарства за трговину и пољопривреду без специјалног закона о образовању. Током 1906. године је донет *Закон о трговинским школама*, а 1907. године *Закон о професионалним школама*. Министарство трговине, индустрије и рада је 1922. године донело *Закон о народном просвећивању*, по коме су све професионалне школе дошле под њену јурисдикцију. Према последњем закону за трговачко и индустријско образовање из 1924 године⁹⁷⁶ школе су се делиле на практичне и средње специјалне школе, а посебно су постојале и допунске практично образовање (чирашко) и привремени курсеви.⁹⁷⁷

У практичне школе су се примали ученици који су завршили трећи прогимназијални разред и нису били старији од 17 година. Школовање је трајале две до три године и имали су обавезну практичну наставу по успешном полагању испити на крају школовања. По завршетку свих обавеза постајали су мајстори.⁹⁷⁸ Средње специјалне школе су уписивали ђаци који су завршили шести разред реалке не старији од 20 година и ђаци који су завршили прогимназијално образовање не старији од 17 година. Ђаци који су имали прогимназијално образовање је трајало четири или пет година, а из реалке две или три године и по

⁹⁷⁶ Видети: „Законъ за трговското и промишлено образование, 25.6.1924“, у: *Сборник на действующите закони по Министерството на търговията, промишлеността и труда*, София 1930, стр. 221-236; ЦДА 173к, опис 3, а. е. 3623, Мотиви по законпроекта за трговското и промишлено образование, 1924.

⁹⁷⁷ Допунске практично образовање и привремени курсеви су давали могућност радницима и службеницима да добију теоретско и практично знање које им је било потребно за рад. Имало си право сви радници од 14 до 21 годину, ако нису завршили гиманизацију или професионалну школу. Школовање је бесплатно и трајало је 2-3 године, 8 месеци и 8 часова од о један сат седмично. За текстилну индустрију постојало је курс шшивења у оквиру трговинске коморе у Софији (*Общъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 814-815; Никола Балабанов, „Школска настава у Бугарској“, у: *Нова Европа*, књига 19, број 6,7, 1929, стр. 188)

⁹⁷⁸ Практичне школе су имале за циљ да дају младежи оба пола пруже довољну припрему за самостално упражњавање одређене професије, док су средње специјалне подразумевала да дају опште специјално теоретско и практично образовање за самостално деловање у трговини и индустрији. - Глава ИИ, чл 9,10,15,16, „Законъ за трговското и промишлено образование, донешен 25.6.1924“, у: *Сборник на действующите закони по Министерството на търговията, промишлеността и труда*, София 1930, стр.223-224; *Общъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 816.

успешном завршетку школовања имали су испит зрелости и добијали сведочанство о положеном испиту зрелости.⁹⁷⁹

У школској години 1923/1924 било је 70 практичних школа, а током 1926/1927 године 88 школа, од којих су постојале само две за образовање из текстилне струке. А што се тиче средњих школа била је једна у Сливену (трогодишњи курс), од укупно 18 колико их је постојало у току 1923/1924, односно 19 током 1926/1927 године. О улагању у стручно образовање индустријско/занатско учење види се и по буџету: 1921/1922 било је уложено 2,7 милиона лева, а 1925/1926 26,9 милиона лева. Од 119 ученика колико их је завршило текстилни и свиларски ткачке школе 89,7% је наставило да се бави тиме. У периоду од 1923. до 1927. укупан број уписаних ђака у текстилне смерове био је 224, од чега је било 94 девојке. Просечно на годишњем нивоу било је уписано у текстилни смер 52 ученика, уписавани су само мушкарци и то средњу школу, а не практичну. Смер за ткање свиле уписивале су девојке у оквиру практичне школе и то 23 просечно на годишњем нивоу. Укупан број ђака у све практичне школе био је 9952 годишње, при чему је однос уписаних мушкараца и девојка био 2:1.⁹⁸⁰

Средња текстилно-бојациска школа у Сливену је била највећа стручна текстилна школа, основана је 1895 године са циљем да образује ученике за рад у текстилној производњи по модерним технолошким принципима.⁹⁸¹

Поред 22 трговинске и 34 индустријске школе током 1924. године у Бугарској је било и 36 привредних и домаћинских училишта у којима је по специјалном програму био трогодишњи курс у коме се изучавала женско кројење.⁹⁸²

Стручне школе у Краљевини су обухвателе – стручне школе, ниже стручне школе, занатске школе и посебне облике стручног учења омладине преко течајева.

⁹⁷⁹ *Обицъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 818.

⁹⁸⁰ Петъръ Николовъ, „Търговското и промишлено образование презъ последнитѣ четири учебни години 1923/1924-1926/1927“, *Известия и стопански архив на МПТТ*, 1927, стр. 671-675,

⁹⁸¹ Румен Аврамов, *Стопанският ХХ век на България*, София 2001, стр. 601.

⁹⁸² Шивашкото производство в България, *Известия и стопански архив на МПТТ*, година 6, 12.15.1929, број 13, стр. 34.

Поред проблема са различитим школским система наслеђеним из периода пре уједињења проблем стручног школства било је и чињеница да је оно било у домену више министарства, па чак и у домену више одељења једног истог министарства. На територији Краљевине било је 394 стручне школе (занатске и трговачке) са 39.704 ученика у току 1919/1920, а десет година касније било је укупно 688 стручних школа са 71.591 учеником.⁹⁸³

Техничке, занатске и трговачке школе су биле у оквиру Министарства трговине и индустрије и њихов циљ је био да усавшавају омладину за самосталан рад у стручно техничким, односно трговачким предузећима. По својој организацији те школе су могле да буду средње или ниже. У Краљевини је до 1930. године постојало 5 средњих техничких школа са 202 наставника и 1.487 ученика (Београд, Загреб, Љубљана, Сарајево и Сплит). Нижих техничких школа стручно-занатског карактера је било 20 са укупно 126 наставника и 1105 ученика. Међу њима постојале су и четири школе у којима су се изучавали занати текстилне радиности. У Љубљани је постојала женска школа за кројачке обрте са 17 наставника и 332 ученика и мушка школа за кројачке обрте са 12 наставника и 240 ученика; у Сарајеву је постојала школа за плетење са 2 наставника и 18 ученика; а у Лесковцу је била једина стручна текстилна школа са 12 наставника и 33 ученика.⁹⁸⁴

Доласком Чедомира Јоксимовића из Русије, текстилног стручњака, који је прво у Панчеву основао ткачку школу⁹⁸⁵, покренуто је питање школовања домаћих текстилних стручњака. После дужег преговарања између лесковачких индустријалаца и београдске индустријске коморе да ли школу треба основати у Лесковцу или Београду, на иницијативу Ч. Јоксимовића у Лесковцу је основана 1927. године Стручна средња техничка текстилна школа, која је отпочела са радом исте године, са задатком да припреми помоћнике текстилних инжењера и

⁹⁸³ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књига 2, стр. 169, 173.

⁹⁸⁴ „Просветне прилике“, у: *Зборник Југославије, њених бановина, градова, срезова и општина, Матица живих и мртвих СХС*, Београд 1931, стр. 81

⁹⁸⁵ Прву школу је отворио у Панчеву за мушкарце и жене старије од 15 године у „којој ће наше сељанке моћи за кратко време да се обуче у предењу на новим преслицама, у ткању на савршеним разбојима и бојадисању постојаним бојама. Занатлије ће моћи да се упознају с рационалним алатима и правилном организацијом рада. Најзад у вој школу могу да допуњавају своја знања и бољи радници из наших фабрика“. („Југословенски привредник“, бр 124, стр. 29.5.1927. 2-3.)

главних руководилаца разноврстних текстилних фабрика, чиновничко особље за текстилну индустрију и висококвалификоване раднике за предење, ткање, бојадисање и апретеру. Лесковачка општина била је у обавези да плаћа кирију за зграду, огреб и осветљење, али после пар године је самовољно престала да плаћа. Већ 1929. реорганизован је наставни план и програм у школама и постављен нови наставнички кадар из редова текстилних стручњака.⁹⁸⁶

Образовање текстилних радника је вршено и у оквиру самих фабрика. Милан Прпић је у својој творници имао кратко време текстилну школу, а Влада Илић је у оквиру комплекса на Карабурми држао основну школу за децу радништва штофаре.⁹⁸⁷

Као што смо видели образовање текстилних радника у Краљевини је било слабо, међутим код индустријалаца је постојала жеља да у њиховом творницама раде стручни радници. Како их није било на тржишту, фабрику су покушавале да стручне раднике запосле тако што ће их бољим условима привући из других фабрика.⁹⁸⁸ Тако је *Текстилна индустрије АД* из Карловаца, једна од фабрика из концерна Илић, преузела од *Индустрија платнених израђевина*, Јарше, 27 најбољих ткаља, која су претходно о трошку фабрика биле на специјализацији у Чехословачкој. Представници *Текстилна индустрије АД* су им обећали већу зараду и могућност да раде 12 сати дневно. Сличан случај био је и у творници *Доктор ин друг* из Марибора.⁹⁸⁹

Број образованог стручног кадра је био слаб. У Бугарској су постојале три текстилне школе а у Краљевини једна, основана 1927. године. Низак степен образовања радника, који је проистицао из слабог школства, је био типичан за ниво општег образовања у балканским државама.

⁹⁸⁶ „Milorad Trudić, Trideset godina tekstilne škole“, u: *od prve indutriske izložbe do petog leskovačkog sajma*, ur. Sergije Dimitrijević, Leskovac str. 20

⁹⁸⁷ 76-55-95, Записник са конференције представника текстилне индустрије из целе земље, која је одржана 20.4.1928, код Централне индустријских корпорација Краљевине СХС у Београду, стр. 12

⁹⁸⁸ 76-58-103, Молба/Допис Zveza industrijcev n slovenskom ozemlju... upućen CIK, 16.10.1924

⁹⁸⁹ 76-58-103, Допис Zveza industrijcev n slovenskom ozemlju... upućen CIK, 9.6.1926; 76-58-103, Dopis Industrija platnenih izdelkov dzoz Jarše, pošta Domžale, upućen Zveza industrijcev n slovenskom ozemlju,

8.2.4. Радничко законодавство и социјални положај радника

Проблем са радничким законодавством у обе државе није било њихово постојање, већ њихово примењивање. Закони који су регулисали питање радништва су постојали и пре 1919. године, али је Версајска конференција била та која је утицала на увођење закона који су требали да регулишу радно време, недељни одмор, наднице, осигурање против болести и несретних случајева, да обезбеде пензију старцима и инвалидима, заштиту деце и жена, омогуће синдикалну борбу, професионалне организације и техничке образовање.

У Бугарској су у овом периоду на снази били: *Закон о хигијени и заштити на раду* (1917); *Уредба о 8-часовном радном времену* (1919); *Закон о социјалном осигурању радника* (1919, 1924); *Закон о становању радника* и *Закон о осигурању од незапослености* (1925).⁹⁹⁰ У Краљевини СХС су у овом периоду деловали *Закон о 8-часовном радном времену* (1919); *Закон о инспекцији рада* (1921)⁹⁹¹, *Закон о осигурању радника* и *Закон о заштити радника* (1922).⁹⁹²

Али како је један савременик добро приметио: „И за још 11-12 година (од 1929) *Закони о радном времену* и *Закони о хигијени* не могу да се примене. И после двадесет година од првог закона о раду⁹⁹³ стање и услови под којима већина радника ради су исти као и тада“.⁹⁹⁴

8.2.4.1. Закон о радном времену

⁹⁹⁰ Димо Тодоров, „Труџд и трудово законодавство у насъ“, *АССП*, 1929, год 1, книги 1, стр.142-144 (у даљем тексту: Д.Тодоров, „Труџд и трудово...“)

⁹⁹¹ О деловању инспекције рада у периоду 1920-1932 видети: „Rezultati poslovanja inspekcije rada“, *Socijalni arhiv, središnja uprava za posredovanje rada*, број 11-12, 1935, 178-189.

⁹⁹² Milica Milenković, „Radničko zakonodavstvo i radničke socijalne institucije u Jugoslaviji 1918-1941“, у *Tokovi istorije*, 1-4, 1999, стр. 108

⁹⁹³ 1905 је донет закон Закон о женском и децем раду у инстурким предузећима (Д. Тодоров, „Труџд и трудово...“, стр. 140)

⁹⁹⁴ Д. Тодоров, „Труџд и трудово...“, стр. 146.

Уредбе о радном времену су донете у Бугарској у јуну 1919, а у Краљевини СХС у септембру 1919. године. За балканске прилике релативно рано, брзо и јасно, доношење ових уредби било је резултат међународног притиска⁹⁹⁵ и унутрашњег социјалног незадовољства. Према анексу члана 426. Версајског уговора било је предвиђено организовање Међународне конференције рада у Вашингтону 1919. године на коме је прва ставка била примена осмочасовног радног дана и 48-часовне радне недеље. То је и учињено 29. октобра 1919 године. На конференцији је прихваћена одредба о осмочасовном радном времену, иако су представници послодаваца покушавали да се питање законског регулисање радног времена скине са дневног реда. Представници и Бугарске и Краљевине СХС су гласали за ову конвенцију. У Бугарској је конвенција ратификована у скупштини у новембру 1921, а Закон је донет у фебруару 1922. године.⁹⁹⁶ У Краљевини је конвенција ратификована тек 6. децембра 1926 године. *Закон о конвенцијама* из 1926. године ратификовао је и неке друге конвенције донете на међународним конференцијама а које су се тичале запослења жена пре и после порођаја, ноћног рада жена и деце у индустрији и недељном одмору у индустрији.⁹⁹⁷

У бугарском законодавству радно време је, пре доношења нове Уредбе о 8-часовном радном времену, било регулисано *Законом о хигијени и заштити на раду* од 15.6.1917,⁹⁹⁸ а нова Уредба која је регулисала питање о раду донета је 24. јуна 1919. Коалициона влада је сазвала Врховни савет у првој половини јуна где је поднела питање о увођењу осмочасовног времена. Део посланика је био против јер су сматрали да се ће се увођењем времена од осам сати смањити ионако ниска

⁹⁹⁵ Према анексу члана 426 Версајског уговора било је предвиђено организовање Међународне конференције рада у Вашингтону 1919. године на коме је прва ставка примена 8 часовног радног дана и 48 часовне радне недеље. (Видети Treaty of Versailles: Articles 400-427 and Annex firstworldwar, <http://www.firstworldwar.com/source/versailles400-427.htm>)

⁹⁹⁶ Атанас Данчев Атанасов, *Работното време у нас и в другите држави*, Софија, 1928 (Софија : П. Глушков), Стр. 39-43, (у даљем тексту: А. Атанасов, *Работното време...*)

⁹⁹⁷ Петар Милосављевић, *Положај радничке класе Србије 1918-1929*, Београд 1972, стр. 128-130. (у даљем тексту П. Милосављевић, *Положај радничке...*)

⁹⁹⁸ Законом о хигијени сви односило се на сва индустријски, занатски, трговачки, грађевински и саобраћајна установе и предузећа. По члану 18 овог закона деца оба пола до 16 навршених година дневно нису смела да раде дуже од 8 сати, девојке и момци до 18 година нису смели да раде дуже од 10 сате, а мушкарци старији од 18 године дуже од 11 сати. Није постојало ограничење у седмичном броју часова. Ноћни посао за мушкарце до 18 година и за ћене је забрањен А. Атанасов, *Работното време...*, стр. 39-43.

продуктивност, а сами радници не би умели правилно да искористе радно време. Ипак, Уредба је донета и на основу ње радници и државни службеници свих узраста и пола нису смели да раде дуже од осам сати, или 48 сати седмично. Ноћни рад, рад који се односио на опасне послове, као и деца до 16 година ограничен је на 6 сати, док је ноћни рад за децу и жену био забрањен. Уредба је ступила на снагу у септембру, али је већ у јуну уведена у продавницама дувана и неким фабрикама текстила, док су остали прихватили током јесени. Ипак ограничење од 6 сати за ноћне смене и опасан рад никада није примењивано.⁹⁹⁹

На основ Уредбе, *Закон о радном времену* је донет 28.2.1922 године и по њему је радно време било ограничено на осам сати дневно и 48 сати седмично за индустријска предузећа која имају најмање 15 сталних радника, током периода од три месеца. У осталим индустријским, трговачким и занатским радњама радно време је могло да буде од осам до десет сати, у зависности од врсте посла. Према *Закону о заштити радника* рад недељом је био забрањен, а прековремени рад је требао да се плаћа са 50% више. Извршавање одредби *Закона о радном времену* контролисала је инспекција рада са једним главним инспектором, десет окружних инспекција и Министарство са својом специјалном инспекцијом.¹⁰⁰⁰

Увођење новог радног времена није прошло без великих протеста индустријалаца и привредника.¹⁰⁰¹ Савез бугарских индустријалаца је већ 17. јула 1919. године послао оштар протест Министру трговине, индустрије и рада жалећи се на ново радно време сматрајући да је увођење осмочасовног радног времена најнеповољнија ствар по бугарску индустрију и по њену производњу, да неће утицати добро на валуту, и да се раднику даје више слободног времена да морално посрне.¹⁰⁰²

⁹⁹⁹ Д. Тодоров, „Труџдџ и трудово...“, стр. 143-144; А. Атанасов, *Работното време...*, стр. 39-43, *Развитие на индустријата в България...*, стр. 189

¹⁰⁰⁰ А. Атанасов, *Работното време...*, стр. 29-30

¹⁰⁰¹ Унија индустријалаца Бугарске је већ послала меморандум/адресу/представку наведени разлози против увођења 8-сатног радног времена (Bulletin des Chambres de Commerce et d'industrie Bulgares, I annee, Sofia Septembre 1921, no 1, Стр. 8.); Рџшенията на 3 конгресъ на Търговскитџ камари въ Варна по осемчасовия работенъ день, стр. 4

¹⁰⁰² *Осемчасовиятъ работенъ день и сџюзътъ на българскитџ индустријалци*; „Народно стопанство“, бр 13-14, год 15, септембар, 1919, стр. 1-4.

Према *Анкети* из 1921. године у току 1922. године 85% индустријских радника, према свом сведочењу јесте радило осам сати дневно, а свега 11,4% су имали продужено радно време. О периоду после 1922. године не постоје подаци о кретању радног времена, али је већина предузећа, са изузећем неколико великих фабрика, и даље имала радно време од 10 до 12 часова, а ноћни рад се никада није ни укидао.¹⁰⁰³

Бугарски привредна елита је сматрала да је увођење осмочасовног времена неблаговремено и да је негативно деловало на производњу и привредни живот. Истицали су да развој индустрије зависи од тога колико њени производи могу да буду конкурентни на међународном тржишту. Постојање великог капитала, јефтине кредити, техничко усавршавање, рационална организација производње, блискост светским центрима, квалитетни сирови материјали, школовано и стручно радништво са максималном производњом – све су то елементи који нису карактерисали бугарску привреду. И због таквог стања „Шта може један сиромаш да понуди у борби за капитал и друго богатство – свој рад – о само рад.“¹⁰⁰⁴

Радно време је у Краљевини било регулисано *Уредбом о радном времену у индустријским занатским, рударским, трговачким и саобраћајним предузећима*. Према уредби „не може радно време премашити осам сати дневно или 48 сати недељно“. Одредбе су важиле за предузећа индустријског карактера, пољопривреду и шумско господарство. Рад који траје прековремено требао је да се плаћа са 50% више него у нормално радно време. Биле су предвиђене и новчане казне за послодавце уколико не поступају по закону.¹⁰⁰⁵

Доношење прописа о радном времену није дочекано позитивно од стране привредних кругова. Послодавци су били оштро против увођења осмочасовног радног времена и на све начине су избегавали његове одредбе, тумачили их сходно својим потребама и прилагођавали својим интересима. Нарочито је била проблематична тачка о прековременом раду. Стога су током 1921. године донете: *Уредба о надзору над извршењем прописа Уредбе о радном времену, Закон о*

¹⁰⁰³ Д. Тодоров, „Труџдъ и трудово...“, стр. 146.

¹⁰⁰⁴ А. Атанасов, *Работното време...*, стр. 50-55.

¹⁰⁰⁵ *Službene novine*, 23.9.1919, br. 97, str. 3-4.

инспекцији рада,¹⁰⁰⁶ и Уредба о изменама и допунама Уредбе од радном времену¹⁰⁰⁷. Даље је радно време било регулисано *Законом о заштити радника* (14. јун 1922), тако да радно време и даље није могло бити дуже од осам часова, односно 48 часова током недеље. Разлика у овом закону јесте што су се индустријска сматрала сва она предузећа у којима је радило најмање 15 радника у току три месеца. У осталим предузећима радно време је могло да буде до 10 сати. Поред тога *Закон о заштити радника* је дозвољавао низом одредби и допуна да се радно време продужи за два сата. Примера ради, уредбом је било предвиђено продужење радног времена уз својевољан пристанак индустријског радника, а на основу постигнутог споразума са послодавцем, затим предвиђено је да се рад може продужити за два сата ако се сагласи 4/5 радника у предузећу.¹⁰⁰⁸ Коначно је у овом периоду питање радног времена било регулисано *Правилником о продужењу радног времена у индустријским и рударским предузећима* из септембра 1924. године, којим су само разрађене одредбе из *Закона о заштити радника*.¹⁰⁰⁹

Рад жена и деце је био регулисан тако да жене и деца до 16 година нису смела да раде ноћу; док су жене имале и право скраћеног радног времена као породиље. Ове одредбе су ретко биле поштоване, јер је запошљавање жена вршено мимо прописа, а нарочито када је у питању ноћни рад.¹⁰¹⁰

Ни у Краљевини СХС није прошло без протеста против увођења на сасвим „недемократски начин“ новог радног времена.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁶ еловање ових инспектора у условима Обзнане и Закона о заштити државе није могло да да видљиве резултате. У сваком случају када је инспектор рада ревностно обављао своју дужност долазило је до оптужби да се ради о куминистима и до других ислеђивања. (Sergije Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije...* str. 86.)

¹⁰⁰⁷ Према овој Уредби било је омогућено да у мањим зантским радњама радно време може бити продужено од 8 на 10 часова, односно до 60 часова недељно. Донета је под притиском занатлија, пре свега из Словеније (П. Милосављевић, *Положај радничке класе...*, стр. 128-130)

¹⁰⁰⁸ Закон о заштити радника, Видети детаљније: П. Милосављевић, *Положај радничке класе...*, стр. 128,134,135; Sergije Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije...*str. 85-86.

¹⁰⁰⁹ АЈ 65-1010-1900, Правилник о продужењу радног времена у индустријским предузећима на основу споразума између послодаваца и радника, 24.8.1924; Milica Milenković, *Radničko zakonodavstvo i radničke socijalne institucije u Jugoslaviji 1918-1941*, u *Tokovi istorije*, 1-4, 1999, str. 113; П. Милосављевић, *Положај радничке класе...*, стр. 137; Богдан Крекић, *Нормални радни дан*, Београд 1928, стр. 26-35.

¹⁰¹⁰ П. Милосављевић, *Положај радничке класе...*, стр. 139.

¹⁰¹¹ АЈ 65-1010-1900, Spomenica saveza hrvatskih obrtnika u Zagrebu i saveznih mjesnih organizacija Hrvatske i Slavonije prihvaćena jednoglasno na Zboru Jugoslavenskih obrtnika, održanom 9.11.1919 u

Наравно, поштовање радног времена није било толико често. Навешћемо један пример. Влада Теокаревић је у својој фабрици штофа у Параћину затварао капије предузећа како би радници остајали дуже да раде у предузећима. То је обично био случај када је имао да изврши велике лиферације за војску и тада се радило 12 до 15 сати.¹⁰¹²

8.2.4.2 Закон о хигијени и заштити на раду

У Бугарској је 1917. године донет *Закон о хигијени и безбедности на раду*¹⁰¹³, али као и у случају *Закон о раду* његово доношење је остало на декларативном нивоу, јер по доношењу није дошло до запаженијих промена у хигијени и безбедности.

Доступни подаци о хигијени и стању у индустријским предузећима нису довољно сачувани да би се детаљније проценио живот и рад у фабрикама. Одељење за рад при Министарству трговине, индустрије и рада у извештају из 1925 године формално је признало да ниједан лекар није водио јасне и прецизне извештаје, јер њега није плаћало Министарство већ фабрика, због чега су доктори сачињавали изјаве по жељи послодаваца. Један други пример сведочи о томе да је 1927. године једна делегација радника из фабрике у Плевену позвала инспектора у фабрику, али им је он одговорио да уколико буде дошао биће отпуштен из службе.¹⁰¹⁴

Већина индустријских предузећа, а нарочито текстилна, међу којима су се истицала *Долина ружа* у Казанлаку, *Фортуна* и *Заимов* у Софији, *Текстил* у Варни, су радила у врло лошим и небезбедносним условима. Вентилациони системи, који су по закону требали да постоје - или су били слаби или нису ни постојали, или су намерно били искључени. Зато су фабрике биле препуне

Celju i usvojena kao zajedničko mišljenje Srpskog zanatlijskog Saveza u Beogradu i Saveza slovenskih obrtničkih društava u Ljubljani te ostalih obrtničkih Saveza u Kraljevstvu, str. 1-2.

¹⁰¹² 25 година класне борбе текстилних и кожарских радника Србије 1919-1946, Београд 1960, стр. 65.

¹⁰¹³ „Законъ за хигиената и безопасността на труда“, 15.7.1917, у: *Сборник на действующите закони по Министерството на търговията, промишлеността и труда*, София 1930, стр. 289-300.

¹⁰¹⁴ *Развитие на индустрията в България...*, стр. 188-189.

прашине из влакана памука и вуне. Није било регулисано ни грејање, па је влага у просторијама где су радници радили била изнад свих дозвољених граница. Влага, загушеност, прашина од влакана, уз велику физичку исцрпљеност и рад у затвореном простору од по 10 сати су били одлични предуслови за добијање разних болести, а нарочито туберкулозе. Због тога у већини текстилних фабрика радници су у периоду до година дана оболевали од туберкулозе.¹⁰¹⁵

У Софији су само фабрике *Бугарска* и *Глорија* имале савремену опрему за хигијену, а у Габрову на основу оцена Несавизног савеза текстилних радника у периоду 1929-1933 од 34 фабрике у 24 хигијина је била лоша, у једној осредња а само у девет добра.¹⁰¹⁶

Простор за исхрану радника, као и сам квалитет исхране је био врло лош. Ретке су биле фабрике које су имале удобне трпезарије. Према извештајима у текстилним предузећима *Тигар*, *Платно*, *Арон Хаимов*, *Принц Кирил*, *Будућност* храна је била „слаба, сиромашна, монотона, гора него код заробљеника“.¹⁰¹⁷

Број несрећа на 1000 запослених радника се од 5 несрећа у периоду 1921-1925 повећао на 11,8 у периоду 1926-1930. Набавка нових и компликованијих машина у просторима са малом или никаквом заштитном опремом и нестручним радништвом су били основни узроци ових несрећа.¹⁰¹⁸

Од укупног броја запослене женске снаге, број девојака до 18 година је чинио 50%. Њихов положај је био најтежи у текстилним фабрикама јер је у Бугарској постојало „пансионерско“ запошљавање радница. Велике фабрике (*Текстил*, *Принц Кирил*, *Хр. Рајков*, *Г.Т. Решев*, *Платно*) преко својих посредника су се договарали са родитељима девојака из најсиромашнијих слојева, сеоских или градских, које родитељи нису могли да прехрањују да им дозволе да раде код њих на две до три године. Родитељи би потписали изјаву да „Потврђујем да продајем (че спазарих) ћерку...за радника у фабрици АД. Текстил, Варна, за рок

¹⁰¹⁵ Иванъ Илиевъ, „положението на работницитѣ въ свѣтлината на законодателната закрила“, АССП, година 5, април 1929, книга 2, 172-174; Види: Иванъ Илиевъ, „индустрија и работничество въ Бѣлгария“, АССП, година 1, јун 1929, книга 3, 339-371; *Развитие на индустријата в Бѣлгария 1834-1947-1989*, Отг. ред. Любен Беров, Димитър Й. Димитров, София 1990, стр. 186

¹⁰¹⁶ *Развитие на индустријата в Бѣлгария...*, стр. 187

¹⁰¹⁷ *Развитие на индустријата в Бѣлгария...*, стр. 188

¹⁰¹⁸ *Развитие на индустријата в Бѣлгария...*, стр. 187

од...“, чиме би потписали услове којих су се ћерке придржавале, уз клазулу да ћерке не смеју да се врате кући, јер би онда родитељеи морали петоструко да их исплате. По доласку у фабрику девојке су детаљно медицински прегледали, највише са циљем утврђивања невиности. Њихове наднице су биле мање и износиле су 250 лева месечно уз пансион. У фабрици *Текстил* у пансиону за девојке било је 180 до 200 девојака у собама 24x12. Услед скучености простора, најчешће су спавале по подовима или по две на једном кревету. Биле су присиљене да живе и раде у затворском режиму. Кретање им је било ограничено, тако да нису смели да напусте фабрику са странцима, нису имали слободног времена, а преписка им је цензурисана. Такође, родитељи су ретко имали прилику да их виде, и уколико би добили дозволу да уђу у круг фабрике, са децом су могли да разговарају само у присуству стражара. Тежак рад и лоша храна су свакако имале последице. У 1928. години окружни лекар из Руса је известио да је од 429 радница 14 преминуло, а 59 пуштено из фабрике тешко болесно. Многе девојке су узалудно покушале и да побегну, али у већини случајева безуспешно. Сво безнађе, сурови услови и морално и физичко злостављање које су доживљавале те девојке може да се прикаже на основу писма које је једна радница послала својим родитељеима „Молим те боже – урадите нешто последњи пут. Ако видите да не може, ди ми пошаљите отров, да се отрујем и умрем. Господ вам на грех неће писати, јер сте ме спасили од великог зла“.¹⁰¹⁹

Положај деце у фабрикама је био такође био лош, поред тешког рада, слабе хране, слабе хигијене, најмлађи су се суочавали и са најприсутнијим сапутником текстилних радника – туберкулозом. Туберкулоза је највише била присутна у фабрици *Текстил* у Варни „у радничким домовима нико и не мари за то, ко долази на посао, ко не долази и зашто не долази, нико и не зна ко је болестан и ко умире. Само пријатељи схвате да потпуно равнодушно да је неко страдао од туберкулозе“.¹⁰²⁰

Законом о заштити радника у Краљевини СХС од 14. јуна 1922. године регулисана су основна права из области радних односа, а која су се тичала радног времена. Закон који је детаљније регулисао питање хигијене, техничких мера и

¹⁰¹⁹ *Текстилци: Организација и борби...*, стр. 190-193; *История на вълнено-текстилната...* стр. 147.

¹⁰²⁰ Румен Даскалов, *Българското общество...*, стр. 242

заштите раднике у фабрикама до 1929. године није донет у Краљевини. Постојао је једино *Правилник о хигијенским и техничким заштитним мерама у предузећима* који је Министарство социјалне политике прописало 1921. године и које је регулисало питање сигурности при раду и хигијене раде. Контролу над индустријским предузећима у вези спровођења правилника вршила је Инспекција рада.¹⁰²¹

Према *Правилнику* фабрике су морале да обезбеде радницима купатила и умиваонице, гардеробере и одељења за одмор, радничке кухиње и трпезарије, нужнике и радничке станове. Међутим, за ове објекте у већини текстилних фабрика готово да се није ни знало. Само крупне текстилне фабрике су имале обезбеђена купатила, радничке станове, трпезарије, нужнике. Као и у случају Бугарске овај *Правилник* је постојао само на папиру. *СУЗОР* наводи да су 1923. године од 157 прегледаних текстилних предузећа у 77 били нехигијенски услови рада, а 1927. године од 152 прегледане фабрике у 47 су нехигијенски услови рада, док су 1929. године лоши хигијенски услови били у 46 фабрика од 189 прегледаних. Број несрећа на раду у текстилним фабрикама је 1923 године био 207, 1925. године 228, а 1929 године.¹⁰²²

Рад у текстилним творницама се одвијао у јако лошим условима, дуже од прописаног времена. Радне просторије су биле мале, без довољно осветљења, без довољно свежег ваздуха. Велики број текстилних предузећа се налазио у старим и напуштеним зградама, складиштима или шталама. Све то је утицало на појаву великог броја професионалних обољења (туберколоза, екцеми, пнеумонокониоза (прашњава плућа), очне и ушне болести...)¹⁰²³. Творница *Преслица* у Оросављу је своју производњу организовала три метра испод земље. У кудељарама је био

¹⁰²¹ П. Милосављевић, *Положај радничке класе...*, стр. 205.

¹⁰²² Када су у питању извештаји СУЗОР-а треба имати на уму да је после 1925 дошло до опадање делатности инспектора рада, као и да су на инспекторе рада утицали послодавци. Било је и примера када инспектори рада нису долазили да провере фабрике, иако су имали пријаве; „Rezultati poslovanja inspekcije rada“, *Socijalni arhiv, središnja uprava za posredovanje rada*, број 11-12, 1935, стр. 184 П. Милосављевић, *Положај радничке класе...*, стр. 206-217; Извештаји инспекције рада, 1923, стр. 8-10; Извештаји инспекције рада 1927, стр. 8-10; *Sergije Dimitrijević, Privredni razvitak ...*, стр. 93.

¹⁰²³ Dr. med D. Štambuk, dr med E. Mosbaher, „Profesionalna oboljenja i njihovo sprečavanje“, u: *Socijalni arhiv*, 1938, br. 5-8, str. 96-97.

посебно тежак рад због велике прашине, најчешће са полупуним прозорима.¹⁰²⁴ Велики број радника је већ првих година постајао болестан и неспособан за рад, а највећи део је боловао од туберкулозе. У карловачкој текстилној индустрији било је запослено 3.379 радника, а од тога је 65% боловало од плућних болести.¹⁰²⁵

Индустријалци и привредне елите су биле против *Закона о заштити радника* јер је обавезао на низ захтева који је било „немогуће испунити и они су све мање господари у својим предузећима: они имају стално да ишчекују неке комисије, инспекције, прегледе и да једнако плаћају.“¹⁰²⁶

8.2.4.3. Осигурање радника

Почеци осигурања радника у Бугарској јављају се у првој деценији двадестог века када су донети *Закони о припомоћној каси радника јавних предузећа*, *Закон о раду жена и деце*, као и о *Закон о потпомагању државних радника у случају обољења и изнемоглости*. Ови закони су предвидели постојање засебног фонда у који би ишли приходи од осигурања. Сви ти фондови спојени су у један фонд радничког осигурања 1915. године. Фактичко спајање ових фондова уследило је по завршетку рата када је и донет *Закон о осигурању радника и намештеника за случај незгоде и болести*. Нови *Закон о осигурању радника* је ступио на снагу 25.3.1924 (Закон за общественитџ осигуровки) године по коме је постојало законско осигурање радника за случај незгода, болести, материнства, изнемоглости и старости. По овом закону били су осигурани „сви радници и службеници у држави, државних и приватних организација, предузећа и институција...за случај несрећа, болести, мајчинства, инвалидности и старости.“¹⁰²⁷

¹⁰²⁴ В. Јанјатовић, *Повијест синдикалног...*, стр 68.

¹⁰²⁵ На 1000 осигураних чланова Средишњег уреда боловало је од туберкулозе у текстилној индустрији 7,3 члана (у полиграфији 9,64, а у индустрији коже и гуме 7,88) др Боривоје Мих. Ђорђевић, „Туберкулоза у Београду“, *БОИ*, септембар 1935, стр. 521. Vobetko, razvoj tekstilne...str 97.

¹⁰²⁶ „Izvjestaj skupštine udruženja beogradskih industrijalaca“, *Trgovinski list*, стр. 3, број 6, 6.2.1927

¹⁰²⁷ Д. Тодоров, „Труџдџ и трудово...“, стр. 144; Бранимир Хаберле, „Социјално осигурање у Бугарској“, у *Радничка заштита*, 1925, 3-4, стр. 80.

У случају незгоде осигуранику је послодавац пружао прву лекарску помоћ, а затим кућну негу, или лечење у болници. Новчана помоћ за незгоду је зависила од примања радника па је до 15 лева добијао 12 лева помоћи, а до 45 лева 20 лева. У случају потпуне неспособности за рад услед незгоде примао је годишње од 3.600 лева до 9.000 у зависности од примања. Постојала је и оставинска рента за незгоду, која је исплаћивана супружнику преминулог и износила је 40% од ренте, односно деци 30%. У случају болести радник је имао право на лечење на рачун фонда јавних осигурања у трајању од девет месеци до годину дана ако је уплаћивао осам недеља без прекида у фонд. Финансијска помоћ је добијана на исти начин као и код незгоде. Жене су имале право на помоћ шест недеља пре порођаја и шест недеља после порођаја, као и право на бабицу, лекарску и новчану помоћ уколико су уплаћивале најмање 16 недеља без прекида у фонд. За случај старости, радници су добијали пензију, пошто би навршили 60 година живота, а уплаћивали најмање 20 година у фонд.¹⁰²⁸

Основно обележје социјалног осигурања у Бугарској, и основна разлика у односу на Краљевину, јесте што је социјално осигурање било чисто државна организација. Представници радника и послодавци имали су само саветодавни глас за коришћење централног фонда осигурања. Влада је централизацију правдала тиме да ни радници ни послодавци нису били довољно приправни за социјално осигурање и да обе групе нису учиниле ништа како би се организовале друге форме социјалног осигурања. Једно од оправдања бугарског режима за овај систем осигурања било је, између осталог, да је осигурање у Краљевини СХС веома лоше и да се није спроводило осим у неколико већих градова са великим предузећима, јер се заснивало на принципу самоуправе где осигурањем управљају аутономни представници радника и послодаваца. Тачан број осигураних радника није познат у Бугарској јер Средишња управа за осигурање у свом Правилнику није установила начин да се спроведе бројање чланова осигураника. Месни органи су сматрали да сви који су имали осигуравајући књижицу јесу чланови, али проблем је је био што је један осигураник могао да има у једној години по две до три књижице. Према званичним подацима у току 1924. је издато 167,220 књижица, а 1925. године 241.143, али је реалан број био око 237.000 и он је

¹⁰²⁸ Бранимир Хаберле, „Социјално осигурање...”, стр. 81-86.

представљао око 180.000 осигураника који су били упослени дуже од 6 месеци кроз годину дана. То коренспондира са бројем радника у индустрији, занату и трговини у Бугарској 1925 – 189.071.¹⁰²⁹

Социјално осигурање се разликовало од југословенског и по праву на слободан избор лекара и зубара. Могућност слободног избора лекара од стране радника је довело по мишљењу Бранимира Хаберлеа, стручњака за социјална питања у Краљевини, до потпуног хаоса јер институција слободног избора лекара била могућа у државама као што су Енглеска и Немачке „али никако не у једној балканској држави као што је Бугарска“. Лекари су често уписивали лажне или непостојеће болести пацијантима, а поред тога хонорари лекарима и за апотеке су биле три пута веће него за помоћ радницима.¹⁰³⁰ Да би могао да функционише слободан избор лекара једна држава би према Хаберлеу морала да има организован и школован персонал, сопствена лечилишта, диспанзера, апотека и других здравствених завода, јасних лекарских закона¹⁰³¹, као и да постоји одређено познавање закона од стране радника. Ништа од овога није постојало у Бугарској, али ни у Краљевини. Поред тога, административни персонал је такође био мали на 3.000-5.000 осигураника долазио је само један чиновник, док је у Краљевини на 500 осигураника долазио 1 чиновник.¹⁰³²

До средине тридесетих према подацима социјалних осигурања у Бугарској је било 400.000 осигураних радника, а у Југославији око 700.000 радника.¹⁰³³

У Краљевини СХС *Закон о осигурању радника* је постојао у разним облицима, у зависности од територија и пре Првог светског рата.¹⁰³⁴ Почетком

¹⁰²⁹ Бранимир Хаберле, „Социјално осигурање...“, стр. 81-86.

¹⁰³⁰ За хонорар лекарима било је издато – 3.921.031 лева; За лекова – 4.819.848 лева; За болничке пристојбе – 2.185.642; За новчану припомоћ радницима – 3.088.280 (Бранимир Хаберле, „Први резултати нове...“, стр 246)

¹⁰³¹ Закон наике разумева под појмом незгоде и свако професионално обољење, а не само изненадну трауматичну повреду. Међутим у пракси није лечени ни један случај професионалног обољења, које је оболелог учинило болесног. (Бранимир Хаберле, „Први резултати нове...“, стр. 247)

¹⁰³² Бранимир Хаберле, „Први резултати нове организације социјалног осигурања у Бугарској“, *Radnička zaštita, socijalno-politička revija, službeni glasnik središnjeg ureda za osiguranje radnika*, god X, Zagreb, 30.4.1928, broj 4, стр 245-247.

¹⁰³³ Живко Топаловић, „Радништво на Балкану“, *Књига о Балкану I*, Београд 1936, стр. 235.

¹⁰³⁴ нашим крајевима увенео је осигурање у покрајинама бивше Аустрије, Словенији и Далмацији за болест 1888, за несрећу 1887, пензионо осигурање приватних намештеника 1906 године. У земљама бивше угарске – Војводини, Хрватској и Славонији за болест 1891, за несрећу 1907. У

1919. израђена је основа Закона о осигурању радника, у одредбама чланова 31. и 33. Видовданског устава од 28 јуна 1921. године, где је одређено да ће се на подручју Краљевине СХС нарочитим законом уредити обезбеђење радника за „случај несреће, болести, беспослице, неспособности, старости и смрти“, као и „право радника на организовање ради постигнућа бољих радних услова“. На овим основама је донесен *Закон о осигурању радника* 14 маја 1922 године. По овом Закону је уређено осигурање радника за случај: болести, изнемоглости, старости и смрти, и несреће. *Закон о осигурању радника* је изједначио законодавство радничког осигурања на територији целе државе. На основу овог закона од 1. јула 1922. на целом подручју државе спроводио се закон за случај болести и несрећи, док одредбе везане за изнемоглост, старост и смрт нису спроведени све до пред почетак Другог светског рата. Основно начело овога закона било је: да је свако лице које је радило за плату било обавезно на осигурање, и то на све три врсте осигурања.¹⁰³⁵

Радничко осигурање било је централизовано са седиштем у централи *Средишњег уреда за осигурање радника* у Загребу. У оквиру *Средишњег уреда* деловала су 24 окружна уреда¹⁰³⁶ и три приватне друштвене болесничке благајне за осигурање чиновника и трговачких помоћника. Окружни уреди су били засновани на самоуправном принципу и на њиховом челу су били управни одбори, састављени од радника и послодаваца.¹⁰³⁷

Основне одредбе које су се тичале осигурања радника биле су следеће: сви радници су осигурани без обзира на висину зараде, али је осигурана зарада само до висине од 48 динара дневно. Према величини примања, која је могла да буде од

БиХ за болест 1910. У Србији законом о радњама од године 1910 за болест несрећу и инвалидитет, само овај закон није никада проведен у погледу осигурања радника. (Milan Glaser, „Kratik prikaz našeg osiguranja radnika“, *Radnička zaštita, socijalno-politička revija, službeni glasnik središnjeg ureda za osiguranje radnika*, god IX, Zagreb, 20.9.1927, broj 9, str. 431. (у даљем тексту: Milan Glaser, „Kratik prikaz...“))

¹⁰³⁵ Milan Glaser, „Kratik prikaz...“ str. 432; Сретен Јакшић, „Почети социјалног осигурања у Краљевини Југославији“, *Банкарство*, 1930, бр 8, стр. 353

¹⁰³⁶ кружни уреди за осигурање радника налазе се у : Београду, Нишу, Скопљу, Вршцу, Великом Бечкереку, Суботици, Сомбору, Новом Саду, Земуну, Осијеку, Броду, Бјеловару, Вараждину, Сушаку, Карловцу, Загребу, Љубљани, Сплиту, Дубровнику, Сарајеву, Травнику, Тузли, Бањалуци, Мостару и ове три приватне поменуте. Највећи окружни уред је у Љубљани са 75.000 чланова, а најмањи у Тузли са 5.000 чланова (Milan Glaser, „Kratik prikaz...“, str. 435.)

¹⁰³⁷ Milica Milenković, „Radničko zakonodavstvo i radničke socijalne institucije u Jugoslaviji 1918-1941“, у *Tokovi istorije*, 1-4, 1999, str. 113-114.

два до 48 динара) одређивала се категорија надничких разреда којих је било 18. У случају болести осигурани чланови су имали право на: бесплатну лекарску помоћ, зубну негу, лекове, купање, лековите воде, потребне завоји и помоћне справе за лечење, храну у износу 2/3 обезбеђене наднице дневно, све док траје болест, најдаље кроз 52 недеље. У случају порођаја жене су имале право на помоћ бабице и лечење, финансијску помоћ за породиље два месеца пре и два месеца иза порођаја у износу од ¾ обезбеђене наднице¹⁰³⁸; додатак за дете у 14струструком износу наднице, као и помоћ за дојење. Осигурани члан имао је право и на лечење чланова своје породице, који не раде.¹⁰³⁹

Трошкови осигурања су плаћали послодавци, а на основу примања радника и на основу врсте осигурања. Принос за случај болести је био 6% од обезбеђене наднице. Принос за осигурање у несрећним случајевима плаћао је послодавац сам према опасности посла и приносној тарифи...¹⁰⁴⁰

Број текстилних радника осигураних у оквиру СУЗОР-а се кретао на следећи начин 1923 – 9.167; 1927 – 15.030; 1929 – 20.812 радника,¹⁰⁴¹ и чинио је око 2/3 од укупног броја запослених радника у текстилној индустрији.

Законом о осигурању радника усвојена су сва начела модерног осигурања и оно је представљало један о најважнијих социјалних закона у животу. За разлику од претходна два Закона овај Закон је заживео, али ипак не у потпуности јер институције нису биле довољно јаке да би имале систем којим би га спроводиле. Највећи проблем јесте била наплата радничких доприноса, јер често послодавци нису плаћали. У Хрватској су се доприноси наплаћивали са великом строгошћу,

¹⁰³⁸ Потпоре за случај порођаја – „превелик терет за нашу грану осигурања...постаје осигурање за нараштај целом народу“оне су несразмерно велике и треба повећати да чланство буде 9 месеци а не само три да би се примило осигурање. Даје пример да је чланица Худоверник Хелена платила за време 1922-1927 укупно на приносима 1910,80 а примила је 4319,60 динара. родила је током 1924, 1925, 1926, 1927. Ante Mudrinić, „Zapisnik III konferencije predsjednika ravnateljstva, upravnika i glavnih lekara mesnih organa Središnjeg Ureda za osiguranje radnika, održanog 30 septembra i 1 oktobra 1927 u lečilištu Klenovik“, u *Radnička zaštita, socijalno-politička revija, službeni glasnik središnjeg ureda za osiguranje radnika*, god IX, Zagreb, 24.12.1927, broj 11 i 12, str. 567, 590. (у даљем тексту: „Zapisnik III konferencije predsjednika...“)

¹⁰³⁹ Milan Glaser, „Kratak prikaz...“, str. 433.

¹⁰⁴⁰ Milan Glaser, „Kratak prikaz...“, str. 434.

¹⁰⁴¹ *Извештај инспекције рада и парних котолова Краљевине СХС о њеном пословању у г 1927*, Београд 1923, 4-5; *Извештај инспекције рада и парних котолова Краљевине СХС о њеном пословању у г 1927*, Београд 1928. стр. 4-5; *Статистички годишњак*, 1929 година књига 1, 1932, 426-427.

док је у Србији наплата радничког осигурања била врло слаба, „има читав низ предузећа и институција које га уопште не уплаћују, а има и таквих који су силом спречили наплату“.¹⁰⁴²

Један од примера непостојање доброг механизма за наплату доприниса види се и по обиму дуга који је направила фабрика у Дугој Реси. Она је имала око 2.000 осигураних чланова, али је дуговала Окружном уреду у Карловцу 300.000 динара 1926. године. Разлози за велико дуговање су били велики број незгода које су се дешавале у фабрикама, као и огроман број туберкулозних радника, болести црева и стомака.¹⁰⁴³

Против целокупне законодавне делатности које су се односила на радничка питања приговоре су имали индустријалаци са целе територије Краљевине¹⁰⁴⁴, али највише су долазила са подручја Београдске индустријске коморе - „На још нејаку индустрију Србије веома су неповољно деловали доношење социјалних закона као што су *Закон о заштити*, *Закон о осигурању Радника*, *Закон о инспекцији рада*, *Закон о становима*. Ти су закони донети су без консултације са Министарством трговине и индустрије и немају обзира на животне потребе индустрије и занатства, они су копија законодавства других држава где се индустрија и занати развијају под сасвим другим условима него код нас. Ови закони нарочито важе за Србији у којој индустрија није обновљена и у којој није постојала законска обавеза оваквог социјалног оптерећења. По једнодушном закључку збор од 18 септембра прошле године представници индустријалаца, трговаца и занатлија доставили су резолуцију Председнику Министарског савта, председнику народне скупштине, Министру трговине и индустрије и другим министарствима, посланицима, разним институцијама и удружењима, по овом питању.“¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴² „Porezna bura, iz razgovora sa g Vladimirom Arkom, veleindustrijalcem i predsjednikom Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu“, *Jugoslavenski Lloyd*, godina XX, Zagreb 13.1.1928, broj 9, str. 1.

¹⁰⁴³ Александер Маидер (равнатељ окружног уреда у Карловцу), „Зарписник III конференције председника...“, стр. 593; Буквић, „После 22 године рада на улици, Дуга реса“, *Радничко јединство*, 1925, број 27, стр. 4.

¹⁰⁴⁴ АЈ 65-1010-1900, Изјаве индустријалаца на конференцијама о Правилницима за извршење закона о Заштити радника, 5.2. 1923 године

¹⁰⁴⁵ АЈ 76-52-85; Реферат Индустрија Србије у прошлој години, стр. 2.

Увођење радног времена од осам сати представљало је велику прекретницу у развоју балканских држава. Ново радно време је уведено под притиском међународних институција и у већини случајева није поштовано, али његово увођење представља велики корак ка развијању привредних институција у овим државама. Протествовање и опирање привредника због увођења осмочасовног радног времена рефлектује неразвијене и слабе индустрије, какве су у суштини биле и бугарска и југословенска. Такође, показује да је производња у фабрикама ишла ка искоришћавању радника, а не ка улагању у новије машине. Стање које је постојало пре рата се фактички није променило ни увођењем уредби, али се кренуло ка изградњи институција.

Увођење и спровођење радничког законодавства потврђује теорије о спором, али постојаном развоју Балкана. Уколико разложимо увођење и примењивање ових закона на три обележја која су карактеристична за развој модерних друштвених поредака – брзина промена, ширина промена, природа модерних институција¹⁰⁴⁶ јасно је да када долази до нивоа увођења институционалних промена модернизација у традиционалним друштвима успорава. Закони су уведени, али њихова ширина спровођена није била на великом нивоу, као ни дубља брзина промена у структури друштва.

8.2.5. Раднички покрети

Питање које је најдетаљније обрађено, од свих тема које смо прошли до сада, у југословенској и бугарској историографској литератури јесте деловање радничких покрета. У овом поглављу представљани су само раднички покрети у оној мери у којој су се односили на питање текстилне индустрије.

Ратови који су трајали од 1912. године су исцрпили обе земље. Незадовољство, глад, сиромаштво, црно тржиште, високе цене, незапосленост,

¹⁰⁴⁶ Entoni Gidens, *Posledice modernosti*, Beograd 1998, str. 17.

били су само неки од разлога за незадовољство становништва широм обе земље.¹⁰⁴⁷

Главни поводи за штрајкове и незадовољство радника су биле ниске наднице, нарушавање прописа о хигијени и безбедности на раду, непоштовање прописа о осигурању радника, борба поштовање осмочасовног радног времена.¹⁰⁴⁸ У обе земље имамо два периода у оквиру којих су деловали раднички покрети и они су омеђени годинама доношења закона којим су комунистичке партије забрањене. Тачан број радника који је био организован није могуће прецизно утврдити, али се тај број кретао до 10% од укупног броја радника у обе земље.¹⁰⁴⁹

У Бугарској се на челу радника налазила Бугарска републиканска социјал-демократска партија, касније преименована у Бугарску комунистичку партију¹⁰⁵⁰ и имала је око 35.000 чланова.¹⁰⁵¹ Немири радништава су почели већ у лето 1919. у коме су учествовали радници дуванске и текстилне индустрије, радници фабрика шећера и други. Појединачни штрајкови у Бугарској јављали су се периодично до деветојунског преврата у разним гранама индустрије, али су након увођења осмочасовног времена и стабиловања привредних прилика у земљи ослабили. Власт је забранила 1924. године *Законом о заштити државе* радничка окупљања, радничке организације и штрајкове, а после Атентата у Светој Недељи држава је била још оштрија према комунистичкој партији и радничким организацијама. Стога, током периода привремене и делимичне стабилизације привреде у Бугарској (1924–1929) штрајкови индустријских радника били су на релативно ниском нивоу. Укупно је у тим годинама избило 150 индустријских штрајкова, што је скоро четири пута мање него у периоду 1919-1923.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁷ *Текстилци: Организација и борби...*, стр. 138-139

¹⁰⁴⁸ „Конфликтите между господари и работници у нас“, *Икономически преглед*, број 17, 8.2.1923, стр. 7; ЦДА 173к, опис 3, а. е. 3291, Резолиција работниците и малоимотните в град Варна, 1922; ЦДА 173к, опис 3, а. е. 3291, Резолуције радника против Закона о осигурању радника, март 1922.

¹⁰⁴⁹ Живко Топаловић, „Радништво на Балкану“, *Књига о Балкану* 1, Београд 1936, стр. 236.

¹⁰⁵⁰ Бугарска републиканска социјал-демократска партија основана је .На 22. конресу у мају 1919. године је променила име у Бугарска комунистичка партија. (*Текстилци: Организација и борби...*, стр. 140)

¹⁰⁵¹ На изборима за Народну скупштину 17. августа 1919. године је добила скоро 120 000 гласова и послала 47 представнике у парламенту буржоаске (*Текстилци: Организација и борби...*, стр. 140)

¹⁰⁵² *Развитие на индустријата в Българија...*, стр. 207-209.

Оживљавање штрајкова јавља се након 1927. године, када је дошло до повећања броја радника и промене на власти. Политика Ан. Лапчева је омогућила да ново организовање радничких организација, што се догодило у виду легалне *Радничке партије*, основане 1927 године. Синдикалне организације такође су се обновили оснивањем *Независног општег радничког синдикалног савеза*. *Независни синдикални савез* је постао најпопуларнија радничка организација, која је деловала под вођством *Радничке партије*. *Независни синдикални савез* је током 1927. године имао 6928 чланова.¹⁰⁵³ Поред Независног савеза постојао је и *Слободан општи раднички синдикални савез*.¹⁰⁵⁴

Већ смо нагласили да је текстилна индустрија у првим годинама после рата била ослабљена. Као резултат ових тенденција дошло је до веће незапослености у текстилној индустрији и смањивања надница. Број запослених у габровским фабрикама се смањио за 27% у односу на период пред рат. Први штрајк у текстилној индустрији, подстакнут и предвођен *БКП*, десио се у Сливену и Самокову 17. и 18. јуна 1919. године. Фабрике су биле затворене један дан, а радници су марширали у заставама *БКП* и тражили боље услове рада. У Сливену је реаговала полиција и војска и дошло је до сукоба где је било рањених и убијених, али нису успели да растерају масу од 15.000 људи која се окупила на градском тргу.¹⁰⁵⁵

Раднички текстилни савез, основан 1909. године,¹⁰⁵⁶ одмах по завршетку рата основао је своје секције у Сливену, Габрову, Карлову, Пловдиву, Софији и Русу. Током 1919. године имао је 2.000 чланова, од чега су 906 били радници. *Раднички текстилни савез* је водио борбу за осмочасовно време, повећање надница, поштовање женског и дечијег рада, обавезно осигурање за све раднике у случају незапослености, болести, старости или других несрећа; захтевали су укидање индиректних пореза, укидање казни за раднике и сл.¹⁰⁵⁷ У другој

¹⁰⁵³ *Развитие на индустријата в България...*, стр. 207-209.

¹⁰⁵⁴ *Обицъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 846.

¹⁰⁵⁵ *Текстилци: Организација и борби...*, стр. 141

¹⁰⁵⁶ Основан 1909 године са центром у Сливену. Произашао из Синдиката текстилних радника у Сливену <http://new.sliven.net/sys/news/index.php?id=100130&l=en>

¹⁰⁵⁷ *Текстилци: Организација и борби...*, стр. 143

половини двадесетих био је у оквиру *Независног општег радничког синдикалног савеза* и имао је око 500 чланова.¹⁰⁵⁸

У низу штрајкова који су били у току 1919. године било је и неколико успешних. Текстилни радници у Сливену успели су да у току пролећа издејствују повећање надница од 40-50%, као и паузу од два сата у току радног времена. Радници из фабрике *Розова долина* у Казанлуку су у мају добили осим повећања плата и постављање сатова у фабрици, као и побољшање хигијене. У Габрову су повећање надница тражили радници *Троице, Александар* и *Успех* и успели су да добију више плате за 60% и 70%, као и право Радничког текстилног савеза да се меша у односе између власника и радника. Увођење осмочасовног радног времена, односно његово кршења, је изазивало нове побуне радништа, као што је то био случај у Сливену и Карлову током јесени 1919.¹⁰⁵⁹

У 1920. години први немири у текстилној индустрију су избили у марту у фабрици *Евлоги Георгиев* у Карлову, и резултирали су успехом. Наднице су повећане за 40 до 60%, а власници су се обавезали да ће поштовати радни дан од 8 сати. У мају је уследио штрајк две највеће вунене фабрике у Сливену и тада је учествовало 1.500 радника. Штрајк је трајао до јула месеца и радници су добили повећање зарада од 20%. Успех у Сливену је подстакнуо и представнике текстилних радника у Габрову који су упутули захтев својим власницима за повећање плате од 40% до 100%, за поштовање осмочасовног радног дана, признавање синдиката и радничких комитета. Послодавци су се у почетку сложили да се плате повећају за 30% до 50% под условом да радни дан буде 10 сати, што је изазвало даље немире. У штрајк је у јулу ступило преко 700 радника из фабрика *Ив. Калпазанова, Надежда, Аспарух, Балкан, Бр. Рашеви, Хр. Бобчев...*, а предводили су их Петер Лазаров, Иван Абациев, Петер Брусева. У августу је дошло до компромисног решења – плате су повећане, обезбеђено радни дан од

¹⁰⁵⁸ *Обицъ годишникъ на България*, Но 3, София, стр. 845.

¹⁰⁵⁹ *История на вълнено-текстилната...* стр. 124-125; *Текстилци: Организация и борби...*, стр. 144-146

осам сати, али су радници морали да пристану на прековремени рад како би надокнадили изгубљено током штрајка.¹⁰⁶⁰

До 1923. било је више десетина малих штрајкова, а већи су се десили у Панађуришту у четири фабрике за ћилиме, и Копривници, у Сливенској фабрици *Х. Матева*, у Ћустендилској фабрици вуне. Сви ови штрајкови имали су захтеве за повећање надница и боље услове рада. Поред ових релативно малих акција *Текстилни савез* је покренуо у другој половини 1922. године велику акцију за успостављање осмочасовног радног времена и за повећање плате од 20% у Сливену и Габрову. Одржане су конференције у октобру и новембру где су поновљени ови захтеви, али нису испуњени.¹⁰⁶¹

После деветојунског преврата и промене власти према радничким удружењима текстилне организације, синдикати и удружења су почели да се распадају под притиском власти. У наредним годинама штрајкови радника су се ретко јављали, били су мали и неуспешни.¹⁰⁶² Први већи штрајкови су почели тек 1928. године, али без већих успеха. У истраживаном периоду био је још само један велики штрајк 1929. године у Слинену. Представници радника из сливенских фабрика су упутили у јуну захтев послодавцима да се повећају плате за 45% које су 50 лева, и за 25% оне које су преко 50 лева. Власници фабрика били су спремни да повећају плате 10-15%, јер су имали велике набавке које су морали да испоштују и није им одговарао прекид рада. Представници радника су одбили понуди и 200 радника је ступило у штрајк, и организовало митинг у центру Сливена, који је предводио *Независни општи раднички синдикални савез*. Сутрадан су се штрајку текстилаца придружили радници дуванске и металне индустрије. Ускоро их је било близу 2.500, од којих су 2.000 били текстилци. Уследила су хапшења предводника штрајка Саби Димитрова, С. Николова, Т. Пашова и других. Штрајк је прекинут крајем јула месеца. Масивна полицијска

¹⁰⁶⁰ *История на вълнено-текстилната...*стр. 132-133; *Текстилци:Организация и борби...*, стр. 166-171

¹⁰⁶¹ *История на вълнено-текстилната...*стр. 132-133; *Текстилци:Организация и борби...*, стр. 166-171

¹⁰⁶² *Текстилци: Организация и борби...*, стр. 177-179

репресија, хапшења, приморавања силом да се врате на посао, изолација града од стране полиције натерали су на крају штрајкаче да се повуку.¹⁰⁶³

Радничке организације у Краљевини су започеле деловање оснивањем Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) (СРПЈк) у Београду на конгресу одржаном од 20. до 23 априла 1919 године. Конгрес је ујединио све револуционарно оријентисане радничке, политичке и синдикалне организације. Тада је основано и Централно радничко синдикално веће (ЦРСВЈ). Успех на изборима за уставотвоорну скупштину (КПЈ је добила близу 200.000 гласова, чиме је постала трећа најјача странка у Краљевини), и штрајкови у рудницима у Словенији и Босни су довели до доношења *Обзнане* 30.12.1920. године. *Обзном* су се КПЈ и све организације које су биле под њом ставиле ван закона. *Обзнана* је 1.10.1921 потврђена *Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави*, после чијег доношења су радничке организације прешле у илегалност.¹⁰⁶⁴

Држава је дозволила синдикално ораганизовање 1921. године када су са деловањем започели *Међусавезни синдикални одбор* (бивши ЦРСВЈ, а познатији као *Независни синдикат*), *Главни раднички савез*, *Централно радничко синдикално вијеће*, Југославије, *Опћи раднички савез*, *Хрватски раднички Савез*. *Главни раднички савез* 1925. године прелази у *Уједињени раднички синдикални савез Југославије* (УРСС). *Независни синдикати*¹⁰⁶⁵ су деловали све до 1929 године када им је дефинитивно забрањен рад, у Словенији им је забрањен рад још 1924 године.¹⁰⁶⁶ ЦРСВЈ у организационом погледу је требало да представља јединствену организацију струковних синдиката за поједине професије и

¹⁰⁶³ *Текстилци: Организација и борби...*, стр. 201-210

¹⁰⁶⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavija, knjiga 1*, Beograd 1988, str. 106-107; Bosiljka Janjatović, *Povijest sindikalnog pokreta tekstilno-odjevnih radnika Hrvatske 1919-1941*, Zagreb 1988, str 21.

¹⁰⁶⁵ Независни синдикати су окупљали класне синдикате из Србије, Босне и Херцеговине, Македоније, Црне Горе, Војводине, Хрватске, све осим Словеније. Они су окупљали разне струковне синдикате, најчешће физичких радника. Основна ћелије је била подружница, више подружница је чинило у једном месту Месни међуструковни одбор, а даље Покрајински међуструковни одбор, а за поједине струке су постојали и Покрајински одбори. Централа на челу са извршним одбором налазила се у Београду. Они су иницијали борбе радника, за побољшање и промену раднике класе највише вођењем тарифно-штрајкашчких покрета. Одржали су један конгрес у лето 1927, након оснивачког. Имали су своје публикације од чега је најзначајнија био *Организовани радник*. У целом периоду били су у врло уској вези са КПЈ. (Branko Petranović, *Istorija Jugoslavija, knjiga 1*, str. 106-107; B. Janjatović, *Povijest sindikalnog...*, str 27.)

¹⁰⁶⁶ B. Janjatović, *Povijest sindikalnog...*, str 22.

привредне гране.¹⁰⁶⁷ Поменута руководства савеза су се међусобно борила око радника, позиција, моћи и утицаја, што је утицало на лошију организованост савеза.

Прва текстилна радничка организација која је деловала у Краљевини била је *Савез шивачко одјевне индустрије и обрта* и представљала је један од револуционарних синдиката у оквиру *ЦРСВЈ*, односно *КПЈ*. Савез је основан у Загребу 24. и 25. октобра 1920. године уједињењем *Савеза кројачких радника* из Београда и *Савеза радника и радника одјевне индустрије и обрта* у Загребу. Деловао је у складу са директивама из КПЈ и до Обзване су имали 61 подружницу са 3677 чланова. Конгреси *Савеза радника-ца шивачко одјевне индустрије и обрта* одржани су у Славонском броду 1922. и Суботици 1925. године, и у Београду 1927. На прва два конгреса је потврђено њихов останак и деловање у оквиру ЦРСЈ-а, као и даље активности. На трећем конгресу у Београду дошло је до размирица између чланова савеза због питања седишта централе, јер је део тражио да се централа премести у Загреб, као и због других организационих питања. Пленум Савеза је одржан у марту 1927. године, и тада је у оквиру Савеза деловало 44 подружнице са 2.736 чланова.¹⁰⁶⁸

Изван овог радничког покрета остале су социјалдемократске струје, а 1921. и социјалистичке и синдикалне организације. У децембру 1921. у Београду је основана *Социјалистичка партија Југославије*, спајањем социјалдемократских партија које су постојале у Краљевини након рата. На конференцији одржаној 7 и 8 јануара 1922 социјалдемократи су формирали *Главни раднички савез Југославије* (ГРСЈ), састављен из главних радничких савеза по тадашњим покрајинама. ГРСЈ је имао потпуно супротна опредељења од комуниста, и они су често доводили до сукоба. Социјалисти су сматрали да је радничка класа у Краљевини малобројна, без класне свести и да најпре треба радити на просвећивању радника и одржавању капиталистичког „буржоаског“ система. Социјалистички синдикати нису били јединствени – сукоб је постојао између ГРСЈ (група око Живка Топаловића) и ОРС, који је трајао све до 1929 када је ОРС иступила из УРСЈЈ. Узрок сукоба је

¹⁰⁶⁷ В. Јанјатовић, *Повијест синдикалног...*, стр 23.

¹⁰⁶⁸ *Текстилци Југославије*, Владимир Бановић, Франце Кресал, Иван Рамљак, Љубиша Ристовић, , Загреб 1966, 77-80, 93-94, 111-115 (у даљем тексту: *Текстилци Југославије...*)

најчешће лежао борба водећих људи за места у установама за заштиту радника (*Радничке коморе, Берзе рада* и сл.).¹⁰⁶⁹

До *Обзнане* није било већих штрајкова у текстилној индустрији, осим у пар случајева у фабрикама *Хабитус, Творници крпа* у Осијеку, у Дугој Реси. После *Обзнане* радничке организације у фабрикама су биле врло слабе, јер и да је постојала жеља радника за неким видом организовања, власти и послодавац су то тумачили као вид комунистичког акције и сваку врсту деловања су одмах сузбијали.¹⁰⁷⁰

У периоду од 1919. до 1929. била су само два већа штрајка у Дугој Реси 1927/1928 и у *Београдској текстилној индустрији* 1926. године

Највећи штрајк на подручју Хрватске био је у Дугој Реси и трајао је од октобра 1927. до фебруара 1928. И раније су постојале мање побуне, због јако лоших услова рада, које би брзо биле угушене јер су послодавци свакога ко би радио на организацији протерали због „противдржавних циљева“.¹⁰⁷¹ Повод штрајка била је годишња скупштина *Савеза радништва одјевне индустрије и обрта*, након које је радништво Дуге ресе упутило преко својих повереника захтеве за повећањем плате, за смањење станарине, за побољшање хране, за регулисање отпуштања и примања радничких повереника. Преговори који су наступили између управе фабрике и радничких повереника, уз присуство изасланика Инспекције рада завршени су неуспехом, јер су власници тврдили да радници у просеку зарађују 160 динара недељено, а радници су тврдили да зарађују 50 динара недељно. Штрајк је отпочео 14. новембра пошто је 320 радника у одељењу за ткачицу престало са радом. Убрзо је у штрајку

¹⁰⁶⁹ Социјалисти су сматрали да је синдикални рад незивасан од политичког деловања, и да је њихова основни задатак заштита економских, социјалних и културних интереса радника. Социјалистички синдикати ипак нису били јединствени – сукоб је постојао између ГРСЈ (група око Живка Топаловића) и ОРС, који је трајао све до 1929 када је ОРС иступила из УРСЈЈ. Узрок сукоба је најчешће лежао борба водећих људи за места у установама за заштиту радника (*Радничке коморе, Берзе рада* и сл.). У Београду 1925 ГРСЈ прераста у Уједињени раднички синдикални савез Југославије (УРСЈЈ), савез струковних синдиката, који се састојао од Покрајнских одбора за поједине синдикате, а на челу са Централном управом. Сви поменути синдикати су радили на просвећивању радника путем штампе, предавања, спортских и забавних активности, учествовали су у штрајковима, али нису улазили у борбене акције. В. Јанјатовић, *Ровјест синдикалног...*, стр 34-35.

¹⁰⁷⁰ *Текстилци Југославије...*, стр. 86-87.

¹⁰⁷¹ „Покрет у Дугој Реси“, *Радничке новине*, 24.1. 1925, број 6 стр. 4

учествовало 1.800 радника, а током јануара су се придружили сви радници. Штрајк је трајао 52 дана, и упркос свим напорима радника да се штрајк одржи, послодавци су уз помоћ жандармерије, условљавање страних радника избацивањем из земље успели да угуше штрајк.¹⁰⁷²

У Београдској текстилној индустрији штрајк је започео 18. октобра 1926. године и трајао је око шест недеља. Повод за штрајк је било смањивање надница, а потом и отпуштање радника који су штрајковали првих дана због смањених надница. Штрајк је предводио *Савез радништва шивачко-одјевне индустрије и обрта Југославије* (СРШОИЈ). Међутим, радници у Београдској текстилној индустрији били су подељени између чланова Независних синдиката (у оквиру којих је био СРШОИЈ) и Социјалдемократског ОРС-а (Општи раднички савез са централом у Загребу) – што је изазивало сукобе између самих радника. Од укупно 1500 радника, у оквиру *Независних синдиката* било је 150 чланова, а у оквиру ОРС-а 300. Током трајања штрајка трајали су сукоби са полицијом и послодавцима који нису прихватили услове (враћање радника, повећање надница, укидање казни, повраћај новца младим радницима, кажњавање директора творнице), као и међу собом. На крају се штрајк завршио сам од себе, пошто нису имали довољно ресурса да натерају власнике да попусте.¹⁰⁷³

Кратка скица текстилних радничких покрета у Бугарској и Краљевини СХС указује на две основне карактеристике – слабост радничког слоја и њихов лош материјални и социјални положај.

¹⁰⁷² *Текстилци Југославије...*, стр. 120-130

¹⁰⁷³ Б. Храбак, „Штрајк радника у трикотажи...“; текстилци, 273-280; 138; 25 година класне борбе текстилних и кожарских радника Србије 1919-1946, Београд 1960, стр. 36-43.

Закључак

Текстилна индустрија представља једну од првих грана која се развила на основу машинског рада потискујућу кућну и занатску делатност, а њен развој је карактеристичан за почетне фазе индустријализације. У раду смо на примеру текстилне индустрије приказали развој индустријске гране две балканских држава и друштвено-правно оквире у којима се одигравао развој. На постављена питања одговорили смо преко анализе економских индикатора – обима и величине текстилне структуре, технолошког развоја, доступности текстилних сировина, односа државе према текстилној индустрији, величине капитала у текстилној индустрији, текстилног тржишта, радне снаге и привредне елите текстилне индустрије. Кроз питања економских институција, законодавног система, положаја радништва, протекционистичке политике, увоза и извоза добара... анализирани су економски индикатори.

Први показатељ ниског нивоа економско-правних институција у обе државе јесте одсуство јасне дефиниције индустрије или појма индустријског. Из тог разлога је стално било постављано питање да ли се иза сумарних података о индустријским предузећима налази фабрика или занатска радионица. Занатска или фабричка радионица, генерално захтеви за „индустријску фабрику“ су били мали - 20КС и 15 радника у (и то 1939), а за Бугарску 10 радника и 10КС.

Структурне промене које су се дешавале у европској текстилној индустрији делимично су имале утицаја и на балканске земље. Производња вунених тканина јесте опала, потрошачке навике су се мењале, додуше спорије, а памучна индустрија, она је пак забележила изванредан раст. Тенденције раста су постојале у обе државе, али нису биле исте. У Бугарској се број фабрика повећао за три пута, а број радника за приближно пет пута, за разлику од југословенских где је увећање фабрика било за девет пута, односно радника за шест пута. Узроци несразмерног односа у расту су били у почетној већој бугарској индустрији и опадању индустрије прерада и производње вуне у Бугарској.

Етапе развоја текстилне индустрије се разликују у Краљевини СХС и Бугарској. У периоду од 1919. до 1923. у Краљевини је индустрија доживела раст, а у Бугарској је наступила криза. Током 1924. и 1925. године у обе индустрије је приметан слаби пад или стагнирање, да би од 1925. до 1929. године у обе државе текстилна индустрија доживела свој развој. Разлике у првом периоду су јасне, Бугарска је била оптерећена губицима у рату, репарацијима, преласком на мирнодопску економију, једном врстом економске изолације, аграрним реформама Стамболиског, и турским царицама. Краљевина СХС у првим годинама након рата доживела је привредни бум, као последицу изградње, обнове и глобалних трендова. Период стагнирања је у Краљевини повезан, најпре са дефлацијом и недостатком кредита, док у Бугарској заокрет у политичким догађајима доводи до престанка пада и стагнирања. Од 1925 године обе државе улазе у период постојаног привреденог развоја, захваљујући сређивању валутног система, новим царинским тарифа и делимичној политичкој „стабилности“.

Распоред текстилних фабрика потврђује да је развој индустрије био условљен њеним наслеђем из 19. века. Габрово и Сливен као највећи текстилни центри у 19. веку су то место задржили и након рата. Са друге стране у Краљевини су највише напредовале Словенија и Хрватска као региони чији су предуслови стечени у 19. веку, инфраструктурно наслеђе и тржишна повезаност са богатијим земљама Запада, утицали и на највећи развој у овом периоду. Годишње стопе раста броја фабрика и броја радника потврђују ове чињенице. Развој индустрије и сама индустријализација у оба случаја су пре регионални феномени него национални, чиме је унутрашњи економски развој у обе државе био неједнак.

Индустрија памука се највише развила у овом периоду у обе земље, о чему сведоче сви статистички подаци. У Краљевини СХС од 1921. до 1927. број вретена је порастао за 24%, производња за 150%, број предузећа са 11 на 43, а број запослених радника са 4.500 на 10.000. Поређењем са индустријом вуне памучна индустрија имала је већи раст по свим набројаним критеријумима. У Бугарској је такође био присутан брз развој памучне индустрије. Од свега 5 фабрика са 434 радника, капиталом од 2 милиона златних лева и годишњом производњом од 2,8

милиона лева у 1921. години памучна индустрија је 1929. бројала 37 фабрика са 4.692 радника, око 13 милиона златних лева капитала и 23 милиона златних лева производње. Исто као и у Краљевини СХС у развоју памучне индустрије предњачило је оснивање ткачница памука, а не памучних предионица. Основни разлог је у недостатку капитала, јер је количина новца, односно инвестиција које захтева подизање предионица била далеко већа од капитала који је био потребан за изградњу ткачница и плетионица.

Развој текстилне индустрије у Бугарској у 19. веку почивао је на развоју индустрије прераде и производње вуне. Тај тренд није настављен после Првог светског рата, када се уместо индустрије вуне, развила индустрија памука. Број фабрика повећан је минимално са 38 (1921) на 40 (1929) године. Узроци слабијем развоју индустрије вуне јесу промене у спољној трговини, високе турске увозне царине, нови захтеви унутрашњег тржишта и протекционистичка политика бугарских власти.

После рата положај фабрика које су прерађивале или производиле тканине од конопље и лана знатно се погоршао у обе земље. Потражња за конопљом се донекле смањила, јер су, артикли, који су се раније израђивали од конопље почели да праве од прекоморских сировина. Индустрија свиле је у обе земље била на врло ниском нивоу. Постојале су филатуре и ткачнице, али не и предионице свиле, због чега се свиларство заснивало на гајењу свилених буба, добијању кокона и њиховом извозу. Вештачка свила која је у међуратном периоду преузела примат у индустрији свиле у свету у Краљевини СХС и Бугарској није се производили нити прерађивала јер нису постојале фабрике. Израда ћилима се и у Краљевини СХС и у Бугарској кретала у оквирима домаће радиности и занатске производње. Индустрија трикотаже, конфекције, позамантерије, шешира и разних других ситних текстилних производа се брзо развила у Краљевини и у Бугарској и бројчано је чинила највећи део текстилне индустрије, али по обиму и структури претежно су биле у питању веће занатске радионице.

Употреба домаћих сировина у индустријској преради била је уско везана за два проблема – једно је супституција увоза, а друго је интензивирање и

унапређење аграрног сектора. Учешће увозног сировог материјала у текстилној индустрији је чинило око 45% од укупног увоза и обе државе су се трудиле да смање тај увоз због спољнотрговинског биланса. Смањивање увоза аграрних производа је значило веће коришћење домаћих сировина. Проблем је био у чињеници да локалне сировине нису биле довољно квалитетне, чиме се поново враћамо на питање о заосталом аграрном сектору, недовољном техничком ступњу пољопривредне производње и слабо образованом сељаштву.

У обе земље је дошло до напретка на технолошком нивоу. Количина уложеног капитала у основна средстава, машине и непокретности, се увећала, величина искоришћене погонске снаге такође. Увоз модерних технологија (и нових и старих) није омогућио прескакање јаза у знању и технологији и омогућио одржив развој индустрије. То чак није ни суштинско питање, јер је врло ускогрудо и не обухвата друштвена питања која се тичу доласка и начина на који се користи нова технологија. Увоз нове савремене технологије није од значаја ако није постојало стручно радништво, ако се чека пар месеци на испоруку машина, или на делове за поправку; ако нису постојале иновације у вези производног процеса; ако није постојала добра организација рада. Увоз модерне технологије сам по себи није мерило да ће доћи до структурног развоја индустрије. Затим, текстилна индустрија није била индустрија чији је раст био заснован искључиво на радној снази, а не на погонској снази. Напротив, погонска снага је одређивала величину радне снаге, док је количину погонске снаге одређивао уложени капитал.

Перманентно оскудевање у капиталу била је карактеристика и југословенске и бугарске привреде. Па тако ни текстилну индустрију као једну од развијенијих није заобишао овај проблем. Према обиму капитала већа предузећа су била у Краљевини СХС него у Бугарској, али је структура капитала била другачија. Учешће страног капитала је било веће у Краљевини СХС него у Бугарској и на његовом примеру јасно се оцртавају јаки утицаји (пре)остали из 19 века. Стране инвестиције биле су доминантне у фабрикама на бившим територијама Аустро-угарске монархије, док су на територијама предратне Краљевине Србије и Бугарске била присутна минимална улагања.

Државни протекционизам је спровођен преко закона о потпомагању индустрије, законима о слободном увозу машина, алата и сировина, и царинским заштитима. У Бугарској је протекционизам био јачи него у Краљевини, али он није успео ни у једној земљи да пресудно утиче. Утицао је на развој индустрије, на спречавање стране конкуренције, али не и на структурни развој. Протекционистичка политика је штитила стара предузећа, пре него што је улагала у њихов развој и развој нових фабрика.

Унутрашња тржишта у Бугарској и Краљевини била су јако слабо да би могла да у потпуности апсорбију и повећају потражњу за индустријским производима, након почетних година инфлације. Сама организација унутрашње трговине, нарочито у Краљевини СХС, готово да није постојала што је у условима заосталог пољопривредног сектора имало за последицу недостатак чвршћих веза између аграрног и индустријског сектора.

Промена у структури текстилне спољне трговине која је *de facto* постојала у периоду од 1919. до 1929. године није показатељ јаче индустријализације и развоја индустрије. Већ је само рефлексија слабог напретка текстилне индустрије. Аргументи и квантитативни показатељи јасно указују да је постојало стално опадање увоза готових производа и у одговарајућој размери повећања увоза текстилних сировина и полуфабриката. Пређа се и даље увозила у овом периоду више од текстилних сировина – што индицира – да је развој текстилне индустрије ишао преко развоја ткачница, као слабијег технолошког ступња, а не преко развоја предioniца као базне основе за структурни развој текстилне индустрије.

Текстилни индустријалци су били представници модерног и доводили су модерност у средине из којих су потицали. Иако тек друга генерације предузетника, која је потицала из сиромашних средина, имали су утицаја на индустријску изградњу, социјалне и друштвене промене, можда и највише у периоду од краја 19. века до Другог светског рата.

Број радника се повећао за четири пута у Бугарској, а у Краљевини за шест пута, с тим што је годишња стопа раста радника била идентична и износила је 20%. Текстилну индустрију карактерисао је висок удео женске популације, па је

тако он у Бугарској износио око 70%, а у Краљевини СХС око 55%, као и релативно висок број запослене деце до 18 година. У Бугарској су деца чинила око 40% запослених, а у Краљевини око 30%. Поменуте цифре сведоче о постојању извесних промена у друштву. Иако су оне биле мале – говоримо о 30.000 текстилних радника насупрот пар милиона сељака – ипак су постојале. Положај текстилних радника није био на високом нивоу. Наднице су биле ниске и недовољне за опште животне потребе, док су услови рада у фабрикама били су тешки, нехигијенски и напорни. Радничко законодавство је постојало, али се није примењивало. Западне форме законодавства (осмочасовно радно време, социјално осигурање, закони о заштити и хигијени) примењене на балканске државе имале су судбину и већине других институционалних модерних новина – остале су само на папиру, уз „проналажење“ начина да се закони заобиђу.

Одговарајући на постављена питања из предговора текстилна индустрије је била аутохтона у Бугарској и простору Краљевине Србије и изведена на простору Хрватске и Славоније; концентрисана на количину производње, а не на квалитет добара; у доба инфлаторне конјунктуре имала је развој док је при стабилној конјунктури карактерисао слабији развој; уз чисто квантитативне промене без јасних назнака за структуралним променама; развијала се у оквиру слабе пољопривреде што није омогућило стварање јаке сировинске базе; и била је мотивисана примарно економским циљевима. И на крају важно питање јесте континуитета развоја индустрије. На први поглед у Краљевини је постојао дисконтинуитет услед стварања нове државе, али у обе државе је у суштини постојао континуитет у развоју. Капитал није променио власника у новим државама, наслеђене традиције из 19. века су се показале јаче од нових привредних околности.

На крају сумирајући развој текстилне индустрије сматрамо да је тај развој постојао али је био ограничен. Ограничен услед балканске реалности, потпуног недостатка развијених економских, социјалних, друштвених и политичких институција и норми, али и наслеђених традиција из 19. века.

Abstract

Textile industry was one of the first branches of industry to be developed on mechanised work, thus marginalising products of domestic and hand-made, during the first phases of the process of industrialisation. We wrote a study on industrial development in the Balkans during the period from 1919 to 1929, focusing on the textile industry of Bulgaria and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, with a comparative approach. An overview of relations and connections of the Bulgaria and Yugoslavian economy opens up questions that can be observed at several levels, so the choice of economic indicators for analysis was of the key importance. Therefore, we decided to present indicators that explain best growth of industry, activity and position of the textile industry and those are: organizational structure, technological development, relationship of the state and textile industry, the capital in the textile industry, internal and external markets, labour and economic elite.

A low level of economic and legal institutions in both countries was first manifest in the lack of a clear definition of industry or of the notion of an industrial enterprise. This is the reason why a question whether the summary figures refer to industrial enterprises or craftsmen's workshops has been raised over and over again. Generally speaking, the overall requirements for an industrial factory were rather small – in the Kingdom of SCS 20 HP and 15 workers were needed, while in Bulgaria it was 10 workers and 10 HP.

Balkan countries were partially influenced by the structural changes in European textile industry. Production of wool decreased, consumer habits were also in the process of change – although at a slower pace – and as for cotton industry, its quota recorded a certain increase. Growth trends existed in both states, but wasn't the same. In Bulgaria, the number of factories increased threefold, while the number of workers increased five times, unlike the Yugoslav case, where the proportion was nine to six. These differences are to be attributed to the fact that Bulgarian industry was more developed before the

War, did not suffer the same devastation during the armed conflicts, and had decline in wool industry.

Phases of the development of textile industry in the Kingdom of SCS and in Bulgaria differ as well. From 1919 to 1923 industry in the Kingdom went through a period of increase, while in Bulgaria, crisis struck. One can detect a slight decrease or stagnation in both industries during 1924 and 1925, followed by a new wave of development in both countries from 1925 to 1929. The differences in the first period are obvious – Bulgaria was burdened by its War losses, reparations, adaptation to peace economy, the agrarian reforms of Stamboliski, the Turkish customs and with some sort of economic isolation. During the first post-War years, the Kingdom of SCS went through a commercial boom, as a result of rebuilding and global trends. The period of stagnation in the Kingdom is related, first of all, to deflation and the lack of foreign loans, while in Bulgaria a turn of events in terms of politics caused the downfall and stagnation to cease. From 1925, both countries went through a period of steady economic development, which is to be attributed to the balancing of the monetary system, new customs rates and a relative political “stability”.

The locations of textile factories indicate that the development of industry was preordained by its 19th century heritage. Gabrovo and Sliven, the greatest textile centres in the 19th century, remained as such even after the War. On the other hand, as regions which obtained a significant advantage in the 19th century (infrastructural legacy and commercial bonds with the more prosperous countries of the West), Slovenia and Croatia recorded the biggest progress in the Kingdom of SCS. Annual growth rates in number of factories and workers corroborate these facts. Consequently, we see that the development of industry and industrialisation itself were in both cases regional, rather than national, phenomena, which means that the inner economic development was not equal in the two countries.

All quantitative data show that during this period, in both countries, cotton industry was developing at the greatest rate. In the Kingdom of SCS, the number of spindles went through a 24% increase, production 150%, the number of enterprises increased from 11 to 43, and the number of employed workers from 4500 to 10000. In comparison with wool industry, we see that cotton textile industry was superior,

according to all criteria. A fast development of textile industry was also attested in Bulgaria. In 1921, there were only 5 factories employing 434 men, with a capital of 2 million golden lev and an annual production worth 2,8 million lev. In 1929, the number of factories was 37, with 4.692 workers, around 13 million golden lev of capital and 23 million lev worth of production. Just like in the Kingdom of SCS, resources were more often spent for founding of weaving factory, instead of spinning factory. The main reason is a lack of capital, since the amount of money, i. e. investments needed to build a spinning factory surpassed by far the capital needed to found weaving factory.

The development of 19th century textile industry in Bulgaria was based on the development of wool industry. That trend was not continued after WWI, when cotton industry replaced the production of wool. The number of factories increased at least from 38 (1921) to 40 (1929). Wool industry developed less because of the changes in foreign trade, high Turkish import customs, new demands of the interior market and the protectionist policy of the Bulgarian authorities.

After the War, the status of factories which produced hemp and linen fabrics worsened significantly in both countries. The demand for hemp was in a way reduced, since the articles which used to be manufactured from hemp were now produced from overseas raw materials. Silk industry was at a very low level in both countries. There were filatures and weaving factory, but not silk spinning factory, and for that reason sericulture was based on growing of silkworms, producing and exporting cocoons. Artificial silk, which had the upper hand in silk industry worldwide, wasn't produced or manufactured in the Kingdom of SCS nor in Bulgaria because there were no factories. Both in the Kingdom of SCS and Bulgaria, carpets were products of household handiwork and traditional crafts. Knitwear, haberdashery, hat and other lesser textile product industry developed fast in the Kingdom of SCS and Bulgaria, representing, in terms of quantity, the biggest share of textile industry, but in terms of quality and structure, it was mostly about handicraft workshops.

The use of domestic raw materials in industrial manufacturing was tightly bound with two problems – firstly, the substitution of imports, and secondly, intensifying and upgrading the agrarian sector. Imported raw materials had a share of approximately 45% in the overall imports, and both countries were trying to diminish that import rate because of the issues concerning foreign trade. A decrease in importing agrarian

products meant an increase in using domestic raw materials. The problem was that the quality of local raw materials was not sufficiently high, which brings us back to the question of the outdated agrarian sector. Hence, this chapter, which gives an overview of textile raw materials used in Bulgaria and in the Kingdom of SCS, is basically a chapter about the less than sufficient technical level of agricultural production, and the poorly educated peasantry.

In both countries, a progress in the technological sphere was manifest. The capital invested in basic tools, machines and real estate increased in both countries; the same applies to the size of power. Import of modern technologies (both new and old), did not facilitate bridging the gap in knowledge and technology, nor did it enable a sustainable development of industry. This isn't even a fundamental question, since it is rather narrow-minded and doesn't grasp the social questions in regards to the ways in which new technologies are used. A more significant question is what happens in the background while using new technologies. Import of new technologies is of no consequence if there isn't a competent work force, if it takes several months for the machines or repair parts to be delivered, or if the work itself isn't organised properly. So, import of modern technologies per se is no guarantee of industrial development. Moreover, textile industry was not among the industries whose growth was based exclusively on work force, and not on power. On the contrary, power determined the size of work force, while the quantity of power was determined by the invested capital.

A permanent lack of capital was inherent to both the Yugoslav and Bulgarian economies. This applies to textile industry as well, it being one of the most developed branches of industry. In terms of capital range, bigger enterprises were founded in the Kingdom of SCS than in Bulgaria. The example of foreign capital clearly shows how strong the influences inherited from the 19th century were, since foreign capital was dominant in the factories on the former territories of the Austrian-Hungarian monarchy. On the other hand, factories on the soil of the Kingdom of Serbia and Bulgaria had minimal foreign investments.

State protectionism was enforced through laws regulating the support of industry, free import of machines, tools and raw materials, and customs protection. Protectionism was stronger in Bulgaria than in the Kingdom, but it failed to leave significant influence on the structure and development of industry. It was rather

protecting old enterprises than investing in their development and the development of new factories.

Interior markets in Bulgaria and the Kingdom were too weak to completely absorb and increase the demand for industrial products. The organisation of internal trade itself, especially in the Kingdom of SCS, was almost nonexistent, which in the conditions of outdated agricultural sector resulted in a lack of tighter bounds between the agrarian and industrial sectors.

Structural changes in textile foreign trade which de facto existed between 1919 and 1929 do not suggest a more intense industrialisation and industrial development. They merely reflect a low progress of textile industry. Arguments and quantitative indicators clearly show that import rates of complete products did decrease constantly, and that the import of textile raw materials and yarn went through a proportional increase. Yarn was still imported in greater quantities in comparison to textile raw materials, which indicates that textile industry developed simultaneously with the development of weaving as a lower technological level, and not spinning factory as the main basis for the structural development of textile industry.

Textile industrialists represented the modern, bringing modernity to their own communities. Despite the fact they were only the second generation of entrepreneurs, which came from an impoverished milieu, they had a significant impact on industrial production and social changes. Their influence was possibly the strongest from the end of the 19th century to WWII.

The number of workers in both textile industries increased four times in Bulgaria, and six times in the Kingdom, although the annual growth rate was identical, namely 20%. A specific feature of textile industry was a high number of female workers (ca. 70% in Bulgaria and ca. 50% in the Kingdom of SCS), as well as employed children under the age of 18 (around 40% in Bulgaria and around 30% in the Kingdom). These figures imply that certain social changes were in motion. Indeed, they were small – we speak of about 30000 textile workers versus several million peasants – but existent nonetheless. The status of textile workers was not ideal. Salaries were low and insufficient for everyday necessities, while working conditions in factories were hard, unhygienic and toilsome. Legislation concerning workers did exist, but was not enforced. When implemented on the Balkan countries, Western legislation forms (eight

hour work day, social security, protection and hygiene laws) shared the fate of many other modern institutional innovations – they remained purely formal, and ways to avoid them were always found.

As an answer to the questions raised in the foreword, textile industry was autochthonous in Bulgaria and in the Kingdom of Serbia, while in Croatia and Slavonia it was derived from abroad; its focus was the quantity of the goods, not their quality; in the conditions of an inflator conjuncture it progressed, while during a stable conjuncture its progress was slower; purely quantitative changes without clear indications of structural changes; it developed in a framework with weak agriculture, which sabotaged the creation of a strong base of raw materials; it was motivated mostly by economic agendas. Ultimately, there is the important question regarding the continuity of industrial development. One would think that there was a discontinuity in the Kingdom due to the creation of a new state, but basically a continuous development did exist in both countries. Owners of the capital did not change in the new states, and the traditions inherited from the 19th century appear have been more influential than the actual economic circumstances.

Finally, when we summarise the development of textile industry, it seems that there indeed was a development, but a limited one. It was constrained by the realities of the Balkans and a complete lack of developed institutions (economic, social and political), which originated in the 19th century.

Извори и Литература

Извори

Необјављена грађа

Архив Југославије

Фонд Министарства трговине и индустрије

Фонд Централне индустријских корпорација

Фонд Председништво министарског савета централни пресбиро

Фонд Министарство индустрије ФНРЈ

Фонд Министарства иностраних послова КЈ

Фонд Министарства финансија КЈ

Архив Србије

Фонд Министарства народне привреде

Архив Војводине

Фонд Трговинско-индустријска и занатска комора

Архив Народне банке Србије

Фонд Народна банка Краљевине СХС

Централни државни Архив Бугарске

Фонд Народне скупштине

Фонд Бугарске народне банке

Фонд Ивана Х. Берова

Државни архив Софије

Фонд Белгијског акционарског друштва бившег предузећа Беров и Хоринек

Статистичке публикациије

1. *Анкета на едрата и покровителствуваната индустрија в Царство Бџлгария през 1921*
2. *Compass, Finanzielles Jahrbuch, Gustav Leonhardt*
3. *Краљевине Југославија, Опишта државна статистика, Статистички годишњак*
4. *Statistical Yearbooks of the League of Nations*
5. *Статистика спољне трговине, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.*
6. *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа, издање Министарства трговине и индустрије, Београд 1941.*
7. *Статистически годишник на Царство Бџлгария*

Периодика и штампа

1. *Анализа биланса, додаток Народном благостању*
2. *Архив за стопанска и социална политика*
3. *Банкарство*
4. *Београдске општинске новине*
5. *Bulletin des Chambres de Commerce et d'industrie Bulgares*
6. *Економист*
7. *Glasnik Uprave za zaštitu industrijske svojine*
8. *Гласник завода за унапређивање спољне трговине*
9. *Hrvatska privredna smotra*
10. *Известия и стопански архив на Министерството на трговијата, промишлеността и труда*
11. *Известия на Бџлгарската народна банка*
12. *Иконимическа борба*
13. *Индекс*
14. *Индустриаленъ прегледъ*
15. *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*

16. Jugoslovenski Lloyd
17. Југословенски привредник
18. Јужни привредник
19. Народна одбрана
20. Народно Благостање
21. Народно стопанство
22. Нова Европа
23. Организовани радник
24. Privreda, službeno glasilo zagrebačke trgovačke i obrtničke komore,
25. Privrednik, list za privredno-industrijsku propagandu,
26. Рад и труд
27. Радничке новине
28. Радничко јединство
29. Radnička zaštita, socijalno-politička revija, službeni glasnik središnjeg ureda za osiguranje radnika, god IX, Zagreb
30. Socijalni arhiv
31. Trgovinski list
32. Текстиленъ прегледъ
33. Трговински гласник
34. Политика
35. Привредни преглед
36. Службене новине Краљевине СХС
37. Српске новине, службени дневник Краљевине Србије
38. Стопанска мисълъ
39. Стопански вести на софийската търговско-индустриална камара
40. Занаятчийска практика
41. Земедѣлски проблеми

Објављена мемоарска грађа и извори

1. *Balkanski ugovorni odnosi, 1876-1996, dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама*. Т. 2, priredio Momir Stojković.
2. Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010.
3. Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires, 1963.
4. Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1*, Beograd 1986.
5. Милан К. Илић, *Мој План*, Београд 1935.
6. Миливој Костић, *Успон Београда*, 2, Београд 2000
7. Стоян Бочев, *Капитализмът в България: Икон. текстове (1911-1935) и лични спомени*, Софија 1998.

Литература

1. *25 година класне борбе текстилних и кожарских радника Србије 1919-1946*, Београд 1960.
2. *50 години Андонов и Михайлов акционерно текстилно д-во*, Сливен – Софија, 1889-1940, Софија, 1940.
3. *85 година Текстилног завода „Цвета Дабић“*, Титово Ужице, Ужице 1985.
4. Albert O. Hirschman, „Investment Policies and "Dualism" in Underdeveloped Countries“, *The American Economic Review*, Vol. 47, No. 5 (Sep., 1957).
5. Aleks. Stanojlović, Milan Damnjanović, *Industrija Vojvodine*, Zagreb 1924.
6. Aleksandar Miletić, „Unutrašnja trgovina u Kraljevini SHS 1919. godine“, *Tokovi istorije*, 2003, 3-4.
7. Александар Јовановић, *Свиларство у Краљевини Срба, Хрвата и Словеница*, Београд 1922.
8. Александар Стебут, *Наши пољопривредни региони*, Београд 1926;
9. Alexander George, Andrew Bennett, *Case studies and Theory Development in the Social Science*, London 2005.

10. Alexander Gerschrenkron, *Continuity in History and other essays*, Cambridge 1968.
11. Alexander Gerschrenkron, *Economic backwardness in Historical Perspective*, published by Frederick A. Praeger 1968.
12. Alfons Hribar, *Naše svilarstvo i industrija svile*, Beograd 1936.
13. *Almanah Kraljevine SHS*, svezak I, III-7.d, 1921.
14. *Алманах Краљевине Југославије, IV јубиларни сvezак, Врховна државна управа и закони Краљевине Југославије*, Загреб, 1933.
15. *Алманах на габровските индустријалци 1882-1947*, Ред. Божидар Стойков, Габрово 2007.
16. Анастас Йорданов Тотев, *Сравнително изучаване на българското и югославското народно стопанство*, София, 1940.
17. Андреј Митровић, „Европеизација и/или модернизација“, *Годишњак за друштвену историју*, година 1, свеска 2, 1994.
18. Andrej Koman, „Razvoj i stanje tekstilne industrije u Jugoslaviji“, u: Savez inženjera i tehničara tekstilaca Jugoslavije, *Razvoj tekstilne industrije*, Almanah priređen povodom održavanja II kongresa Saveza inženjera I tehničara tekstilaca Jugoslavije u Zagrebu 29, 30, i 31 10. 1964.
19. Andrew Sumner, „What Is Development Studies?“, *Development in Practice*, Vol. 16, No. 6 (Nov., 2006)
20. Anketa centralnog sekretarijata radničkih komora, *Tekstilna industrija i tekstilno radništvo u Jugoslaviji*, Beograd 1936.
21. Антоније Тасић, „Југословенско банкарство између два рата“, у: *Глас САНУ*, CCLXVI, књига, 62.
22. Асен Христов Чакалов, „*Националният доход и разход на България: 1924-1945*“, София, 1946.
23. Асен Чакалов, *Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България, 1878-1944*, София 1962.
24. Ат. Д. Атанасовъ, „Българската индустрия“, *100 години българската индустрия 1834-1937, начало, развитие и значение*, София 1937.
25. Атанас Данчев Атанасов, *Работното време у нас и в другите държави*, София, 1928.

26. Bogdan Krekić, *Radnička nadnica*, Beograd 1934.
27. Богдан Крекић, *Нормални радни дан*, Београд 1928.
28. Богумил Храбак, „Штрајк радника у трикотажи ‘београдска текстилна индустрија А.Д’ 1926 године“, у: Годишњак града Београда, књига VI, 1959.
29. Бојана Поповић, *Мода у Београду 1918-1941*, Београд 200.
30. *Българските државни институции*, 1879-1986, Софија 1987.
31. Boris Begović, „Institucije iznad svega“, у: *Zašto narodi propadaju*, Beograd 2014.
32. Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1939*, Novi Sad 2007.
33. Bosiljka Janjatović, *Povijest sindikalnog pokreta tekstilno-odjevnih radnika Hrvatske 1919-1941*, Zagreb 1988.
34. Boško Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike, od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenica do rata 1941*, Zagreb 1960.
35. Boško Mijatović, „Zamena austrijskih kruna za dinare 1920. Godine“, у: *Istorijska 20 века*, год 32, 1/2014.
36. Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji, 1919-1929*, Beograd 1979.
37. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavija, knjiga 1*, Beograd 1988.
38. *Britanski kapital u Jugoslaviji 1918-1941, njegova ekonomska, politička i obaveštajna uloga*, Beograd 1951.
39. Bulletin des Chambres de Commerce et d’industrie Bulgares, I annee, Sofia Septembre 1921, no 1.
40. Burger Gvido, „Naučno tehnološki napredak tekstilne industrije u svijetu i njegova primjena u Jugoslaviji“, у: *Razvoj tekstilne industrije, Almanah* priređen povodom održavanja II kongresa Saveza inženjera i tehničara tekstilaca Jugoslavije u Zagrebu 29, 30, i 31 10. 1964, str 87-88;
41. *Carinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, priredili Jovan Radulović, Vladimir Ristić, Beograd 1936.
42. *Carinski zbornik Kraljevine Jugoslavije opšti i ugovorni carinski režim sa uvoznim i izvoznim carinama i ostalim dažbinama na carinsku robu*, priredio Ljub. Radovanović, Beograd 1934.

43. Charles H. Feinstein, Mark Thomas, *Making History Count: A Primer in Quantitative Methods for Historians*.
44. Charles Ragin, „Osobitost poredbene društvene znanosti”, u: *Uvod u komparativnu historiju*, (ur.) Drago Roksandić, Zagreb 2004.
45. Clark Kerr, John T. Dunlop, Frederick H. Harbison, and Charles A. Myers;
46. Cvetko Gregorić, *Opterećenje indsutrije i njenog proizvodnog procesa javnim teretima*, Beograd 1941.
47. Cvetko Kostić, *Seljaci industrijski radnici*, Beograd 1955.
48. Цветко Грегорић, „Наша индустрија“, *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца*, 1918-1928, I део, издање Матице живих и мртвих СХС, Београд 1928.
49. Četrnaest tačaka predsednika Vudrou Vilsona. 8. januar 1918.
<http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/istorijski-diplomatski-dokumenti/1296--8-1918-?lang=lat>
50. Dančo Zografski, „Glavne faze, obeležja i dimenzije razvitka industrije u Makedoniji do kraja Drugog svetskog rata, vol I, Zagreb 1974.
51. Daren Asemoglu, James Robinson, *Zašto narodi propadaju*, Beograd 2014.
52. David Jenkins, Wool textiles in the twentieth century, u: D. Jenkins, *The Cambridge History of Western Textiles*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
53. Dejvid Lendis, *Bogatstvo i siromaštvo nacija*, Beograd 2004.
54. Derek Aldcroft, Europe’s Third World, *The European Periphery in the Interwar Years*, Ashgate 2006.
55. Derek Aldcroft, *The European economy*, Routledge, London and New York 2001
56. *Две големи национални предприятия: Текстилна фабрика на Г. Стефанов - синове, каменовъглените мини Брусия и Качулка*, Сливен, Плевен, 1929.
57. Димитър Йорданов, *Преглед на българските дружества и банки – 1922*, София 1923.
58. Димитър Йорданов, *Принос за промишлената история на гр. София*, София 1928.
59. Donald Coleman, „Man-made fibres before 1945“, D. Jenkins, *The Cambridge History of Western Textiles*, Cambridge University Press, Cambridge, p. 933-945

60. Dragan Bogetić, Slobodanka Kovačević, *Hronologija jugoslovensko-bugarskih odnosa (1878-2003)*, Beograd 2003.
61. Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi: prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije: 1862-1941*, Beograd 1991.
62. Dragutin Feletar, Ernest Fišer, *Međimurska trikotaža, 1923-1973*, Čakovec 1973.
63. Драг. М. Милојевић, *Непосредни порези Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словеница*, Београд 1925.
64. Драгољуб Трајковић, *Из нашег Манчестера*, Београд 1953.
65. Дубравка Стојановић, „Уље на води: Политика и друштво у модерној историји Србије“, *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог*, Београд 2004.
66. Đerđ Gal, *Privreda Vojvodine između dva svetska rata 1918-1941*, „Acta hist.-oecon. Iugosl. Vol VII, 1980.
67. *Ekonomski rečnik*, Beograd 2006.
68. Entoni Gidens, *Posledice modernosti*, Beograd 1998.
69. Енчо Николов, *Габровските памукотекстилни: Историја на памукотекстилната промишленост в Габрово*, Софија 1987.
70. Erik Thorbecke, *The Evolution of the Development Doctrine, 1950-2005*, December 2006, Research Paper No. 2006/155.
71. Ernest Bogart, L. *Direct and Indirect Costs of the Great World War*, Oxford University Press, New York. 1920.
72. *État économique des pays balkaniques*, Beograd 1938
73. F. Kos, J. Blagojević, *Tehnologija pređenja*, Leskovac 1978.
74. France Kresal, „Oris gospodarskega razvoja Slovenije in ekonomski položaj delavstva 1918-1941“, *Acta hist. Oecon iugoslav*, vol VII, 1980.
75. France Kresal, *Tekstilna industrija v Sloveniji, 1918-1941*, Borec, Ljubljana.
76. Frank B. Tipton, Robert Aldrich, *An economic and social history of Europe, 1890-1939*, Baltimore Johns Hopkins University Press, 1987.
77. Fred Singleton and Bernard Carter, *The Economy of Yugoslavia*, New York 1982.
78. Генчо Стаинов, „Проблемата за вълната“, *100 години българската индустрия 1834-1937, начало, развитие и значение*, Софија 1937.

79. Георги Наумовъ, „Отражението на индустрията върху нѣкои отрасли отъ народното стопанство“, *100 години българската индустрия 1834-1937, начало, развитие и значение*, София 1937.
80. Гита Николова Йовчева, *Стопанска история на България: Документи и казуси*, Ямбол: Светлина, 2007.
81. Giovanni Sartori, „Compare Why and How Comparing, Miscomparing and the Comparative Method“, *Comparing Nations, Concepts, strategies, Substance*, ed Mattei Dogan, Ali Kazancigl, Blackwell 1994.
82. Goran Nikolić, „Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941“, Beograd 2003;
83. Goran Pitić, „Karakteristike i organizacija spoljnotrgovinskog sistema Jugoslavije od 1918 do 1929 godine“, u: *Acta historico-oeconomica iugoslaviae*, vol 16, Zagreb 1989.
84. Heinz-Gerhard Haupt, Jurgen Kocka, „Historijska poredba: metode, zadaci i problemi. Uvod“, u: *Uvod u komparativnu historiju*, (ur.) Drago Roksandić, Zagreb 2004.
85. Христо А. Сокеров, *Копринената индустрия в България*, Брацигово 1923.
86. Христо Беров, „Балканска индустријализација балканских ’Манчестера’: Лесковац и Габрово (1878–1912)“, у: *Годишњак за друштвену историју* (у даљем тексту: *ГДИ*), година XIX, свеска 3, 2012.
87. Христо Беров, „Иван Калпазанов – ’модерният’ предприемач на Габрово“, у: *Минало*, 1, 2006.
88. Herbert Blumer, *Industrialization as an Agent of Social Change*, New York, 1990.
89. *Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj*, ed Charles Moraze, Zagreb 1974, svezak 5, knjiga 1.
90. *Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj*, ed Louis Gottschalk, Loren C. MacKinney, Earl H. Prithcard, Zagreb 1974, svezak 4, knjiga 4.
91. Hranislav Rakić, „Nastanak i razvoj tekstilne industrije Leskovca i okoline do 1914. godine“, u: *Zbornik radova Tehnološki fakultet u Leskovcu*, 1-2/1983-1984, Leskovac 1985..

92. Igor Karaman, „Osnovna obilježja razvitka industrijske privrede u severnoj Hrvatskoj do Prvoga svjetskog rata“, *Acta historico-oconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974.
93. Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941*, Zagreb 1991.
94. *Industrialisation: critical perspectives on the world economy*, edited by Patric O'Brien London.
95. *Industrialism and industrial man*, Penguin Books 1973.
96. *Industrialization and development*, edited by Tom Hewitt, Hazel Johnson, and David Wield, Oxford University Press 1995.
97. *Istorijska beleška o arhivskom fondu Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije*.
98. Ivan Becić, „*Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*“, Beograd 2003;
99. Ив. Симеоновъ, *Насърдчаваната индустрия в България*, част 1, стопанска анкета, Софи 1926.
100. Иван Постомпиров, Катя Гечева, *Между два века: зараждане и развитие на памукотекстилната промишленост в Габрово 1912-2012: 100 години Габровски памукотекстил*, Габрово 2012.
101. Ив. Гжбенски, „Външната ни търговска политика следъ войната“, *СпБЖД*, год XXXI, кн 8, октобар 1932.
102. Ivan Ristić, „Diplomatsko-konzularna predstavništva i predstavnici Kraljevine SHS u Bugarskoj 1920-1929“, у: *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 1-2.
103. Иван Ристић, „Бугарска у југословенској политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, у: *Архив*, година 15, бр ½, 2014.
104. Иван Ристић, „Између старих и нових изазова - Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. године“, *Токови историје*, 2013, бр. 2.
105. Иван Ристић, „Истраживања међуратне историје Балкана у савременој српској историографији: (последњих десет година):традиционални и нови приступ“, у: *Хуманизација универзитета: тематски зборник радова*, Ниш 2013.
106. Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija u XX veku*, Beograd 2009.
107. Iván T. Berend, György Ránki, *The European periphery and industrialization 1780-1914*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.

108. Ivan Vujačić, *Nerazvijenost i strukturalna zavisnost u teoriji privrednog razvoja : teorijsko istraživanje i empirijski test*, докторска дисертација, Београд 1988.
109. Илияна Марчева, „Индустијализацијата на Бугарија и Габрово“, В: Сборник Модернизацијата на Бугарија и Габрово 1878-2006, Сборник от национална научна конференција, Габрово, 18 и 19 септември 2006, В. Търново, 2007, 20.
110. *История на българите, От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989)*, том III, ред Георги Марков, София 2009.
111. *История на вълнено-текстилната промишленост в Габрово*, отг ред: Г. Гатев, Хр. Венков, М. Минчев, София 1982.
112. *Izveštaj trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu za godinu 1925*, Zagreb 1926.
113. *Izveštaj trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu za godinu 1926*, Zagreb 1927.
114. *Извештај инспекције рада и парних котлова Краљевине СХС о њеном пословању у г 1927*, Београд 1923,
115. *Извештај инспекције рада и парних котлова Краљевине СХС о њеном пословању у г 1927*, Београд 1928.
116. *Извештај о раду и стању индустрије у 1910 години*, Београд 1911.
117. *Изложение за Килимената индустрија въ Бугарија*, София 1929.
118. Jacob Schmookler, „The Level of Inventive Activity“, у: *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 36, No. 2 (May, 1954).
119. Janko Jovan, „Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije“, у: *Slovenci v desetletu 1918-1928, zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, uredil dr Josip Mal, Ljubljana 1928.
120. Jaša Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*, Zagreb 1924.
121. Jaša Grgašević, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1924
122. Jean Marzewski, „The Quantitative history“, у: *Journal of Contemporary History*, Vol. 3, No. 2, Reappraisals (Apr., 1968).
123. Jelena Petaković, „Komparativna analiza poljoprivrede na Balkanu od 1925 do 1939 na osnovu statističkih izveštaja Društva naroda“, у: *Токови историје*, 2/2010.
124. Jelena Rafailović, *Poljoprivrede na Balkanu*, Београд 2014.

125. Јелена Рафаиловић, „Патентна статистика у Краљевини СХС – могућности за проучавање иновативне делатности“, у: *Историјска трибина младих сарадника*, Београд 2013.
126. Јирген Кока, „Упоредна историјска истраживања: немачки примери“, *Годишњак за друштвену историју*, год 1, св. 2, 1994.
127. Јован Тирић, *О пиротском ћилимарству*, 1968 Пирот.
128. Joan Robinson, „Notes on the theory of Economic Development“, у: *Collected economic papers*, vol 2, Oxford 1964.
129. Johann P. Arnason, „Communism and Modernity“, *Daedalus*, Vol. 129, No. 1, Winter, 2000.
130. John Lampe R., Marvin Jaskon R., *Balkan Economic History 1550-1950*, Bloomington 1982.
131. John Lampe, *Bulgarian economy in 20th century*, Palgrave Macmillan 1986.
132. John R. Lampe, „Varieties of Unsuccessful Industrialization: The Balkan States Before 1914“, *The Journal of Economic History*, Vol. 35, No. 1, (Mar., 1975), pp. 56-85.
133. Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda, Jubilarno izdanje Jugoslovenskog Lloydа*, Zagreb, 1933.
134. Joso Lakatoš, *Privredni almanah jugosloveskog Lloydа*, Zagreb 1929.
135. Joso Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 1924;
136. Joso Lakatoš, *Industrija Slovenije*, Zagreb 1922;
137. Joso Lakatoš, *Industrija Dalmacije*, Zagreb 1923;
138. Jozo Tomašević, *Novac i kredit*, Zagreb 1938.
139. Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца, 1918-1928, II део, издање Матице живих и мртвих СХС, Београд 1929.
140. Јурген Коска, „Comparasion and Beyond“, *History and Theory*, 42, 2003.
141. Kalman Čehak, „Neki aspekti i rezultati industrijalizacije Vojvodine do 1914. Godine“, у: *Acta historico-oconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974.
142. Karl Marx, *Kapital, kritika političke ekonomije, I-III*, Beograd 1979.
143. Kemal Hrelja, „Razvoj ndustrije u Bosni i Hercegovini do Drugog svjetskog rata“, у: *Acta historico-oconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974.
144. Kemp, Tom, *Historical Patterns of Industrialization*, New York.

145. Kenneth L. Sokoloff, „Inventive Activity in Early Industrial America: Evidence From Patent Records 1790–1846“, *The Journal of Economic History*, Vol. 48, No. 4 (Dec., 1988)
146. К. Бобчевъ, „Стопанството и стопанската политика въ България следъ войната“, *Списание на Българското икономическо дружество*, год XXX, кн 8, окбобар 1931.
147. *Книга на габровската индустрия*, Габрово, 1934,
148. *Къига о Балкану I*, Београд 1936.
149. Кръстьо Геров Манчев,, *История на балканските народи 1918-1945*, София 2008.
150. Lars Sandberg, „Cotton since 1914“, у: D. Jenkins, *The Cambridge History of Western Textiles*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
151. Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453 godine*, Beograd 2005.
152. arc Bloch, „Za komparativnu historiju evropskih društava“, у: *Uvod u komparativnu historiju*, (ur.) Drago Roksandić, Zagreb 2004.
153. Л. Й. Спасов, „Стопанска и социална политика на сговористиките правтелства 1923–1931“, *Исторически преглед*,
154. Любен Беров,, Д. И. Димитров, *Развитие на индустрията в България 1834-1878-1989*, София, 1990;
155. Любен Беров,, *Икономика на България до социалистическата революция*, София 1989.
156. Любен Борисов Беров, *Положението на работническата класа в България при капитализма*, София: Профиздат, 1968.
157. Љубодраг Димић, „Неки подаци о уништавању архивске грађе“, *Годишњак за друштвену историју*, год 1, св 3, Београд 1994.
158. Љубодраг Димић, „Селячко домаћинство и тржиште, структура тржишне понуде и потражњејендог порсечног селячког домаћинства у Краљевини Југославији 1929 године“, у: ГДИ, год 3, св. 1-2, 1996.
159. Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књига 2.

М

160. М. Иванов, П. Митев, „Първата вълна на българската модернизация“, *Исторически преглед*, 3-4, 2010, година 66.
161. Мајкл Паларе, *Балканске привреде око 1800-1914, Еволуција без развоја*, Београд 2010.
162. *Мала просветина енциклопедија*, том 2, Београд 1986.
163. Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20 веку*, Београд 2010;
164. Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*.
165. Мартин Иванов, Георги Ганев, *Бизнес елитите на Българија 1912-1947, 1989-2005*, Софија 2009.
166. Marija Obradović, „Teorija modernizacije i modeli razvoja“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994.
167. Mark Elvin, „A Working Definition of Modernity“, *Past & Present*, No. 113, 1986.
168. Masahisa Fujita, Paul Krugman, Anthony J. Venables, *The Spatial Economy, Cities, Regions, and International Trade*, 1999.
169. Max-Stephan Schulze and Nikolaus Wolf, „Economic nationalism and economic integration: the Austro-Hungarian Empire in the late nineteenth century“, *Economic History Review*, 65, 2 (2012).
170. Max-Stephan Schulze and Nikolaus Wolf, „On the origins of border effects: insights from the Habsburg Empire“, *Journal of Economic Geography* 9 (2009).
171. *Международни одношения на Балканите 1918–1930, Историогр. Изследвания*, Отг. ред. Симеон Дамянов, Софија 1984.
172. Mihailo Ristić, *Tekstilni leksikon*, Banjaluka 2012.
173. Мијо Мирковић, *Занатска политика*, Београд 1934.
174. Мијо Мирковић, *Спољна трговинска политика*, Београд 1932.
175. Мијо Мирковић, *Трговина и унутрашња трговинска политика*.
176. Мијо Мирковић, „Пасивност нашег трговинског биланса“, *ЛМС*, година 103, књига 319, свеска 1, 1929.
177. Mijo Mirković *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb 1950;
178. Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1958;
179. Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/1941-1944/1945*, Beograd 1994.

180. Milan Subotić, „Budućnost sovjetske prošlosti: Napomene uz izbor tekstova“, *Treći program*, Br. 141/142, 2009.;
181. Милан Влајинац, *Историја производње памука у нашим крајевима*, Београд 1927.
182. Милан Гавриловић, *Привреда јужне Србије*, Скопље 1933.
183. Милан Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље 1931.
184. Mile Вјелаяс, *Војска Краљевине SHS 1918-1921*, Београд 1988.
185. Mile Вјелаяс, *Војска Краљевине SHS/Југославије, 1922-1935*, Београд 1994.
186. Milica Milenković, „Radničko zakonodavstvo i radničke socijalne institucije u Jugoslaviji 1918-1941“, u *Tokovi istorije*, 1-4, 1999.
187. Миливој Савић, *Наша индустрија, занати и трговина*, IX, Сарајево 1930.
188. Миливој Савић, *Наша индустрија, занати и трговина*, VIII, Сарајево 1930.
189. Миловој Савић, *Наша индустрија, занати и трговина*, IV.
190. Milica Milenković, *Економске прилике у Србији и проблеми бесposлице и светлу посљедица првог светског рата*, separat iz knjige Други конгрес КПЈ, Slavonski Brod 1972
191. *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1938*, Београд 1938.
192. Mira Kolar Dimitrijević, „Основна обилјежја индустријског развитака на подручју сјеверне Хрватске од 1918 до 1929 године“, u: *Међународни културноповијесни симпозиј Могерсдорф 78*, ur Ivan Кампуш, Душан Плећаш, Осиек 1982.
193. Mira Kolar Dimitrijević, „Положај текстилних радника Славоније после велике свјетске кризе“, u: *Zbornik 10, Historijski institute Slavonije*, Slavonski brod, 1973.
194. Mira Kolar Dimitrijević, *Радни слојеви Загреба од 1918-1931*, Загреб 1973.
195. Mira Kolar Dimitrijević, *Свиларство у Хрватској, од 18 стољећа до 1945*, Загреб 2007.
196. Mirko Barjaktoraski, *Основи опште технологије*, Београд 1977.
197. Miro L. Arsenijević, *Текстилне сировине*, Нови Сад 1946.
198. Мирослав Јовановић, „1804-2004, развој оптерећен дисконтинуитетима, седам теза“, у: *Србија 1804-2004*.
199. Mitrany, David, *The effect of the war in southeastern Europe*, New Haven 1936;

200. Momčilo Isić, „Dete i žena u Srbiji između dva rata“, u: *Žene i deca, Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 4.
201. Михаило Ристић, *Текстилни лексикон*, Бања Лука 2012.
202. N. Taušanović, *Tehnologija pređenja vune* Beograd 1975.
203. Надежда Јовановић, *Политички сукоби у Југославији 1925-1928*, Београд 1974.
204. Неделчев, Кирил Димитров, *Външната търговия на България, 1920-1936* София, 1937.
205. Nicolas Spulber, „Changes in the economic structures of the Balkans, 1860-1960“, u: *The Balkans in Transition*, ed Charles and Barbara Jelavich, Los Angeles 1963.
206. Nikola Vučo, „Industrijska revolucija u jugoslovenskim zemljama“, *Acta historico-oconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974..
207. Nikola Vučo, „Pogleda na industrijsku revoluciju u Srbiji u 19 veku“, u: *Acta historico-oconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974.
208. Nikola Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1958.
209. Никола Вучо, „Текстилне фабрике на Карабурми 1878-1947“, *Годишњак града Београда*, XII, 1975.
210. Никола Вучо, *Привредни развој града од 1919 до 1941*, у: *Историја Београда 3*, Београд 1974.
211. Nikolay Nenovsky, Kalina Dimitrova, Exchange Rate and Inflation: France and Bulgaria in the interwar period 57-93; u: *Monetary and fiscal policies in South-East Europe: Historical and comparative perspective*, Ed. by Roumen Avramov, Sevket Pamuk,
http://www.bnb.bg/bnbweb/groups/public/documents/bnb_publication/pub_np_rese_arch_04_en.pdf
212. Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд 1929.
213. Norton Ginsburg, „Natural Resources and Economic Development“ у: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 47, No. 3 (Sep., 1957).
214. *Novosadska industrija tekstila*, 1884-1984.
215. *Общъ годишникъ на България 1926-1929*, но 3, София.

216. *Отчет на Районната кооперация на бубохранителите "Коприна" Свиленград за 1929 година*, Свиленград 1930.
217. П. Ф. *Огледало морала, аутентичан приказ богаћења кроз деценије једне породице на штету друге*, Скопље, с.н.
218. *Ратична industrija Duga Resa 1884-1894*, Duga Resa 1984.
219. Paul Gerstner, *Analiza bilansa*, Beograd 1933.
220. Paul Krugman, *Development, Geography, and Economic Theory*, Massachusetts Institute of Technology 1995.
221. Перица Хаџи-Јованчић, *Европеизација српског Манчестера, 1918-1941*, Београд 2010.
222. Петар Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850-1935)*, Београд 1936
223. Петар Милосављевић, *Положај радничке класе Србије 1918-1929*, Београд 1972.
224. Петко Спирков, *Текстилната индустрија в Българија, Свиштов* 1947.
225. Питер Берк, *Француска историјска револуција. Школа Анала 1929-1989*, Нови Сад 2011;
226. Pierre-Philippe Combes, Thierry Mayer, Jacques-François Thisse, *Economic Geography, The Integration of Regions and Nations*, Princeton University Press 2008.
227. Piter Berk., *Francuska istorijska revolucija. Škola Anala 1929-1989*, Novi Sad 2011.
228. Piter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002.
229. *Положај радништва текстилне индустрије у Србији*, Београд 1932.
230. *Poljoprivredna enciklopedija 2*, Zagreb 1970.
231. *Privredni leksikon*, Zagreb 1961.
232. Предраг Марковић, „Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље“, у: *Годишњак за друштвену историју*, година 1, свеска 1, 1994.
233. Пеџа Ј. Марковић, *Beograd i Evropa, 1918-1941, evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992

234. *Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна историја на Бугарија*, науч. ред. Димитър Саздов, Софија 1992.
235. *Протекционизъм и конкуренција на Балканите през XX век*, Отг. ред. Любен Беров, Софија 1989.
236. *Пътеводител на Архивните фондове 1845-1944*, Варна,
237. *Пътеводител на централниот државен архив*, отг. Ред. Калинка Анчова и др, Софија 2005.
238. P. N. Rosenstein-Rodan, „Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe“, *The Economic Journal*, Volume 53, Issue 210/211 (Jun.- Sep., 1943).
239. R. B. Sutcliffe, *Industry and underdevelopment*, Addison Wesley publishing company, 1971.
240. Раде Т. Дамњановић, *Појава и развој текстилне индустрије у Лесковцу*, Лесковац 1954.
241. Радина Вучетић, „Жена у граду, између резервата приватног и освајања места у јавном животу 1918-1941“, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, ур Милан Ристовић, Београд 2007.
242. Radosav Aničić, „Metod nauke i obeležja metoda ekonomske analize“, у: *Методе економске анализе*, Београд 2001.
243. *Развитие на текстилната промишленост в Бугарија*, ред: Георги Дамянов и др, Софија 1978.
244. Ранка Гашић, „Лесковачка текстилна индустрија до Другог светског рата, британски и немачки утицај у предузећима Илића и Теокаревића“, *Лесковачки зборник*, XLIX, Лесковац 2009.
245. Ranka Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi, Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918-1941*, Beograd 2005.
246. Ратомир Ђунисијевић, *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд 1990.
247. Рачо П. Косев, *Всесветското производство на памук, прејди и платове, Бъдеци перспективи за Бугарија*, Софија 1928.
248. Роберт Вилијам Фогел, Џ.Р. Елтон, *Којим путем до прошлости*, Нови Сад 2002.

249. Robert Vilijam Fogel, Dž.R. Elton, *Kojim putem do prošlosti*, Novi Sad 2002, str 7, 23-24, 33;
250. Roumen Avramov, „The Bulgarian National Bank in a Historical Perspective: Shaping an Institution, Searching for a Monetary Standard“, Monetary and fiscal policies in South-East Europe: Historical and comparative perspective, 2006, Sofia.
251. Roy E. H. Mellor, *Eastern Europe, a geography of the comecom countries*, Columbia University Press 1975.
252. Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga Hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938.
253. Румен Аврамов, *Стопанският XX век на България*, София 2001.
254. Румен Даскалов, *Българското общество 1878-1939*, Т. 1, София 2005.
255. S. Milosavljević, T. Tadić, S. Stanković, *Knjiga o predenju i pređama*, Beograd 2000.
256. *Сборник на действующите закони по Министерството на търговията, промишлеността и труда*, София 1930.
257. Sergije Dimitrijević *Od prve indsutriske izložbe do petog leskovačkog sajma*, Leskovac.
258. Sergije Dimitrijević, *Privredna istorija naroda FNRJ, predavanja sa ekonomskog fakulteta*, 1951/1952;
259. Севделин Андрејевић, *Економска историја Ниша*, Ниш 1970.
260. Сергије Димитријевић, *Почеци модернизације лесковачке привреде*, Лесковац 2003.
261. Сергије Димитријевић, *Страни капитал у привреди бивше Југославије*, Београд 1952.
262. Симеон Дамянов, „Проблеми на индустриалното развитие на балканските страни в края на XIX и началото на XXв“, у: *Исторически преглед*, 1980, 3.
263. Симеон Дамянов, *Југоизгочна Европа след мирните договори от 1919-1923*.
264. Simon Kuznets, *Economic growth and Structure*, London 1965.
265. Simon Kuznets, *Quantitative Economic Research: Trends and Problems*, New York, 1972.

266. Синиша Стефановић, „Један неуспео покушај државне интервенције у привреди Краљевине СХС 1920. године – Средишња задруга за снабдевање и извоз АД“, у: *Годишњак за друштвену историју*, година III, свеска 1-2, 1996.
267. Сlobодан Љелић, „Преденје од праисторије до савремене технологије“, *Текстилна индустрија*, број 9-10, септембар-октобар 1987.
268. Смиљана Ђуровић, „Економски фактори у стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словеница“, у: *Стварање југословенске државе 1918 године*, Београд 1989.
269. Сmiljana Ђуровић, „Да ли су постојале економске границе унутар југословенског историјског простора 1918-1941?“, у: *Историја 20 века*, 1992, 1-2.
270. Сmiljana Ђуровић, „Индустрија Србије на почетку привредног живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, у: *Историја XX века*, 10, 1969.
271. Сmiljana Ђуровић, „Индустријализација Србије – легитимитет за модерни свет XX века“, у: *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Београд 1994.
272. Сmiljana Ђуровић, „Један аспект покушаја модернизације државе и укључивања Краљевине СХС у индустријску цивилизацију Западне Европе“, у: *Југословенски историјски часопис*, 1-4, 1989.
273. Сmiljana Ђуровић, „О узроцима заостајања Југославије у економском развоју почетком 20. века“, у: *Историја 20. века*, 1-2, 1991.
274. Сmiljana Ђуровић, „Проблеми економске интеграције Југославије 1918-1941“, у: *Историја 20. Века*, 1-2, 1993.
275. Сmiljana Ђуровић, „Развитак жељезничког саобраћаја и његов утицај на социјалне структуре Југославије између два рата“, у: *Acta historico-oeconomica iugoslaviae*, vol V, Загреб 1978.
276. Сmiljana Ђуровић, „Структура акционарских друштava у Београду између 1918-1929 године“, у: *Acta historico-oeconomica iugoslaviae*, vol IV, Загреб 1977.
277. Сmiljana Ђуровић, *Државна интервенција у индустрији Југославије 1918-1941*, Београд 1986.
278. *Социолошки речник*, Београд 2007.
279. *Средишњи уред за осигурање радника*, 1922-1926, Загреб 1927.
280. Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, том 3.

281. Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд 2004.
282. *Сто година лесковачке текстилне индустрије: (1884-1984)*, прир: Трајковић Драгољуб, Стојковић Живан, Ракић Хранислав, Михајловић Ненад, Јовановић Слободан, Лесковац 1984.
283. Stanislav Milošević, *Tekstilne sirovine*, Beograd 1971.
284. Stevan Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat*, Beograd 1956.
285. Stevan Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941.
286. Stevan Kukoleča, *Organizaciono-poslovni leksikon*.
287. Stevan Stajić, *Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923-1939 u stalnim i tekućim cenama*, Beograd 1959.
288. Svennilson, Ingvar, *Growth and stagnation in the European economy*, Geneva 1954.
289. T. C. Rapp, his majesty's consul, *Economic Conditions in Bulgaria*, Report dated april 1932, London 1932.
290. Т. Душевъ, „Проблемитѣ на нашето бубарство и копринарство“, СпБИД, год XXXI, кн 8, октобар 1932.
291. *Tehnička enciklopedija*, Zagreb 1963-1980.
292. *Tekstilna industrija regiona Srednji Banat, u vremenu od kraja 19 veka do početka 21 veka*, Zrenjanin 2009.
293. *Текстилци Југославије*, Владимир Бановић, Франце Кресал, Иван Рамљак, Љубиша Ристовић, Загреб 1966.
294. *Текстилци: Организација и борби на текстилните работници в Българија 1878-1944*, Науч. ред. Васил Ат. Василев, Мито Исусов, Софија 1970.
295. Teodor Avramović, *Privreda Vojvodine od 1918 do 1929/1930 godine s obzirom na sanje pre Prvog svetskog rata*, Novi Sad 1965.
296. *The Ashgate Companion to the History of Textile Workers, 1650–2000*, ed by Lex Heerma van Voss, Els Hiemstra-Kuperus and Elise van Nederveen Meerkerk, Ashgate 2010.
297. *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire Volume 8: The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies*, ed Peter Mathias, Sidney Pollard, Cambridge University Press 1989;

298. *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, I-II, ed. M. C. Kaser, E. A. Radice, Oxford, 1985.
299. Theda Skocpol, Margaret Somers, „Упоробе komparativne historije u makrosocijalnom ispitavanju“, u: *Uvod u komparativnu historiju*, (ur.) Drago Roksandić, Zagreb 2004.
300. Thomas Gunton, „Natural Resources and Regional Development: An Assessment of Dependency and Comparative Advantage Paradigms“, y: *Economic Geography*, Vol. 79, No. 1 (Jan., 2003), pp. 67-94.
301. Tom Kemp, *Historical Patterns of Industrialization*, New York.
302. Триво Инђић, *Технологија и културни идентитет*, Београд 2009.
303. Търговско-индустриална камара. *Стопанското и финансово положение на България през 1926 година*, Отпеч. от Съкратените протоколи на Соф. търг.-индустр. камара, XXXII редовна сес. 1927 Соф. 1927.
304. Ulaş Karakoç, *Sources of Economic Growth in Interwar Egypt and Turkey: Industrial Growth, Tariff Protection and the Role of Agriculture*, A thesis submitted to the Department of Economic History of the London School of Economics for the degree of Doctor of Philosophy, London, September 2014.
305. В. Кацаркова, „Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни (1919-1941 г.)“, С., 1989.
306. В. Николчовъ, „Вълнено-текстилната индустри в България“, *100 години българската индустрия 1834-1937, начало, развитие и значение*, София 1937.
307. Васил Василев, „Текстилната индустрия у нас в първите години на стопанската криза от 1929-1934 и стачното движение на текстилните работници през 1931 године“, *Исторически преглед*, 5, година 14, 1958.
308. Васил Годоров Бахаров, *Финансовото и стопанско положение на България в днешно време*, В. Търново, 1929.
309. Vesna Aleksić, „Foreign Financial Capital as the Catalyst of Serbian Economic Development before the Second World War“, u: *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective*, 2009, http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/90/seemhn/seemhn_conf/SE_EMHN_16_Vesna_Aleksic.pdf

310. Vesna Aleksić, „Udruženje banaka Beograd i srpska finansijsko-politička elita između dva svetska rata“, *Bankarstvo* rod. 40, br. 5/6, 2011.
311. Vesna Aleksić, *Banka i moć, Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog društva A.D, 1928 – 1945*, Beograd 2002.
312. Весна Алексић, *Андреј Митровић о важности изучавања економске историје*, Годишњак за друштвену историју, 2013, 2.
313. Весов, Димитър, *Текстилната индустрија в Българија: Анкета, извършена през 1927 г.*, София, 1928.
314. *Vjesnik Zagrebačkog zbora*, Zagreb, god X, oktobar 1931.
315. Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*, Beograd 2002.
316. Vladimir Cvetković, „Usud moderniteta“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994.
317. Vladimir Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918-1941*, Beograd 2006.
318. Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, knjiga I, analiza razdoblja između 1919 i 1968 godine*, Zagreb 1971.
319. Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije, knjiga II, dokumentacija*, Zagreb 1970.
320. Vladimir V. Rozenberg, Jovan Lj. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu, država – banke – inostrani i domaći kapital u službi privrede*, Beograd 1940.
321. Владимир Розенберг, *Инострани капитал у југословенској привреди*, Београд 1937.
322. Владимир Розенберг, „Кредитне прилике у Југославији“, у: Привредни летопис Задужбине Николе Спасића, књ 3, Београд 1938
323. W.W. Rostow, *The stages of economic growth, a non-comunisto manifesto*, Cambridge 1961.
324. З. Златанов, *150 години сливенске текстилне промишлености*, 1984.
325. *Закони, уредбе и остали прописи Краљевине Југославије издани од 1.12 1918 до 31.12.1936*, израдио Ненад Ђорђевић, Београд 1937.
326. Захари Гановъ, „Памучно-предачната индустрија въ Българија“, у: *СпБИД*, година XXXIII, кн 7, септ 1934.

327. *Zakon o radnjama (obrotni zakon) od 5 novembra 1931, u potpunosti sa najnovijim uredbama i pravilima*, Zagreb 1933.
328. *Зборник Југославије, њених бановина, градова, срезова и општина, Матица живих и мртвих СХС*, Београд 1931.
329. Zdenka Šimončić Bobetko, „Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata, 1918-1941“, *Povijesni prilozi, zbornik radova*, God. 1, br. 1 1982.
330. Zdenka Šimončić Bobetko, *Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata, 1918-1941*, magistarski rad u rukopisu Zagreb 1979.
331. Zdenka Šimončić-Bobetko, „Karakteristike ekonomskog razvoja u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju (1918-1941)“, *Acta hist. Oecon iugoslav*, vol VII, 1980.
332. Zdenka Šimončić, „Osnovne karakteristike industrijskog razvitka na području Hrvatske u međuratnom razdoblju 1918-1941“, u: *Acta historico-oeconomica iugoslaviae*, vol I, Zagreb 1974.
333. Жак Натан, *Стопанска историја на Бугарија*, С., 1967;
334. Žarko Lazarević, „Slovenian Banks during the Great Depression, Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective Fourth South-Eastern European Monetary History Network (SEEMHN), 2009, 5,6 http://www.nbs.rs/export/sites/default/internet/latinica/90/seemhn/seemhn_conf/SEEMHN_3_Lazarevic.pdf)
335. Живан Стојковић, „Текстилна индустрија Краљевине Југославије“, у: *Лесковачки зборник*, 39, 1999.
336. Чедомир Јоксимовић, *Наша текстилна радност. Књ. 1, Ручно брзо предење и ткање на селу*, Београд 1933
337. Чед. М. Јоксимовић, *Српски Манчестар у 1930 год.: у спомен тридесетогодишњици од оснивања прве текстилне фабрике у Лесковцу*, Лесковац 1930.
338. Џон Тош, *У трагању за историјом*, Београд 2008.

Биографија

Јелена Рафаиловић (рођ Петаковић) рођена је 10.1.1984 године у Ужицу. Дипломирала је на Одељењу за историју у октобру 2009 године на катедри за Општу савремену историју (просек 9.70/10) на теми *Компаративна анализа пољопривреде на Балкану у периоду од 1925. до 1939. године на основу статистичких извештаја Друштва народа* са оценом 10. Докторске студије уписане 2009 године на катедри за Општу савремену историју под менторством др Мирослава Јовановића.

Била је стипендиста Министарства просвете и науке 2010-2011 године. Од 2012 је запослена у Институту за новију историју Србије. Секретар је Годишњака за друштвену историју (2010-), секретар Центра за савремену историју Балкана при Филозофском факултету у Београду и демонстратор је на предмету Европска историју у 20 веку од 2010. године.

Добитник је прве годишње „Награде за рад из економске историје Балкана“ 2014. године, Центра за либерално демократске студије и издавачке куће Архипелаг. Награду је доделио жири у саставу: др Бранко Милановић, др Бошко Мијатовић, др Михаил Арандаренко и Гојко Божовић.

У септембру 2014 била је полазник семинара за докторанте из економске историје на Хумболт универзитету - European Summer School in Economic History, Humboldt University, Berlin, 1-5 September 2014, *Catching Up or Falling Behind? Institutions, Geography and Economic Development of Eastern Europe in the Long-run - Industrial Development in the Balkans 1919-1929.*

Била је полазник, сарадник и руководилац програма *Историје* у Истраживачкој станици Петница (2003-2011). Говори енглески и бугарски језик.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Јелена Рафаиловић _____

број уписа _____ 5i090003 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Индустријски развој на Балкану 1919-1929. године – компаративна анализа текстилне индустрије Бугарске и Краљевине Срба, Хрвата И Словенаца

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____ 20.4.2015 _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора __Јелена Рафаиловић_____

Број уписа __ 5i090003_____

Студијски програм __Историја _____

Наслов рада _____ Индустијски развој на Балкану 1919-1929. године – компаративна анализа
текстилене индустрије Бугарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца_____

Ментор _____ Проф. др Милан Ристовћ_____

Потписани _____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам
предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука,
као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у
електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, __ 20.4.2015 _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Индустријски развој на Балкану 1919-1929. године – компаративна анализа текстилне индустрије Бугарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, __ 20.4.2015 _____

1. Ауторство - Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.